

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI**

İKİ CİLDDƏ

II CİLD

“AVRASIYA PRESS”
BAKI-2005

*Bu kitab “Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. II cild”
(Bakı, Elm, 1981) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərtib edəni, müqəddimə,
izah və qeydlərin müəllifi:

Ruqiyyə Qənbərqızı

Redaktorları:

**Əziz Mirəhmədov
Bəkir Nəbiyev**

894.36109 – dc 21


AZE

Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. II cild.
Bakı, “AVRASİYA PRESS”, 2005, 464 səh.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, alim, tənqidçi və pedaqoq Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı fundamental əsərində ədəbiyyat tariximizin ən önəmli səhifələri, ədəbi proseslər elmi ardıcılıqla nəzərdən keçirilmişdir. İndi də öz ədəbi və elmi dəyərini azaltmayan “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri milli-bədii söz sənətimiz haqqında mötəbər məxəz sayılmış və sayılmaqdadır.

ISBN 9952-421-17-4

© “AVRASİYA PRESS”, 2005




Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir



BAHAR ƏYYAMI VƏ HACI SEYİD ƏZİM DÖVRÜ¹ BAHAR ŞİRVANİ – MİRZƏ NƏSRULLAH İBN MƏRHUM HACI ƏBÜLQASIM ŞƏMAXI “BAHAR”

Mirzə Nəsrullah Bahar Şamaxının ən müqəddir şairlərindən birisi hesab olunur. Azərbaycan şairlərinin tarixinə az-çox bələdiyyatı olanlara Baharın nami-möhtərəmi və kəlami-dilpəziri mə'lum olmamış deyil.

Necə ki, sabiqdə zikr olundu, Şamaxı şəhəri qərribə dahiyələrə gəhvareyi-tərbiyə olduğundan naşi bədiül-misal alimlər və şairləri və ədibi-fazilləri öz ağuşi-nazbəxşində bəsləyib ərseyi-dünyaya gətirmişdir. Qüdəmalarından ən bərgüzidə olanları Xaqani Şirvani, Sahib Şirvani², Ağaməsih və Nişat Şirvani və qeyriləri olduğu halda, mütəəxxirindən dəxi mərhum Mirzə Bahar Şirvani, Molla Qədir Şirvani, Bixud Şirvani, Hacı Seyid Əzim Şirvani və Sabir Şirvani Azərbaycanın ən mö'təbər və məşhur şairləri hesab olunur.

Mirzə Nəsrullah Bahar artıq tizfəhm, rəvan təb'li, iste'dadlı bir şair imiş ki, kəmalatına layiqincə vaqif olmaq istəyənlər lazımdır ol ədibin türkcə və farsca və hətta fransızca vücuda gətirdiyi asari-nəf'isəsini mü-taliə edib, onun qüvveyi-fikriyyəsinə və ülüvvi-məratibi-xəyalına bələd olsunlar.

Bahari-namdar hicrətin 1251-ci³ tarixində Şamaxı şəhərində təvəllüd etmişdir. Pədəri-möhtərəmi Hacı Əbdülqasım silsileyi-tüccardan nəcib və alitəb' bir şəxsi imiş.

Bahar sinni-tüfuliyyətdə məktəbdə oxuduğu vaxt zəkavət və fətanə-tilə çoxlarını heyrətə salarmış və uşaqılıqdan şe'r və qəzəl deməyə həvəsi varmış. Belə ki, farsca oxuduğu qəzəlləri türk dilinə nəzmən tərcümə edərmış. O cümlədən qəzəli-məşhurdan:

Moğan kəz daneye-ənqur ab misazənd,
Setareha şəkənənd, aftar misazənd

– beytini belə tərcümə etmişdir:

Əngur danəsin ki, əzəllər şərəb üçün,
Guya sitarələr pozulur aftar üçün.

Yenə məşhur beyti:⁴

To ke, əz xordəne-mey lə'le-ləbət rənginəst,
Bəs səbəb çist ke, mey təlx, ləbət şirinəst?!

– belə tərcümə qılmışdır:

Gər mey içməklə sənin lə'li-ləbin rəngindir,
Səbəbi bəs nədi mey təlx, ləbin şirindir?!

Cibilli fitrət və zəkavəti sayəsində Bahar az vaxtda çox məlumata dara olmuşdur. Fars, ərəb və türk dillərini kamalınca təhsil etmişdir. Müasiri mərhum Abdulla bəy Asi kimi Bahar dəxi laübalı və laqeyd bir şəxs imiş ki, kefi istədiyi kimi azadə dolanıb, heç kəsin hökmü fərmanına itaət etməmiş və övqatını eyşü işrətdə keçirərmiş. Onun bu gunə rindisifət dolanmağını dayısı xoşlamayıb və bir qədər ona pul verib və mayəmləkdən ixrac etdikdə şair bədahətən bu məzmununda bir qit'ə demişdir:

Dayım məni həzrəti-Adəm kimi
Buğda yedim çıxartdı cənnətdən.
Beş-on tümən nədir mənim karıma,
Şükri-xuda qurtardım minnətdən.

Dayısından aldığı məbləği bir az müddətin zərfində kənarında xərcləyib, şəhərə müraciətində həməsrı olan Molla Qədir Naci Şirvani ilə görüşdükdə bu beyti bədahətən demişdir:

Bir aydan sonra gəldim şəhrə, ey Naci, hilalasa,
Məni el lağərü üryan görüb, meyl etmədi əsla.

Baharın bədihəguluqda binəzir bir şair olduğu müxəmməsi-məşhuri-atisindən aşikarən mə'lum olur. Şamaxıda məşhur Hacı İbrahim bəy bağında rüfəqaları Əndəlib Kaşani⁵, Naci Şirvani, Seyid Şirvani və qeyriləri olduqda rəfiqlərindən birinin hüzurda olmadığına görə, xadimi onun dalınca göndərdikdə birqələmə yazdığı qəsideyi-bədihiyyəsidir ki, belə başlanır:

Neşəst aftarba, meye-ço aftar ku?
Ço şod neqare-məhleqa, piyaleye-şərab ku?
Sorude-rud, mey koca, tərane-robab ku?
Became'-bossədin koca meye-ço lə'le-nab ku?
Becane-mən qolamikə konun şetabe-kar kon⁶.

Cəhalət və təəssübün, ələlxüsus, təəssübi-cahilanənin düşməni olub, onun kökünü və rişəsinə qazıb çıxartmaq üçün məhafilü məcalisdə məqalələr və gözəl niqlər deməkdən əsla çəkinməzmiş. Məcəlisdə sözlərinin haqq olmasını şafı dəlillər vasitəsilə sübuta yetirərmiş. Belə ki, bir kərə bir məclisdə mövhumat və əsatiri-əvvəlin babında mübahisəyə girdiyi vaxt tərəfi-müqabilə söz anlatmaq üçün bir misal gətirmişdir. Belə ki, deyibdir: “Əfəndilər! İndi mən bu divara bir inək şəkli çəkərəm və o inəkdən sizin üçün süd sağaram”. Müstəmeın iştiyaqi-tamam ilə israr etmişlər ki: “Cənab mirzə, lütfən mərhəmət edin, bir baxıb seyr edəlim”. Bahar cavabında demiş ki: “Bəli, əfəndilər, sizlər mö’təqid olduğunuz mövhumatın əksəri bu qəbildəndir. Bunca təfəkkür və təəqqül etmərsiniz ki, divara çəkilmiş inək şəkildən süd sağmaq məhal və qeyri mümkündür. Bu payədə sadəlvhlükdən süd tələb edirsiniz”.

Necə ki, zikr olundu, mərhum Bahar müasiri Abdulla bəy Asi və Seyid Şirvani kimi badəpərəst olub, çox açıq və xövfsüz meyi-nabı tə’rif qıllarmış və bə’zi vaxt Şeyx Xəyyam kimi onun tə’rifində əndazədən keçərmiş. Necə ki, bir məclisdə münasibətən bu beyti oxumuşdur:

Bade vəhyəsto səbukeş cəbrəil,
Hər ke inra mixorəd, peyğəmbərəst⁷.

Əhli-məclis bunu eşidib küllən əleyhinə qiyam edib, onu tənü lə’n etməkdən çəkinməmişlər. Təkfirinə üləmadan dəxi hökm olunmuşdur. Əlhəqq, Baharın bu halı biçərə Abdulla bəyin halına çox müvafiq gəlir. Hər iki şair ziyadə xoştəb’ və şirinkəlam və nəcib və xoşxül olduqları halda əsiri-badeyi-gülfam və şərabi-bədfərcam olub, abru və hörmətlərini itirib, təb’i-rəvanpərvərlərini boş şeylərin üstünə sərf etmişlər.

Yuxarıda zikr olunan vəq’ədən sonra mərhum Mirzə Nəsrullah Şirvanda artıq iqamət edə bilməyib, tərki-şəhrü diyar edib İrana müsafirət etmişdir və Tehrandə Nəsrəddin şaha⁸ bir qəsideyi-qərra təqdim etmiş ki, mə’tləi budur:

Şəbəm benalevo ruzəm qozəşt dər tari,
Fəğan ze gərdeşe-in asemane-zənqari*.

Qozəşt əz sərə-bam aftabe-omr hənuz,
Ze bəxte-xofte nədarəm omide-bidari.

Xəmidə şod qədəm əz bare-mohnəte-əyyam,
Bəli, xəmidə şəvəd qamət əz gəranbari.

* Zənqar – yaşıl, göy mə’nasındadır

Mənəm sepehre-qəmin şadəm ke, şəb ta sobh
Setarehaye-sereşkəm konənd səyyari.

Bebustane-cəhan həmço bide-məcnunəm
Konəm tərəqqiye-mə'kus dər nequnsari⁹...

Bu qəsideyi-qərra vasitəsilə Mirzə Nəsrullah şahın xidmətində təqərrüb hasil edib, hüzur şüəralarından məhsub olmuşdur və axırda “Məliküşşüəra” ləqəbini almışdır və ona şahın xəzinəsindən məvacib tə'yin olunmuşdur. Haman vaxtlarda şair xaricdən bir müəllim tutub fransızca tə'lim almağa məşğul olub, bir az vaxtın ərzində firəng lisanını bir dərəcədə kamil öyrənmişdi ki, o dildə şe'r deməyə dara olmuşdur. O cümlədən ərəbcə, farsca, türkcə və fransızca dediyi bir qəzəldir.

Ərəbcəsi:

Əya xilləti qəd nəqəztil-uhud,
Aufərti minhu yaumə məhsud¹⁰.

Farscası:

Ze dəste-fərağət çenan zar geryəm –
Ke əz dide cari konəd Zenderudi¹¹.

Türkcəsi:

Yetişməzmi naləm sənə, ya ilahi,
Dağıtmazmı ahim bu çərxi-kəbudı?

Fransızcası:

Ciel, où suis – je, où etais – je où serial – je ah?
Peut on supproser une nouvelle assez rude?
Chere amie, serai – je en etat de decouvrirre?
Vous vestige en Est, Oueste, nord, sud?¹²

Məşhur rəvayətə görə, Mirzə Bahar 1295-ci¹³ sənədə Tehrandan Təbrizə əzimet qılmışdır və burada təəhhül ixtiyar edib sakin olmuşdur. O vaxtlarda Təbrizdə iqamət edən ingilis səfiri ilə tanış olub, səfir şairin elmü kamalını və əxlaqi-həsənəsini görüb onunla səmimi dost olmuşdur. Tarixi-hicriyyənin 1300-cü ilində ki, miladın 1883-cü sənəsinə mütabiqdir, aləmi-bəqaya rehlət edib və “Məqbərətüşşüəra”da vətəndaşı Xaqani-nin həmsayəliyində dəfn olunmuşdur...

Vəfatından sonra rəfiqi olan ingilis səfiri mərhumun türkcə, farsca və fransızca olan təranələrini və əsərlərindən bə'zini əmanət təriqi ilə almış ki, London şəhərində təb' etdirsən, vəli tabəhal ondan bir xəbər və nişanə yoxdur. Ancaq mərhum Baharın tərcümeyi-halına dair məlumatı möhtərəm Hacı Səfdər Şirvani cəmləşdirib lütf üzü ilə bizə göndərmişdir. Ol cənabın yazdığı ilə şairin əlhal əldə olan əsərlərindən məşhuru bunlardır: türkcə – “Qəzəliyyat”ı, farsca –“Divani-qəsaidü qəzəliyyat”ı və “Töhfətül-İraqeyn” adlı məsnəvisi və “Nərgis və gül” adlı bir kitabı vardır ki, heç biri hala təb' olunmamışdır. Bu əsərlərin heç birisi bizim nəzərimizə çatmayıbdır. Ancaq bir neçə qəzəliyyat fars lisanında bizə Ağəali bəy Əfəndiyev “Naseh” təxəllüs göndərmişdir ki, çap olunur.*

Qəzəli-Bahar:

Nemiquyəm ke, del əz dəst giro şad kon mara,
Əgər bini ze pa oftadeira, yad kon mara!

Becan dadən nəxahəm şəkve kərdən əz cəfaye-to,
Təvani hər çe, ey namehrebən bidad kon mara!

Nəqəftəm ğeyrə əz rəhm kon ommidvare-xod,
Tora qəftəm ke yek şəb quş bər fəryad kon mara!

Bexun balo pərəm dər keş əgər ze azare-mən şadi,
Benaləm gər ze courət, əz qəfəs azad kon mara!

Bəhəsrət ta key, ey həmaşiyən, sər zire-pər manəm,
Xodara, rəhbəri bər xaneyə-səyyad kon mara!

Bovəd ta key deləm xun dər vosal əz olfəte-ğeyrəş,
Kocai, ey şəbe-hecran, biya, emdad kon mara!

Konəm ta çənd əz to çon Bəhar ezhare-naşadi,
Berahi qah-qahi əz neqahi şad kon mara!¹⁴

Əyzən qəzəli-Bahar:

Ruze-vəsləst, xodara, bekoş əz naz mərə,
Baz bər həsrəte-didar məyəndəz mərə!

* Ağəali bəy cənablarının bizə artıq hüsn-xidmətləri olubdur və Şamaxı şüərasının seyr-sülukuna dair bə'zi mühüm məlumatı ol cənabın həmiyyəti ilə kəsb etmişik. Buna binaən münasib məqam bilib burada ol cənaba izhari-məmnuniyyət qılmağı gözəl vəzifələrimizdən ədd edirik.

Ba h me couro c fa suye-to ay m  e kon m,
Beqozar d del  on g fte bexod baz m ra.

Ah  z in  iveye-s yyad ke  z s ngdeli,
Be ken d balo d h d roxs te-p rvaz m ra.

Cay dar d ke xoda xan m t, ey m h ke,  enin
H r n f s miko iyo zende koni baz m ra.

 e q dr be m n mikoni  z ko t ne-m n,
K rdei zende m g r, ey bote-t nnaz, m ra?!

Be enin dideyi-keryano roxe-z rde-B har
A ekara n   v d  on bec han raz m ra¹⁵.

 yz n q z li-farsiyyi-Bahar:

Rixti, b rh m z di kisiyyi- nb rfamra,
Baz rosvaye-c han k rdi m ne-b dnamra.

 od mo  v     z del m zolfe-to, ari, mi  v d
 z t pid nhaye-mor  a oftegiha damra.

V 'de dadi sobh b r v sl m, m g r danestei
Hecre-to b r m n b rab r k rde sobho  amra?!

Qoft m  : Siminb r tra xah m  nd r b r ke id,
Qoft: Ro,  z del borun kon in x yale-xamra.

G r besur t b r to man d sur te-bothaye- in,
Vaceb am d s cde k rd n b d  z in  snamra.

Henduye-zolf t  g r zin qune q sde-din kon d,
S cdeqahe-kofr saz d qebleye-eslamra.

 on koni b r most h qqan b x e-ne'm thaye-hosn,
B r B hare-x st del  vv l bedeh do namra¹⁶.

Q z li-farsiyyi-Bahar:

  v d bexak nehan sobhe  on   rab d r ay d,
Setare celve n dar d  o aftab d r ay d.

Ze   rm mah ke  d s r bexak pir h ne-sobh,
  bi ke mahe-m n  z xane bineqab d r ay d.

Ze didənət rəvəd əz dide gər sereşkəm, əcəb nist,
Dər aftab ço bini ze dide ab dər ayəd.

Ze şərhe-qesseye-zolfe-to şəb nəxosbəm əgər çe
Deraz şod ço hekayət ze dide xab dər ayəd.

Məgər ze çine-do zolfe-to kərde nafe qoşayi
Ke əz nəsimə-səhər buye-meşke-nab dər ayəd.

Ze geryeəm ləbe-lə'ləş şəvəd be xənde qoşude,
Bəli, bexənde qol əz geryeye-səhab dər ayəd.

Ze yade-xuye-roxəş şod Bəhar təb'qozari,
Ço qətre dər sədəf oftəd dore-xoşab dər ayəd¹⁷.

Əgər fars ədiblərinin ən məşhur və kamili bu qəzəllərdən hər birini mütalibə edib diqqət yetirə, anladığımız görə, yenə də təşxis edə bilməz ki, bunlar türk oğlunun kəlamıdır. Bundan mə'lum olur ki, mərhum Bahar fars dilinin şivəsinə və üsuli-inşasına bir dərəcədə bələd imiş ki, onu öz ana dili kimi bilirmiş.

Baharın bu qəzəlləri müasiri olan Qaaninin və sair məşhur fars şairlərinin kəlamına bənzəyir. Xaqani Şirvaninin səfəhati-İranda o qədər adı və şöhrəti yoxdur, nə qədər ki, Baharın namü nişanı və ehtiramı ziyaddır.

Farslar özləri iqrarü etiraf edirlər və Xaqaninin şe'rlərini oxuduqda deyirlər: “Buye-tork miayəd”¹⁸. Və lakin Baharın kəlamına o qəbil isna-dat verilmir.

Cinas, eyham, təşbihat və istiarat iste'malında Bahar mərhum Qaaninə bərabər imiş. Bu qövlümüzün təsdiqi üçün axırıncı qəzəldən bir neçə beytlərin tərcüməsini burada gətirməyi lazım gördük: Günəş doğub asiman üzrə tülü etdikdə ulduzların cilvəsi pozulub, nəzərə gəlmədiyi kimi, şərabi-gülfam dəxi məclisə gəldikdə təsbeh tarları gözdən düşüb məhvü nabud olur. Sənin nurani üzünü gördükdə gözlərimdən yaş axmağı təəccübünə gəlməsin, zira ki, günəşə hər kəs baxsa, gözlərindən su axar. Sənin müəttər və uzun saçının qissəsini şərh etdikdə gecələr sabaha kimi yatmadığım ondandır ki, hekayət tul çəkdikdə gözdən yuxu gedər. Mənim ağlamağımdan onun lələ bənzər dodaqları xəndə edib gül kimi açılır, yə'ni mən ağladıqca nigarım güldür. Bəli, bunda təəccüb yoxdur, həmişə göy üzündə bulud ağlayanda çəməndə gül xəndə edir və hakəza.

Baharın türk dilində yazdığı şe'rlərdən bir neçə qəzəlləri ələ düşdü ki, burada dərc olunur.

Qəzəl:

Mey puni cılvə eylədi cami-bülurdən.
Cami-büluri gör ki, ləbaləbdi nurdən.

Ruxsarı atəşi məni yandırdı durdən,¹⁹
Əlbəttə, yandırar, düşə gün gər bülurdən.

Naz ilə bir xuramə gəl, əmvatə qıl güzər,
Ta “mərhəba!” səsi gələ əhli-qüburdən.

Zahid sözilə kim büti-meyxanədən keçər,
Özü görək keçirmi behişt ilə hurdən?²⁰

Ol bivəfa tutarmı vəfa ilə dəstimi,
Basmaz ayağını gözümə çün qürurdən.

Meyxanəyə Bahar qürur ilə meyl edər,
Zahid qüsura meyl qılır [kim] qüsurdən.

Qəzəl:

Zülfün kimi qaraldı könül dudi-ah ilə,
Eşqində idda edərəm bu güvah ilə.

Netsin o tari-zülfünə bu qan olan könül,
Mümkünmüdür bacarmaq o zülfü-siyah ilə?!

Hər guşəsində gözlərinin min bəla yatıb,
Necə can almasın belə göz bir nigah ilə?

Lütf ilə yığdı sün'i-qəza hüsni-ruyinə,
Necə ki, bağban gülü bağlar giyah ilə.

Müjgan səfini sinəmə çəkmək rəva deyil,
Gəlmək xərəbə mülkə nə lazım sipah ilə?!

Fikri həmişə qanını tökməkdir aşiqin,
Muxtardır, nə etmək olur padişah ilə?

Meyxanəyə Bahar girib “ya sənəm” deyir,
Zahid girəndə Kə'bəyə yüz “la ilah”²¹ ilə.

Qəzəl:

Hər kim ki, hicri-yar ilə düşsə dimağdən,
Heç açılırmı könlü onun seyri-bağdən?

Sordum sorağını, dedilər qeyrə yar olub,
Ey kaş, lal olaydı dilim bu sorağdən.

Ölməkdən özgə yox mənə eşqində bir vüsul,
Pərvanə yanmağın sevər ancaq çirağdən.

Bir lalə üzlü yar çəkib dağ sinəmə,
Ya rəb, sən etmə sinəmi xali bu dağdən!

Yetdikdə gül dodağına mey bilməzəm alır
Meydən dodaq nəş'əni, ya mey dodaqdən:!

Sənsiz əgər bahar açıla istəmərə Bahar,
Nə qönçə bağdən açıla, lalə dağdən.

Qəzəl:

Aç qara zülfünü ta səfheyi-ruxsarı tuta,
Xoş olur sünbül əgər açıla gülzarı tuta.

Hər zaman müşki-Xitadən iy oğurlar zülfün,
Möhtəsib hanı ki, bu düzdi-xətakarı tuta?

Bilməyirsən neçə min aşiq olub zülfünə bənd,
Zülf qalmaz sənə gər hər biri bir tarı tuta.

Hiç insaf deyil, zülfünə canım qurban,
Mən duram, özgələr ol türreyi-tərrarı tuta.

Qorxum oldur ki, görə zülfünü zahid nagəh,
Buraxıb sübheyi-səddanəni, zünnarı tuta.

Nə əcəb etməsə ol şux mənimlə göftar,
Neyləsin, yox o qədər ağzı ki, göftarı tuta.

Yalvara-yalvara zülfün nə olur tutsa Bahar,
Çox əcəb sanmayın əfsungər əgər marı tuta.

Qəzəl:

Lə'li-ləbin ki, xəlq deyirlər şərab ona,
Xasiyyəti-şərab tapar yetmə ab ona.

Şirin ləbin ki, lə'l ürəyin qanə döndərüb,
Yoxdur üzündə qanı, deyən lə'li-nab ona.

Görmək şüai-arizini kimdə tabi var,
Bitəblıq edib nə salırsan niqab ona?!

Gündən-günə saraldı, görüb hüsnünü yenə,
Girməz yerə ki, qarşı çıxar aftar ona.

Nəf'yi-vücuti-nöqtəyi-mövhum edər həkim,
Ağzın deyəydi kaş açılıb bir cavab ona.

Zahid ki, eşqi küfr deyib hökm edər, Bahar,
İmanə gəlməz, oxuyasan min kitab ona.

Qəzəl:

Tutsam şərabi gər ləbinə tay, haramdır,
Gər nöğrə söyləsəm təninə, hərfi-xamdır.

Ruxsarı üzrə zülfünə baxdım o qədr kim,
Gördüm ki, gün qürub eyləyib, vəqti-şamdır.

Mahi-tamam səhv ilə bir gün dedim sənə,
Hər kəs eşitdi, dedi: bu söz natamamdır.

Zalım, bu qədr könlümü qan etməyin nədir,
Qan etmədim, dedim ləbinə lə'l, namdır.

Zahid bilirmi hiç miyanın hekayətin,
Nazik sözü nə bilsin o kəs kim, avamdır.

Zahid, təvafi-Kə'bəni qoy, bir güzar qıl,
Meyxanə içrə gör nə səfəli məqamdır?!

Dedim ki, şəhddir ləbin, ey cani cismimin,
Dedi: görün Bahar nə şirinkələmdir.

Qəzəl:

Derdim o məst gözlərinin çox bəlası var,
Gördüm o qara zülfü onun da xətası var.

Hərgiz behiştə meyl eləməz, huri istəməz,
Hər aşiqin ki, sən kimi bir dilrübəsi var.

Derlər bahadır ağzına can, bilməzəm neçün
Bu yox olan şey'in bu qədər çox bahası var?

Müjganın ilə çeşmini gər sorsalar nədir,
Bimar piri gör ki, əlində əsası var.

Bir naz ilə xuramə gəl, ey sərv, ta görək
Hüsn içrə hansı sərvqədin iddiası var.

Yox eybi gərçi hicrin ilə ölməgin, vəli
Çeşmin görəndə ölməgin özgə səfası var.

Fəxr eylə kim, qulamınam, ey xublər şəhi,
Hansı şəhin Bahar kimi bir gədası var?

Mərhum Baharın türk lisanında yazdığı başqa kəlamlarından, məəttə-
əssüf, ələ gətirə bilmədik. Onların vasitəsilə şairin qədrü qiyməti və
dərəcəyi-kəmalü təb'i-şe'riyyəsi daha da artıq təhqiç və tə'yin olunardı.

MOLLA QƏDİR ŞİRVANİ “NACİ”

Şamaxı şüərasının mütəəxxirindən olub keçmiş əsr əvasitində, yə'ni tarixi-hicriyyənin 1240-5-ci²² illərində hali-həyatda var imiş və Bahar Şirvani ilə neçə dəfələr bir bəzmdə olubdur. Bahar onun, elmü kəmal sahibi olmağa görə, xatirini əziz tutarmış. Nacinin əş'arü asarından bir çoxu müfti əfəndinin “Məcmuə”sinə daxil olubdur ki, onlardan əksəri qəzəliyyat qismindən ibarət olan şe'rlərdir. Bu qəzəllərdən Naci əfəndinin mütləq bir məsləkdə davam etməsi anlaşılmır. Onlardan bə'zində şair ancaq meyi-gülfamdan və eşqi-yardan bəhs edib özgə babda söz söyləmir və bu qisim kəlamlarının bir neçəsində mətləbi o qədər açıq və xəvfsüz söyləyir ki, onun həqiqi meyrəst və rindi olmasına şəkk qalmır. Məsələn, bir qəzəlində deyir:

Əksi-ruxi-saqi görünür badədə, oldur
Bais həvəsim badeyi-gülfamə düşübdür.

Eyb eyləmə, ey Nacini meyxarə görə kəs,
Yengicə kişi şiveyi-islamə düşübdür²³.

Bəzi qəzəllərində Naci mö'minü müttəqi və həqiqi müsəlman olmağını bəyan edib nicat və səlaməti məhz ibadət və riyazətdə görüb, haqq-taalanın rəhmət dəryasına və intəhasız lütfü şəfəqqətinə ümid bağlayır. Necə ki, deyibdir:

Naciya, rəhməti-həqdən eləmə qət'i-rica,
Yox onun rəhməti dəryasına qərü sahil²⁴.

Bəzilərində büxlü xəsasətin zəmmi, səxavətu ədalətin, füqəra halına yanmağın mədhini təhriir qılır. Necə ki, bu babda bir qəzəlində deyibdir:

Bir fəqirin halına rəhm eyləməkdən yaxşıraq
Əzmi-suyi-baği-cənnət eyləsən yoxdur dəlil²⁵.

Bir para qəzəllərində zahiri ibadəti və riyai zöhdü təqvani nəhy edib tamahkar və hiyləsaz vaizləri müttəhim edir. Bir qisim qəzəllərində nəfsi-əmmarəni²⁶ və cifeyi-dünyanı və hirsü təmə'i, yalançı şöhrət və izzəti cümlə fəsadların mayası hesab edib insanın bunlardan xilas olmasını, fəq-rü zillətə tab gətirməsini və hər işdə sabirü şakir olmasını tövsiyə edir. Və bir para əş'arü kəlamında dünyavü mafihanın fənavü bibinavü bivəfa olmasını rışteyi-nəzmə çəkib özü həm talibi-fəna olmasını izhar eləyir və sufiməslək olmağını bildirir:

Gər müti' -nəfssən lafi-məhəbbət urmagil,
Xatirindən etməsin bu fikrlər əsla xütur.

Masəvanı tərək edib pakü mücərrəd olmamış,
Eyləməz mir'ati-qəlbin feyzi-həqdən kəsbi-nur.

Naciya, qəflətdə bey' etdim mətə'i-ömrüm,
Eşq sövdasında sudim olmadı qəlbi-hüzür²⁷.

Xülaseyi-kəlam Molla Qədir Nacinin hər qisim kəlamları vardır ki, təmamisini buraya yazmaq ilə qurtarmaz*.

Nacinin kəlamının çoxusu Füzuli Bağdadinin kəlamının səbkində və nəzirə sayağında təhriir olunubdur. Nümunə üçün Nacinin qəzəllərindən bir neçəsi burada yazılır.

Münacat:

Ya həyy ki, yox dəhrdə həmtə sənə əsla,
Ya hər dü cahan maliki Allah-taala!
Ya əvvəlü axır, ya zahirü batin,
Ya hafizü ya rafei-nöh çərxi-müəlla!
Ey şamı qılan taleyi-Məcnun kimi tirə,
Ey rövşən edən sübhi misali-ruxi-Leyla!
Məcnueyi-aləm həmə möhtaci-nəvalın,
Ey lütf ilə ruzidəhi-ə'davü əxilla,
Sal könlümə bir ləm'eyi-eşqin şərərindən,
Heyvan suyu təkdir mənə ol od, dəxi ə'la.
Həll et sənə şükr etmək üçün əqdi-lisanım,
Qıl ayineyi-təb'imi həm safü mücəlla!
Tövfiqini həm Naciyi-naçizə rəfiq et,
Ta kim, qıla bu nüsxəni inşa, edə imla²⁸.

Qəzəli-Naci Şirvani:

Verdikdə mey xəlayiqə ol saqiyyi-əzəl,
Yüz şükr ona ki, qoymazdı nəş'əmdə bir xələl.

Bir günə meydirdir ol ki, içən huşyar olur,
Qəflət yuxusu tutmaz onu ta dəmi-əcəl.

Zatü sifati-saqini isbat qılmağa²⁹
Düşmüş miyani-aləmə yüz bəhs ilə cədəl.

* Əgər Nacinin cənab müfti əfəndinin "Məcmuə"ində olan əş'arü kəlamı və sair asarı-lətifəsini bir yerə cəmləşdirib məxsus bir divan səbkində çap etdirən olsa, ədəbiyyat xəzinəmizə gözəl bir cəvahir bəxş etmiş olur.

Əni xitab olanda “ələstü birəbbiküm”,³⁰
Vəhdət meyin “bəla” deyibən çəkdim ol məhəl.

Ey dil, çəkinmə, bimeyi mə’suq qoyma kim,³¹
Bica rahi-fənayə gedə ömri-bibədəl.

Hər kim ki, bəzmi-eşqdə mey nuş qılmadı,³²
Sudi nədir əgərçi yüz il eyləsə əməl?

Meydən buyurma tövbə məni-rində, Naciya,
Təgyir olurmu hökmi-xudavəndi-ləmyəzəl?!³³

Naci Şirvaninin bu kəlamından aşkar görünür ki, onun tə’rif qıldığı mey üzüm suyundan əmələ gələn və insanın əqlü huşunu başdan çıxarıb, onu bihörmət və məsti-layə’qəl edən mey deyil. O mey vəhdət və məhəbbəti-ilahi meyidir ki, onu çəşid edən dəxi də artıq huşyar olub mə’nəviyyat aləmində uca məqamlara nail olur. Necə ki, deyir:

Bir gunə meydir ol ki, içən huşyar olur,
Qəflət yuxusu tutmaz onu ta dəmi-əcəl.

Müasiri olan ədalətli və mürüvvətli və əhli-səxa bir şəxsin haqqında demişdir:

Ey cəm’ii-xislətin məmduhü əxlaqın cəm’il,
Xələq ara insafü ədlindən düşübdür qalü qil.

Görməsin qəm xatirin, olsun vücudun ta əbəd
Xürrəmü sərsəbz keçdikcə zamanü ayü il.

Bir fəqirin halına rəhm eyləməkdən yaxşıraq
Əzmi-suyi-baği-cənnət eyləsən yoxdur dəlil.

Əhli-dövlət ol kişidir kim, səxavətpişədir,
Olsa gər sultan gədadən həm mühəqqərdir bəxil.

Malü əmlakın görüb üçb eylədi Qaruni-dun,
Çəkdi yer kamına əjdər tək anı zarü zəlil.

Etdi Fir’onu qüruri-səltənət dindən bədən,
Qərq qıldı ləşkəri birlə bzün dəryayi-Nil.

Sanma istiğna görə saətdə bir fəqr əhlini,
Vermə qəm üzrə ona qəm, eyləmə həmlin səqil.

İnkisari-nəfsdən əşxasi-safitinətin
Mənzili gülzari-cənnətdir, şərabi səlsəbil.

Qissə kutəh, bu zamanın sahibi-dövlətləri
Payimali-kibr edər gördükdə bir mərdi-zəlil³⁴.

Türfə könlüm arizuyi-Kə'bəni eylər müdam –
Kim, onu mə'mur qılmış həzrət İbrahimxəlil.

Cəhd edərlər yıxmağa məhzun könüllər xanəsin,
Xane'i kim, xass öziçün tərh qılmışdır cəlil.

Ey yıxan dillər evin, gör nə üqubət gördülər
Bir evi yıxmaq təmənnasında ol əshabi-fil.

Naciyi-biçarəni çox xar tutmun fəxr edib,
Cümlə xəlqin rizqinə xəllaqi-ələmdir kəfil³⁵.

Nacinin bu qəzəlinde çox məzmunlar və nazik işarələr vardır ki, onlara diqqət yetirməmək olmaz. Şair insanın qəlbinə toxunma[ğ]ı və könlünü xarab etməyi böyük bir günah bilib, ona işarə edir və əhli-zülmə cavabən deyir ki, ey dillər evini dağdan cəfakarlar, görün bir evi yıxmaq təmənnasına düşən əshabi-filin başlarına nə bəlalər gəldi, sakının qadiri-zülcəlalın əzabından ki, könüllər onun evləridir və heç kəsin onlara xələl və pozğunluq gətirməyə ixtiyarı yoxdur. Necə ki, Naci dəxi bu babda deyibdir:

Dil ərşi-ilahidir, onu eyləmə təxrib,
Dəsti-bəşər ol xənani tərmimə nə mümkün³⁶.

Və bizim türklərin arasında atadan qalma söz vardır ki, deyirlər: “Kə'bə yıxmaq bir evdir, könül yıxmaq yüz qandır”.

Bəs, adam nə qədər mülayim və qeyrilərin haqqında mehriban və canfəşan olsa, nə qədər alçaq təbiətli, təvazövlü, hörmətli və qədirşünas olsa, bir o qədər xalq içində möhtərəm və mö'təbər və Allah-taala nəzərində əziz və müqəddəs sayılar. Ol kəsin həqiqətdə “mənzili gülzari-cənnətdir, şərabi səlsəbil”.

Vaizi-tamahkar və riyaşüar haqqında deyibdir:

Həmişə iş sənə və'zi-xudadır, ey vaiz,
Qəsəm o və'zinə kim, bu, riyadır, ey vaiz!

O nasə kim, buyurursan xətdən istiğfar,
O səndə olmasa, əmrin xətdir, ey vaiz!

Məgər xəyalına düşməz “ətəmrünən-nas” –
Ki, fe'l'in özgə, sözün ittiqadır, ey vaiz!

Cəməti ki, qılırsan hərisi-rəsmi-səxa,
Bilən bilir sənə nə iddiadır³⁷, ey vaiz!

Sorub ibareyi-xoş xələqdən alırsan dil,
İbarədirmi bu ya³⁸ dilrubadır, ey vaiz!

Görər cəhənnəmi hər kəs ki, gəlsə məclisinə,
Dəmin xəlayiqə duzəxnümadır³⁹, ey vaiz!

Kəlami-izədir dersən ki, mal edim hasil,
Deyil bu moizə, bey'ü şiradır, ey vaiz!

Zəkətə kim, füqərə malıdır, dikirsən⁴⁰ göz,
Bu hansı məzhəbü dində rəvadır, ey vaiz?!

Təmə'dən ötrü tökərsən sirişk vəz' edibən,
Təmə' deyil, bu səninçün bəladır, ey vaiz!

Həmin səni deməzəm, bu biladə qaziyi-şəhr –
Sənin kimi, dəxi çox mübtəladır, ey vaiz!

Buyurma Naciyə tövbə şərabdən, kərəm et –
Kim, ol [riya] mərəziçün də'vadır, ey vaiz!⁴¹

Mərhum Hacı Seyid Əzimin belə tamahkar və xudbin vaizin zəmmində yazdığı qəzəl bu sayaq başlanır...⁴²

Mə'nən Nacinin bu kəlamına çox bənzəyir. Amma Seyidin şiveyilisanında və üslubi-kəlamında başqa bir lətafət vardır.

Dilbəri-sitəmgər haqqında deyibdir:

Ey rahəti-ruhi-natəvanım,
Bimar gözün fədası canım!

Rəhm et məni-zarü binəvayə,
Hicran oxun atma, tökmə qanım!

Qurbani-kəmani-qaşın olsun
Bu cismi-zəifü natəvanım!

Zülfündə könül məqam tutmuş,
Yox ricətinə dəxi gümanım.

Suzi-dilimə tərəhhümün yox,
Yetməzmi sənə məgər fəğanım?

Aləm mənə olsa qəm, deyil qəm,
Lütfün əgər olsa mehribanım.

Hicrin bilə getdi Naciyi-pir,
Sağlıq bilə qal, sən, ey cəvanım!⁴³

Əyzən qəzəli-Naci:

Səbadən gül üzərin üzrə zülfi-müşkbar oynar,
Gülün yanında guya sünbüli-pürtabdar oynar.

Edən təhrik ruyində niqabi-əbrgundurmu
Və yaxud afitab üzrə gəzər əbri-bahar, oynar?

Sənin tək bibədəl şuxi gətirmiş əsrə həft aba,
Nişatü zövqdən daim fələkdə biqərar oynar.

Görüb öz mehrini zail, fələk salmış sənə mehrin,
Dolanur başına yüz şövq ilə leylü nəhar oynar.

Niqabın kəşf edib üzdən əgər ərzi-cəmal etsən,
Olub məczubi-bihuş hər nə kim aləmdə var, oynar.

Yerindən canü dil oynar kim, içmiş badeyi-vəslin,
Olub sərməstü layə'qəl, rəqibi-xaksar oynar.

Nəsimi-zülfünü bulsa məşami-Naciyi-xəstə,
Olub pakübü dəstəfşan fərəhdən məstvar oynar⁴⁴.

Peyğəmbərimizin şə'nində deyibdir:

Ey pak vücudun səbəbi-xilqəti-əflak,
Bu qövldə bəsdir mənə şahid iki "ləvlak".

Vermiş sənə izəd o qədər rütbeyi-əla,
Yüz il uça, yetməz o yerə tayiri-idrak.

Xak üzrə ki, qoydun qədəmin, oldu müşərrəf,
Ötdü fələki-əzəmi bu mərtəbeyi-xak.

Aləm həmə meydani-riyasətdə əsirin,
Olmuş sənə şahani-cahan bəsteyi-fitrak.

Yox zərrəcə bir eyb vücudunda sərəsər,
Xəllaqi-cahan cövhərini öylə qılıb pak.

Gülzari-mələhətdə qədin sərvi, ləbin gül,
Yanında gülü sərvi misali-xəsü xaşak.

Gülşəndə ki, hər gül açılır, sanma səbadan,
Eşqi-ruxi-alında edibdir yaxasın çak.

Gər ruzi-əcəl yetsə mənə müjdəyi-vəslin,
Ol müjdəyə yüz can verərəm şadı⁴⁵ fərəhnak.

Qıl əfv, dərinde nə ki, tərki-ədəb etmiş,
Naci kimi yox dəhrdə divaneyi-bibak⁴⁶.

Mərhum Molla Qədir Nacinin burada zikr olunan kəlamlarından onun təbi-səlim sahibi olmağı anlaşılır. Qəzəliyyatdan əlavə müfti əfəndinin “Məcmuə”sində bir neçə qəsidələr dəxi vardır və lakin onların burada təhrir olunması münasib görülmədi.

MOLLA AĞA HACI MOLLA TAĞIZADƏ “BİXUD”

Şamaxının xoştəb' və şirinkəlam şairlərindən birisi də mərhum Molla ağa Hacı Molla Tağı oğlu “Bixud” təxəllüsdür ki, Mirzə Nəsrullah Baharın və Hacı Seyid Əzimin müasiri olubdur.

Molla ağa Bixud təvəllüd edibdir şəhri-Şamaxıda hicrətin 1247-ci tarixində şəban ayının 19-cu günündə⁴⁷. Tə'lim və tərbiyəsi Şamaxı şəhərində olubdur.

Məktəbdə tə'limini itmama yetirdikdən sonra kütübi-mütənəvvəə mütaliesilə xeyli məlumat əxz etmişdir. Türk və fars dillərini yaxşı bilir-miş. Ədəbiyyata dair əsərlərin mütaliesinə artıq meylü həvəsi olmaqdan naşi özü dəxi əyyami-tüfuliyyətdən şe'r deməyə məşğul olarmış.

Ol vaxtlarda sən'əti şərbəflıq olubdur. Amma axırlarda ətriyyat şey-ləri satarmış.

Mərhum Bixud qayətdə xoşxasiyyətdə, batəvazö, güşadəcəbin və səlimün-nəfs bir şəxs olub, müddəti-ömründə cümlə mə'nahilərdən və sürbi-xəmr və qeyri məzmun əməllərdən uzaq imiş. Və lakin həmməsle-ki-üdəbavü ürəfa və həmcəlisi-şüəra olub, əksər kəlamlarında hikmətamiz mətləblər söylədiyindən zahirpərəst, yekçəşm və fanatik müsəlmanlar arasında məzmunü müttəhim olmuşdur.

Müddəti-ömründə neçə dəfələr İrana və Qafqazın qeyri-şəhərlərinə səfər edibse də, vaxtının çoxunu Şamaxıda keçiribdir.

Təbi-şe'riyyəsi əgərçi çəndan səri' deyilmiş və lakin şe'rləri ziyadə mövzun və dilpəzirdir. Bir nüsxə “Kitabi-qəzəliyyat”dan başqa özge bir asarı qalmamışdır. O da çap olunmayıbdır⁴⁸.

Hicrətin 1310-cu⁴⁹ sənəsində 62-63 yaşında axirət mənzilinə köç edibdir. Vəfatı vəba naxoşluğundan olubdur. Şamaxının ümumi camaat qəbristanlığında mədfundur. Kəlamı-abdarlarından bir neçəsi burada yazılır.

Qəzəli-Bixud:

Könül, bu gün ki, müyəssərdi vəsli-yar sənə,
Təqafül etmə, baxar kəc bu ruzigar sənə.

Könül, vüsalına xürsəndən bu gün yarın,
Fəğan o gündən ola ayrılıq düçar sənə.

Gədə əlindən o məhpərə, ayrılı səndən,
Verə zəmanə yenə dərdi-bişümar sənə.

Fələk, məramım ilə gərçi varsa dövrənin,
Nə sud, yoxdu səbatın, nə e'tibar sənə.

Könül, o mahruşun zülfün eyləmə məskən,
Məhəldir o pərişan ara qərar sənə.

Edib o şux səni məst bir nigah ilə,
Saqın, bu nəş'ə verir aqibər xumar sənə.

Fəraq dərdi ilə vəslində xəvfi-hicran var,
Düş öl qurtar dəxi, Bixud, budur mədar sənə.

Zahid ki, məscid içrə öziçün məkan tutub,
Bayquşdu kim, xərabə ara aşıyan tutub.

Nadanlığın görün ki, könlüdə o bişüür
Yüz min qüsur ilə yenə qəsri-cinan tutub.

Kövsərsə mətləbin, olasan kur, zahida,
Görmürsən əldə saqi meyi-ərgəvan tutub?!

Naməhrəm olduğıçün özün novərusi-mey
Səndən çəkib kənara, cəmalın nihan tutub.

Yox badədə nəsinü kövsərdə qismətin,
Bədbəxtlik basıb səni, zahid, ziyan tutub.

Fitva verir ki, sağəri-səhbanı sındırın,
Ey rindlər, görün, bu xətəkarı qan tutub.

Bixud, yəqin kəlamını dərk eyləməz avam,
Saxla nihan ki, aləmi zənnü güman tutub.

Əyzən kəlamı-Bixud:

Ey qoyan könlümə qan, oldumu hüsnün fani,
Tapdımı xarü xəsi-xüş o tər bostani?

Aldımı badi-xəzan, eylədimi əfsürdə
Baği-hüsnündə gülü sünbülü həm reyhani?

Varmı yadında gədalər kimi boynu burulu
Qabağında sənə əcz eylər idim pünhani?

Həsretində ləbinin əşk əvəzi didəmdən
Qətrə-qətrə saçılırdı cigərimin qanı...

Arizu eylər idim hər çi təkəllüm edəsən,
Ta edim canımı şirin ləbin[in] qurbani.

İndi, səd şükr, o gül bərginə bənzər dodağın
Olub əfsürdə, solub rəngi, qaçıbdır qani.

Şükrilləh ki, mənim surətə düşdün axır,
Yetdi tez başə o naz eyelədiyin dövrani.

O gözəllik ki, həmişə ona fəxr eylər idin,
Al ələ ayinə, bax gör o gözəllik hani?

Bəsdı, Bixud ki, camal əhlinə adətdir bu,
Bivəfa olmasa, olmaz işinin samani.

* * *

Cövr ilə tökdü qanımı, fəryad, gözlərin,
Öldürdü aqibət məni cəllad gözlərin.

Hər yanda bir ümid evi tikdimsə səbrdən,
Yıxdı, dağıtdı, eyelədi bərbad gözlərin.

Mın can alır baxanda bir oğrun nigah ilə,
Kimdən alıb bu dərəsi o ustad gözlərin.

Qalmaz Xitadə, Çində ahu, edər şıkar,
Bir guşə ilə baxsa o səyyad gözlərin.

Etməz əsər sənə dili-biçarə naləsi,
Qan içməyə olub dəxi mö'tad gözlərin.

Zülfün kəməndinə dili-miskin əsir olub,
Rəhm eləyib nola edə azad gözlərin.

Eylə şəhid Bixudi tiri-nigah ilə,
Xunrizlikdə ta ki, qoya ad gözlərin.

* * *

El dil, həzar şükr, xəbər gəldi yardən,
Şükr et, qutardın axırı bu intizardən.

Ey göz, kənarə qoy dəxi qan ağlamağın,
Oldun xilas sən də dəxi ahü zardən.

Dərdi-xəzan hicrini çəkmişdim, aqibət,
Verdi səba xəbər o güli-novbahardən.

Ey məqdəmin fədası, bəlalar çəkən başım,
Gəl, gəl ki, keçdi səbrü qərarım qəradən.

Eşqində qoydular mənə Məcnunluq adını,
Düşdüm bu xəlqi-aləm ara e'tibardən.

Səd şükr kim, yetişdi sənə vədeyi-vüsal,
Bixud, şikayət etmə dəxi ruzigardən.

Bixudun bu qisim bir-birindən gözəlrəq qəzəlləri çoxdur. Cümləsini burada yazmağı artıq bildik. Mərhumun kəlami-mövzunu Qarabağ şüeralarından knyaz Mehdiqulu xan Vəfanın⁵⁰ kəlamına çox oxşayır. Hər iki şair əxlaqi-lətifə sahibləri olduğu kimi, təbi-şe'riyyələri dəxi ziyadə rəqiq və zərifdir, necə ki, tərzi-kəlamlarından görünür.

Əshabi-“Beytüs-Səfa”dan⁵¹ Qarabağ şairlərinə təşxis və təmiz üçün göndərilmiş qəzəllərdən əvvəlinci dərəcədə qoyulanı və cümləsindən artıq bəyənilmiş mərhum Bixudun qəzəli olubdur. Bu babda Qarabağ şüeralarından Abdulla bəy Asinin tərcümeyi-halında təfsilən əhval yazılacaqdır.

Qəzəli-Bixud:

Riyazətsiz, könül, bu nəfs bir tövsəndi, ram olmaz,
Buna cövlanğəh ərsə-ərz ola, seyri tamam olmaz.

Cahanı dust tutduqca edər düşməncilik peyda,
Bu düşməni kəmdən, ey nəfs, hasil hiç kam olmaz.

Cahan mə'murəsində künci-üzlət ixtiyar eylə,
Qənaət əhlinə, ey dil, belə rahət məqam olmaz.

Ayaqdan düşməmiş sə'y eylə əldən vermə mey camin,
Cavanlıq şuri qalmaz başda, bu nəş'ə müdam olmaz.

Nə təşviş eyləyirsən cam əlində ruzi-məhşərdən,
Əgər piri-muğan vermişsə, qorxma, heç hərəm olmaz.

Təmənna eyləsəm, saqi, ləbindən busə, mə'zurəm,
Bu rövşən əmrdir kim, məst olan kəsdə nizam olmaz.

Bürünmə xirqeyi-salusə, Bixud, tə'nədən qorxub,
Bu, meydanı-məhəbbətdir, bu yerdə nəngü nam olmaz.

Bixudun bu qəzəli-dilpəzəri ərbabı nəzərində Füzuli Bağdadinin qəzəlindən ki, ona nəzirə olaraq yazılmışdır, nə tərkihi-kəlamda və nə

şiveyi-lisanda və nə də məzmunu mə'nada heç bir cəhətdən əskik deyil. Füzuli kimi böyük şairin kəlamını məhəlli-tənqidə qoyub onun eybü qüsurunu göstərməyə, əlbəttə, bizdə o qədər bilik və istitəet yoxdur və Bixud kimi ismi əsəri namə'lum olan mühəqqər bir şairi Füzuliyə bərabər edib, onların asari-qələmiyyələrini tərəzinin gözlərinə qoyub müvazinə qılmağa cür'ət etməyib də, hər iki şairin qəzəllərindən əvvəlinci və axırncı beytləri burada nəzəri-ərbabi-məaniyə⁵² təqdim edirik və hansı birisinin digərinə tərcih qılınmağını yenə əshablarına həvalə eləyirik.

Füzuli:

Təriqi-fəqr tutsam, təb' tabe, nəfs ram olmaz,
Qına qılsam tələb, əsbabi-cəm'ıyyet tamam olmaz.

Burada Füzuli iki çətin məsələ arasında çaşib qalıbdır: bilmir तरीqi-fəqrimi tutsun, yoxsa qınamü simü zər tələbindəmi olsun. Əvvəlinci yolda, yə'ni mal və dövlət kəsbindən bilküllüyyə özünü məhrum və kənar edib, canın salamatlığını gözləməkdə nəfsi-şumun hücum və qələbəsi vardır ki, onu tabe və ram etmək çox da asan və yüngül iş deyildir. Bu yolda artıq dəyanət və mətanəti-qəlb lazım gəlir; burada nəfs ilə cəngü cidal etmək zəruri bir haldır.

İkinci yol intixab olunsa, yə'ni qına tələbində olub, nəfsin istədiyi şeylərə təmənnalar hasilə gəlsə, can fəvtə gedəcəkdir. İnsaf, ədalət, mü-rüvvət və həqqaniyyət cümləsi nəfsin xahişinə qurban olub bada gedəcəkdir. Bəs nə etməli? Füzuli bu çətin məsələni həll etməyib özgə mətləb üstə keçir.

Bixud:

Riyazətsiz, könül, bu nəfs bir tövsəndi, ram olmaz,
Buna cövlanğəh ərsə-ərz ola, seyri tamam olmaz.

Bixud nəfsi-bədxu və tündrovu bir at mənzələsində qoyub deyir ki, hərəgah o bədhava atın başına riyazət cilovu, zəhmət və mə'rifət noxtası vurulmasa, onun cövlanğahı üçün ərsəyi-ərz, yə'ni tamami-kürreyi-ərzini səthi dar və təng bir meydandır. Bəs, Bixudun rə'yü e'tiqadınca tövsəni-nəfsin ağzı gərəkdir müdam riyazət noxtası ilə bağlansın və illa insanın canını, dinü imanını o bədhava heyvan dağa və daşa çırpıb parça-parça elər.

Axırncı beyt. Füzuli:

Füzulini məlamət eyləyən bided bilməzmi –
Ki, bazari-cünun rüsvalərində nəngü nam olmaz.

Bixud:

Bürünmə xirqeyi-salusə, Bixud, tə'nədən qorxub,
Bu, meydani-məhəbbətdir, bu yerdə nəngü nam olmaz.

Burada Füzuli əleyhirrəhmənin kəlamına heç bir iradımız olmayıb da, ancaq Bixudun cür'ətli və bibak söz söyləməyi şayani-təhsin bir hal olmağını bildirmək istəyirik. Bixud tənə-xəlqdən ehtiyat etməyib hiyləsaz və salus kimsələrə öz nifrətini açıq-açığına biruz edir.

Dərbənd şairləri “Qumri” və “Şüai” təxəllüslərin həcvinde yazdığı qəsidəni dəxi burada yazmağı münasib gördük ki, qareini-giram Bixudun özgə qisim kəamları ilə dəxi aşına olsunlar və bir də görsünlər ki, şair həcv yazıbsa da onda əsla bir fəhş və nalayiq söz söyləməyibdir. Çünki necə ki, şair özü deyibdir, arifü dana olan kəs hərzəkər və ləğvşüar gərək olmasın.

Haman qəsidə budur:

Könül, hər kəs gəlib aləmdə sahibiqtidar olmaz,
Cahanda, haşəlillah, hər yetən kəs namdar olmaz.

Verə xurşidi-rəxşan tərbiyə gər səngxarayə,
Məzəllah, gəlib ol səng dürri-şahvar olmaz.

Çəkə neyrəng ilə gər səngə Mani* surəti-nərgis,
Ona əhli-nəzərlər məclisində e'tibar olmaz.

Nə sud, aləmdə xəlli-turş** həmrəngi-şərab olsa,
Səfayi-dil gətirməz, başda ondan bir xumar olmaz.

Əgərçi surəti-şəxsiyyəsi insandı nəsnasın,***
Vəli əxlaqü sirətdə bəhaimdən kənar olmaz.

Dirəxti-bidə gər su versə rizvan hövzi-kövsərdən,
Çiçək verməz, gül açmaz hiç, əsla meyvədar olmaz.

Nə xəvfüm səndən, ey Qumri, nə bakım həm Şüaidən,
Nəçün kim, gürbəvü rubahə şiri-nər şikar olmaz.

* M a n i – məşhur Hindistan nəqqaşının ismidir

** X ə l l i - t u r ş – turş sirkə

*** N ə s n a s – insana çox oxşayan bir növ' meymundur

Əgər həcvim qoya yüz şur ilə Dərbəndə, ey Qumri,⁵³
Salır ol şəhrə bir aşub kim, səddi⁵⁴ hasar olmaz.

Tələtüm eyləsə dəryayi-həcvim, mövc göstərsə,
Vücudun zövrəqində xövfü dəhşətdən qərar olmaz.

Vəli təb'im rəva görməz ki, ləğviyyatə meyl etsin,
Nəçün kim, arifü dana cahanda hərzəgar olmaz.

Sizə bundan ziyadə pənd verməklik deyil cayız –
Ki, sizlər kəlləsiz dərbəndlisiz, sizlərdə ar olmaz.

Sizin əcdadınız ağ divə⁵⁵ matəm saxlayanlardır,
Sizin tək nəslədən asari-daniş aşıkar olmaz.

Bəli, mə'zursuz şe'rim məzaqın dərk qılmaqdan,
Sarımsaq çün deyil şe'rim, siz üçün xoşgüvar olmaz.

Gediz xingəl içiz siz, neyləyirsiniz nəzmü əş'ari,
Güruhi-zağə qəndi-Misrə meyl etmək şüar olmaz.

Bizi siz özgə məzhəb sanmayız, kəc getməyiz, canım,
Bizə dünyavü üqbadə Əlidən qeyri yar olmaz.

Vəli hər kəs bizə öz fəhmi qədri bir güman eylər,
Biz ol pürcövhəri fərdik ki, kəmmü keyfi var olmaz.

Mənəm babi, mənəm şeyxi, mənəm sünni, mənəm şiə,
Mənəm ol bütperəst kim, məndə cəbrü ixtiyar olmaz.

Bixudun bu həcvnüma kəlamının məalından belə anlaşılır ki, Dərbənd şairləri Qumri və Şüai Bixudu həcv edib, onun din-məzhəb məsələsində süstrə'y və bie'tiqad olmağını zəmm edibləmiş. Bu barədə Bixud onlara aqılanə cavabi-şafi verib deyir ki, siz bizləri ancaq öz fəhmü dərrakəniz qədərincə tanıya bilərsiniz. Sizde o qədər mə'rifət və kamal olmaz ki, bizim zatımıza müxtəss olan övsafi-cəliləni və biz tutduğumuz məsləkin şürutü adabını təfhim edə bilərsiniz. Şair xülasəyi-kəlamda:

Mənəm babi, mənəm şeyxi, mənəm sünni, mənəm şiə,
Mənəm ol bütperəst kim, məndə cəbrü ixtiyar olmaz –

dediyi sözlərdən aşıkarən görünür ki, şair müsəlmançılığı tək bir məzhəb və məslək üzrə sabitqədəm olmaqda görməyib, həqiqi müsəlmançılığı

insan olmaqda və bəşəriyyət vəzifəsini dərk edib layiqincə ifa etməkdə görün.

Aşağıda yazılan şe'ri-müstəzad Bixudi-mərhumun Hacı Seyid Əzimə və qeyri rəfiqlərinə yazdığı gilayədir ki, onlar bağa seyrə gedib də Bixudu də'vət etməyiblər.

Seyidə xitabən yazmışdır:

Kim verdi dünən bəzminizə bağdə zivər,
Hansı qədi ərər?
Kim eylədi ruxsarı ilə bağı münəvvər,
Hansı məhi-ənvər?
Kim kakili-mişkinin onun eylədi əfşan,
Hansı büti-dövrən?
Kim eylədi öz zülfi ilə bağı müəttər,
Tökdü yerə ənbər?
Kim püsteyi-xəndanın açıb etdi təbəssüm,
Kim qıldı təkəllüm?
Kim tökdü o bəzm içrə ləbindən dürü gövhər,
Hansı ləbi şəkkər?
Kim etdi gülüstani dünən qeyrəti-Xəlləx,
Hansı büti-gülrux?
Kim eylədi ol bağçəni sahəti-Kəşmə, Firdovsə bərabər?
Ey dust, həmişə olasan seyrü səfadə,
Daim bu vəfadə!
Həmvarə sənə yar ola ol şuxi-sitəmgər.
Ol sərvü sənubər.
Ol şux təmaşası səni eylədi məğrur,
Ey zülməti-binur.
İçdin o büti-sadə ilə badeyi-xüllər,
Ey rindü qələndər!
Olsun o dünən mənsiz içən badə hərəmin,
Düşsün yerə camın!
Dönsün cigərim tək yediyin qanə sərəsər,
Zəhr ilə müxəmmər!
Gəzdin veribən əl-ələ ol şux ilə hər yan,
Sərməstü qəzəlxan,
Aldın bir ələ saidini, bir ələ sağər,
İçdin meyi-əhmər.
Mən badeyi-gülfam əvəzi xuni-dil içdim,
Bir növ' ilə keçdim,
Sən eylədin ol mah ilə hər ləhzə səfalər,
Yüz eyşi-mükərrər.
Axir sənə mən həmdümü həmrəz deyildim,
Dəmsaz deyildim?

Həsərlə dünən canıma saldın yanar əxkər,
Ey zalimü kafər!
Get, eşq səni mən yaxıllan narına yaxsın,
Əşkin yerə axsın.
Ta kim, dilü canımda olan atəşi-müzmər,*
Olsun sənə zahir.
Gəzdikdə o mah ilə məni yaduva saldın,
Heç xatirə aldın?
Heç bircə dedin kim, hanı ol Bixudi-müztər,
Ol didələri tər?

Əyzən müstəzadi-Bixud:

Zahid, bu fəna mülkdə dövrən sənin olsun!
Verdim sənə yeksər.
Zöhdü vərəü taətü iman sənin olsun,
Məcmu' sərəsər.
Duzəx mənə şayəstədi, nıran mənə layiq,
Mən yanmağa şayiq.
Sən cənnətə get, huriyü qılman sənin olsun,
Qalsın sənə kövsər.
Firdovsi-bərin qəsrü təla, çeşmeyi-təsnim
Olsun sənə təslim.
Çəkdim əlimi, lö'lövü mərcan sənin olsun,
Sən olma mükəddər
Səd şükr ki, mən natiqi-Qur'anə yetişdim,
İmanə yetişdim.
Get, get kütübü məshəfü Qur'an sənin olsun,
Daim oxu əzbər!
Əlminnətülilləh ki, könül yetdi muradə,
Qalmışdı aradə,
Sən get, dolan avarə, biyaban sənin olsun,
Bihadiyü rəhbər.
Bixud ki, məlamətlərə şəhr içrə boyandı,
Yatmışdı oyandı,
Get, dəhrdə, zahid, sərü saman sənin olsun,
Əl çək dəxi, kafər!

Mərhum Molla ağa Bixudun bu qisim mövzun kəlamları çoxdur ki, cümləsini burada yazmaq mümkün deyil. Belə xoştəb' şairin əş'arü kəlamı bu vaxta kimi təb' olunmayıb, cümləsi[nin] övraq və pərişan qalması külli-məişətimizin pərişan halda olmasına dəlalət etməzmi?!

* Müzmər – gizli, örtülü

HACI SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ

Hacı Seyid Şirvani nəinki yalnız Şirvan vilayətinin, bəlkə tamami Azərbaycan türklərinin əzimi şüərasından biri olub. Onun namü şöhrəti və şə'nü rütbəsi hal-hazırda əbnayi-vətənimiz mabeynində kamalınca iş-tihar olmayıbsa da, gələcəkdə olmasına şübhə yoxdur. Hacı Seyid Əzim Şirvaninin və Qasım bəy Zakir Qarabağının bu hala kimi nə tərçümeyi-halları və nə əş'arü asarı kəmalınca öyrənilməyibdir və bu qəflət və kəmə'tinalıq bizim hala cəhalət və kəsəlet içrə yaşayıb qalmağımıza böyük dəlidir.*

Budur bizim əvvəlinci şairimizin, milli ədibimizin və mayeyi-fəxrimiz olan Seyidin əsərlərinə və yadigarlarına olan hörmət və ehtiram!..

Əgər Hacı Seyid Əzim kimi şair, Avropa əhlini kənarda qoyaq, bizim qonşularımız içində vücuda gəlmiş olsaydı, onların əsərləri kərrat ilə çapdan çıxıb millətləri arasında bir dərəcədə intişar tapmışdı ki, uşaqdan böyüyə kimi cümləsi onları oxuyub əksərini əzbərdən bilərdilər.

1907-ci sənədə sentyabrın 30-da gürcülərin şairi və ədibi İlya Çavçavadzenin təşyi'i-cənəzəsində olub, gürcülərin öz ədiblərinə göstərdikləri ehtiramı gördük. Bu qisim ehtiramı, bu sayaq tə'ziyədarlığı, belə ittihadü ittifaqı bir kəsin haqqında görməmişdik. Cəm'i Gürcüstan, demək olardı ki, bir nəfsi-vahid kimi böyük bir hüznü qəmə, böyük bir yasa düçar olub öz şairlərinin cəsədi ilə belə ruhani zindəganlıqlarının mayasını hazırlayırdılar qara torpaq altında dəfn etsinlər. Gürcüstanın hər yerindən – uzaq dağlarından, qalın meşələrindən və dərin dərələrindən deputatlar Tiflisə cəm' olub hər biri bir növ' ilə izhari-təəssüf edib zarü təzərrö edirdilər.

Əkinçidən tutmuş ərbabi-qələmə kimi, rəiyyətdən knyazlaracan, fəqir-füqəralardan sərəvət, dövlət əhlinədək, hər qisim sən'ətkar və

* İndiyə kimi Qasım bəy Zakirin əsərlərindən Adolf Berjenin Leypsiqdə təb' olunmuş məcmuəsinə daxil olan nəviştəcat və bə'zi qəzəliyyatdan başqa birisi də çap olunmayıbdır. Hacı Seyid Əzimin əsərlərindən bir parası çap olunubsa da, bir çoxu dəxi təb' və nəşr olunmayıbdır. Çap olunanları dəxi xeyli biqayda və bisəliqə tərtib olunubdur. Lüzumiyyəti olmayan, təqazayi-zəmanəyə müvafiq gəlməyən əsərlər məcmuəyə daxil olduqda, ziyadə əhəmiyyətli və lazimətiləri unudulub kitaba salınmayıbdır. Nəstə'liq xətti ilə Kamal əfəndi Ünsizadənin⁵⁶ mətbəəsində çap olunan kitabda həddən ziyadə səhv və qələtlər vardır və kitabın kağızı qalın və cod bə'zi yerləri bir sayaq qarışıq və dolaşıq xətt ilə çapdan çıxıbdır ki, düz oxumaq savad əhlinə dəxi müyəssər deyil⁵⁷.

əснаflardan, şagirdlərdən, müəllimlərdən, ruhanilərdən və qara camaatdan, müəllimə və mütəəllimələrdən, hər bir firqə və partiyalardan, sahib mənəblərdən və mütəəddid dəftərxana çinovniklərindən iki yüzdən ziyadə venoklar mühəyya olunub, hər firqə öz venokunu məhzun və qəmgin bir halda təşyi'i-cənazədə aparmaqda idilər.

Gürcü qəzetə və jurnalları sərəpa hüznəvər və ənduhsirişt məqalələrlə dolmuşdu. Hər yazıçı bir dil ilə, hər şair bir növhə ilə yetmiş sinnində məqtul olunmuş ədiblərini oxşayırdı.

Amma bizim şairlərə gəldikdə, onların ən mö'təbərlərindən bir əsər və bir nişanə qalmayıbdır. On sənə tamamına az qalıbdır ki, mən fəqir bizim şairlərin tərcümeyi-hallarına dair əhval yığmağa çalışırsam da, yenə kifayətincə məlumat cəmləşdirmək bizə müyəssər olmadı.

Hacı Seyid Əzimin, Asinin və mərhum Mirzə Fətəlinin vəfatlarına gəldikdə, bunların haqqında izhar olunan bi'e'tinalıq və biədəbliyi dilə gətirməsək yaxşıdır. Ancaq mayeyi-təsəllimiz bu ola bilər ki, bizim ədiblərin qədrü qiyməti öz vaxtlarında bilinməyibsə də və bu halda dəxi bilinməyirsə də, şayəd gələcəkdə qəflət yuxusundan ayılmış millətimizin zirək və qədirşünas balaları onların namü şöhrətlərini uca məqama qalxızsınlar və unudulmuş əsərlərini təb'ü intişar etməklə adlarını zində qılsınlar. Çünki onlar cismən ölüb fəvt olublarsa da, ruhən və mə'nən həlak olmayıblar.

Farsların Sə'disi və Hafizi diri qalan kimi, bizlərin də Zakiri və Seyidi, Nəbətisi, Saliki, Arifi, Kamisi gərəkdir diri qalsınlar. Mərhum Seyidin bu beyti ki, onun qəbir daşına yazılıbdır, bizim arzumuzun gələcəkdə nəticəbəxş olmasına şahadət verir:

Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida, ölməyəm, aləmdə səsim var mənim.

Bu beyt ilə Seyidin özü əbədi fəvt olmağını nəhy buyurub, aləmlərdə onun sövtü sədasi baqi qalmağını xəbər verir.

Mərhum Hacı Seyid Əzim təvəllüd edibdir Şamaxı şəhərində hicrətin 1251-ci tarixində rəbiülevvəlin 14-cü günündə, təsadüf edir tariximiladın 1835-ci sənəsinə və iyun ayının 27-ci gününə⁵⁸.

Muma'ileyh yeddi yaşında ikən atası Seyid Məhəmməd vəfat edibdir. O halda Dağıstanın Yaqsay kəndində onun ana babası Molla Hüseyn dövlət tərəfindən hakimlik edərmiş. Mərhum Molla Hüseyn öz qızını və nəvəsini yanına apardıb və özünün oğlu olmadığından nəvəsinə artıq də-rəcədə məhəbbət göstərmiş və Seyid Əzim uşaqlıqdan çox zirək və qabil

bir tifi olduğundan dəxi də artıciq babasının meylü məhəbbətini kəsb etmişdi.

Burada Seyid babasının və anasının təhti-tərbiyəsində nəşvü nüma tapıb, türk, fars dillərində tə'lim almağa və bir əfəndidən ərəb dilini öyrənməyə başlayıbdır. Bu qərar ilə on bir sənəyə kimi Dağıstanda iqamət ediblər və lakin Seyidin anası bundan artıq qürbətə tab gətirə bilməyib yenə oğlu ilə Şamaxıya müraciət ediblər.

Mərhumun təhsili-üluma şövqü həvəsi çox olmaqdan Dağıstanda kəsb qıldığı elmə kifayət etməyib iyirmi sinnlərində Nəcəf-əşrəfə məkmili-ülum üçün azim olubdur. Bir neçə ildən sonra Nəcəf-əşrəfdən Bağdad şəhərinə və oradan da Şami-şərifə getmişdir.

Əlbəttə, qürbətdə fəqir Seyidin övqatü güzəranı çəndan rahətü rifa-hətlə keçmirdi və hər qisim zəhmətü məşəqqətlərə düçar olurdu. Vəli Seyid təhsili-ülum kimi böyük ne'mətin uğrunda belə cismani əziyyətləri özünə qəbul edirdi. Xüsusən onun günləri Şam vilayətində ağır keçirmiş və bu babda dediyi bir neçə şe'rlərindən həqiqəti-hal bəyan olunur:

Diyari-Şamə ol gün kim, məni hökmi-qəza çəkdi,
Nə möhnətlər gör ol viranədən bu binəva çəkdi.

Şamdan dostlarına yazdığı qeyri bir kəlamında ki, bu sayaq başlanır:

Ey dustlər, ol sərv-i-xuraman sizin olsun,
Canan sizin olsun.
Seyri-gülü gülzarü gülüstan sizin olsun,
Reyhan sizin olsun.

Seyid fəraqdan şikayət edib təqdiri-qəzayə riza verməkdən savayı bir çarə görmür:

Düşdük belə möhnətlə biz avarə vətəndən,
Ol qönçədəhəndən,
Təqdirə nə çarə dəxi Şirvan sizin olsun,
Hər yan sizin olsun.
Biz cəm' ikən ol silsilədən təfriqə düşdük,
Bir damə ilişdük,
Sərhəlqeyi-gisuyi-pərişan sizin olsun,
Saman sizin olsun.

Sonra bu naməni Şamda yazmağın bu sayaq bəyan edir:

Zülfi həvəsindən bizə Şam oldu nişimən,
Etdik onu məskən,
Ol arizi-xurşid ilə Şirvan sizin olsun,
Dövrən sizin olsun.

Mərhum Hacı Seyid Əzim təhsili-ülüm etdikdən sonra öz vətəninə müraciət edib, bir müddətdən sonra Kə'bəni ziyarət qəsdilə Məkkəyə getmişdir və bu ziyarətə azim olduqda Mədinədən gedib cəddi Məhəmməd-Əl-Mustafanın rövzəsində bədahətən bir qəsidə oxumuşdur. Qəsidənin eyni-mə'tləi budur:

Fəda bu astananın xakinə can, ya rəsulüllah –
Ki, əhli-dərdədir bu dərdə dərman, ya rəsulüllah!

Peyğəmbərin mərqədi-şərifini ziyarət edib, oradan canibi-Məkkəyə rəvan olmuşdur və Məkkeyi-mükərrəmədə hərəmi-şərifin qara örtüyünü gördükdə yenə bədahətən bir qəsideyi-qərra söyləmişdir ki, onun da mə'tləi budur:

Nədəndir bilmirəm, yaran, edib rəxtin qəra Kə'bə,
Tutubdur hansı şahı-dəhrpərvər⁵⁹ çün ə'za, Kə'bə?

Həcc ziyarətindən fariq olduqdan sonra Misrə gəlib və Əlqahirə şəhərində sakin olan üləma, füzəla ilə şüəra ilə xeyli vaxt ülfət və müləqat etmişdir. Belə ki, həqiqət aləmindən və mə'rifət sərəçşməsindən məlumat cəm' etmək üçün dünyanı gəştü güzar edib hər tərəfi gəzibdir. Necə ki, bu xüsusda mərhum Abdulla bəy Asi cığatay dilində ona yazdığı naməsinə xitabən deyibdir:

Əlin öp Seyyidin, ondan son ərz et –
Ki, Həcc əzmi ilə tüşgandin cahənə,

Künişt^{*} – Rumdə ya kim, hərəmdə
Bulubmu mətləbindən bir nişənə?

Və ya mən dək o da məhrum qalmış,
Arayıb gər cahanı xanə-xanə?⁶⁰

İrişdirmiş əgər mə'lum üçün elm,
Xoşa, hala şərikdir cavidanə.

Meyi-vəhdət məsəllün qənzida yox,
Fəna mülkiğə böylə rəhnüma yox.

^{*} Künişt – yə'ni kilsə

Biz şəhadət verə bilirik ki, mərhum Seyid həqiqət aləmindən nuri-mə'rifət kəsb etmişdir və xoşa onun halına ki, mə'lum üçün elm irişdirib cavidana şerik olmuşdur.

Axirül-əmr Hacı Seyid Əzim vətəni Şamaxı şəhərinə müraciət edib burada bir məktəb binası qoymuşdur ki, onda türk, fars və rus dilləri tə'lim olunurdu. Və lakin o vaxtlarda tə'lim-tərbiyə məsələsi çox çətin əmrlərdən birisi hesab olunurdu. Çünki üsuli-cə'did üzrə uşaqlara oxumaq və yazmaq öyrətmək layiqincə müntəşir olmamışdı və tə'lim işlərinə mübaşir olan əşxasın üsuli-cə'did nədən ibarət olduğundan xəbəri yoxdu və köhnə qaydadan bir müəllim dışqarı çıxsaydı və tə'lim üçün təzə və yüngül bir cığır açsaydı, camaat ona rəğbət göstərməyib, nifrətlərini çox namərbut və kobud ə'da və hərəkətlər ilə izhar qıldılar.

Bundan əlavə tə'limü tədris üçün və ətfalın təhzi-əxlaqına səbəb olan kitablar türk lisanında bilmərrə yox idi. Bu qüsuru rəf' etmək üçün mərhum Seyid nəzmən və nəsrən türkcə xoşməzmən və ibrətamiz nəqlü hekayələr ana dilində tərtib edib şagirdlərinə oxudardı.

Mərhumun tərtib etdiyi kitabçadan bir nüsxəsi ki, öz dəst-xətti ilə yazılmışdır, sabiqdə müsəlman şö'bəsinin inspektoru olan mütəvəffa Çernyayevskiyə⁶¹ göndərmişdi. Haman hekayələrdən bir neçəsini Çernyayevski öz "Vətən dili"⁶² nam kitablarına salmışdır.

Mərhumun Çernyayevskiyə göndərdiyi məcmuə əl'an bizdədir. Əgər onu çap etdirmək üçün bir xeyirxahi-millət xahişmənd olsa, kamali-məmnuniyyətlə haman məcmuəni ona təqdim edərik. Məcmuə isə üç dəftərdən ibarətdir.

Əvvəlinci dəftərdə yazılıbdır: Şeyx Sə'dinin "Gülüstən" və "Bustan" kitablarından və bə'zi hükəmanın əsərlərindən sadə və açıq türk dilinə tərcümə olunmuş nəsihətamiz hekayələr.

İkinci dəftər həmçinin bu qisim hekayələrdən və 51 öyüd və nəsihətlərdən əmələ gəlmişdir.

Üçüncü dəftərin mündəricatı nəzm ilə yazılmış əxlaqü ətvərə dair timsallardan ibarətdir.

Bunlardan əlavə bir para xırdaca məzhəkələr və gülməli hekayə[lər] haman dəftərdə yazılıbdır ki, onların hissəsi və nəticəyi-kəlamı dürist və səhih isə də, özləri tə'lim üçün yaramaz. Haman nəzmən yazılmış hekayələrin bir parası Ünsizadənin mətbəəsində çap olunmuş kitabda vardır.

Bu məzhəkələrdən və gülünc hekayələrdən başqa üçüncü dəftərdə mərhum şairin öz əli ilə bir neçə gözəl qezəllər və aşura günü baş çapmaq barəsində Qudyal sakini kapitan "Hadi" təxəllüsə nəzm etdiyi cavab və bir para qit'ələr və rübaiyyat yazılmışdır.

Mərhum Hacı Seyid Əzim bir müddət özü tə'sis və bina etdiyi məktəbdə dərs deyib, sonradan Şamaxının şəhər məktəbində (qorodskoy işkullada) müəllimlik mənəbi alıb orada şəriət dərsi və lisani-türki ilə məşğul olardı⁶³.

Seyidin əhİbbalarından Asi Qarabağı onun şəhər məktəbinə müəllim tə'yin olduğunu eşİdib zarafatyana bir kağızında bu şe'ri də yazmışdır:

Şenideəm ke, bəpİri keşişe-deyr şodi,
Xoşa behale-şoma, aqebet bexeyr şodi⁶⁴.

Bu mə'muriyyətində mərhum ömrünün axırına kimi (on beş il) davam etmişdir. Amma bu arada bir vaxt səbəb nə olubsa da, Seyidi şəhər məktəbinin müəllimliyindən ixrac edirlər və mərhum Tiflisə popeçitel hüzuruna şikayətə gedib, bitəqsir mə'zul olmağını sübuta yetirir və yenə öz mənəbini geri alır. Tiflisə getdiyi vaxt Gəncə şəhərindən keçərkən Şeyx Nizamının türbətini ziyarət edib bu rübaini demişdir:

Ey Şeyx Nizami, ey nizami dağılan,
Ey Gəncədə izzü ehtişami dağılan,
Olmubdu səninlə mən kimi aləmdə
Beyti, evi, məktəbi, kəlami dağılan!

Seyidin bu rübaidə “məktəb” deməsi fransız şairlərindən və müstəşriqlərindən Y.Mohel cənablarının “ekol dö Nizami” adı ilə zikr etdiyi məktəbi xatirə gətirir ki, Xaqani və Seyid Zülfüqar və Hatifi və Xosrov Dəhləvi və qeyrilərin Nizamının məktəb şagirdlərindən hesab edir.

Biçarə şairin qədrü qiyməti həyatında saxlanmadığı bizim üçün böyük bir töhmət və baisi-xiclətdir. Onun vaxtsiz vəfatı qəlbimizi hüzn ilə doldurur.

Hicrətin 1305-ci ilində ramazanül-mübarəkin 20-ci⁶⁵ yövmündə əhya günündə mə'nəvi həyatımızın xoşəlhan bülbülü yaz mövsümündə məmata irişmişdir ki, tarixi məsihiyyənin 1888-ci sənəsinə və may ayının 19-cu⁶⁶ yövmünə mütəbiqdir.

Millət mücahidlərindən birisi də bu binəva Seyid olubdur ki, haqq yolunda fanatizm və cəhalətlə mərdanə, xəvfü ricasız dava etməkdən çəkinməyib canını haqqa fəda etmişdir.

Vəfatı Şamaxıda ittifaq düşübdür və şəhərin kənarında olan “Şahxəndan” qəbristanında dəfn olunmuşdur. Mərhumun vəfatı barəsində Nəseh Şirvani bir qəzəl inşa edib və bu qəzəlin axır misrasında şairin tarixi-vəfatını əbcəd hesab ilə bəyan etmişdir. Haman qəzəl budur:

Qan, ağla, gözüm, sərver-i-dövrən getdi,
Sərdəftəri-əhli-fəzlü ürfan getdi.

Əfsus o şairü ədibü kamil
Əhbabın edib zarü pərişan, getdi.

Ayineyi-övqat idi ol zati-şərif,
Səngi-əcəl ilə sındı əl'an, getdi.

Heyrətdəyəm, ey xak, necə sığdırdın
Ağuşuna, ta o bəhri-Ümman getdi.

Cövfündə çox idi gərçi-kani-zərü lə'l,
Dəfn olmağa səndə başqa bir kan getdi.

Etmışdi qəza gər səni əmvatə məqam,
Fəxr et ki, bu dəm cismin üçün can getdi.

Nasəh dedi tarixi-vəfatın qəm ilə,
Səd heyf ola Seyyidi-Şirvan getdi.

Mərhum Seyid əgərçi tüfuliyyətdən köhnə və qədimi qayda üzrə tə'lim alıb, Avropa mədəniyyətindən bir növ' bəhrəmənd olmamışdı, akademiya və universitet görməmişdi və lakin iste'dadi-cibilli və şüuri-fitri sayəsində, necə ki, yuxarıda zikr olundu, ənvə'i-ülümü fünuna dara olub, öz əsrində müasirləri arasında ən məşhur ədiblərdən, ən zərif ürə-falardan və ən mö'təbər və müqtədir şüeradan biri hesab olunurdu.

O mərhumun adabü əxlaqı dəxi ə'la dərəcədə müstəhsən olduğundan füzəlavü ürəfa məclisində həmə vəqt sədrnişin olub, fünuni-şe'rdə binə-zir olduğundan maəda bədihəguluqda türk şairləri arasında mislü bərabəri yox idi. Bu bərədə Hacı Seyid Əzim rusların Puşkininə, ingilislərin Bayronuna⁶⁷ və polyakların Miskeviçinə⁶⁸ bərabər imiş. Bəzi vaxt məclisin qızğın halında şair zövqü şövqə gəlib və onun təbi-gövhərrizinin çeşməsi açılıb peydərpey, bilafasilə gözəl, müsəlsəl və mövzun eşir deyərmiş ki, tamam məclis əhlini heyrətə gətirərmiş.

Azərbaycan şairlərindən heç biri mərhum Hacı Seyid Əzim yazdığı qədərdə əsərlər vücuda gətirməyibdir. Onun hər qisim kəlamı vardır və biri-birindən gözəl və dilpəzirdir. Əsərlərindən məşhuru bunlardır: "Külliyati-türki və farsı", "Divani-qəzəliyyat", "Divani-qəsaid və nəvahi", "Həkayati-mənzumə", "Xilafəti-həzrət Əbubəkr", "Qəzəvati-həzrət Əli", nəzmən və nəsrən "Qisəsül-ənbiya", "Təzmini-Xacə Hafiz və Şeyx Sə'di" və qeyriləri⁶⁹. Bu əsərlərdən mətbu olanı "Qəzəliyyat"⁷⁰və "Həkayati-mənzumə"dir. Yerdə qalanları çap olunmayıbdır⁷¹.

Seyid Şirvaninin fəvqəde zikr olunan asari-qələmiyyəsinin cümləsinə, əlbəttə, bu məcmuədə yer tapılmaz və lakin qareini-giramı onların bir neçəsi ilə aşına etməyi və onların vasitəsilə milli şairimizin qədrü qiymətini və şə'nü izzətini göstərməyi vacib bilirik⁷².

Hacı Seyid Əzim öz əsrinin ayineyi-həqiqətnüması olub, bizim şüəranın möhtərəmlərindən Qasım bəy Zakir, Mirzə Əbülqasım Nəbati, İskəndər ağa Şair kimi millətin cəhalət və zəlalətdə qalmaqlarına bais olan üləma və fanatik ruhani sinfi ilə həmə vəqt cəngdə olubdur. Bu sinif onun ən ziyadə xoşuna gəlməyən bir firqə olubdur ki, ömrünün çoxunu onların paxırının üstünü açmağa, riyayi ibadət və tətlərini və min cür'ə hiyləvü təzvirlərini xalqa göstərməyə sərf edibdir. “Hekayəti-mənzumə”də “Vəq'eyi-tüllab”, “Müctəhidin təhsildən vətənə gəlməyi”, “Hekayəti-abidi-riyai”, “Vəq'eyi-Bağdad”, “Vəq'eyi-alimi-biəməl”, “Vəq'eyi-molla və çoban”, “Vəq'eyi-hacı və molla” və bunlardan əlavə bir xeyli hekayətlərin tamamisi üləma qisminin cürbəcür hiyləvü təzvirlərini zəri-fanə bəyan edir.

Müctəhidin təhsildən vətənə müraciət etməyini Seyid Şirvani elə bir məharət və ustalılıqla, elə bir açıq və rəvan şe'rlər vasitəsilə təhrir qılıbdır ki, hər kəs onu mütaliə qılsa, elə bilsin ki, özü müctəhidin istiqbalına çıxıb cəlal və təntənə ilə onu şəhərə varid edibdir və müdam onun məclisində əyləşibdir:

Pişvazə çıxır səğirü kəbir,
Ucalır ərşə naley-i-təkbir –
Ki, bu gün nayibi-imam gəlir,
Eyləyib elmini tamam gəlir.
Yerbəyerdən o qövmi-niksifat
Üzünü görcəyin çəkir sələvat.
Tökülür xəlq solü sağından,
Öpələr ta ki, əl-əyağından.
Ehtiram ilə şəhrə varid olur,
Yeddi gün məclisi dolur, boşalur.
Kəsilir hər tərəfdə qurbanlar,
Açılır babi-lütfü ehsanlar,
Neçə əyyam olur ziyafətlər,
Eləyir əhli-şəhər də'vətlər.
Fikr edir ki, o qövmi-fərzanə,
Müctəhidçün gərəkdı bir xanə.
Bir də gördün ki, eyləyib tədbir,
Bir gözəl xanə etdilər tə'mir.
Yenə söylər o qövmi-danişvər,
Müctəhidçün gərəkdı bir həmsər.
Bir gözəl qız nikah edib anə
Mələki əqd edirlə şeytanə.

Müctəhidin məscidə təşrif⁷³:

Ta ki, məqsuduna yetişdi imam,
Məscidə naz ilə edər iqdam.
Özünə əvvəl eyləyər zivər,
Bir gəlin tək ki, axtarır şövher.
Gözünü sürmədən edər məkhul,
Bir zaman zinətə olur məşğul.
Üzünə eyləyir güləb əfşan,
Barmağında nigini-lə'lnişan.
Başına durdu qoydu əmmamə,
Geydi nə'leynini o əllamə.
Var boğazında səxt təhtülhənək,
O qədər bərk çəkib olub döyənək.
Çiyinə saldı bir lətif əba,
Əlinə aldı bir zərif əsa.
Başda əmmamə, saqqalında həna,
Barmağında üzük, əlində əsa.
Başda əmmamə, saqqalında həna,
Barmağında üzük, əlində əsa.
Var ayağında cüft nələyni,
Bil ki, peyğəmbərin budur qeyni.
Sağ-solunda qalıbdı çeşmi müdam –
Ki, görək kim verir imamə səlam.
Bu gün evdən çıxıb namazə gəlir,
Sufiyi-saf pişvazə gəlir.
Məscidə naz ilə olur daxil,
Girdi mehrabə alimü fazil.
Uydular xəlq, imam qıldı namaz,
Etdi min günə həqqə razü niyaz.
Edibən ta namazını itmam,
Minbərə vəz' üçün edər iqdam.

Müctəhidin və'zi:

Minbər üstündə ol fələkrif'ət
Oxur ahəstə bir uzun xütbət.
Xütbədən sonra bir gözəl ayə
Olur ol xoşzəbanə sərmayə.
Keyyühənnas, sirrdir bu dəqiq,
Hikməti şərə etmişəm tətbiq.
Sədrim olmuş vəsi' dəryadən,
Fəzlim artıqdı Molla Sədradən⁷⁴.
Bəhri-elmimdə, ey güruhi-bəşər,
Pak olan gövhəri muradə yetər.
Yazmışam sərbəsər fūru'ati,

Açmışam ğamizati-ayati.
 Köhnə təfsirə vermişəm təğyir,
 Tazədən yazmışam özüm təfsir.
 Bir neçə səhv edibdi Beyzavi,⁷⁵
 Olmuşam cümlə onlara havi.
 Fəxri-Razi⁷⁶ qərini-raz deyil,
 Yazdığı rəmzlər tərəz deyil.
 Eyləyib səhv sahibi-“Tibyan”,⁷⁷
 Ruhdən bixəbərdü “Ruhi-bəyan”⁷⁸.
 Etməyib fəth Molla Fətullah,⁷⁹
 Səhvi-vazeh yazıbdır ol gümrah.
 Gah fələk, gah ərşdən danışır,
 Bu sifət yüz çərəni-pərəni danışır.
 Təmtəraqın görüb o qövmi-əvam,
 Söyləyirlər ki, etmiş elmi təmam.
 Bu filan müctəhiddən əkməldir,
 Şeyxülislamdən bu əfzəldir.
 Leyk bir parə mərdi-danişvər
 Anlayıbdır ki, kənddə var nə xəbər.
 Boşboğaz olduğun bilib dərhal,
 Xövfədən leyk nitqin etmiş lal.
 Bir deyən yoxdur, ey imami-şərir,
 Edəcəksən nə vəqtədək təzvir?
 Tutalım elmə olmusan vasil,
 Bizə bu elmdən nədir hasil?
 Hansı nadanı alim etdin sən?
 Hansı bimarı salim etdin sən?
 Hansı kuri sən etmişən bina?
 Hansı əmvatı eylədin əhya?
 Hanı islam üçün sərəncamın?
 Yerə girsən o müctəhid namın!
 Söylədin telqramı elmi-bilis –
 Ki, onu ixtira edib iblis.
 Kari-şeytan dedin dəmir yolunu,
 Xəlqə etdin haram Dum pulunu.
 Xaçpərəstlər tamam düşdü qabaq,
 Tökülüb daldə qaldıq, ay sarsaq!
 Aldı əhli-kitab dünyanı,
 Şərh edirsən sən indi Qur’anı.
 Əhli-islam oldu xarü zəlil,
 Baisi sənsən, ey imami-cəlil!
 Sən bizi nəf’ə etmədin vasil,
 Barı qoy özgə elm edək hasil.
 Bizi bəsdır bu qədər aldatdın,
 Dini dinarə hər zaman satdın.
 Sən bilən elmi bilməyən yoxdur,
 Səndən ələm uşaqlar çoxdur...

Bu sayaq cür'ətli, mərdanə və xəvifsüz söz danışmaq, nüfuzu ziyadə bir firqəni tənqid etmək ancaq Seyid kimi danişmənd və süxənvər şairlərin və alitəb', haqqpərəst və millətpərvər ədiblərin şə'ninə gəlmişdir. Hansı millətin içində belə hünərmənd və sahibi-rə'yü mə'rifət peyrevilər olmasa, vay o millətin halına!.. Belə sahibsiz millət tezlikcə zəlalət və rəzalət quyusuna düşüb cəhalət çəngində boğulub məhvü nabüd olacaqdır.

İnsafü həqiqət məqamına gəldikdə Seyidin sözlərində zərrəcə iftira və yalan yoxdur. Şairin cigəri atəşi-qəzəblə alışıb yanır. Biçarə millətin pulu ilə ətəbatda və sair məşhədi-müqəddəslərdə uzun müddətlər yeyib-çib, bihudə vaxt keçirib, necə ki, Seyid deyir:

Oxuyur hər biri beş-altı vərəq,
Sonradan saqqala verir rəvnəq.

– vətənə müraciət edən üləmadan millətə maddi və ya mə'nəvi bir mənfəət yetişmir, çünki onların əksəri vətənə əliboş, üzükara qayıdırlar. Zahirədə avam nəzərində əllamə libasına və salus xırqəsinə bürünürsə də və ibarətpərdazlıq edib boş və mübhəm mə'nalı sözlər danışırlarsa da, batində və həqiqətdə əsil mə'rifət və kamaldan sinələri xali olmağını həqiqi mə'rifət əhlinə tezcə bildirirlər.

Amma nə eləmək ki, avam onların hiyləvü təzvirlərini anlaya bilmir. Avamın ağı gözündə olmağa görə, zahirə aldanıb, yaxşı ilə yamana, doğru ilə yalana tərcih verə bilmir, dostu ilə düşməni tanımayıb bədbəxt olur.

Əgər həqiqətdə ətəbatda millətin malı ilə elm təhsil edən “nayıbi-imam”dan yazıq və sadədil millətə bir nəf'ü fayda hasil olsaydı, onda şəksiz millətimiz belə pozğun və pərişan halda mə'yus və sərgərdan qalmazdı.

Doğrudan da fəna halda qalmış; ağıldan aqlımız, əxlaqdan əxlaqımız yox, əsil dindarlıq nə olduğunu bilmirik, nə kamaldan kamalımız, nə hörmətdən hörmətimiz və nə dövlətdən dövlətimiz var... Hər tərəfə baxsaq, fəxr edəsi, könül şad qılası və ürək açası heç bir şey'imiz yoxdur. Vətən nədir bilməzik, millət və milliyyət nə olduğunu hissü dərk etməzik, ittihadü ittifaq bizim üçün boş və mə'nasız sözlərdir. Dildə onları tələffüz ediriksə də, o minval danışmaq moda olubdur. Onların həqiqi məzmununu düşünmürük, düşünmədikdə əməl də etmirik. Əllameyigiram və füzəlayi-zülehtiram bizim içimizə ancaq təfriqə və partiya salıblar. Buna da səbəb öz şəxsi mənfəətlərini və nəfsi xeyirlərini görmək olubdur. Haqqa, doğruluğa, ədalət və mürüvvətə xalqı irşad qılmayıblar. Himmət və qeyrət, birlik və qardaşlıq, dostluq və mehribanlıq bilmərrə

unudulubdur; ülm və fünuna, sənaye və ticarətə, tərəqqi və tәмəddünə xalqı tәrgib və tәşviq etmәyi ülmә sinfi öz vəzifələrindən bәid bir әmr bilib, bu qisim mäsәlәlərә әsla e'tina etmәyiblәр.

Budur bizim tәhsildән vәtәnә müraciәt edән müctәhidlәр in millәtә hüsni-xidmәti, budur onların tә'siri, hidayәt və irşadı!..

Mәrhum Seyid başqa bir kәlamında tamahkar və şikәmpәrvәр ruhani-lәri dәxi və atәşli sözlәр ilә tәzmim qılıb, oğluna xitabән deyir:

Ey oğul, alim olsa xoştinәt,
Mali-dünyayә eylәmәz rәğbәt.
Çün hәlali hesabdır malın,
Hәм hәrami ә'zabdır malın.
Nә gәrәkdir sәнә bu dövlәtү mal,
Yükünü yüngül eylә, ey hammal.
Ey oğul, var cahanda çox molla,
Güzәran üçün eylәyir qövğa.
Qeyrәti-millәti bәhanә qılır,
Gündә xәlq içrә yüz fәsanә qılır.
Әhli-dünyayә eylәyir lә'nәt,
Özü dünyadән eylәmәz nifrәt.
Özgәni görsә eylәyir üsyān,
Lән edәр ol fәqir üçün hәр an.
Özünün hәddән ötdü üsyānı,
Mәhv edibdir füsuni-şeytānı.
Deyәsән ol sәfihә, ey xәnnas,
Oxudunmu "әtә'mürünән-nas",⁸⁸
Eylәyirsән mәzәmmәti-hәр kәs,
Niyә öz nәfsini unutdun bәs?

Biәmәl, mühil və fasid mollaların haqqında deyibdir:

Alim öz elminә edәydi әmәl,
Düşmәz idi bu günә dinә xәlәl.
Rәsmdir alim olsa әhli-fәsad,
Alәmi ol fәsad edәр bәрbad⁸¹.
Uyma mollayә, olma çox da avam,
Sanma tәhtülhәnәk qurubdur dam.
Baxma tәsbihә, olma divanә,
Xam olan quşlara gәrәk danә.
Sanma alınında sәcdәdәndir әsәр,
Gecә qoymuş hәcamәt ol kafәр.
Xatәmindән demә Süleymandır,^{81a}
Divdir ol lә'in, şeytandır.

Peyğəmbərə xitab:

Ah, ah, ey cənabi-peyğəmbər,
Dinüvi zaye' etdi bu kafər.
Eyləyib şər'üvi vəsileyi-nan
Bu şərürü lə'ini-biiman.
Vəqtdir, eylə çarə islamə,
Tazədən sal işi sərəncamə.

Seyidliyi və övladi-nəbiliyi əllərində mayeyi-nicat və aləti-kəsbi-məaş hesab edən öz həmnəsəblərinə məzəmmət təriqi ilə bu mənzuməni yazmışdır:

Demə, Seyyid ki, mən ali-rəsuləm,
Əli övladiyəm,⁸² sebt-i bətuləm.
Cahanda işlərəm fe'li-qəbahət,
Qiyamətdə edər cəddim şəfaət.
Bu gün kim, xəlqdir bizar səndən,
Edər məhşərdə cəddin ar səndən.
Nəsəblə fəxr olunmaz, ey mücahid,
Bu əmrə yövmi-laənsab şahid:
Nəsəblə fəxr edən kimsə şəqidir,
Kırami qul xudayə müttəqidir.
Kıramilikdə qıl Qur'anə təət –
Ki, “indəl-lahi əttaküm”dür.⁸³ ayət.
Çü Nuhun oğlu Kə'nən oldu kafər,
Dedi izəd: “Deyil nəsl-i-peyğəmbər”.
Var ikən Nuhə eyni-intisabi,
Yetişdi “leysə min əhlik”⁸⁴ xitabi.

Seyid Əzim nə qədər ki, mühil, riyakar, biəməl və müfəttin ruhaniləri sevməzdi, bir o qədər də həqiqi ulamalara, hamiyi-din və hadiyi-millət ruhanilərə təbəiyyət və ehtiram göstərməyi özünə borc bilirdi, necə ki, mərhum Ağaseyidəli Şirvaninin haqqında oğlu Mircəfərə xitabən deyibdir:

Ey oğul, alim olsa rəbbani,
Sən onun ol dərində dərbani.
Mən özüm ki, zəmanə sərvəriyəm,
Üləmanın kəminə çəkəriyəm.
Necə kim, vardı fazili-Şirvan,
Ol behinzadəyi-şəhi-mərdan,
Mənbəi-elmü helmü nuri-cəli,
Mə'dəni-fəzlü bəzl Seyyidəli,
Ələmü əfzəli-qəbaildir,

Məhbəti-cümleyi-fəzaildir.
Yoxdu zatında buyi-rəngü riya,
Qeyrlər ləfzdir, odur mə'na.

Yenə özgə bir kəlamı-xoşməalında fərzəndi Mircəfərə həqiqi üləma və füqəhanın haqqını, müəllim və mürəbbilərin ehtiramını mürəat edib onlara xidmət və bəndəçilik göstərməyi nəsihət təriqi ilə deyibdir:

Cəfər, ey nuri-dideyi-Seyyid,
Qönçeyi-novrəsideyi-Seyyid,
Üləma həqqini riayət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl!
Demə bu kafir, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var, o, insandır.
Elmsiz adəmi xudayi-cəlil
Dedi: “Ənamü bəl əzəllü səbil”.*
Babamız Adəm, ol səfiyüllah,
Elmi-əsmayə oldu çün agah.
Ona yeksər məlayik etdi sücud,
Səcdəsin fərz eylədi mə'bud.
Elmdən oldu həzrəti-Loğman
Hikmət ilə sərəmədi-dövrən.
Elm bir nur, cəhl zülmətdir,
Cəhl duzəkdir, elm cənnətdir.
Üləma olmasa cahanda, yəqin
Olacaq paymal şəri-mübin.
Üləma varisi-şəriətdir,
Füqəha bəisi-hidayətdir.
Əhli-təfsir açıqla Qur'ani,
Çıxarıblar vüzuhə mə'nani.
Kimdir gör, xəşə'i-cənabi-xuda,
Dedi həq: – “Min ibadihil-üləma”***
Alimə kim ki, eyləməz hörmət,
O deyildir peyəmbərə ümmət.
Sənə hər kimsə elm edər tə'lim,
Ona vacibdi eyləmək tə'zim.
Harda görsən ona səlam eylə,
Baş əyib qul tək ehtiram eylə.
Qeyrini vəsf qılma yanında,
Sən dur ol söyləyən zamanında.
İznətsiz etmə xidmətində cülus,

* “Üləikə kəl ən'ami bəlhüm əzəlü səbilən”⁸⁵

** “İnnəma yəxşəllahə min ibadihil-üləma”⁸⁶

Olma zəcrindən,* ey oğul, mə'yus.
 Adəm ol, incimə qiraətdən,
 Çubi-molla çıxıbdı cənnətdən.
 “Gülüstan” içrə bülbüli-Şiraz**.
 Farsilə edib bu nəğməni saz:
 “Padşahi pəsər bəməktəb dad,
 Lövhi-siminş bər kənar nəhad.
 Bər səri'-ləvhi-u nəvişt bəzər:
 Cövrü-ustad beh zimehri-pədər”⁸⁷.
 Bil ki, ustadın, ey rəşid pədər,
 Sənə ruhaniyyətdə oldu pədər.
 Pədərin bir mənəm, bir ustadın,
 Cəhd qıl yaxşı çıxmağa adın.
 Səy qıl aqi-valideyn olma,
 Ziştü mərdudi-xafiqeyn*** olma.
 Eylə ustadına həmişə dua,
 Məğfirət qıl tələb xudadan ona.

Burada mərhum Seyid üləma və füyəhanın, ustad və müəlliminin hörmət və xidməti hər bir müsəlmana Qur'anın hökmü və peyğəmbərin buyuruğu ilə vacib olduğunu və onların şə'nü rütbələri nə dərəcədə ali olduğunu gözəl və mövzun nəzmlər bəyan edir.

Şair həqiqi üləma və ustada tə'zimü təkrim etməyi və əmrlərinə müti' olmağı elə bir möhkəm tərz ilə və saf e'tiqad ilə tövsiyə qılır ki, bu heyndə, bu hüriyyətdə əsrində onlara əməl etmək hətta bir az ağır gəlir.

Həqiqi üləmaya Seyid əmr eləyir ki, baş əyib qul təki qulluqlarında durub ehtiram edəsən. Hüzurlarında artıq bir söz söyləməyib diqqəti-tamam ilə sözlərinə qulaq asasan, iznsiz xidmətlərində cülus etməyib, zəcirlərindən mə'yus və mükəddər olmayasan, çünki “ustadın çubuğu cənnətdən çıxıbdır”, ustadın cövrü sitəmindən rəncidə olmaq nəinki dürrüst deyil, bəlkə günahdır. Belə ki, bülbüli-Şiraz və Sə'diyi-nəğməsaz dəxi bu əmrin haqq olmasını təsdiq edibdir: “Cövrü-ustad beh zimehri-pədər”. Əlbəttə, bu halda üləma və ustadın çubuq zoru ilə tə'lim və tərbiyə verməsi əsrin təqzasına və zamanın övza'ına müvafiq gəlir. Bu vaxtda onların nüfuz və tə'siri elm və bilik vasitəsilə gərək cari olsun. Bain həmə onlara ixlasü sədaqət göstərmək və əmri-nəhyələrinə əməl etmək hər bir müsəlmana borc olduğu üçün şair dəxi öz cigərguşəsinə onların ehtiramını saxlamağı tövsiyə edir.

* Zəcr – mən' və nəhy etmək, qovmaq və qorxutmaq

** Bülbüli-Şiraz – Sə'di Şiraziyyə işarədir.

*** Xafiqeyn – şərq və qərb deməkdir. Mərdudi-xafiqeyn – yə'ni şərq və qərb qovulmuşu

Pəs, əşxasi ki, mərhumun haqqında sui-zənnəndə olub onu kəmə'tiqad və süstrə'y müsəlmanlardan hesab ediblər, böyük səhvü xəta etmiş olublar. Biəməl alimlərə və zamankar vaizlərə açıq-açığına acı söz deyib onlara lə'nət oxuyan kəs layiqi-təhsin və afərindir, nəinki təzmim.

Doğru söyləyən və haqqı sevən kəs, əhli-insaf və sahibi-vicdan yaxşıya yaxşı, yamana yaman deməkdən əsla çəkinməyəcəkdir. Yamana yaxşı deyənlər, əyrini düz görənlər və yalana doğruluq libası geyindirənlər, əlbəttə, aşikarən zəlalətdədirlər və həmçinin aşkar zəlalətdədir o kəslər ki, yaxşıya yaman deyib, haqqı batil qılmağa çalışırlar.

Mərhum Seyid bu qışım kəcbin və kəcəndiş adamlardan həmişə nifrət edib onların zəmmində zəhralud şe'rlər deməkdən ehtiyat etməzdi. Oğluna verdiyi bir nəsihətdə yaxşıya yaxşı və yamana yaman demək xüsusundə böhtan və iftiradan ictinab etmək babında deyibdir:

Ey oğul, xəlfə söyləmə böhtan,
Yaxşıya yaxşı ol, yamana yaman.
Əslində yaxşı olsa bir mə'na,
Sən "yamandır" demək deyil ziba.
Tutalım sən gülü dedin bədbu,
Xəlfə söylər ki, əqlsizdir bu.
Sənə bir yaxşı kimsə olsa yaman,
Xəlfə onu söyləməz yaman, ey can.
Yaxşıdır ol ki, əslü bünyani,
Sən "yamandır" desən nə nöqsani?
Sən dedin ki, deyil xəlifə⁸⁸ Ömər,
Ömərə bu kəlamdan nə zərər?
Sən dedin ki, deyil imam Əli,
Olmadı zayə' ehtirami-Əli.
Dedilər Mustəfani şahirdir,
Var cünuni, səfihü şairdir.
Tapmadı şe'ni-Mustəfa nöqsan,
Yaxşını eyləmək olurmu yaman?!

Mərhum Hacı Seyid Əzimin mə'rifətullah babında olan e'tiqadi-safi və həqiqi müsəlmançılığı atidə mərquм olunmuş qəzəllərindən görünür:

Ey nuri-səməvatü zəmin, gərçi nihansan,
Amma nəzəri-arifü danadə əyansan.

Batin gözünün yox səni görməkdə qüsuri,
Zahir gözü görməz səni, əlbəttə, nihansan.

Zatın eləyib cümleyi-əşyadə təcəlla,
Musa gözünə Turi-həqiqətdə əyansan.

Bir Adəmi İsadə deyil nəfəyi-ruhun,
Aləm həmə qalibdi, sən ol qalibə cansan.

Kəssən nəzəri-feyzini bir ləhzə cahandan,
Nabud olur aləm, sən ona ruhi-rəvansan.

Gəh badi-səba tək verisən gülşənə rəvnəq,
Gəh soldurusan gülləri, sən badi-xəzansan.

Sən qaimi-bizzat[sən], aləm hamı bilqeyr,
Xəllaqi-səməvatü zəmin, kövnu⁸⁹ məkansan.

Min bir adıvun hər biri bir aşiqə munis,
Tapmaz səni bir kəs, yenə binamü nişansan.

Ey Seyyidi-pir, eylə meyi-vəhdətə rəğbət,
İstərsən əgər olmağa həmvarə cavan, sən.

Nə gözəl əqidə və nə xoşməzmun kəlam!.. Əhsən bu e'tiqada, afərin
bu təb'ə!..

Əyzən mə'rifətullah babında demişdir:

Əgərçi cümleyi-aləmdə yox nişanə sənə,
Vəli salıbdı könül mehri-qayıbanə sənə.

Kimi hərəm, kimi bütəxanədən səni istər,
Qılır həvəs hərə bir növ' aşiqanə sənə.

Gəh əndəlibü gəhi saru, gah səlsəldən*
Çıxar mədihin üçün gah bir tərənə sənə.

Təğəyyürati-zəminü zəmanə səndəndir,
Vəli məhal təğəyyür verə zəmanə sənə.

Behiştə kimsənə getməz ibadət etmək üçün,
Qərəz bu əmri-ibadətədi bir bəhanə sənə.

Qərini-məqfirətin ilə cümlə zahirdir,
Nə iş ki, tutmuşam, ey qadiri-yeganə, sənə.

Nəsib Seyyidə tövhidi-zatın et, ya rəb,
Çıxıb bədəndən olan dəm rəvan, rəvanə sənə.

* Saru; səlsəl – quş adlarıdır

Bu kamalü mə'rifətdə və bu sədaqəti übudıyyətdə olan şəxsi təkfir edən cühəla və zahirpərəst üləma özləri təkfirə layiq deyillərmi?!

Ey kaş Seyiddə olan kamalü mə'rifət, insafü mürüvvət minbərin yuxarı pilləsində əyləşib riyai vəz' edən vaizlərimizdə və müqəddəs məkanlarda təhsil edən axundlarımızda olaydı!..

Mərhum Seyidinərbabi-bəsirət və sahibi-mə'rifət olmağı onun əsərlərinin çoxundan görünür. Şairin insandan ən əvvəl tələb etdiyi məhz adəmiyyətdir, həqiqi insan olmaqdır. Şəxsin əqayidi-diniyyəsi ilə işi yox idi:

Müsəlman ol, müsəlman ol,
Qərəz oldur ki, insan ol!

Əsil müsəlmançılığı insaniyyətdə və əsil insaniyyəti həqiqi müsəlmançılıqda görüb də təkrarən deyir:

Müsəlman ol, müsəlman ol,
Qərəz oldur ki, insan ol!

Və lakin çoxumuz müsəlman isək də, insan deyilik, çoxumuz insanıqsa da, həqiqi müsəlmanlıqdan çox uzaq və kənarıq.

Seyidin ümdə mətləbi və baş arzusu insaniyyət dərəcəsinə və bəşəriyyət mərtəbəsinə vasil olmaqdır. Bu xüsusda onun nəzəri və mə'rifəti o qədər vəsi' və genişdir ki, ona tək Azərbaycan şairi demək dürüst deyil, bəlkə ol dürri-yeganə ümumi-insaniyyət şairidir.

Oğlu Mircəfərə yazdığı bir nəsihətnaməsində deyir:

Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım!
Ey mənim bülbüli-xoşəlhanım!
İki yüz yetmiş üçdə bədi həzar,⁹⁰
Mötədil fəsl idi, zəmani-bahar,
Səni həq mən fəqirə etdi ə'ta,
Kə'bəyi-qəlbimə yetişdi səfa.
On beş ildir ki, ey ə'tayi-əzim,
Sənə adab eylərəm tə'lim.
Yetibən əqlə sərfəraz oldun,
Dəxi məndən ki, biniyaz oldun,
Əql peyğəmbərin qılıb rəhbər,
Öyrən adabi-məzhəbi-Cəfər!
Demirəm mən gedən təriq ilə get,
Əqli tut, ol gözəl rəfiq ilə get.
Sənə bürhan deyil təriqi-pədər,
Gör nə yol getdi zadeyi-Azər.

Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan get, əhli-ürfan ol.
Demirəm sünni ol və ya şiə,
Tək hədəf olma tiri-təşniə.
Demirəm şeyxi ol və ya babi,
Hər nə olsan tək olma qüllabi.
İstər əclaf, istər əşraf ol,
Hər nə olsan ol, əhli-insaf ol.

Filhəqiqə, nə gözəl nəsihətlərdir!.. Kaş əbnayi-millətimizə tez-tez bu gunə nəsihətlər oluna idi. Kaş üləmayi-millət məsacidü mə'nabirdə furu'ati-diniyyədən adabi-qüslü təyəmmüm tə'limindən bir azacıq usanıb, boş və biməzmun məsaildən və saxta hədislərdən vaz keçib Seyid kimi insafü ədalətdən, insaniyyət və mürüvvətdən bəhs edə idilər. Haqqtaalanın bimisil ətiyyəsi olan əqli-səlimi qasirü naqis deyib, onun qabağına sədd çəkməyə idilər.

Yəqindir ki, əgər onlar da ağıl peyğəmbərin milləti-islama rəhbər edib ağıl göstərdiyi təriq ilə salik olmağına bais olsaydılar, müsəlmanlar bu qədər dalda qalmazdılar və bu dərəcədə bətalətü fəlakətə düşməzdilər.

Müxtəlif dillərin öyrənilməyi və xüsusən rus dilinin bizim məktəblərdə tə'lim olunmağı bərəsində və rus dilini bilməyə ehtiyacımız olduğu babında yazmışdır.

Şərhi-hədis:

Bir hədisi-səhihdir bu xəbər,
Söyləyibdir cənab peyğəmbər –
Ki, Süleyman nəbi əleyhi səlam
Hər güruhun dilin bilirdi təmam.
Ey oğul, bil, bu rəmzdən mətləb
Deyil ancaq lisan lisani-ərəb.
Həqq özü hər lisanə danadır,
Hər lisan həq yanında zibadır.
Var bizim dörd kitabımız, ari,
Hər biri bir lisan ilə cari.
Biri “Tövrat” idi giranmayə,
Gəldi ibri dilində Musayə.
Biri “İncil” idi, birisi “Zəbur”,⁹⁹
Hər biri bir lisan ilə məşhur.
Çün Məhəmməd ərəbdən etdi zühur,
Öz lisanında qıldı həq mə'mur.
Türkdən göndərəydi gər ani,
Türk dilində olurdu “Qur'an”i.

Xitab:

Ey oğul, məzhəbi-imamiyyə,
Xah Bağdadü, xah Şamiyyə,
Cümlə bu e'tiqada guyadır –
Ki, nəbi hər lisana danadır.
Xah rusi lisani, xah firəng,
Bilir anı imami-bafərhəng.
Hər lisani ki, bəs bilirmiş imam,
Sən də bilsən, nə eybi, ey bədnam?

Fərzəndi-dilbəndinə yenə başqa bir xitabında deyir:

Rəmzi-“həl yəstəvi”⁹² müdəlləl imiş,
Bilməyəndən bilən kəs əfzal imiş.
Həq buyurmuş ki, ixtilafi-lisan
Ne'mətimdəndir, ey güruhi-cahan!
Kim ki, bəs bir dil eyləsə hasil,
Oldu bir ne'mətə o kəs vasil.
Cəhd qıl ne'məti-tamamə yetiş,
Elm təhsil qıl məqamə yetiş.
Ey oğul, hər lisane ol rağib,
Xəssə ol rus elminə talib*.
Çün ona ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur.
Çatmayıb şər'dən bizə bu xəbər –
Ki, ərəbdən səva dil oldu hədər.
Nə ərəbdir xuda, nə rumü nə zəng.
Nə həbəşdir, nə zəngbarü firəng**,
Xah boq, xah Tanrı, xah xuda,
Birdi mə'nada, ey düri-yekta!
Ləfz edirsə ifadə mə'nani,
Sərf edər əhli-mə'rifət ani.

Burada Seyidin rus dilinin öyrənilməsi və məktəblərdə tə'lim olunmasını müsəlmanlar üçün ən lazım əmrlərdən biri olduğunu israrən tövsiyə qılmasına ümdə səbəb budur ki, mərhumun zamanında fanatik ruhanilərin vəzinin bərəkətindən çoxları bu e'tiqadda idilər ki, rus dilini və xarici lisanları bilmək və məktəblərdə tə'lim etmək günahdır və islamın rəvnəqinə müxillü müziri əsablardan biridir.

* Bu rus elmindən mətləb rus dilidir.

** Bu misar “Əkinçi” qəzetinin 1876-cı sənədə 2-ci ilinin 11-ci nömrəsində “Nə həbəşdir, nə rusü türkü firəng” yazılmışdır.

O cəhətdəndir ki, Seyid dini-islamın hökmünə təkyə edib fasidü xasir
üləmalarnın qövlü fe'lini təkzib edir:

Rəmzi-“həl yəstəvi” müdəlləl imiş,
Bilməyəndən bilən kəs əfzəl imiş.
Həq buyurmuş ki, ixtilafı-lisan
Ne'mətimdəndir, ey gürühi-cahan!
Çatmayıb şər'dən bizə bu xəbər –
Ki, ərəbdən səva dil oldu hədər.

Seyidin əqidəsincə hər lisanın öyrənilməsi şəxsə lazımdır. Amma biz
müsəlmanlara laməhalə üç dilin tə'limü tədrisi vacib əmrlərdəndir.
Onlardan birisi türk, birisi ərəb və üçüncüsü rus dilidir. Bunların vacib
olmasını Seyid bu sayaq müdəlləl etmişdir:

Bizimçün laməhalə, üç dilin tə'limi lazımdır,
Biri elmi-ərəbdir kim, bilək mə'nayi-Qur'ani.

Biri vacib bizə bilmək vətəndə söylənən dildir,
Gərəkdir mətləbə biz eyləyək türkiylə ünvanı.

Biri həm rusidir kim, bilməyi bizlərə lazımdır,
Ticarətçün bilək, həm dərk edək qanuni-divanı.

Zəbani-rusi bilmək ya danışmaq qeyri dillərdə
Şəriətdə bizə nəhy olmayıbdır, yoxdu bürhani.

Süleyman ol, zəbani-hikməti aç hüdhüdü murə –
Ki, ta divü pərilər olsun əmrin bəndəfərmanı.

Məgər Səlman⁹³ deyildi İsfəhan atəşpərəstindən?
Zəbani-fürs olsun ki, gərəkdir kamil iman'i.

Zəbani-fürs ilə tə'limə getdi həmdü ixlası,
Şahənşahi-Ərəb bir qövüm üçün göndərdi Səlmani.

Lisanın ixtilafın ne'mətindən ədd edib xaliq,
Bilir bu sirri ol kəs kim, bilir ayatı-Qur'ani.

Nə dildə olsa, olsun, elm olsun xəlq aləmdə,
Deyildir bir dilə məxsus, var hər dildə imkanı.

Qalıbdır firqeyi-islam dalda cümlə millətdən,
Əhatə eyləyiblər başqalar elm ilə dünyanı.

Deyirlər ki, üfunət eyləyibdir beyzeyi-islam,
Gərək rəfi-üfunətçün edək bu dərdə dərmanı.

Gərək tazə üsul üzrə açılısın cümlə məktəblər,
Gətirmək tazə üslubə gərəkdir köhnə bünyani.

Vapurlar atəşindir xah yolda, xah dəryadə,
Gərək əldən qoyaq ərradəni, kəştiyi-yelkani.

Nolur idrak qılsan hər güruhun dillərin, canım,
Yerində hər birin sərf eyləsən vardırımı nöqsani?

Əfəndi, ya axund rusi danişsa, bir günah olmaz,
Xudaya, sən özün islah qıl bu qövmi-nadani!

Həqiqət söylə, Seyyid, qoy səni kafər desin mərdum,
Uyub nəfs əhlinə, tutma təriqi-küfrü xizlani*.

Nə vəsi' e'tiqad, rövşən fikir və nə pakizə və səlamət rə'y!.. Afərin bu istiqamət və sədaqətə! Nəinki yalnız Azərbaycan şüərasından, bəlkə ümumi müsəlman ədibü şairlərindən heç birisi milləti-islamı o dərəcədə təhsili-ülumu fünuna, himmətünü qeyrətə, ittihadü ittifaqa, tərəqqiyü təməddünə də'vət qılmayıbdır, nə qədər ki, bu yolda Hacı Seyid Əzim sərfi-himmət edibdir.

Heç bir islam şairi Hacı Seyid Əzim kimi millətin qeyrətü təəssübün çəkməyibdir, onun oduna öz canını yaxmayıbdır. Şairin oğlu Mircəfərə yazdığı pəndü nəsihətlər tək bir oğlu üçün yazılmayıbdır, cümlə vətən övladının xeyir və səlahi üçün inşad olunubdur.

Seyid oğluna xitab etməklə bizim hamımızı mənzur qılıbdır. Türk məsələnin misdaqınca: “Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit!” Mircəfərə verilən öyüd və nəsihətlər bizim üçündür. Onları biz gərək dərguş edib, bir an unutmıyırdıq və şair göstərdiyi yol ilə gedib nicatü səadət bulayırdıq. Çifayda... Əqlü şüursuz, fəhmü dərrakəsiz olduğumuzdan işarəni anlamayıb, irəlili halımızda – cəhlü nadanlıq qaranlığında qaldıq.

Otuz sənə bundan müqəddəm mərhum Həsən bəy Məlikov cənabları Bakıda nəşr qıldığı “Əkinçi” ruznaməsində Hacı Seyid Əzim sırf avamlıqda yaşayan və xabi-qəflətdə qeydsiz və rahat yatan millətimizi bu sayaq həyata, elmü mə'rifət təhsilinə də'vət eləyirdi:

HƏSƏN BƏYDƏN İLTİMAS

Ey Həsən bəy, müəllimi-dana!
Ey edən əhli-ələmi əhya!
Ey çatan aləmə səfa səndən,
Eyləyir Seyyid iltica səndən –

* Xizlan – köməksiz və müinsiz, zar və zəbun qalmaq

Kim, bu məktub kim, xəyalımdır,
Əhli-Qafqazə ərzi-halımdır,
Edəsən çap, ey gözüm nuri,
Ta ola ruzigar məşhuri.

QAFQAZ MÜSƏLMANLARINA XİTAB⁹⁴

Əssəlam, ey əhaliyi-Qafqaz,
Ey rəisani-vacibül-ezaz!
Əssəlam, ey güruhi-xeyrəsər,
Millətin qeyrətin çəkən kəslər!
Kişidə olmasa əgər qeyrət,
Ondan, əlbəttə, yaxşıdır övrət.
Dadü fəryad, ey güruhi-izam,
Oldu zayə' bu milləti-islam.
Günü-gündən zəlilü xar oluruq,
Möhnətü qüssəyə düçar oluruq.
Bu qədər dərd kim, olur hadis,
Ona biəlmlik olur bais.
Bir bələdir bu dərdi-nadani –
Ki, onun elm olubdu dərmani.
Bu, təəccübdür, ey güruhi-bəşər,
Bir kişi yatsa, naxoş olsa əgər,
Axtarır bir təbib-i-danadil,
Ta ki, səhhət ona ola hasil.
İndi naxoşdu milləti-islam,
Ona lazımdır eyləmək əncam.
Dərdimizdir bu dərdi-nadanlıq –
Ki, tutubdur bizi pərişanlıq.
Qeyrilər etdilər tərəqqiyi-tam,
Qaldı zillətdə firqeyi-islam.
Kişinin olmadısa dünyası,
Barı lazımdır olsun üqbası.
Bizdə nə axirət, nə dünya var,
Olmuşuq bir yaman bəlaya düçar.
Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü, axund, tələbə,
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamının sözləri tamam yalan.
Əlli min suxtə, yeddi min sail,
Əlli min hoqqabazi-naqabil,
Hamının fikri xəlqi soymaqdır,
Quru yerdə bu xəlqi qoymaqdır.
Xəlqə bunlar hamı qurublar dam,

Bir bunu anlamır bu qövmi-avam.
Şiəmiiz sünniyə edər töhmət,
Sünnimiz şiədən edər qeybət.
Bizi puç etdi şiə, sünni sözü,
Əhli-islamın oldu kur gözü.
Bizə qeyrilər eyləyir töhmət,
Çün tərəqqi edibdir hər millət.
Gərçi var iş qanan kişi tək-tək,
Əksəri-xəlv avamdır, eşşək.
Neyləsin iş qananlar, ay qardaş,
Qurunun oduna yanır həm yaş.
Babi-elm olmayıb bizə məsdud,
Kəsb edən yoxdur anı, leyk nə sud!
Bundan əqdəm əgərçi kəsb-i-ülum
Müşkül idi və leyk, ey məxdum,
İndi işlər çıxıbdır asanə,
Rəsmi-dünya düşübdü samanə,
Tapub övza'i-masəva təğyir,
Göyə çıxmağa xəlv edər tədbir.
Paraxod oldu kəştii-yelkan,
Özgə samana düşdü xəlqi-cahan,
Leyk biz bilmərik göz açmağı,
Köhnə işlərdə qalmışiq baqi.
Babamızdan nə görmüşük əvvəl,
Dəxi ondan səvayə olmaz əməl.
Məsələn, bir müəllimi-ələm,
Deyə xurşidi mərkəzi-ələm,
Deyə sabit günü yeri səyyar,
Zəlzələ bəisin bilirsə buxar,
Deyə kim var əraziyi-tisin,
Yerin altında yoxdu gavi-zəmin,
Şərh edə gün tutulmağın sözünü,
Deyə kim, ay tutur günün üzünü,
Tutulan vəqtdə məhi-taban,
Deyə kim, zilli-ərzədir pünhan,
Edə ərşin xürusunu inkar,
Etməyə bu kəlamə istiğfar,
Deyəcəklər ki, cümlə kafərdir,
Bu şəqi münkiri-peyğəmbərdir.
Bu nədəndir? Savadımız yoxdur,
Elmdə ictimadımız yoxdur.
Bilmirik biz hədis mə'nasın,
Qanmırıq əhli-şər' fitvasın.
Bixəbər olmuşuq şəriətdən,
Başımız çıxmır elmi-hikmətdən.
Bağlanıbdır rəhi-məişətimiz,

Gərçi var kəsbə istitaətimiz.
Olmuşuq misli-tənbəli-Bağdad,
Edirik cümlə bəxt əlindən dad.
Kəsb üçün həzrəti-rəsulullah –
Dedi: – “Əlkasibü həbibullah”⁹⁵.
Zinəti-şəxs elmi-ədyandır,
Elmsiz şəxs misli-heyvandır.

* * *

Əyyühənnas, kimyadır elm,
Məzhəri-zati-kibriyadır elm.
Çün ki, var idi bizdə nadanlıq,
Bizə üz verdi çox pərişanlıq.
İndi Şirvanda açmışıq məktəb,
Dərsimiz rusü, türkü, farsü, ərəb.
Zəhmətim çoxdu, hiç nəf'im yox,
Leyk həqqə ümidvarəm çox. –
Kim, bu zəhmətlər olmaya zayə',
Bəlkə bu macərə ola şayə'.
Şeyxül-islamü müftiyi-islam
İkisi bir olub, edə əncam.
Çünki bunlar rəisi-millətdir,
Mə'dəni-lütfü kani-qeyrətdir.
Seyyida, bəsdü, nəzmi qıl kütah,
Xatirin cəm' qıl ki, inşallah,
Şeyxül-islamü müftiyi-xoşnam
Məktəbin əmrinə edər əncam!

Mərhum Seyidin cigər qanı ilə yazılmış bu mövzun kəlamı hər millət qeydi çəkən şəxsin lövhi-zəmirində, əlbəttə, nəqş bağlayacaqdır.

Otuz beş il bundan irəli Seyid naləvü fəryad edib, müsəlmanların gün-gündən tənəzzül tapmasını, xarü zəlil olmasını, həlakətə düşməsini, miləli-müxtəlifənin ayaqları altında payimal olmasını rüesayi-millətə göstərib onlardan tədbirü əlac istəyir:

Dadü fəryad, ey gürühi-izam,
Oldu zayə' bu milləti-islam.
Günü gündən zəlilü xar oluruq,
Möhnətü qüssəyə düşər oluruq.

Bu pərişanlığın, bu fəlakətin, bu ənduhü qüssənin, bu mərəzi-möhləkin səbəbü illətin Seyid elmsizlikdə və nadanlıqda görüb, onun çarə və müali-cəsini ancaq elmü bilikdə tapıb deyir:

Bu qədər dərd kim, olur hadis,
Ona bielmlik olur bais.
Bir bələdir bu dərdi-nadani –
Kim, onun elm olubdu dərmani.

Otuz-qırx sənə Seyid mərhumun bu dadü fəryadı zamanından gəlib keçdi. Biz yenə haman qəflətdə, haman elmsizlikdə qalmışıq və gündəndən başı aşağı tənəzzül etməkdə varıq...

Mərhum Hacı Seyid Əzim dəxi bu mə'nalardan və bu illətlərdən uzaq getməyib müsəlmanların dalda qalmağını və gün-gündən tərəqqi mə'kusda olmağını elmsizlikdən və adəmi-ittifaqi ittihadan görür.

Söz yoxdur ki, əgər müsəlmanlar arasında ülfət və məhəbbət olsaydı, yek-digərinin xeyir və səlahını mürəat etsəydilər, biri-birlərinin tərəqqi və səadətində bükü həsəd etməyib şad olsaydılar, vətənin uğrunda abadü rövneq bulmasında ittifaqla sə'yü kuşış etsəydilər, bu fəlakətə və bu rəzalətə düçar olmazdılar və şair dəxi belə atəşi-cigərsuz ilə əbnayimilləti müttəhim etməzdi:

Hamının fikri xəlqi soymaqdır,
Quru yerdə bu xəlqi qoymaqdır.
Şiəimiz sünniyə edər töhmət,
Sünnimiz şiədən edər qeybət.
Bizi puç etdi şiə-sünni sözü,
Əhli-islamın oldu kur gözü.

Hacı Seyid Əzim Şirvaninin böyük xidmətlərindən birisi də sünni-şiə məsələsində hər iki fırqənin mabeynində vüqaa gələn büğzü ədavətin, kinü küdurətin əbəs və bibina olmağını gözəl və abdar şe'rlər vasitəsilə müdəlləl etməyibdir. “İnnəməl-mö'minunə ixvətün, fəəslihü beyne əxə-veyküm”⁹⁶⁻⁹⁷ ayə misdağınca müsəlmanlara biri-birilə qardaş kimi müəmilə və müaşirət etmək borc olduqda onlar biləks biri-birinin xeyir və səlahını mülahizə etməyib ədavət başlamışlar və Qur'anın hökmünü pozmaqla belə fəlakət və zəlalətə düşmüşlər.

Hacı Seyid Əzim hər iki tərəfin əbəs və bihudə biri-birilə müddəi olmaqlarını görüb, canü dildən ağrıyıb naləvü fəryad edirdi ki, biz bir millət olduğumuz halda, biri-birimiz ilə qardaş kimi dolanmağa Allahın hökmü ilə borclu ikən nə səbəbə iki fırqəyə bölünüb ədavət başlayaq? Biri-birimizin puç və münhəzim olmasına özümüz səbəb olaq?

Bizi puç etdi şiə-sünni sözü,
Əhli-islamın oldu gur gözü.

Mə'lum olsun ki, şairin zamanında ki, camaat bizim bu tərəqqi əsrinə və hürriyyət zamanına nisbət sırf avamlıqda idi və onların külli-ixtiyarı müfəttin və tamahkar ruhanilərin əllərində idi və sünni ilə şiə məzhəb arasında böyük ziddiyyət və düşmənçilik var idi, bu sayaq açıq və xəvfsüz danışmaq və hər iki tərəfin eybü qüsurlarını, yekçəşmə kəcbin olmalarını göstərmək, hər iki tərəfə zəhralud nişlər vurmaq, hər iki tərəfi məhəlli-istehzaya qoyub üzlərinə gülmək ancaq Seyid kimi qəyur və hünərmənd şəxslərin şə'ninə gəlmişdir.

Seyidin "Pərişannamə"⁹⁸ adlı kitabında sünni ilə şiə arasında vüqaa gələn bir neçə gülməli məzhəkələr vardır ki, şair artıq məharət ilə hər iki tərəfin sadələvh və avam olmağını nəzmə çəkib, boş və çürük şey'in üstündə mübahisə etməklərini göstərir. Nümunə üçün o məzhəkələrdən birini burada zikr etməyi lazım gördük:

Bir nəfər şiə ilə bir sünni
Bir-birindən acıqlı, həm kinni,
Bir yol ilə gedirdilər, o zaman
Nərdiban qoydular* yola xəndan.
Göftguyə çün etdilər rəğbət.
Çəkdi nazik yerə o gün söhbət,
Dedi sünni ki, bəs Ömər həqdir,
Ona töhmət qılan kəs əhməqdir.
Odu sərxcylü əfzəli-əshab,
Adili-əsrü zadeyi-Xəttab.
Dedi şiə ki, bədi-peyğəmbər
Hamının əfzəli olub Heydər.
Elm şəhri rəsuli-Bəthadır,
Babı ol şəhri ol səfəradır.
Xüləfa tutmayıbdır hörmətini,
Qəsb ediblər onun xilafətini.
Dedi sünni ki, olmasaydı Ömər,
Aça bilməzdi dini peyğəmbər.
Çün Ömər dini-həqqə yar oldu,
Dini-islam aşikar oldu.
Fatehi-din Ömərdü nuri-cəli,
Ola bilməz o şaha misl Əli.
Həqq Ömər ləndü, həm Ömər həqdir,
Aləm içrə bu söz mühəqqəqdir.
Gərm idi bəhsdə bular amma
Nagəhan bir nəfər olub peyda,
Dedilər, gəl tutaq həkəm bu kəsi,
Ta görək kimdi din dadrəsi.

* Yola nərdiban qoymaq – yə'ni əsnayi-rahda söhbət eləmək

Dedilər: – Ey rəşidi-danişvər,
Əli əfzəldi, söylə, yoxsa Ömər?
Çəkdi bir ah ol bülənd cənab
Onlara verdi ta bu növ' cəvab –
Ki, müqəssir Əlidir, ol mövla,
O yədüllahi-xaliqül-əşya.
Neyçün axır yaratdı kim, Öməri,
Özünə dəydi aqibət zərəri.
Oldu onlara teyyibü tahir,
Əliallahı olduğu zahir.

Şair özü şeyi-isna-əşəri olduğu halda xüləfayi-güzinə artıq meylü məhəbbəti vardı və bu məhəbbətdən naşi öz övladına onların adlarını qoymuşdur.

Mərhumun əkdii gözəl töxmün səməridir ki, lilləhil-həmd, bu halda bizlərə nəşib olmaqdadır və sünni-şiiəlik sözü aralıqdan götürülməkdədir.

Seyid Şirvaninin “Əkinçi” qəzetində dərc olunan mənzumələrindən bir neçəsi onun “Məcmuə”sinə daxil olmayıbdır. Bizim anladığımızı görə, Seyidin haman mənzumələri bu halda dəxi mə'nadan düşməyibdir və onların tamamisi hissiyyati-təbiidən nəş'ət etməyə görə, hər vaxtda oxucuları şurü qeyrətə gətirəcəkdir.

Məsələn, qəzetin nəf'ini inkar edib, onda təb' olunan əhvalatın cüm-ləsini sırf hədyan sayanlar, onu pul tələsi hesab edənlər indi də bizim içi-mizdə qəzetin nəf'ini və lazım olmağını bilənlərdən az deyil. Əgər belə olmasaydı onda bizim də neçə-neçə qəzet və jurnallarımız olardı və qəzet verənlər bu qədər korluq, sıxıntı və zərər çəkməzdilər, bu qədər töhmət və əziyyətə, maddi və mə'nəvi ehtiyaclara düçar olmazdılar.

Qəzetin nəf'ü faydasını inkar edən və elmü sən'ətin xeyrini bilməyən bir cahil Seyidə rast gəlib bu suallara ondan cavab tələb edir.

Sual:

Dün sual etdi bir nəfər cahil –
Ki, qəzətdən nədir bizə hasil?
Bu Həsən bəy nə istəyir bizdən,
Doldurub aləmi quru sözdən?
Dad edir ki, gərəkdir elm oxumaq,
Çəkmə tikmək və ya ki, bez toxumaq.
Danışır gah əkin, ziraətdən,
Gah maşın, gah özgə sən'ətdən.
Şərh edir gah süd qayıрмаğı –
Gah qatıqdan belə çəkib yağ.
Pendiri öyrədir ki, böylə tutun,

Saxlayıb artıciq bahaya satun.
Gah Amerikadan eyləyir kim yad,
Bu sifət bir maşın olub icad.
Nəyə lazımdı bizlərə maşın,
Nə üçün xalqın aldadır başın?
Babamız görmədi maşın işini,
İngilis tək bu tovlayır kişini.
Biz mægər bilmirik yağı tutmaq,
Pendiri saxlayıb pula satmaq?
Çöldə hər övrəti-Qarabağı
Nehrədə çalxayır gözəl yağı.
Biz mægər bilmirik taxıl biçmək?
Nəyə lazımdı maşın öyrənmək?
Şöxmə vacibdir ola beş cüt kəl,
Biçinə çin gərəkdi, xırmana vəl.
Nə gərəkdir yazıb ki, ol sadə
Fəhlələr cəng edir Amerikadə.
Bilməmiş rəmzini bu dünyanın,
Söyləyir halını Amerikanın.
Hiç doğru deyil bunun nəfəsi,
Nə qəzətdir? Tamam pul tələsi.

Cavab:

Dedim: – Ey cahili-kərihxitab,
Gərçi nadana yoxdu hiç cavab,
Leyk vacibdü şərh edim hali,
Səni filcümlə eyləyim hali.
Bu qəzət kim, olub cahanda bina,
Nə üçün ixtira olub aya?
Hansı millət edib bunu icad?
Hansı dövlət ona edib imdad?
Nədir ol millətin görək qərəzi?
“Həst, əlbəttə, dər diləş mərəzi”⁹⁹.
Hamı millətdə var qəzətlər çox,
Demə kim, bunda hiç faidə yox.
Qəzetin çoxdu xəlqə mənfəəti,
Nə bilir kim ki, yoxdu mə’rifəti.
Demərəm vəhyi-asimanidir ol,
Leykərbabi-halə canidir ol.
Ümmül-əxbar, müxbirül-asar,
Kaşifür-rəmz, vaqifül-əsrar,
Özünə eyləyib həmiyyəti fərz –
Ki, edə aləm içrə teyyül-ərz.
Gah olur əsbi-telqramə səvar,

Şərqdən Qərbə söyləyir əxbar.
 Gah Peterburqdan olur guya,
 Gah olur Hindi-Şərqdən peyda.
 Gah Dunaydan* verir qəribə xəbər,
 Gah Parisdən gəlir o pakhünər.
 Kəşf edir gah Londonun halın,
 Söyləyir hər kralın əhvalın.
 Nə qəzet, mayeyi-səadətdir,
 Nə qəzet, eyni-elmi-hikmətdir.
 Xassə kim, ol “Əkinçi”yi-dana
 Əhli-Qafqazı eyləyib əhya.
 Gər əkin söhbətilə guyadır,
 Bəli, öz isminə müsəmmadır.
 Ol gərək söyləyə ziraətdən,
 Şöxmdən, keştdən, fəlahətdən.
 Bu da bir feyzü ne'məti-digər –
 Ki, verir gah zaman bir özgə xəbər –
 Ki, filan yerdə əhli-Ürupa
 Bu sifət bir maşın ediblər bina.
 Sənə kim güc edər ki, get onu al,
 Ey səfihü dəbəngi-çalsaqqal.
 Paraxod minmə bəs sən, ey heyvan –
 Ki, minibdir atan-baban yelkan.
 Bəs mahut geymə, xoş deyil fəli,
 Çünki atan geyərdi dağ şalı.
 Lənpə yandırma kim, sən, ey yağı,
 Yandırırdı atan nöyüt çirağı.
 Oxuma sən qəzet, şikəstə oxu,
 Get, döşündən yalan hekayə toxu.
 Kərəmə Əslinin danış nəqlin,
 Sən bəyənmə Həsən bəyin əqlin.
 Eyləyin əhli-fisqə imdadi,
 Gəh bizi həcv eyləsin Hadi**;
 Qoy bizi ta ki, həzrəti-kapitan***
 Həcvlər eyləsin, olun xəndan.

* D u n a y – Avropa qit'əsində neçə məmləkətlərdən axıb Qara dənizə tökülən böyük bir çayın [adıdır] ki, “Əkinçi” qəzeti verilən zaman Rus ilə Osmanlı davası olmağa görə, o tərəfdən tez-tez xəbər yazılırdı.

** Hadiyi-Müzəllin Qarabaği mərhum Seyidi və Həsən bəyi baş çarpmaq məsələsi üstündə həcv etmişdir. O həcvdən bə'zi fərdlər “Əkinçi”də çap olunmuşdur. Hadinin tərcümeyi-halına müraciət etməlidir.

*** Qudyal sakini kapitan Sultanov yenə “Hadi” təxəllüs haman mətləb üstə hər iki ədəbi nalayiq həcvləri ilə təzmim etmişdir. Seyidin ona verdiyi cavab atidə dərc olunacaqdır.

Ey Həsən bəy, bu qövmi-nadandan
İncimə, yoxdu baki hədyandan.
Bunlar ol qövmdür ki, Loğmani
Öldürüb oldular ə'zaxani.
Sonradan qədrini bilər bu avam,
Seyyida, xətm qıl, uzundu kəlam.

Qəzetin lüzumiyyəti və ondan hasil olan nəf'ü faydanı belə açıq dildə Seyid Şirvani bəyan etdisə də, heyfa ki, onun camaatımıza artıq tə'siri olmadı və xalq öz avamlığında qalıb, “Əkinçi”ni oxumağa meylü rəğbət göstərmədi. Belə ki, “Əkinçi”nin həyatının axır dəmlərində şair yenə müsəlmanlara üz tutub onları himmətünü qeyrətə də'vət edib, qəzetin lazım olmağını dübarə şərh qılır:

Əssəlam, ey əhaliyi-zişan!
Ey olanlar bəla oxuna nişan!
Nə bəla? Cəhlü dərdi-nadanlıq,
Ey tutan cəm'ini pərişanlıq!
Neçə müddəti kim, Həsən bəyi-zar,
Hüsni-tədbir ilə o fəxri-kübar,
Öz qədimi lisanımızda haman,
Qəzetə çapını edib ünvan.
İzn hasil qılıbdı dövlətdən,
Biz gərək dəm vuraq səadətdən.
Özünə gərçi yoxdu fəidəsi,
Leyk var xəlqə feyzi-zaidəsi.
Feyzi-əvvəl budur ki, müxtəsəri,
Yetirir ol cənab hər xəbəri.
Oluruq hali-aləmə vaqif,
Bu bizə bəs deyilmə, ey arif?
Feyzi-sani budur ki, hikmətdən,
Şərh edir kəsbdən, ziraətdən.
Əkibən elm töxmünü o cənab,
Məzrə'i-aləmi edir sirab.
Ol bizə bir səhabi-rəhmətdir,
Baisi-abruyi-millətdir.
Gərçi hər dildə var qəzetlər çox,
Bizə ondan və leyk fəidə yox.
Bilmirik rus ya firəng dili,
Hər dilin rəmzini öz əhli bili.
Bizdə yox rus, həm firəngi savad,
Olmuşuq türkü farsiyə mö'tad.
Onu da hiç bilmirik kamil,
Əksəri-xəlq avamdır, cahil.

Bəs, “Əkinçi” bizə münasibdir,
 Qiyməti yaxşı, mali-kasibdir.
 Bəs, “Əkinçi” cəlalımızdı bizim,
 Baisi-ibtılalımızdı* bizim.
 Səy edin, ey gürühi-niksifat!
 Etməsin ta bizim “Əkinçi” vəfat.
 Sonra göydən əgər enə İsa,
 Edə bilməz o mürdəni əhya.
 Ey “Əkinçi” xərid edən kəslər,
 Verməsə cəngdən “Əkinçi” xəbər,
 Qəzetə tərkən etməyin zinhar,
 Nə gərəkdir bizə o nəqli güzar.
 Qədəğəndir o növ’ söhbətlər,
 Eşidin pəndlər, nəsihətlər.
 Biz gərək sə’y edək məişət üçün,
 Sən’ətü kəsb üçün, ziraət üçün.

“Əkinçi”nin belə zəif halında Rus və Osmanlı müharibəsi başlanır. Bu əsnada mərhum Həsən bəyə bərk qadağan ol[un]ur ki, dava barəsində qəzətdə bir söz belə yazmasın. Qəzetin müştəriləri isə Həsən bəydən müharibəyə dair xəbərlər tələb edib, almıqda bir tərəfdən mə’yus və digər tərəfdən mühərrirdən narazı və dilgir olmaqlarını ona izhar edirdilər.

Mərhum Hacı Seyid Əzim mühərririn belə müşkül halda əlacsız qalmağına işarə edib, qəzet oxuyanlara nəsihət üzü ilə deyir ki, əgər “Əkinçi” cəngdən sizə xəbər verməsə, onun üzünü qəbul edib müttəhim qılmayın və zinhar qəzet tərkini etməyin.

Amma çifayda, Seyidin nəsihəti də nəticəbəxş olmadı. Həmin 1877-ci ilin sentyabr ayında yatdı və bir sayaq yatdı ki, daha bir də durmağa qüdrəti təvənası qalmadı.

Mərhum Hacı Seyid Əzimin “Əkinçi”də təb’ olunan məktubati-mənzumələrinin bərgüzidələrindən birisi də tə’limü tərbiyənin insana hüsni-tə’siri babında yazdığıdır ki, burada zikr olunur:

Ey bizə xeyrxah olan Möhsün,
 Əhli-ehsanü xoşnişan Möhsün!
 Millətin qeyrətin çəkən qardaş,
 Töxmi-xoşbəxtlik əkən qardaş,
 Sözlərin dün gətirdi şurə məni,
 Şad qılsın görüm ilahi səni!
 Yazmış idin ki, ey gürühi-bəşər,
 Əhli-islamü qövmi-paksiyər,

* İbtılal – baş olmaq; şə’nü şərəfət mə’nasında işlənilir

Ayılın bircə xabi-qəflətdən,
 Geri qaldıq tamam millətdən!
 Afərin, ey yeganeyi-dövrən!
 Pəndinə yoxdu şəkkü reybü güman.
 Məsəlin xub, sözlərin mərğub,
 Zövq edər guş edəndə əhli-qülob,
 Filhəqiqət dirəxti-nakamil,
 Tərbiyə təfəzzülə olur şamil.
 Növ'i-insan deyil ağacdan kəm,
 Qabili-tərbiyətdi hər adəm.
 Daşı tə'siri-afitabi-fələk
 Döndərib lə'li-nab edər bişək.
 Nafi-ahudə müşk edir qani,
 Dürri-nab eylər abi-neysani.
 Elm üçün, ari, əhli-hikmətlər
 Çəkib aləmdə çox riyazətlər.
 Elmsiz kimsənə hünərsizdir,
 Elmi-bitərbiyə səmərsizdir.
 Tərbiyə mayeyi-səadətdir,
 Tərbiyə şəxsə malü dövlətdir.
 Elmlə hər o kəs ki, danadır,
 Qabili-feyzi-rəbbi-ələdir.
 Nitq ilə mürdələr qılan əhya
 Qaçdı nadandən həzrəti-İsa.
 Elmdir baisi-tərəqqiyi-tam,
 Alimə tay deyil gürühi-avam.
 Bunu da bil ki, ey qərini-şərəf,
 Elm ancaq deyil bu "Nəhv" ilə "Sərf".
 (Bu deyil ancaq elm, ey dana:
 Edəsən bövl vəqti-istibra.)
 Hələ qalsın bu rəmzlər bari,
 Elmsiz aləmin nə miqdari?
 Möhsünə, ey fəda olum sənə mən!
 Etdiyin fikri-bikrə səd əhsən!
 Bilməyən yoxdu kim, bu mə'nani:
 Tərbiyə kamil eylər insani.
 Turalım gəldik əmrə mərdanə,
 Baxmadıq tənü lə'ni-nadanə.
 Turalım eylədik bu əmrə tifaq,
 Tərbiyə biz görək ki, kimdən alaq?
 Hansı məktəbdə fəvci-ətfali
 Hansı bir elmdən edək hali?
 Məktəbi-tibb ya ki, hikmətdən?
 Ya ki, hərbiyyə ya ki, hirsətdən?*"

* Hirsət – kəsbi-məaş və rizq üçün işlənen şüglü sən'ət

Necə kim, ol “Vəkili-namə'lum”^{**}
 Eyləmişdi bu nüktəni mərqum.
 Əvvəla bizdə yox o məktəblər –
 Ki, verə kəsbə-elmi xəlqə səmər.
 Nə o günə kitablar əl'an –
 Ki, ola öz lisanımızda bəyan.
 Bizə hasil nə şey olur yoxdan –
 Ki, itibdir kitabımız çoxdan.
 Hamı bizdə “Xülasə”nin¹⁰⁰ səməri,
 Hamı “Cəbrül-məqabil”in¹⁰¹ xəbəri?
 Səhl dillərdə elmi-hey'ət yox,
 Cəm'ü təfriqü zərbü qismət yox.
 Nə təqiyə, budur sözün safi,
 Küfrdür bizdə elmi-coğrafi.
 Elm evi oldu ol zaman bərbad –
 Ketdi** rehlət xəlifeyi-Bağdad.
 Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
 Edirik kəsb onda elmü ədəb.
 Məktəbin fərşi altı köhnə həsir,
 Neçə ətfali-müztər onda əsir.
 Dərsimizdir kitabı –“Gürbövü muş”,¹⁰²
 “Nəqli-həmdunə”,¹⁰³ “Qisseyi-xərguş”¹⁰⁴.
 Oxuruq çox tərəqqi etsək əgər
 Cümlə “Tarixi-Nadir”i əzbər.
 Bixəbər elmi-paki-hikmətdən,
 Bisəmər caddəyi***-şəriətdən.
 Deyəcəksən ki, ey qərini-ədəb,
 Bəs, gəlin tazədən açaq məktəb.
 Biz bu əmrə görək ki, ey xoşnam,
 Hansı qüdrətlə eyləyək iqdəm?
 Pulumuz varmı ol sərəncamə,
 Ta yetişsin fəqirlər kamə?
 Əhli-islam eyləyibdi vəfat,
 Dəxi müşkül tapar bu qövm həyat.
 Məgər ol Əsgəri-Gorani**** gələ,
 Neçə məktəb dəxi gələ əmələ.

* 1877-ci sənədə yanvarın ibtidasında bir şəxs “Milləti-islamın təqdirən vəkilina-
 mə'lumu” imzası ilə Həsən bəyə bir kağız yazıb müsəlmanların əllərində əsbabiməi-
 şət və məbəynlərində ittifaq olmadığını bəyan edib deyir ki, nə qüvvət və istitətlə
 elmü ədəb kəsb edə bilirik. Bu məktubun bərəsində söhbət olunacaqdır.

** Ki, etdi – *red.*

*** Caddə – böyük yola deyilir; şahrah

**** Əsgər ağa Gorani Adıgözəlov¹⁰⁵ ki, sabiqdə Gəncə şəhərində şəhər rəisi idi,
 iki sənə bundan müqəddəm vəfat edibdir.

Vəzirov* bəlkə eyləyə imdad,
Qıla bu qövmi elm üçün irşad.
Aça onlar da mən kimi məktəb,
Çəkələr ruzü şəb ə'zabü təəb.
Barilaha, behörməti-Qur'an,
Bizə çatdırsın onları sübhan.
Seyyida, hər güruh içində ola,
Daima əhli-halə eylə dua.

Mərhum Seyid bu kəlami-xoşməalında yenə elmü ədəbin fəziləti şərəfətini bəyan edib, əhli-islami hər ikisinin təhsilinə də'vət qılır və sabbiqdə bizim məktəblərimiz necə pərişan halda olduğunu və tə'limi-ətfal üçün iste'mal olunan bimezmun nağıl kitablarını və bilkülliyyə tə'limü tərbiyə işlərimizin bisəru pa olduğunu nəzmə çəkib Əsgər Gorani ilə Nəcəf bəy Vəzirovun Rusiyadan müraciətini arzu eləyir, ta ki, onlar gəlib məktəb işlərini düzəldib, intişari-maarifə rövneq verələr.

Hacı Seyid Əzimin tərbiyə məsələsinə hansı nöqtəyi-nəzər ilə baxması onun aşağıda zikr olunan bir neçə əş'arından mə'lum olunur. Bəzilərin e'tiqadınca hər bir vücud qabili-tərbiyə və tə'lim ola bilməz. Elə bir cövhərsiz, gövdən və fūrumayə şəxslər var ki, nə qədər onlara tə'limü tərbiyə olunsa, yenə də avamlıqda və sırf heyvaniyyətdə qalıb, ruhaniyyət və mə'nəviyyət cəhətinə tələqqi edə bilməzlər. Şairin kəlamından:

Gər qəra daşı qızıl qan ilə əlvən edəsən,
Rəngi təğyir tapar, lə'li-Bədəxşan olmaz¹⁰⁷

– məəlinca çoxları bu əqidədədirlər ki, nəəhlü naqabil şəxsə heç bir tərbiyə əsər edə bilməz. Girdəkan günbədə yapışmayan kimi, tərbiyyət də nəəhlü dənitet' şəxsə tə'sir edə bilməz.

Amma mərhum Seyid bunun əksincə başqa bir e'tiqadda olub, insanın qabili-tərbiyə olduğunu tə'kid eləyir. “Nəbatat və heyvanata tərbiyə və ədəb tə'sir etdikdə insana etməzmi?” – deyib yazır:

Filhəqiqət, dirəxti-nakamil
Tərbiyyət feyzinə olur şamil.
Növ'i-insan deyil ağacdən kəm,
Qabili-tərbiyyətdi hər adəm.

* Vəzirov Nəcəf bəy¹⁰⁶ hali-həyatdadır. “Əkinçi” verilən vaxtı Rusiyada darülfünunda təhsildə olub. Hər ikisi “Əkinçi”yə əxbarnəvis olub, ülmü sənayeyə dair müfidi məqalələr yazdılar.

Daşı tə'siri-afitabi-fələk
Döndərib lə'li-nab edər bişək.
Nafi-ahudə müşk edər qanı,
Dürri-nab eylər abi-neysani.

Belə olan surətdə insan elmü tərbiyə təşəvvüsündə əxlaqü adabca tərəqqi tapıb feyzi-rəbbanidən ona ə'ta olunan ülvüvi-dərəcəyə vasil ola bilməzmi? Əlbəttə, olar! Bəs, mayeyi-səadət insan üçün hüsnü-tərbiyədir. Tərbiyəsiz elmin də faydası yoxdur. Necə ki, şair özü deyir:

Elmsiz kimsənə hünərsizdir,
Elmi-bitərbiyə səmərsizdir.
Tərbiyə mayeyi-səadətdir,
Tərbiyə şəxsə malü dövlətdir.

Hacı Seyid Əzim insanın hər bir qövlü fe'li hikmətü mərifət yolu ilə olmağını nəzərə alıb, yövmi-aşurada cühələnin baş çapmasını “Əkinçi” qəzetində bir növ zəmm etmişdir.

Şairin bu rəftarı Qudyal sakini kapitan Sultanov “Hadi” təxəllüsə nasəza görünüb Seyidi həcv qılmağa vadar etmişdir və Seyidi-mərhumu bunu irad tutmuşdur ki, guya Seyid cəddi-büzürgvarı Məhəmmədəl-Mustafanın övladına tutulan tə'ziyədarlıqdan dilgir olub, aşura günü cənab seyyidüş-şühədanın və sair Kərbəla şəhidlərinin yolunda başlarını çapanları təhsin əvəzinə təzmimü təqbih etmişdir.

Haman həcvin müqabilində şairi-Şirvan bu əş'ari-abdarü xoşgüvari yazıb Həsən bəyə göndərmişdi ki, “Əkinçi”də onu çap eləsin. Amma səbəb nə olmuşsa da çap olmamışdır:

Ey bizi mədh qılan Hadiyi-dövrən əxəvi!
Bu nə zəhmətdir, əya mənəbi-ürfan əxəvi!
Seyidi eyləmişən mədhi-firavan, əxəvi,
Şad səndən olacaqdır şəhi-Mərdan, əxəvi!

Çəkdi ol gün ki, Sən'an¹⁰⁸ Kərbübeləyə ləşkər,
Qaldı ol ərəsədə tənha o şəhi-təşnəciger,
Sən əgər olsa idin orda, əya paksiyər,
Canını eylər idin ol şəhə qurban, əxəvi!

Çatmayıb çün əlin ol feyzə, əya xoştinət,
İndi övladına bəsdir ki, edirsən hörmət,
Cəddimiz şad olacaq olsa sizin tək ümmət,
Mərhəba, namxuda, sahibi-iman əxəvi!

Məni əfv eylə ki, öz cürmümə iqrar etdim,
Anladım səhvimi, iqrarımı inkar etdim,
Sənə baş çapma dedim, tövbə, stiğfar etdim,
Keç bu təqsirdən, ey mənbəi-ehsan əxəvi!

Olasan eşqdə divanə, məhəbbətdəndir,
Çapasan başını mərdanə, məhəbbətdəndir,
Tökəsən qanını meydanə, məhəbbətdəndir,
Olmuşam eylədiyim zəmmə pəşiman, əxəvi!

Leyk gəl indi biz əyri oturaq, düz danışaq,
Elə bil ki, küslüydük, tazədən gəl barışaq,
Şərdə var isə, baş çapmağa biz də qarışaq,
Bir görək varmı buna höccətü bürhan, əxəvi?

Belə fitvanı görək verdi bizə hansı imam?
Ya ki, onlar özü də etdi bu əmrə iqdam?
Bədənin zəhməti gər şərdə olmazsa hərəm,
Biz də başlar çapıban cari edək qan, əxəvi!

Gərək əvvəl çapa başlarını fövci-üləma,
Çünki onlardı bu işlərdə rəisül-füqəra.
Sonradan baş çapalar xanü əmirül-üməra,
Nə ki, hər bisərü pa, lutiyyə-meydan, əxəvi!

Həç eşitdinmi çapıb başın imami-Cəfər?
Ya ki, Musiyü Riza, Əsgəriyyə-xəstəciger,
Bizdən onlar məgər öz cəddini az istərlər?
Niyə bəs vermədilər bu işə fərman, əxəvi?

Bu yəqinimdir əgər olsa özü zində imam,
Hökm edə: çapma başın, nəhydi bu fe'li-həram.
Yenə hər il çapacaq başını bu qövmi-əvam,
Demə kim, tərki-təbiət ola asan, əxəvi!

Qudyal əhli bu işə rağib olur bizdən çox,
Baş çapıb, qıfl taxıb, cismə keçirdərlər ox,
Nə məzəmmət eləyim, onlara bir töhmət yox,
Göz açıb böylə görüb, adət edib can əxəvi!

Doğrudur, baş çapırıq biz dəxi cəm'iyət ilə,
Bunu lazımdı halal eyləməyə hüccət ilə,
Nə olur bir göz açıb baxsaq işə ibrət ilə,
Bəlkə yoldan çıxarıbdır bizi şeytan, əxəvi!

Ey Həsən bəy ki, gəlib tək'imə mərdanə bu söz,
Bilirəm ki, dəyəcək Hadiyi-kaptana bu söz,
Çap qıl, ta dağla səfheyi-dövrənə bu söz,
Qoy məni həcv eləsən həzrəti-kaptan, əxəvi!

Ey bu nadanlar əlindən yetişən canə Həsən,
Səbr qıl tənəyi-hər cahilü nadanə, Həsən,
Sən də Seyyid kimi ver pəndi-həkimanə, Həsən,
Bəlkə bir söz qana bu zümreyi-nadan, əxəvi!

Seyidi-mərhumun bu hakimənə və ədibanə cavabı layiqi-təhsin və şayani-diqqətdir. Filhəqiqə, bir əməl ki, şəri-şərifdə haram buyurula, onun fitvası hamiyi-din və sahibi-şəriət iddiasında olan üləmavü füzələ tərəfindən fikrə sığışmayan və əqli-səlimdən bəid bir əmrdir.

Əgər dini-mübini-nəbəvidə hifzi-bədən əmri sadir olmasaydı, onda baş çapmaq fe'lini və bədənə nizə, ox, qıfıl, at nalı, qılınc, gorda və hətta palanduz sünbəsi kimi ağır şeylər taxıb, ona həddən ziyadə cəfalar və təsəvvürə gəlməyən əziyyətlər yetirməyi bir növ' eşqi-ali-əbaya və məhəbbəti-şühədayi-Kərbəlaya isnad qılıb sakit olmaq olardı. Amma bir fe'l ki, şə'rən nəhyü qadağan buyurula və onun icrasına nə övliyə tərəfindən və nə üləma firqəsindən iqdām olunmaya, o fe'lə mürtəkib olmaq peyğəmbərin buyuruğuna əməl etməmək və onun əmrini inkar etmək kimidir.

Əgər imam yolunda bədənə cərahət yetirib qan tökmək və divanə halına düşmək cayiz olsaydı və onun dünyavü axirətə bir xeyir və mənfəəti olsaydı, bişəkkü laşübhə hamıdan əvvəl bu işə üləmavü hükəma, ürəfavü nücəba firqələri mayil olardı. Amma hal-hazırda biz bunları tamaşaçı və yalandan ahəstə-ahəstə sinələrinə əllərini döyən və yaşsız gözlərinin nəmini hiyləvü riya dəsmalı ilə silən görürük. Başlarını çapan, arxalarına zəncir vuran və bədənlərinə hər qisim əziyyət yetirən yenə əlsiz-ayaqsızlar, biçərə və sadədil əvamün-nas olur.

Bu qisim vəhşiyana tə'ziyədarlıq bimürüvvət vaizlərin, tamahkar mərsiyəxanaların mərhəmətindən cühəlavü avam arasında o qədər möhkəmləşib, onların bədəninə və ruhuna bir dərəcədə sirişt olubdur ki, əgər sahibi-şəriət və ə'za, necə ki, şair işarə edibdir, təzədən dirilib xalqa onu qadağan buyura, yenə də onun tərkinə əməl olunmaz. Çünki: "Tərke-adət mucəbe-mərəzəst"¹⁰⁹.

Hacı Seyid Əzimin sair asari-nəfisələrindən şayani-diqqət olanları onun tə'limi-ətfal üçün nəzm ilə yazdığı gözəl və xoşməzmün təmsilat və hekayətlərdir ki, onlardan bə'zisini fars və rus dillərindən tərcümə edib-

dir və bir neçələrinin məalını öz məişətimizdən götürüb zərif dona geydirmişdir. Bunlardan əlavə çap olunmuş “Məcmuə”sinə bir neçə hədislər dəxi daxil olubdur ki, şair onları nəzmən şərhü bəyan qılıbdır. Amma çox əfsus ki, şairin bu qisim əsərləri, necə ki, sabiqdə zikr olundu, bə’zi naqabil məzhəkələr və tə’limi-ətfula yaramayan təmsillər ilə bir cildə giribdir və kitabı bilmərrə məlahətü qiymətdən salıbdır. Belə ki, onu uşaq əlinə vermək hər halda cayız deyil.

Tə’limə dair yazılmış təmsilatdan nümunə üçün bir neçələri burada zikr olunur:

ASLAN İLƏ ÖKÜZLƏRİN VƏQ’ƏSİ

Bir çəragah içində iki öküz
Otlayırlardı şad gecə-günüz.
Nagəh onlara bir qəvi aslan
Eylədi həmlə səxt, seyhəkönən.
Çün öküzlər görüb bu əhvalı,
Fikri-düşməndən oldular hali.
Verdilər dal-dala o heyvanlar,
Qıldı buynuzlarıyla cövlanlar.
İttifaq eyləyib dəliranə,
Durdu onlar müqabil aslanə.
Gördü aslan ki, yox işində zəfər,
Oldu tülkü misal hiylətgər.
Hiylə fikriylə ol qəvisövlət
Öküzün eylədi birin də’vət,
Dedi: – Ey gavi-xoşələf, hərgah
Edəsən ol rəfiqdən ikrah,
Sənə minbə’d etmərəm azar,
Olusan hər çəməndə bərxürdar.
Sənə verrəm hamı ələfzarı,
Görməsən bir dərəndə azarı.
Olusan daima pənahımda,
Dərgəhi-ərşi-ıştibahımda.
O qədər vəsf edib özün satdı,
Axır ol binəvanı aldatdı.
Onları bir-birindən etdi cüda,
Oldu aslanə müddəa peyda.
Onların parə qıldı ə’zasın,
Ey gözüm nuru, anla mə’nasın.
Əgər olsaydı ittifaqləri,
Gavlər görməz idi bu xəteri.
İttihad ilə ittifaq eylə,
Üzünü hər məkanda ağı eylə.

MUSA PEYĞƏMBƏR VƏ ÇOBAN

Mollayi-Rumidən tərcümə

Bir gün olmuşdu həzrəti-Musa
Canibi-Turi-pakə rəhpeyma.
Nagəhan gördü bir nəfər çuban
Söyləyir: – Ya qəfurü ya rəhman!
Hardasan, ey xudayi-ərzü səma!
Sənə qurban qoyun-quzum yekca!
Bircə gəl bu həqirü zarə qonaq,
Sənə süd-doğrama verim, qursaq.
Eyləyim zülfü kakilin şanə,
Yamayım çarığın zərifanə.
Sirkədən, bitdən eyləyim səni pak,
Başını qırmağa olum dəllak.
Dedi Musa çobanə, ey əbtər,
Bu nə sözlərdir, olmusan kafər?
Məgər insan idi xudayi-cahan –
Ki, gəlib ta ola sənə mehman?
Əklədən, şübdən mübərradır,
Zatı məxfi, sifəti peydadır.
Sözlərindən sənin cahən titrər,
Nöh fələk, ərzü asiman titrər.
Ol xəmuş, ey şəqavətin kanı,
Cismə mənsub qılma sübhani.
Ol çubanı Kəlim eylədi lal.
Verdi üz ol fəqirə dərdü məlal.
Gəldi çün Turə həzrəti-Musa,
Açdı razü niyəzə dəsti-dua.
Gəldi nagəh xitab Musayə –
Key Kəlimi-xuda fələkpayə,
Bəndəmi eylədin cüda məndən,
Çox uzaqdır bu macərə səndən,
Arif ol, hər lisanə ol dana,
Halə bax, qalə baxma, ey dana!
Seyyida, gərçi əbdsən şakir,
Hər lisan ilə həqqə ol zakir.
Hər lisan həq yanında zibadır,
Həqq özü hər lisana danadır.

ƏRƏBİN HƏZRƏT ƏLİDƏN SUALI

Bir ərəb Mürtəzadan etdi sual –
Key sipəhri-ülümü bəhri-kəmal,
Əyləşə bir fəqir xəlvətdə,
Gecə-gündüz ola ibadətə,

Xəlqdən qət' eyləyə ülfət,
Bir kəsə zahir etməyə hacət,
Nə ola sən'əti, nə dükkanı,
Bəs və yerdən gəlir onun nanı?
Ona verdi cavab miri-əcəl,
Dedi: – Ordan gəlir ki, gəldi əcəl.

BİR ABİD İLƏ CAVAN MƏSTİN VƏQƏSİ

Bir gecə bir cavani-məstü xumar
Bir nəfər parsayə oldu düçar.
Oxuyurdu əlində həm bir saz,
Nəğməyi-Şur edirdi, gah Şəhnaz.
Görcəyin parsanı ol sərməst
Başını sazı ilə qıldı şikəst.
Dinməyib parsa keçib getdi,
Gəlibən sübh ona ə'ta etdi.
Dedi ki, məst idin gecə, ey oğul,
Bir qədər mən sənə gətirdim pul –
Ki, sınan sazını dürüst eylə,
Xoş deyil ki, ola şikəst belə.
Sağalıbdır mənim başımda yara,
Sən də qıl sazını dürüstnəva.
Çün cavan onda gördü xülqi-həsən,
Eylədi tövbə öz ədasindən.

VƏSİYYƏTİ-İSKƏNDƏR ZÜLQƏRNEYN

Canı təslim edəndə İskəndər
Eylədi bir vəsiyyət ol sərvət –
Ki, anama deyin bu göftari,
Xəlqə ehsanım eyləsin cari.
Leyk hər kəs çəkibdi dərdü bəla
Yeməsin ol təamdan əsla.
Çünki saz oldu ne'məti-əlvan,
Qıldı anın vəsiyyətini bəyan –
Ki, gərək əkl etsin ol adəm
Çəkməyibdir cahanda möhnətü qəm.
Mütənəbbih olub kəlamından,
Hamı çəkdi əlin təamından.
Çünki çəkmişdi hamı möhnətü qəm,
Çıxmadı hiç bir nəfər xürrəm.
Mədəri-əşkbari-İskəndər,
Gərçi olmuşdu zari-İskəndər,
Bildi ki, mərgə yoxdu bir çarə,

Hamının qəlbinə dəyib yarə.
Dilbərə, çox da çəkmə möhnəti qəm,
Könlünü eylə qəm günü xürrəm.
Gərdişi-çərxi-kəcmədar keçər,
Bu qəmə dərdi-ruzigar keçər.

Seyid Şirvaninin bu qisim xoşməzmun və nəticəbəxş qissəvi hekayətləri çoxdur. Onları gözəl bir qayda üzrə tərtib edib çapa vermək mərhumun varislərinin ən müqəddəs və baş vəzifələrindən biridir.

Hacı Seyid Əzimin sair qisim kəlamlarına rücu etdikdə ki, onlar ibarət olsun qəzəliyyat, qəsaidat, mürəbbəat, müxəmməsət, müsəddəsət, tərzi-bənd, tərkiqbənd və qeyrilərdən, demək olur ki, şair ədəbiyyatın bu növlərində dəxi də artıq məharət və qabiliyyət bürüz etmişdir. Mərhumun elə gözəl və səlis qəsidələri, elə xoşməzmun müxəmməsləri və qit'ələri, elə ruhpərvər qəzəlləri var ki, Füzuli Bağdadinin kəlamına əvəz ola bilərlər. Onların cümləsini buraya yazmaqla qurtarmaz. Amma yenə də oxucularımıza mərhumun əş'ari-lətifələrinin hər bir növündən bir para nümunələr təqdim etməyi lazım gördük.

Qarabağlı Abdulla bəy "Asi" təxəllüsün məhdində yazdığı qəsidə:

Həzar şükr, könül, mövsümi-bahar olacaq,
Həzar naləsi hər guşədə həzar olacaq.
Hənuz Hutdədir Yunisi-cahanəfruz,
Həməldə zahir olan gündə özgə hal olacaq.
Səbə xəbər verəcək mö'cüzəti-İsadən,
Nəsim baisi-əhyayi-ruzigar olacaq.
Şükufə xəl'əti-əşcarı nöqrəduz edəcək,
Behişt əlaməti gülşəndə aşkar olacaq.
Dəhani-yar təkin qönçələr olub xəndan,
Səhab didəyi-aşiq tək əşkbar olacaq.
Şükufədən dönəcək bağ ruyi-cananə,
Bənəfsə bağda manəndi-zülfi-yar olacaq.
Kənari-səbzə olu pür əbirü ənbərdən,
Dəhani-lalə dolu dürrü-şahvar olacaq.
Bənövşə türresinə cüvələr qılıb hər dəm,
Dəmi-nəsimi-səhər türfə müşkbar olacaq.
Sədayi-kəbki-xuramanü naleyi-dürrac,
Səfayi-rövnəqi-səhravü kuhsar olacaq.
Həsari-günbədi-firuzə şürlər düşəcək,
Nəvayi-dilkəş ilə əndəlib zar olacaq.
Qürur ilə çıxacaq seyri-bağə gülruxlar.
Gülün lətafəti bülbül gözündə xar olacaq.
Əyaği-laləni şəbnəmlə görcəyin məmlüvv,

Əlində rindlərin cami xoşgüvar olacaq.
 Nə yanə əzm edəsən camü şahidü sağər,
 Nə səmtə meyl edəsən saqiyü üsar* olacaq.
 O qədr şişeyi-mey cəm' olur gülüstanə –
 Ki, Şişədən ürəfa dövrinə həsar olacaq.
 Kimə bu mövsüm olur vəsl-i-yar ilə cənnət,
 Kimə fəraq ilə gülşən bəsan-i-nar olacaq.
 Düşən həvayi-ruxü zülfi-yarə gün görməz,
 Nə yerdə olsa, qara günlərə düçar olacaq.
 Xoşa ol aşiqi-xoşbəxtə kim, bu mövsümdə
 Onunla seyri-gülüstanda yar yar olacaq.
 Yəqindir ki, mənə ol büti-şəkkərləbsiz
 Şərab-i-nab o mövsümdə zəhrimar olacaq.
 Rəqibə eylədi meylədən müşəxxəsdir –
 Ki, ənqərüb məni-xəstədən kənar olacaq.
 Nə kim ki, badə edər rəfi-möhnətü dərdim,
 Nə qəmli xatirimə Zöv'i qəmküsar olacaq.
 Nə Rağib eyləyəcək halı sormağa rəğbət,
 Nə Qafil əmri-əcibimdə huşyar olacaq.
 Zühürindən nə edər halıma zühur kərəm,
 Nə Didənin gözü bu qəmdə əşkbar olacaq.
 Nə bir səfa verəcək xatiri-həzinə Səfa**,
 Minayi-eşqdə dil zarü biqərar olacaq.
 Vəli bu fikr ilə şadəm ki, dərdi-hicranə,
 Hədisi-Asiyi-dilxəstə sazkar olacaq.
 Nə Asi, ol ki, dəri-izzətində Seyyidi-zar
 Qulamı olmaq ilə sahibixtiyar olacaq.
 Nə Asi, ol ki, xəyali-dəri-məhəbbətdən
 Könül sərəçəsinə şah-i-tacdar olacaq.
 Səfa ilə gələcək nəzmü nəsr-i Şirvanə.
 Görüb o nəzmləri Zöv'i şərmsar olacaq.

Mə'lum ola ki, mərhum Hacı Seyid Əzim fəqirü biçiz bir şəxs oldu-
 ğuna görə və çox vaxtlar əlində müəyyən bir şüglü sən'əti olmadığına
 binaən, əksəri-övqat ehtiyacı möhnətdə güzəran edərdi.

Bu yoxsulluq və tənədrəlik, dünyada çox bəlalara səbəb olan ehtiyac
 şairi vadar edərdi bə'zi dövlətmənd və əhli-sərvət mədhində qəsidələr
 inşa edib, kimisindən buğda, kimisindən düyü, bə'zilərindən pul, xəl'ət,
 saat və qeyri-zəruri olan əşya tələb etməyə. Şairin haqqında olan bu həqa-
 rət və qədirşünassızlıq camaatımıza töhmət gətirən və onu ləkələndirən
 bir haldır ki, gələcək nəslin nifrət ilə bizi yad etməyinə səbəb olacaqdır.

* Üsar – meyvə və üzüm suyu

** Rağib, Qafil, Zühuri, Didə, Səfa, Zöv'i – mərhum Seyidin müasiri olan Şirvan
 şüərəsinin təxəllüsləridir.

Həqiqi şairin və həqiqi ədibin yazmaqdan və şe'r deməkdən başqa bir şüglü sən'əti görək olmasın. Əgər şair peşəkar və əhli-sən'ət olsa, o sən'ət və peşə şairin yazmağına, şe'rlər vasitəsilə yoxdan xəlv etməyinə, onun təb'inin açılıb barvər olmağına mane olardı. Şairin sərmayəsi haqqtaala ona bəxşü ə'ta qıldığı təbi-səlimdir ki, ondan nəş'ət edib zühura gələn cəvahlrlərin hər birisininərbabı nəzərində qədrü qiyməti ziyadədir. Və lakin bizim içimizdə ol dürri-gıranmayələrin bahasına pul verən yoxdur.

Şairin hər bir kəlməsiərbabi-halü mə'rifət nəzərində bir qızıla əvəz olmasına şairin öz kəlamı şəhadət verir:

Pişə-ərbabe-həsəd nist mər ura qədri,
Nəzde-ərbabe-bəsirət həme dorre-Ədənəst¹¹⁰.

Burada “həsəd” kəlməsinin yerinə “cəhalət” sözü qoyulsaydı, daha da artıq halü şə'nimizə münasib olardı.

Mətləbə rücu edək. Mərhum Seyid, necə ki, kəlamının çoxundan anlaşılr, əmri-məaşda böyük sıxıntı və üsrət çəkirmiş və bə'zi övqat şairin güzəranı intəha dərəcədə təng keçirmiş. Belə ki, bir kəlamının ibtidasında zərin mədhində bir neçə sözlər deyib, hər bir mətləbin rəva olmasını, hər qisim müşkülətin həll tapması zər'ə bağılı olmağını bəyan edib, hətta kəlamın bir misrasında şair bir növ' asi düşür. Haman kəlam budur:

Cahan mülkündə zər müşkülğüşadır,
Nə mətləb istəsən ondan rəvadır.

Əgər bir kəsdə olsa mali-dünya,
Tamamən xəlv onunla aşınadır.

Gədani zər qılar aləmdə sultan,
Əgər sultan ola bizər, gədadır.

Bu söz şə'r'ən əgər küfr olmasaydı,
Deyərdim filhəqiqə zər xudadır.

Desəm gər qaziyül-hacat, həqdir,
Desəm gər kaşifül-qəmdir, rəvadır.

Məhafillər içində əğniyanın
Kəlamı san kəlamı-övlüyadır.

Əgər bir kəs mənim tək olsa müflis,
Kəlamı kizbdır, qövli xətdır.

Şair kəlamın axırını həzrət Əlinin mədhilə tamam edib deyir:

Könül, qəm çəkmə, müflislər pənahi
Vəliyyül-həqq, Əliyyül-Mürtəzadır.

Yetiş fəryadına, ya şahi-Xeybər –
Ki, Seyyid bir qulami-rusiyadır.*

Başqa bir kəlamında Seyyidi-qəməzdə özünün fəqrü ehtiyacını və evinin övza'i-pərişanını şairənə bir səbkdə nəzmə çəkmişdir ki, hər daş-bağrılıya onun artıq dərəcədə tə'sir etməyində şübhə yoxdur. Kərəm əhlindən birisinə yazır:

Ə'la, ey sərvəri-nikuxəsail –
Ki, səndəndir fəxarət ruzigarə.
Ə'la, ey sərvərə kim, seyti-fəzlin
Yetib aləmdə gün tək iştiharə.
Keçən gün tifli-çakərzadə ilə –
Ki, həq vermiş onu mən dilfikarə,
Durub qəm kəsərətindən kuçə içrə,
Edirdik əcz ilə hər yan nəzarə.
Nümayan oldu nəgəh bir cənazə,
Aparırlardı dəfn üçün məzarə.
Düşüb bir tiftl dalınca o nəş'in.
Edib qəmdən yaxasın parə-parə.
Açıb başın, təküb gülrəng yaşın.
Gəlib fəryadə manəndi-həzarə.**
Deyirdi nalə ilə key baba can,
Aparırlar səni bir bəd diyarə:
Nə bir həmdəm, nə bir munis, nə bir yar,
Yetişməz həm əlin bir qəmküsarə.
Lihafın xiştü bəstər qarə torpaq,
Olur tömə vücudin murü marə,
Nə abü nə qəza, nə şəm'ü şərbət,
Məsali-bəxti-əhli-şe'r qarə.
Bu halı tiftli-çakərzadə görçək
Gəlib fəryadə düşdü ahü zarə –
Ki, vaveyla, məgər ağa, bu nəş'i
Qoyacaqlar bizim evdə məzarə?
Dedim: – Ey nuri-çəşmim, bu nə sözdür,
Bu gunə sözləri eylə kənarə.
Dedi: – Bu vəsflər kim, söylər ol tiftl,

* Rusiyahdır, yə'ni: üzüqaradır

** Həzarə – bülbül misilli xoşəlhəl bir quşun adıdır

Bizim ev halətin gətədi şümarə –
Ki, nə abü qida, nə şəm'ü şərbət,
Çəkibdi fəqr odu onda şərərə.
Həqiqəthal, ey fəxri-zəmanə,
Bu halətdir nihanü aşikarə.
Əgər bundan ziyadə kəşf qılsam,
Düşər od xirməni-səbrü qərərə.
Ümidi-Seyyid öldür bu mələlə –
Ki, etsin himmətin lütf ilə çarə.
Behəqqi-Seyyidi-ruzi-qiyamət –
Ki, şafə'dir hami xürdü kibarə.
Nə xahiş eyləsən, olsun müyəssər,
Yetişsin şövkətin ruzi-şümarə*.

Necə ki, yuxarıda zıkr olundu, mərhum Hacı Seyid Əzimin bu ilhahü təmənnasını və bu iltimasü təvəqqeini hər kəs oxusa, onun könlü hüznü ələm ilə ləbaləb olacaqdır.

Filhəqiqə, rəvamıdır ki, Seyid kimi xoştəb' və şirinkəlam şairimiz, ürəfavü üdəbanın səramədi, külli-Azərbaycanın bülbülü-xoşnəvası bu qədər yoxsulluğa, bu qədər zillətü fəlakətlərə düçar olub dilənçilik mərtəbəsinə və saillik halına düşsün?

Mərhumun qədrini, əlbəttə, müasirləri bilməyiblər və illa onu bunca-lın fəqirlik halına qoymazdılar düşsün. Demək olur ki, biz dəxi şairin qədrü qiymətini kamalınca düşünüb anlamamışıq. Əgər anlasaydıq, budur iyirmi ildən ziyadədir ki, onun vəfatından keçibdir, bu vaxta kimi onu azçox yad-bud edərdik, onun əş'ari-nəfisələrini və sair asari-qələmiyyə-lərini dəfəat ilə təb'ü nəşr qılardıq. Vəli əbnayi-millətdən əksəri, çox ehtimal var ki, heç onun adını da eşitməyibdir. Eşidənlər də yəqin ki, onun yazdığı əsərlərdən bixəbərdirlər.

Mərhumun Mahmud ağaya¹¹¹ buğdanın şə'nində yazdığı qəsidə dəxi xeyli zərif və xoşagələsi bir kəlamdır. Oxucuların xatirini şad və qəlblərini güşad etmək üçün və şairin xeyli zərif və bəmərə vücud olduğunu bildirməkdən ötrü o qəsidəni burada dərc edirik.

Buğdaya xitab:

Ey edən Adəmi avareyi-cənnət, buğda!
Ey verən həzrəti-Həvvəyə xəcalət, buğda!
Səni Adəm yedi cənnətdə, müsibət gördü,
Çəkdi Həvvəyi-bələdidə nədəmət, buğda!
Adəmi eylədi şeytan sənənlə iğva,

* Ruzi-şümar – hesab günü, qiyamət günü

Gəldi Həvvayə səninlə dəxi töhmət, buğda!
Baisi-məl'ənətü mə'siyəti-Adəmsən,
Kim ki, aldansa səninlə, ona lə'nət, buğda!
Yeməsəydi səni cənnətdə əgər kim, Adəm,
Qalacaqdı hamı firdovsdə rahət, buğda!
Baği-firdovsidə axır olacaqdıq rahət,
Səndən oldu bizə bu rəncü məşəqqət, buğda!
Hansı xirməndəsən, ey daneyi-ənduhü bəla,
Hansı məskəndəsən, ey mayeyi-möhnət, buğda!
Bir tapaydım səni, daş ilə özəydim başını,
Eyləyəydim səni un kimi xəsarət, buğda!
Bişirəydim səni təndirdə, edəydim büryan,
Doğruyaydım səni hər ləhzə, ey afət buğda!
Nə üçün mülki-Şəmaxidə tapılmazsan sən?
Ta edəydim sənə yüz günə üqubət, buğda!
Təpmişəm mənzilini mən sənin, ey tōxmi-xəta,
Bilmişəm hardasan, ey daneyi-zəhmət, buğda!
Qaçmışan Mahmud ağanın yenə anbarına sən,
Etmisən onda nihan olmağı adət, buğda!
Yazıb ol kani-səxadən səni xahiş qıllam,
Səni ağa edəcəkdir mənə şəfqət, buğda!
Elə bildin ki, səni Seyyidi-nalan tapmaz.
Qalısən guşeyi-xəlvətdə fəraqət, buğda?

Mahmud ağaya xitab:

Sahiba, Mahmud ağa, lütfü mürüvvət dəmidir,
Eyləyib Seyyidi-miskinə xəyanət buğda.
İndi beş aydı ki, məndən qaçıb ol ruysiyah,
Qoyub avarə məni-zari o nikbət buğda.
Tutmuşam indi sorağın, sizin anbardadır,
Qorxuram ki, qaça ordan dəxi xəlvət buğda.
Babamız Adəmin ol qəlbiqara düşmənidir,
Eləyib həzrəti-Həvvayə ədavət buğda.
Qoyma anbarda qalsın, onu ixrac eylə,
Nə bilir nanü nəmək, rəsmi-məhəbbət buğda.
Ver mənə, un tək onu ta ki, dəyirmanda əzim,
Çox veribdir məni-bıçarəyə xiffət buğda.
Sahiba, buğdanın əhvalın əgər şərh eləsəm,
Olar afaqda bir tul hekayət buğda.
Qərəz oldur ki, bu il həm dəxi bildirki kimi,
Edəsən Seyyidi-biyarə inayət buğda.
Bir tağarın ədədi qədri həq etsin ömrün,
O qədər Seyyidə olsun dəxi qismət buğda.

Bundan əlavə Hacı Seyid Əzim güzəranı təng keçməyə binaən, yenə bir xeyli qəsidələrində ərbabi-kərəm və sahibi-ehsandan bə'zi təmənnalar edibdir. Əzancümlə Həsən bəyə öz əhlü əyalının aclıqdan əfsükdəhal olmağını izhar edib, ondan yenə buğda tələb eləyibdir və ona ac uşaqlarının halını bu sayaq yazmışdır:

Evimiz bir, iki, üç həftə çöreksiz qaldı,
Gah bişirdik noxudu, gah yedik lobyani.

Qanını şişəyə tutdu fələk ol tifflərin
Ac qalıb qaçdı uşaqlar dodağından qanı.

Gecələr nəql dedim körpə uşaqlım üçün,
Nisyə sözdən nə yetər, çeynənilər yorğani.

Lakin Hacı Seydil Əzim nə qədər zillətü üsrət çəkibsə də, nanəcib adamların, xəbis və dənitəb' şəxslərin minnətini götürməyibdir və hər nəəhlə öz əfsükdədil və pərişanhal olduğunu bəyan etməyibdir.

Şair nanəciblər nəzərində həmişə özünü ağayana saxlayıb, onlara qanad sallamayıbdir, necə ki, haman Həsən bəyə yazdığı qəsidənin axırında deyir:

Gərçi zahirdə fəqirəmsə, qənidir təb'im,
Bu gədəliqda pəsənd eyləmərəm sultani!

Mən ki, ənqa kimi bir qafi-qənaətədi yerim,
Neylirəm cifə, bu mülkü həşəmi-dünyani?

Kişi namərd ətəyin tutmayıb, ölmək xoşdur,
Çünkü namərddə yox bəzlü ə'ta imkani.

Şair əhli-kərəm və sahibi-səxanın yer üzündə nadir tapılmasını öz dostlarından birisinə izhar qılıb halidilini ona bu gunə yazır:

Çox etdim dərhədə hər karə xidmət,
Gəhi xanə, gəhi tüccarə xidmət.
Birindən olmadı rəfi-mələlim,
Keçindi möhnətü üsrətdə halım.
Hər ol bir kimsə kim, əhli-səxadır,
O kəs simürğdür, ya kimyadır.
Tapılmaz mülki-imbkanda vücudi,
Bəradər can, quru adın nə sudi?

Yetibdir qırxa indi sinnü salım,
Budur ancaq cahən içrə xəyalım –
Ki, ömrümdən əgər var isə baqi,
Həmişə yarım olsun camü saqi...

Mərhum Hacı Seyid Əzimin məktubati-mənzuməsi biri-birindən gözəl və biri-birindən mərgub və mövzundur. Onlardan ziyadə əhəmiyyətli olanların birisi də¹¹² qubalı “Nalan” təxəllüs şairə yazdığı həcvnəma naməsidir ki, burada onun bə’zi yerlərini yazmağı şairin şərh-i-halına münasib gördük.

Mə’lum ola ki, “Əkinçi” qəzetinin 1876-cı ilinin 7-ci nömrəsində qəzetin ən basavad, xoştəhrir və məlumatlı mühərrirlərindən Əhsənül-Qəvaid¹¹³ cənabları şüərə qisninin haqqında bir para şairə xoş gəlməyən və onun təb’inə dəyən iradə e’tirazlar bəyan etmişdir.

Əhsənül-Qəvaidin bu e’tirazları və şüərə silkini bir növ təzmin etməsi Hacı Seyid Əzimə və onun müasiri olan Şamaxı şüərasından bir neçəsinə və Qarabağ şairlərinin bə’zilərinə bərk toxunmuşdur. Bu şairlərdən çoxları Əhsənül-Qəvaid cənablarını həcv etməyə talib olmuşdular. Onlardan mərhum Hacı Seyid Əzim inşa qıldığı həcvi “Əkinçi”nin müdiri mərhum Həsən bəy qəzetində dərc etməyi rəva görməmişdi. Bundan Hacı Seyid Əzim ziyadə mükəddər olub Əhsənül-Qəvaidin şüərə silkinə tutduğu iradların müqabilində dörd nəfər şair ilə müttəfiq ona “Rədiyyə” yazmışdı ki, haman “Rədiyyə” “Əkinçi”nin 8-ci¹¹⁴ nömrəsində çap olunmuşdur. Məzkur “Rədiyyə”ni burada yazmağı münasib gördük, ta ki, oxucular əsil mətləbdən hali olsunlar:

CƏVABİ-ƏHSƏNÜL-QƏVAİD

Ey Əhsənül-Qəvaid ilə müləqqəb olub, şüəranın əş’ari-abdarında olan mühəssənətü lətafəti dərk etməyib, tə’növü tövbixi-zəban açan kimsənə! Mə’lum olur ki, dərki-məzamini-əş’ardə zövqi-səlimü təbi-müstəqiminiz yox isə ki, mədhü qədhi-şüərə pəsəndi-xatiriniz olmayıbdır. Görünür kim, şüəranın şərab mədhə və şahid vəsfi damağınıza dəyibdir.

Əziz, mə’zursunuz ki, o məzaq hələ sizlərdə bürüzə gəlməyibdir: “Mən ləm yəzuq və ləm yə’rif”¹¹⁵. Cənab Şeyx Bəhai ki, müctəhidini-əzam cüm-ləsindəndir, məşahid vəsfində və eşqbazlıq mədhində buyurlar:

MƏSNƏVİ

Kullu mən ləm yəşiq əl-vəchəl-həsən,
Qərribəl-cullə ileyhi vər-rəsən.
Hər kera dər sər nəbəşəd eşqe-yar,

Bəhre-u palano əfsari biyar.
Hər ke nəbvəd möbtəlaye-xubruy,
Name-u əz louhe-ensani beşuy¹¹⁶.

Və Əbuəli Sina ki, “Rəisül-üləma” ləqəbi ilə məşhurdur, şərab vəsfində buyurublar:

NƏZM

Ğəzaye-ruh bovəd badeye-rəhiqol-həq –
Ke, rəngo buş konəd rəngo buye-qolra dəq.*
Betəm təlk çə pənde-pədəro leyk mofid,
Benəzde-batel möbtəl, benəzde-dana həq¹¹⁷.

Və yenə Şeyx Sə'di ki, ə'rəfül-ürəfadır, şahid vəsfində buyurublar:

An nə zolfəsto bənaguş ke, ruzəsto şəbəst,
Van nə balaye-sənubər ke, derəxte-rotəb'əst^{**118}.

Və cənab Mövlana Xacə Hafiz ki, “Lisanül-qeyb” namilə hər bir lisanda məzkurdur, buyurublar:

Şeyxəm betənz qoft: həraməst, mey, məxor,
Qoftəm ke, çeşm, kuş behər xər nemikonəm¹¹⁹.

Və cənab Əmirəl-mö'minin həzrət Əli əleyhissələm bir nəfərin haqqında buyurublar:

Ləqəd rəbbəytü cərdən taulə dəhri,
Fələmmə sarə kəlbən əddə ricli.

Bəs, sizin fərmayışatınıza görə, bu büzürgvarlar ki, biri şərabı və biri şahidi vəsf ediblər, nəüzübillah, bunlar cümlə bimə'rifət və bikəmal kim-sələrdir ki, nə üçün biri şərab və biri şahid vəsf ediblər və xəlayiqü gümrəh edib zəlalətə salırlar.

Əzizim, bəs, gərəkdir siz bu diqqəti və bu nüktəgirliyi xudavəndiləmə edəydiniz ki, o, şərab vəsf və şahid vəsf Qur'anda belə bəyan edibdir. Şərab vəsfində buyurublar: “Ənharün min xəmrin ləzzətin lişşaribinə”¹²⁰ və “əmarid və vildan” xüsusunda buyurublar: “Vildanün

* Dəq – pozmaq və qürub dağıtmaq mə'nasındadır¹²¹

** Rotəb' – tərü tazə, yaşıl mə'nasındadır¹²²

müxəllədün”¹²³. Ürfən müşahidə olunur ki, siz xəlayiqə xudavəndi-
aləmin hər əmrü nəhyin icra etmişsiniz, ancaq şüəraya nəsihət etmək
fəqərəsi qalıbdırmış ki, onu da iblağ ediniz.

Çox sağ olasınız! Allah-taala bu təbliğ əvəzində siz cənaba şərabi-
təhurü huri-qüsür kəramət eləsin. Amin, ya müin!

Xatimeyi-kəlamda “əşşüəraü yəttəbiü hüml-ğavün”¹²⁴ ayəsinə ikti-
fa etmişdir. Amma “illəlləzinə amənu”¹²⁵ istisnasın bilmərrə xatirinizdən
məhvü fəramuş etmişdiniz. Bu əmr ona bənzər ki, “lailahə” ki, kəlmeyi-
nəfydir, zikr edəsən və kəlmeyi-“illəllah” ki, isbatdır, zikr etməyib
xamuş olasan. Ümidvarıq ki minbə’d belə cəsərətləri edib şüəranın həcv
lisanların üzərinizə açmayasınız. Zira ki:

Ço şaer berencəd bequyəd heca,
Bemanəd heca ta qiyamət beca¹²⁶.
Vəssalamü ə’la mən ittəbə əl-hüda.

Şüərayi-ərbəeyi-Şirvan”

Şirvan şairlərinin bu kağızına “Əkinçi”nin 9-cu nömrəsində cənab
Əhsənül-Qəvaid Hacı Seyid Əzimə xitabən cavab verib namənin axırın-
da bunu qeyd edir: “Məni həcvi-şüəradan qorxutmuşdunuz. Mən ayinə
kimiyəm, hər kəs məndə öz cəmalın görər və bir də kəlam şəxsin ətri və
buyidir. Gülün ətri öz lətafətin və mütəəffin şey’in buyi öz xəbasətin
zahir edir”.

Əhsənül-Qəvaidin cavabı uzun olmağa görə, onun ancaq bu iradə ilə
iktifa edib, mərhum Seyidin onun haqqında Nalana yazdığı naməyə mürə-
ciət edirik:

Yetir, ey namə, məndən ərzi-səlam,
Dərgəhi-yarə, halım et e’lam.
Söylə bülbüldən ol gülüstanə,
Yəni məndən cənabi-Nalanə.
Ərz qıl, ey güli-riyazi-ədəb,
Dürri-yektayi-bəhri-izzü şərəf,
Ey kəlam əhlinin sərəfrazı,
Təb’də kainat mümtazi,
Xidmətin baisi-kəmalımdır,
Səbəbi-dövlətü cəlalımdır.
Gərçi xidmətdə çox qüsurum var,
Lütfünə var ümidi-xatiri-zar.
Gərçi Şirvanda sən olan günlər
Əhd-peymanlar etdik, ey sərvər,

Etmədim leyk mən ol əhdə vəfa,
 Mənə bu işdə eyb edər ürəfa.
 Leyk var əldə üzr, mə'zurəm,
 Mən qəzeyi-sipəhrə mə'murəm.
 Var ümidim kim, ol ə'ta kani
 Bəndədən əfv edər bu nöqsani.
 Xassə kim, çərx kinəbünyandır,
 Xatirim dəhrdən pərişandır.
 Xassə kim, Əhsənül-Qəvaidi-şum
 Şe'r ətvarını bilib məzmun.
 Xassə kim, ol müzəvviri-rubah
 Şüəra silkini yazıb gümrəh.
 Zəmmi-əş'arə gör o heyvani
 Gətiribdir dəlil Qur'ani.
 Bavücludi ki sahibi-Qur'an,
 Mustəfa, ol rəsuli-ələmiyan
 Vəsf edib şairani-islami,
 Xassə Həssani* -xoşsərəncami,
 Bir deyən yoxdur, ey füsürdəzəmir,
 Edən ayatı əksinə təfsir,
 Olmayan rasixi-kələmi-mübin,
 Xəsmən olsun sənin imami-mübin!
 Şairi zəmm edib əgərçi xuda,
 Leyk vardır əqəbdə istisna.
 Rəmzi-"illəlləzinə" kafidir,
 "Əmilüs-salihət" şafidir.
 Batil onlardı, ey səfeh kani –
 Ki, edib həcv şahı-Bəthani.
 Batil ol şəxslərdir kim, hamı
 Həcv edərlərdir əhli-islamı.
 Leyk onlar ki, gəldi islamə,
 Çatdılar izzət ilə ikramə,
 Etdilər vəsf şahı-əbrarı,
 Qıldılar mədh ali-ətharı.
 Onların vəsfini rəsuli-xuda
 Eyləyibdir hədis ilə ifşa.
 Şüəranın lisanını ol şah
 Söyləyibdir "kilidi-gəncüllah".
 Şüəra vəsfinə yetər bu rümu:
 "İnnə lillahi təhtə ərşi künuz"¹²⁷.
 Payeyi-şe'ri bundan eylə hesab,
 Dedi: – "Əşşe'rü hikmətün"¹²⁸ o cənaab,

* Həssan ibn Sabit Əbülvəlid ərəb şairlərinin məşhurlarından və ə'yani-səhabədən olub mədh-rəsul ilə kəsb-i-şöhrət etmişdir. Həssan 120 sənə ömür edib, hicrətini 164-cü¹²⁹ tarixində vəfat etmişdir.

Dəxi bu müddəyədir bürhan,
 Şə'ni-Əhməddə midhəti-Həssan.
 Dəxi oldu Fərzədqı*-dana
 Mədhi-Zeynülbadə nüktəsəra.
 Sibti-Musadə qisseyi-Dibəl
 Sənə kafi deyilmi, ey əhvəl**
 Bavücuti ki, Dibəli-bədnam,
 Şöhrəti var, içərdi badə müdam.
 Ona xəz xirqəsin imami-Rıza
 Sileyi-şe'ri-bikrə etdi ə'ta.
 Seyyid İsmail*** idi meyxarə,
 Mədhi yazmışdı ali-ətharə.
 Cəfəri-Sadiq, ol səxa kani,
 Silədən etdi kamran ani.
 Dedi şə'nində ol imami-hüda
 Mərhəmətdən ki, "nimə nasirüna"¹³⁰.
 Ey edən şe'ri zəmm naqabil,
 Çox təcəbüdü alimi-cahil.
 Gərçi biz şairi-xoşətvəriq,
 Mədəhi-əhli-beyti-əthariq,
 Abi-kövsərdü badədən mənzur,
 Sadədənür murad hurü qüsur.
 Bizə meyxanə bağı-rizvandır,
 Saqimiz onda Şahi-mərdandır.
 Zətımız eybdən mübərradır,
 Şe'rimiz taci-fərqi-Şə'radır¹³¹.
 Bizdədir təbi-şe'ri-paki-hünər,
 Sinəimiz bəhrü şe'rimiz gövhər.
 Olma sərməsti-qəflət, [ol] huşyar,
 Nə rəvadır məzəmməti-əş'ar!
 Bavücuti ki, sərvəri-dövrən¹³²
 Şe'rdən bağlayıbdı bir divan.
 Şüəra olsa idi şey'i-kəsif,
 Anı etməzdi övliya təsnif.
 Ol nə şeydir cahanda, ey əhvəl –
 Ki, ola şe'ri-pakdan əfzəl?
 Gövhəri-paki-pürbəhadır söz,
 Təhfeyi-dərgəhi-xudadır söz.
 Zinəti-bəzmi-Mustəfadır söz,
 Mədəhi-şahi-"həl'əta"dır söz.
 Necə kim, ol Nizamiyi-ustad

* Fərzədqı – ərəb şüərasının məşhurlarından olub, həzrət Əli əleyhissəlama və s. əshabi-kirama yetişmişdir və hicrətin 110-cü¹³³ tarixində Kufədə vəfat etmişdir.

** Əhvəl – çaş mə'nasındadır

*** Dibəl və Seyid İsmail – ali-əthar zamanında yaşayan şairlərdir

Şe'r vəsfində eyləyibdir dad:
 "Soxən öz aseman forud aməd,
 Soxən öz aləmə-kəbud aməd,
 Gər bodi goughəri vərəyi-soxən,
 An forud amədi becayi-soxən"¹³⁴.
 Guş qıl ərzi-hali-Mövlana,
 Bircə bil şe'rdən nədir mə'na.
 Şüəra gərçi vəsfı-badə edər,
 Ya ki, tövsifi-şuxü sadə edər,
 Qərəz oldur ki, vəcdi-hal olsun,
 Xatirə nə'şeyi-kəmal olsun.
 Haşəllillah ki, firqeyi-şüəra
 Deyə meydır həlal, vaveyla!
 Hansı şairdir ol pəlidxisal –
 Ki, bilibdir şərabi-nabi həlal?
 Hansı şairdi bilsin, ey qafil,
 "İnnəməl-xəmrü"¹³⁵ ayəsin batil.
 Bilmirəm Əhsənül-Qəvaidi-nas –
 Ki, qurubdur qəvaid üçün əsas,
 Niyə bər'əksinə qılıbdı xəyal,
 Götürüb boynuna bu qədr vəbal?
 Bənd olub zahiri-kəlamə neçün?
 Düşməyibdir kişi nizamə neçün?
 Üzrü vardır ki, əhli-zahir imiş,
 Cəhl rəsminə xeyli mahir imiş.
 Şe'r tə'vilin eyləyib inkar,
 Eyləyir çox məzəmməti-əş'ar.
 Niyə tə'vilə olmayır qail?
 Ləfz tə'vilsiz olur batil.
 Hər sözün zahirilə batini var,
 Əhli-mə'na olurla bərxurdar.
 Əksər ayat olmasa tə'vil.
 Qalı mübhəmdə məniyi-tənzil.
 Əyyühəl Əhsənül-Qəvaidi-zar,
 Bu xəyalından eylə istiğfar!
 Miləli-sairə olub vəssaf,
 Eyləyirsən bu qədr kim, övsaf,
 Əhli-Avropanın fərasətini,
 Bəyənirsən tamami-adətini.
 Əhli-islamə sərzənişdir işin,
 Dönmüsən şahmarə, nişdir işin.
 Ari, ari, cənabi-peyğəmbər
 Bu hədisi veribdi xəlqə xəbər –
 Ki, "gəlir bir zamani-tuli tə'vil,
 Əhli-islam olurla xarü zəlil,
 Tutar ol vəqt küfr dünyanı,

Xar edər çərx əhli-imanı.
Nə ki, cühhal, bəlkə alimlər
Dinimi, şərimi bəyənməzlər”.
Səddəqə, səddəqə rəsulullah,
Bu haman əsrdir, bil, ey gümrah!
Sən təki şəxslər arayə düşüb,
Xatirin özgə müddəayə düşüb.
İndi vardır məhəbbətin küfrə,
Sən də onlar kimi döşə süfrə.
Ey edən ayinə özünü xitab,
Nəm çəkib ayinəndəki simab.
Filhəqiqət ki, baxdım, ayinəsən,
Etdiyin fikri-bikrə səd əhsən!
Leyk mir’ati-kəcnümasənmiş,
Münkiri-surəti-səfasənmiş!
Ey özün ayinə sanan rüsva,
Bunu da bil ki, səngdir şüəra,
Ehtiyat eylə, ey günü qarə,
Aynə səngdən olur parə.
Bilmirəm səndə bu nə halətdir,
Şüərayə bu nə ədavətdir?
Belə mə’lum olur ələzzahir –
Seyyida, bəsdı, tul oldu kəlam,
Xətm qıl, vəssəlam, vəlikram.

Əgərçi Hacı Seyid Əzimin bu həcvnüma kəlamında nalayiq fəhşlər, çirkin və ürəkbulandırıcı söyüşlər yoxdur, vəli Əhsənül-Qəvaid kimi maarifpərvər və rövşənzəmir bir ədibi bu qədər müttəhim etmək və onun şə’ninə şayəstə olmayan “müzəvvir”, “rubah” və “heyvan” kimi əlqab ilə onu müləqqəb etmək hərgiz Seyidə yaramazdı. Bavücudi ki, Əhsənül-Qəvaid cənabları şüəra haqqında və şe’r barəsində ürəyə dəyən və qəlbə toxunan artıq bir söz deməyibdir və bundan əlavə Əhsənül-Qəvaidə bunu eyib tutmaq olmaz ki, guya ol cənab miləli-xaricənin vəsfini edib və fil-cümlə Avropa əhlinin elmü fərasətini bəyənib, əhli-islama töhmət və sərzənış edir, hər halda dürüst və səhih deyildir. Əhsənül-Qəvaid həqiqi müsəlmandır və müsəlmanların həqiqi xeyrixahıdır. O, müsəlmanların avamlığı və elmsizliyi ucundan cümlə mə’dəni tayfalardan geridə qalmağını görüb dadü fəryad edir. Onun ürəyi yanıb da, Avropa əhlini tə’rifü tövsiyə edib deyir ki: “Ey müsəlmanlar, sizin dininiz və Qur’anınız tərəqqi və təali etməyinizə mane olmadığı halda və peyğəmbəriniz sizi beşikdən ləhədə kimi elm tələb etməyə mə’mur qıldıqda bu nə tənbellik, bu nə qəflət və bətalətdir ki, sizi alıbdır və cümlədən dalda qalıbsınız; ağa olduğunuz halda ikən indi qul və nöker olubsunuz. Utanın, ar edin, mədəniy-

yətli tayfalarından və mə'rifətli millətlərdən ibarət alın, tərəqqi və təməddün yolunda çalışın, ibrət edin, hünər göstərin!..”

Məgər Əhsənül-Qəvaidin bu sözləri haqq deyilmi? Məgər Avropa əhlini mədh etməkdən onun qərəzi bu deyilmi ki, müsəlmanlar da onlara baxıb, elmü mə'rifət kəsbinə qurşansınlar? Məgər Hacı Seyid Əzim özü müsəlmanları qəflətdən oyatmağa və onları elmü kəmal, hünərü mə'rifət kəsb etməyə az də'vət edibdir? Məgər mərhüm öz həmməsləki və qələm yoldaşı olan Əhsənül-Qəvaidə bu e'tirazları yazdıqda öz nidalarını, öz nələvü fəryadlarını unutmuşdur?

Dad, fəryad, ey güruhi-izam,
Oldu zayə' bu milləti-islam.
Qeyrilər etdilər tərəqqiyi-tam.
Qaldı zillətdə firqeyi-islam...

Biz mərhüm şairin Əhsənül-Qavidə etdiyi iradə e'tirazları özgə bir şeyə həml etməyib, məhz onun ziyadə tündməzac, naziktəb', müdrək olmasına isnad qılırıq.

mə'lumdur ki, həqiqi şairin təb'i ziyadə nazik və sözgötürməyən olur. Cüz'i bir şeydən şairin zəmiri-safı bulanır və ayineyi-qəlbi tutqun və mükəddər olur. Ən rəqiq bir işarədən şairin təb'i dəyişilir, bir haldan başqa bir hala düşür. Bir halda ki, Hacı Seyid Əzimdə şairlikdən masəva seyidlik qanı dəxi varmış və seyid nəslə bir növ' qeyzli və tündməzac olduğu beynən-nas məşhurdur, odur ki, Əhsənül-Qəvaid cənablarının şüəra silkinə bir cüz'i toxunması Seyid kimi səriüt-təb' şairin bəhri-təb'ini təməvvücə gətirmişdir və o da piş-pəsi çəndən müləhizə etməyib, qabağına gələni dalğaları altında boğub tələf edibdir.

Şair sinfi cümlə belə olur. Necə ki, mərhüm Qasım bəy Zakir öz əhli-vilayətindən rəncidə olub demişdir:

Budu xahişləri kim, baxmayıb ağü bozuna,
Eləyim həcv tamam bayü gəda, sultani.

Mərhüm Seyidin xoşxülq, xoşməzaq, həqiqətşünas və həqiqətbin və ürəfəməslək bir ədibi-kamil və şairi-binəzir olmasına əş'arü kəlamının çoxusu şəhadət verir. Əgər onun kəlamlarını tamamən burada zikr etsək, çox uzun çəkər və kitabımızda onların hamısına, necə ki, sabiqdə demişdik, yer tapılmaz. Onlardan öz həmşəhrisi olan boyaqçı Əbdüləli nama yazdığı bir qəsideyi-qərranı burada zikr edirik və lakin onun da bə'zi yerlərini yazmaq münasib görülmədi. Qəsidə bu sayaq başlanır:

Gəldi novruz, müzəyyən elədi dövrani,
Gətirir bağə yenə sərvü gülü reyhani

Açılır bağdə gül arizi-dildar kimi,
Ucalır bülbülün əflakə yenə əfgani

Nərgisin camına lələ töküyür badə müdam,
Əlinə lələ alır ol qədəhi-mərcani.

Xani-vəslini açıb bülbülü mehman eylər,
Xoşdu mə'suqəsinin aşiq ola mehmani.

Zahida, soməədən dışra çıxıb gəl bağə,
Bir təmaşa elə sən kargəhi-sübhani.

Sün'i-məşşateyi-qüdrət gülü eylər zinət,
Bax güli-əhmərə, ol hikmətinin heyrani.

Doldurub lələ meyi-jalə ilə sağərini,
Yəni mey şürbünə təklif qılır pünhani.

Afitab etdi həməldən* bu gün izhari-ziya –
Ki, ziyasından olub cümlə cahan nurani.

Dönəcək bülbülü-xoşləhcə nigəhbanə yenə,
Bəzmi-pərvərdə¹³⁶ səfalər verəcək əlhani.

Gələcək seyri-çəmən eyləməyə gülruxlar,
Görən onları behişt içrə görər hurani.

Ey xoş ol aşiqi-şeydayə ki, bu mövsümdə
Həmdəmi-cani-həzini ola öz canani.

Kim ki, cananı onun yoxdu belə mövsümdə,
Elə bilsin ki, onun cismdə yoxdur cani.

Ey xoş ol rindi-qədəhnuşə ki, vardır yarı,
Çəkməyir mən kimi hərgiz ələmi-hicrani.

Bu sifət mən də bu aləmdə zəlil olmaz idim,
Məndə olsaydı əgər malü mə'nal imkani.

Nə evim var, nə otağım, nə pulum, simü zərim,
Nə rübabım, nə kababım, nə meyi-rümmani**.

* H ə m ə l – on iki bürcdən birinin adıdır ki, gün o bürcə mart ayının 9-da¹³⁷ daxil olur

** R ü m m a n – nar. Meyi-rüman – yə'ni nar çiçəyinin rəngi kimi qırmızı olan mey

Bundan sonra şair öz yoxsulluğundan danışib deyir ki, nə təmənnə mənzuru ilə və hansı ümid ilə yar gəlib mənə yar olsun ki, acından onun dodaqlarının qanı qaçacaqdır və kisəmə əl vursa, onu simü zərdən xali görəcəkdir və belə olan surətdə şe'rü qəzəlimə dəxi bir həbbəcə qədir-qiymət verməyəcəkdir. Çünki tək şe'rü qəzəldən nə hasil olur? Əgər onun mişkin xəttinin vəsfində bir qəzəl desəm, nifrət edib, vəhşi qəzal kimi məndən qaçacaqdır. Əgər desəm ki, Seyidi-alinəsəbəm, xümsi ver, dəxi də artıq acığı tutub deyəcəkdir: hədyan söyləmə, xüms gərəkdir müctəhidi-əsrə çatsın, ta ki, o da həqiqi seyidlərə və müstəhəqqi olan adamlara onu təqsim eləsin. Sən kimi rindi-xərabatiyə xüms ancaq mol-tani verə bilər.

Sonra dedim: Ey sərvboylum, sən mənim gülümsən, mən də sənə bülbüləm. Dedi: Mən gül olsam da, hərgiz sən bülbül deyilsən, sən bayquşsan. Get, bir viranə məkan tap və onda bayquş kimi ula. Bundan sonra dilbəri-siminbər dəxi də tündləşib Seyidi-bıçarəyə çox acı sözlər deyib, onu bihörmət edir və deyir ki, sən nahaq adını Seyid qoyubsan. Sən tərki-sövmü səlat edib uymusan bütələrə və şürbi-şərab ilə övqatını qəflətdə keçirirsən.

Mühəssəli-kələmda deyir:

Sənə Seyyid desəm, aləmdə dilim lal olsun!
Etmisən tərək bu gün məzhəb ilə ərkanı.

Seyid bu xitab-itabdan sonra dilbəri-nazikbədəndən cavaba izn alıb, atını fəsahtə meydanına sürür. Şayani-diqqət olan Seyidin cavabıdır:

Dedim: – Ey şahı-bütən, sürmə bu günə tövsən,
Sakit ol, hər nə dedin, ver mənə bir meydani.

Ta sənə şərh qılım surəti-əhvalımı mən,
Guş qıl huş ilə ərzi-məni-sərgərdani.

Həq təcəllasını hər yerdə görər əhli-nəzər,
Eyş edər zövq ilə, bir haldır ol sübhani.

Büt özü hal ilə təsbih qılır sübhanə,
Get, oxu “səbbəhə lillah”də¹³⁸ bu mə'nani.

Kimisi Kə'bədə həqqi, kimi deyir içrə görər,
Hərə bir növ' gəzir, axtarır ol canani.

Gördü çün pərtövünü düxtəri-tərsadə əyan,
Nə məzəmmət eləyim eşqdə mən Sən'ani.

Dağə Fərhad çalıb tişəni şirin-şirin,
Gördü Şirində həq nurini, verdi canı.

Gördü Məcnun əsəri-xaliqini Leyladə,
Düşdü vadilərə, mənzil elədi səhranı.

Gördüm əksi-ruxini ayineyi-camdə mən,
Vacib etdim özümə şürbi-meyi-səhbani.

Bu sifətdə, gözəlīm, şəhrdə bir mən deyiləm,
Çoxdu mən tək bu yolun¹³⁹ aşıqi-sərgərdani.

Bu şe'rlərdə şairin həqiqət[pərəst], ürəfaməslək və mə'nəvi bir vücut olduğu zahir olunur:

Kimisi Kə'bədə həqqi, kimi deyr içrə görür,
Hərə bir növ' gəzir, axtarır ol cananı.

Nə gözəl kəlam, nə dərin əqidə, nə ali fikir, nə pakizə məram və nə müqəddəs niyyət!.. Seyidin bu şe'ri Xacə Hafiz Şirazinin:

Miyane-Kəbevo botxane hiç fərqi nist,
Behər tərəf ke, negəh mikoni bərabərə-ust – ¹⁴⁰.

– şe'rinə bərabər deyilmi və türk oğlanlarına Seyidin sözləri daha da artı-
cıq xoş gəlməzmi?!

Alişan Ağa bəy Sultanzadənin hüzuruna zarafatyana yazdığı qit'ədir:

Sahiba, ey ki, sənin xidmətinə şamü səhər
Məhü xurşidi-fələk əymək üçün baş gəlir.
Bəs ki, yox Çinü Xütən təb'inə həngami-səxa,
Surəti-cudini nəqş etməyə nəqqaş gəlir.
Açmısan dəhrdə Hatəm kimi bir xani-əta,
Ol ə'ta süfrəsinə hər quru, hər yaş gəlir.
Çünki hər taifəyə feyz verirən gün tək,
Dəri-ehsanına hər sünni, qızılbaş gəlir.
Süfreyi-ruzədə var firmivü dolmavü tərək,
Əsəlü rövğənü nan gülçəvü bozbaş gəlir.
Gündüzün süfrəsi bunlar idi kim, zikr oldu,
Gecələr də otağa bir neçə qab aş gəlir.
Heyf ola ol düyündən, heyf ola ol ətdən kim.
Rövğəninəndən o aşın nikhəti-kəffaş gəlir.
Gər o yağın düşə bir qətrəsi qəbristanə,

Ölünü soymağa nə düzd, nə nəbbaş gəlir.
O qədər tünd olubdur ki, dönüb zəqqumə,
Buyi-ğisliyn o yağdan, nə nihan, faş gəlir.
Pişxidmət ki, gəlir – yu əlini, aş gəlir,
Mən belə fikr edirəm ki, başıma daş gəlir.
Məni ki, ağılada bilməz neçə yüz mərsiyəxan,
İyi gələcək o yağın gözlərimə yaş gəlir.
Nə qədər nazirə ərz eyləyirəm əhvalı,
O da söz anlamayır, sözləri çaş-baş gəlir,
Tövbə olsun ki, dəxi bir də yeyim öylə aşı,
Məni öldürməyə gər bir neçə fərtaş gəlir.
Çarə qıl Seyyidə kim, çəkəri-dərgahındır,
Gərçi səndən ləqəbim ləfz ilə “qardaş” gəlir.

Seyyid həqiqi şair olduğu üçün hər bir şey'in tamami sifətlərini yazmaqda bir qüsür qoymamışdır. Burada Ağa bəyə sataşmaq üçün onun bir az köhnəlik acımış yağına o qədər rəngü rövğən vurub, elə bir şairanə onu nəzmə çəkmişdir, daha onun zəmmində başqa bir söz qalmamışdır ki, onu deməmiş olsun. Bir yağda nə qədər nikhət və acılıq gərək olsun ki, mərsiyəxan ağılada bilmədiyi gözlərdən yaş tökdürsün? Bir yağda nə dərəcədə üfunət və mərarət gərək olsun ki, onun bir damcısı qəbiristanə düşsə, ölü kəfəni soyan oğru dəxi qəbiristanə ayaq basa bilməsin?

Bəli... Güşadədəhən və rəvantəb' şair ağıla gəlməyən şey'i yarada bilir və çirkini də gözəl və müstəhsən tərzdə sözlər vasitəsilə göstərir.

Ağa bəy Sultanzadəyə yazdığı bu zərifanə qit'ə ilə Seyidi-mərhumun əhibbaya və sair kərəmə ehsan sahiblərinə inşad qıldığı məktubətə qurtarıb, onun başqa qisim əsərlərinə keçib, onlardan dəxi müxtəsər nümunələr göstərməyi lazım bildik.

ŞE'Rİ-MÜSTƏZAD

Aşağıda zikr olunan şe'ri-müstəzadı Hacı Seyid Əzim qürbətdə olduğu halda “Beytüs-Səfa” məclisinin üzvlərinə ki, şairin dost və əhibbaları imiş, əczü inkisar ilə yazıbdır. Şair öz məktubuna xitab edib deyir: Ey namə, ol məclisə kim, ruhül-əmin rüsxətsiz daxil ola bilməz, sən izn almağa bəhanə axtar, torpağa düş və əhli-məclisin əl-ayağın öp, ta ki, sənə daxil olmağa izn versinlər.

Daxil olduqda mənim qürbətdə çəkdiyim zilləti və halidilimi şam kimi şö'lə çəkib bir-bir onlara söylə.

Yaxşısı budur ki, şairi-məhcurun öz lisanilə əhvalı bəyan edək:

Şirvanə səni eylərəm, ey namə, rəvanə,
Dön abi-rəvanə.
Çək şö'lə, tutub bəzmi-əhibbadə zəbanə,
Gəldikdə zəbanə.
Ol məclisə kim, ruhül-əmin almasa rüsxət,
Yox girməyə cür'ət,
Torpağə düşüb əczlə üz qoy o məkanə,
Tap izni-bəhanə.
Zöv'inin ayağından öpüb kəsbi-ziya qıl,
İzhari-səna qıl,
Əhvalımı çək Bixudə rənz ilə bəyanə,
Şərh eylə fəsanə.
Ol vəqt ki, halım elədin Qafilə izhar,
Bir gizli sözüüm var,
Əhbabdə məhrəm odu bu sirri-nihənə,
Kəşf etmişəm anə.
Ol zülfi-pərişanıma ərz eylə səlamım,
Çək əzc ilə namım,
Sərbəstə deyim, yə'ni filan ibni-filanə,
Ol cani-cəhanə.
Ol qaş kəman, kipriyi ox yarımı görsən,
Dildarımı görsən,
Təqriblə söz aç, məni ol qaş kəmanə
Ver böylə nişanə –
Kim, sən büti-Leylayə giriftar olan aşiq,
Bimar olan aşiq,
Məcnunə dönüb, aləm ara oldu fəsanə,
Məğlubi-zəmanə.
Şəm'ə dolanıb yad edir ol arizi-alı,
Pərvanə misalı,
İstər səni hər ləhzə, gəzər xanəbəxanə,
Ey dürri-yeganə.
Ey dustlər, ol şux ilə içdikdə şərabı,
Cami-meyi-nabı,
Bir yadə salırsız məni-divanəni, ya nə?
Qaldım yana-yənə.
Siz rahat ilə ləzzət edin Beyti-Səfadə,
Seyyid bu bələdə,
Döndü cigərim firqətinizdən dəxi qanə,
Yox təndə təvanə.

Qəzəliyyati-Seyid:

Vaiz meyin məzəmmətin eylər savab üçün,
Dildə bəhanədir sözü zikri-şərab üçün.

Saqi, gözün fədası olum, cami-mey gətir,
Yandırma odlara məni bir cür'ə ab üçün.

Derlər ki, badədən açılır babi-mə'rifət,
Biz dəxi bir əyaq içəlim fəthi-bab üçün.

Sərf oldu bəsdə sübhəyi-övrədə ömrümüz,
İndi gərəkdi sərf ola çəngü rübab üçün.

Zahid şərabı kövsər üçün tərkdə edərsə, mən
Fövtdə etməyəm bu nəqdi o nisyə hesab üçün.

Olsun cahanda guşeyi-meyxanələr bizim,
Qalsın behişt zahidi-alicənab üçün.

Seyyid, yəqin ki, rəhməti-həqdəndə bixəbər
Ol kim, şərabı tərkdə edə bimi-əzab üçün.

* * *

Gülşənlər içrə gər açıla səd həzar gül,
Sənsiz, gülüm, gəlir gözümə nişi-xar gül.

Sənsiz, təsəvvür etmə, gedim seyri-bağə mən,
Səhni-çəməndə gər açıla səd həzar gül.

Döndərdi bülbülün ürəyin qanə, aqibət
Öz tutduğu işindən olur şərmsar gül.

Gər kəsməyəydi bülbülü-zarın qərarını,
Olmazdı aqibət özü həm biqərar gül.

Aşiq çəkərdi gülşənə müjgan ilə həsar,
Gər göstəreydi bülbülə bir e'tibar gül.

Gör zülm payəsin ki, şəhi-müstəqil ikən,
Təxtindən oldu beş gün içində kənar gül.

Bir gül'üzər torpağıdır kim, nümüvv edər
Hər xakdən ki, çöhrə qılır aşiqar gül.

Zülfü ruxin xəyalı ilə zövqlər edər,
Həmdəm oleydi Seyyidə leylü nəhar gül.

* * *

Nişimənin ki, sənin buriyadır, ey vaiz!
Qəsəm o xaliqə kim, bu, riyadır, ey vaiz!

Xələyiqi əməli-xeyrə də'vətin xoşdur,
Özündə yox bir əməl, bu, xətadır, ey vaiz!

Edib cəhənnəmi övsaf, hərdəm ağlarsan,
Bu nə fəsanə, bu nə macərədir, ey vaiz!

Yetim malına göz tikməyin nədir daim,
Halal kəsb mægər narəvadır, ey vaiz?

Yoxundu Kəbeyi-ruxsari-yardən xəbərin,
Bu vəhdəndi sözün bisəfadır, ey vaiz!

Ümidvarsən öz tutduğun əməllərə sən,
Bizim ümidimiz əfvi-xudadır, ey vaiz!

Mey içməyin qıla Seyyid əgər nihan səndən.
Sənin təki o da əhli-riyadır, ey vaiz!

* * *

Derlər ki, içmə bədəni ümmül-fəsaddır,
Ari, fəsaddır ona kim, bədnihaddır.

Hər kəsdə hər təbiət ola mey bürüz edər,
Ərbabi-halə hal, fəsadə fəsaddır.

Piri-müğan edibdi bizə bədəni həlal,
Qurban bu ictihadə, əcəb ictihaddır.

Bir şişə mey qoyun ləhədim içrə dəfn edin –
Kim, bu cahandan mənə zadül-məaddır.

Həqdən şərəbxarı o kim, naümid edər,
Seyyid o da sənin kimi bəde'tiqaddır.

Şair özünün şə'nində demişdir:

Gərçi hamıdan səfheyi-dünyadə kəməm mən,
Hər vəqt ki, camım ola dəstimdə, Cəm'əm mən.

Zahid, ramazanda mənə bu tövbəni verdin,
Get, başın üçün, tövbədə sabitqədəməm mən.

Dünyanı tutub təntəneyi-fəzlü kəmalım,
Aləmləri təsxir qılan möhtəşəməm mən.

Yarani-səfa ma'ideyi-təb'imə möhtac,
İxvaneyi-Yusifdə vəliyyün-niəməm mən.

Əmvati-məani olur ehya nəfəsindən –
Kim, aləm ara Seyyidi-e'cazdeməm mən.

Füzuli Bağdadiyə nəzirə:¹⁴¹

Könül, ta var əlində cami-mey sübhəşümar olma,
Riyayi-xəlqdir, billah, namaz əhlinə yar olma.

Eşit sövti-mügənni, sakın ol meyxanə küncündə,
Müəzzin naləsindən məscid üçün biqərar olma.

Qurub təhtül-hənəkdən dam zahid, sübhədən damə,
Həzər, ey mürği-dil, ol danövü damə şikar olma.

İmamə ixtiyarın vermə, hərgiz uyma təkbirə,
Özün kim, faili-muxtarsən, biixtiyar olma.

Döşənmə buriya tək məscid içrə səcdeyi-səhvə,
Özü bu səhvdir, pamali-xəlqi-ruzigar olma.

Cəhənnəm fikrini salma xəyalə, düşmə təşvişə,
Yanıb nari-qəmə duzəx odundan əşkbar olma.

Könül, meyxanə cənnət, badə kövsər, saqidir qılman,
Gedib vaiz deyən nisyə sözə ümmidvar olma.

Rümuzi-şe'rimin dərk etməmiş mə'nasını, Seyyid,
Gedib meyxanələrdə laübali meyküsər olma.

Zənni-acizanəmizcəərbabi-hal və sahibi-mə'rifəti kamal nəzərində Seyidin bu qəzəlləri Füzulinin kəlamına gərək bərabər tutulsun. Əgərçi bu qəzəllərdə əksəriyyədən şərabü rübabdan bəhs olunur və zahidi-riyakara şair hərdəm dolaşır, onun zahiri taatü ibadətına qədrü qiymət vermir və künci-meyxanəni alicənab vaizin behiştinə, badeyi-nabı kövsərinə və saqiye-sadəni qılmanına tərcih tutur və lakin kim nə bilir meyxanədən, şərabi saqidən murad kimdir və nədir? Əgər türklərin də Seyid Məhəmməd Vəhəbisi¹⁴² olsaydı, əsil mə'nanı şərhi bəyan edərdi və zahirbin oxucuların ürəyindən şəkkü şübhə düyününü açardı.

Şair özü axiri-kəlamda oxucuları sui-zənnə olmaqdan və batil xəyalə düşməkdən daşındırır deyir:

Rümüzi-şe'rimin dərk etməmiş mə'nasını, Seyyid,
Gedib meyxanələrdə laübalı meyküsar olma.

Şərt rümüzi-şe'ri və ruhi-mə'nanı dərk etməkdir. Seyid bu qisim kə-lamlarında Azərbaycan türklərinin Xacə Hafizi mənziləsində ola bilər.

Farslar öz şairlərinin kəlamı ilə fəxr etdiyi kimi, biz də Seyidimizin əş'ari-abdarı ilə iftixar edə bilərik.

Tərcibənd (*İbrahim Həqqiyə*¹⁴³ *nəzirə*):

Xoş ol zaman ki, yar mənə həməzban idi,
Bizmim cəmali-yar ilə rəşgi-cinan idi,
Dövlət qulamdı mənə, bəxtim cəvan idi,
Sultan idim ki, hər yanə hökmüm rəvan idi,
Canı-həzine həmdəm o arami-can idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Xurşidgun şərəbla dolmuş idi canımız,
Ol mah ilə keçirdi bizim sübhü şamımız,
Dövrü-fələkdə hasil olurdu məramımız,
Xaki-dərindən özgə yox idi məqamımız,
Bülbüllərə o sahəti-qüds aşıyan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol idi.

Hicrin əgərçi görmüş idim mübtələlərin,
Dildən-dilə eşitmiş idim macəralərin,
Bunca təsəvvür etməz idim mən cəfalərin,
Can çəkməmişdi möhnəti-hicran bəlalərin,
Xəlvətsərayi-vəslə dil kamran idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Könlüm o mahdan açılırdı kərəm görüb,
Bəzmi-vüsaldə yerimi möhtərəm görüb,
Mehrin ziyadə, cövrü cəfasını kəm görüb,
Ol gül mənə açıldığını dəmbədəm görüb,
Rəşk ilə qönçə tək dili-bədxah qan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Ol gül mənimlə həmdəm idi hər bahardə,
Gəh dəməni-çəməndə, gəhi lələzardə,
Bülbül təki işim yox idi ahü zardə,
Seyyid də məskən etmiş idi kuyi-yardə,
Ezaz ilə bir Adəmi-cənnətməkan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Başqa bir tərcibənd; girizgah növündən:

Ey qəmin bu dili-məhzunə səfa,
Kəbəyi-kuyinə eşq əhli-fəda,
Hər qədər eyləyəsən cövrü cəfa,
Mən sənə eyləmərəm qeyri-vəfa,
Hər nə hökm eylədin, ey mahliqa,
Cümləsi oldu muradınca rəva,
Görəlim şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!

Sərvərim, padşahım, sultanım,
Gülruhum, sərvqədim, reyhanım,
Ey fərəhbəxşi-dili-suzanım,
Bilmədim noldu mənim nöqsanım,
Döndü, ey mah, belə dövrənəm,
Yan – dedin, hicr ilə yandı canım,
Gözəlim, şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!

Söylədin: eşq ilə zar ol, oldum,
Hicr ilə sinəfikar ol, oldum,
Nəzəri-xəlqdə xar ol, oldum,
Qəmü ənduhə düşər ol, oldum,
Zarü bisəbrü qərar ol, oldum,
Dedin əğyar ilə yar ol, oldum.
Gözəlim, şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!

Ta gözüm hicr ilə giryan oldu,
Xatirin gül kimi xəndan oldu,
Döndü, vəslin mənə hicran oldu,
İstədin dil ola viran, oldu,
Gənci-eşqin ola pünhan, oldu,
Dedin: – Olsun çiğərin qan, oldu,
Gözəlim, şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!

Gündə bir şö'bədə ağaz etdin.
Çox olan lütfü bizə az etdin,
Üz verib qeyri sərəfraz etdin,
Bizi qoydun, anı mümtaz etdin,
Hökmü fərmanını ibraz etdin,
Məni hər nakəsə dəmsaz etdin,
Gözəlim, şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!

Ey səri'-zölfünə qurban Seyyid,
Oldu divaneyi-dövrən Seyyid,
Olub əhvalı pərişan Seyyid –
Ki, qalıb bisərtü saman Seyyid,
Ağlayır hicrin ilə qan Seyyid,
Oldu torpaq ilə yeksan Seyyid,
Gözəlim, şimdİ nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!

Bu əş'ari-abdarü xoşgüvar ilə şairi-fəsahtəşüar və şirin-gövtarımız olan Seyid Şirvanının tərçüme-yi-halını nümuneyi-kəlamı ilə xətm qıldıq. İnşallah əcəldən macal olsa, Seyidi-mərhumun barəsində məxsusi bir kitabça tərtib etmək niyyətində varıq.

ƏLİƏKBƏR NAMAZ OĞLU “QAFİL”

Mərhum Hacı Seyid Əzim Şirvani müasirlərindən və “Beytüs-Səfa” məclisinin üzvlərindən birisi də mərhum Əliəkbər Namaz oğlu “Qafil” təxəllüsüdür.

Qafil təvəllüd edibdir şəhri-Şamaxıda tarixi-hicriyyənin 1244-cü sənəsində cəmədiyül-əvvəlın 27-ci günündə¹⁴⁴. Qafil sınıdə Hacı Seyid Əzimdən böyük imiş. Şamaxıda müsəlman məktəbindən başqa bir yerdə təhsil etməyibdir.

Mərhum Qafilin çəndan rəvan təb'i yox imişsə də, amma özü ürəfa-məslək və şe'rşünas və qayətdə fəsih bir vücud imiş. Müasirləri arasında təvazö, xoş rəftar və xoş təbiətilə iştihar bulmuşdu.

Sən'əti tərrahlıq olub həmişə Şamaxıda sükunət edərmiş və ürəfa məclisinə ziynət verərmiş. Vəfat edibdir Şamaxıda hicrətin 1309-cu ilində ramazanül-mübarəkin 25-də¹⁴⁵.

Əşarından nümunə üçün bir qəzəli burada dərc olundu:

Mənə ol dilbəri-ahunigəh müddətə ram olmaz,
Nə bir vəsli mənə məqdur, nə də ömrüm təmam olmaz.

Könül, ol dilbəri-xudkamdan keç kamə yetməkdən,
Neçün nakamlıqdın yaxşı heç aləmdə kam olmaz.

Həbibim, Kəbeyi-kuyində sərgərdan olan aşiq
Dolanıb başına, qurbanın olsa, biməqam olmaz.

Könül, olsa müyəssər vəsli-dilbər, nəqli-candan keç –
Ki, bazari-məhəbbətdə bu sövdələr müdam olmaz.

Həram olmuş əgər qan tökmək, ey məh, leyk üşşaqın,
Gözün qurbanı, tök qanın, halalındır, haram olmaz.

Ola hər mülki-dil kim, ləşgəri-qəmzən güzərgahi,
Düşər rəvnəqdən, əsla onda qanunü nizam olmaz.

Verib cananə can, Qafil, gəl indi sən də bir ad et –
Ki, əhli-əşq namidən səva aləmdə nam olmaz.

QAFAR HACI MƏHƏMMƏD ZAYİD OĞLU “RAĞİB”

Bu cənab həmçinin “Beytüs-Səfa”nın xoşbatın, xoşxülq, müəddəb, bakəmal, səlimü samit üzvlərindən birisi olub, həməsrləri arasında gözəl nam və hörmət kəsb etmişdir.

Rağib təvəllüd edibdir Şamaxıda 1234-də məhərrəmül-həram ayının 2-sində,¹⁴⁶ vəfat edibdir hamam tarixin 1309-cu sənəsində rəbiül-axirin 27-ci yövmündə¹⁴⁷. Tə’limü tərbiyəsi Şamaxıda olubdur. tək’i-şə’riyyəsi zərif imişsə də, çəndan səri’ deyilmiş. Özündən sonra qalan əş’arü qəzəliyyatı Şamaxının axırncı zəlzələsində tələf olmuşdur.

Qəzəli-Rağib:

Mənim ruhumdu bir dilbər, vəli cismimə ram olmaz,
Əcəb kim, ruhsuz cism ilə ömrüm həm tamam olmaz.

Yıxar könlüm evin bir məhliqə, qafildir ondan kim,
Mənim könlüm yıxan dünya evində şadkam olmaz.

Görüb rüxsarı üzrə zülfünü bildim qələtdir bu –
Ki, duzəx əhlinə derlərsə gər cənnət məqam olmaz.

Edər sultani-hüsnün çox siyasət, qorxum oldur kim,
Belə sultani-zalim hiç mülk içrə müdam olmaz.

Əgər kuyin bilə müfti behişt-i-ədnidir, billah,
Verir fitva ki, onda badeyi-gülün həram olmaz.

Könül mülkün müsəxxər eyləyib sultani-eşq, amma
Bu mülk içrə dəxi mundan sora hərgiz nizam olmaz.

Mələmət eyləyən, Rağib, məni şərm eyləməz, bilməz
Təriqi-eşqdə bu rəsmidir kim, nəngü nam olmaz.

AĞABABA MƏŞHƏDİ ABDULLA OĞLU “ZÜHURİ”

Mərhum Zühuri həmçinin “Beytüs-Səfa” calislərindən ziyadə üftadə və batəvazö bir şəxs imiş. Təvəllüd edibdir hicrətin 1265-də səfər ayının 11-ci günündə¹⁴⁸. Tə’lim alıbdir Şamaxı məktəbində. Türk lisanından masəva fars dilini və farsların ədəbiyyatını kamil bilirmiş. Sən’əti müdər-rislik olubdur. təb’i-şə’riyyəsi səri’ isə də, çəndan mövzun deyildir.

Mərhum Zühuri hicrətin 1310-cu¹⁴⁹ ilində Şamaxıdan köçüb Badkubə şəhərinə və orada iki ilə qədər məktəbdarlıq edib, bə’dən vəfat etmişdir. Özündən sonra bir divani-qəzəliyyatı və qəsaidi qalmışdır və lakin o divan ələ düşmədi.

Əşarından nümunə üçün Qarabağ şüərasının nəzəri-tənqidinə göndə-rilmiş qəzəli burada yazılır:

Nə vəhşi könlüm ol ahunigəhdən qeyrə ram olmaz,
Nə anın hicrinin nöqsan olan ayı tamam olmaz.

Muradım can fəda qılmaqdı yetcək vəsli-cananə,
Əgər hasil ola, eşq aləmində böylə kam olmaz.

Səfayi-vəslə yetdin, eyləyib çox sə’ylər, ey dil,
Bəyan et birbəbir hicran qəmin, böylə məqam olmaz.

Vüsali-yarə yetdin, bir əyağ tut, badə qıl hazir,
Dur, ey saqi, başınçün böylə dəm hərgiz müdam olmaz.

Bu bəzmi-vəsl cənnət, saqisi qılmani-tubaqəd,
Məni mən’ etmə, zahid, mey behişt içrə həram olmaz.

Gözün mən’ etməyə mülki-ruxindən ləşkəri-xətti
Edib müjganların səf-səf ki, də’va binizam olmaz.

Gədəliq rəsmiini tut kim, dəri-cananə yetməkçün,
Zühuri, nəng qılma, aşiq üçün nəngü nam olmaz.

MƏHƏMMƏD MƏŞHƏDİ HÜSEYN OĞLU “SƏFA”

Mərhum Səfa təvəllüd edibdir Şamaxı şəhərində hicrətin 1268-ci sənəsində şəvval ayının ibtidasında¹⁵⁰. Tə’lim alıbdır Şamaxıda müsəlman məktəbində. Sən’əti bəzzazlıq olubdur. təb’i-şə’riyyəsi dəxi var imiş. Mütəfərriq kəlamları olubsa da, özündən sonra tələf olubdur. Artıq bir əsəri qalmamışdır.

Mə’lum ola ki, bu haman Səfadır ki, Şamaxı şüərası onun adına bir mənzil bina edib “Beytüs-Səfa” adı ilə onu təsmim qılmışdı. Şüəra və ürəfa oraya cəm’ olub, şe’rü qəzəl deməklə və ruhani söhbətlə sərfi-övqat edərlərmiş.

Səfa özü qayətdə gözəl, nazənin və qəyur bir oğlanmış. Ona “Qara” ləqəbi qoyulmuşdu, necə ki, əfsəhi-şüəra Hacı Seyid Əzim əksəri-kəlamında ona nisbətən imavü işarələr yazıbdir. O cümlədən:

Qadan alım, ay qaragöz, sənə bu ə’da neçündür?
Nə üzüqaralıq etdim, mənə bu cəfa neçündür?

Yanağında lələ nisbət, dodağın əqiq manənd,
Bədənin səfidi-safi, bəs adın Qara neçündür?

Mənə ad Qara gərəkdir ki, mənim günümdü qara,
Bu adı, vəfalı dilbər, de görüm sana neçündür?

Və dəxi Seyidi-mərhum bir qəzəlində Səfanın haqqında deyibdir:

Sənsən bu əsrin, ey büti-ziba, Məhəmmədi,
Seyyid həm astanına kəmtər Bilaldır¹⁵¹

Və lakin bu biçarə Səfanın xasiyyəti tünd və təb’i çəndan mülayim deyilmiş. Şamaxı əhlindən bir nəfər Hüseyin nam ilə sözləşib, aralarında münaziə vüqaa gəlmişdi. Bu Hüseyin nam gecə vaxtı onların darvazasına gəlib Məhəmmədi evdən eşiyə çağırıb qətlə yetirmişdir. Bu faciə hicrətin 1293-cü sənəsi məhərrəmül-həramın 3-cü günündə¹⁵² olmuşdu və Hacı Seyid Əzim əziz dostunun qətlindən ziyadə mütəssir olub demişdi:

Səfa bərəft dekər came’-əşrətəm beşkəst,
Məgər bəraye-mən, ey pi, bəd doa kərdi?!¹⁵³

Qəzəli-Səfa:

Bu ahugözlülər aləmdə hər səyyadə ram olmaz,
Və gər xud olsa da, kami-dili-aşiq tamam olmaz.

Bu nə kam istəməkdir yərdən hər ləhzə, ey aşiq,
Məhəbbət əhlinə nakamlıqdan qeyri kam olmaz.

Səfayi-kuyini hasil qılıb sə'y ilə qurban ol,
Minayi-eşqdə üşşaq üçün böylə məqam olmaz.

Bu gün ki, ol məhi-namehriban vəsilə xürrəmsən,
Dolan başına, qurban ol ki, bu fürsət müdam olmaz.

Sən ey piri-müğan, mey sağərin gərçi halal etdin,
Məgər kim, yarsız eşq əhlinə sağər haram olmaz?!

Siyasət eyləsə məhrulər,¹⁵⁴ incinmin, müşəxxəsdür,
Siyasət olmayınca eşq mülkündə nizam olmaz.

Edər mə'suqi rüsva, tə'nədən ar etməsə aşiq,
Əbəsdür, ey Səfa kim, əhli-eşqə nəngü nam olmaz.

MOLLA MƏHƏMMƏD “ZÖV’İ”

Şamaxının hali-həyatda olan şüərasından Molla Məhəmməd “Zöv’i” təxəllüs mərhum Hacı Seyid Əzimlə müasir olubdur¹⁵⁵. Zöv’inin xatiri Seyidin yanında əziz olmağı onun öz kəlamından anlaşılır. Necə ki, şair özünün bir naməsinə xitabən deyir:

Zöv’inin ayağından öpüb kəsbi-ziya qıl,
İzhari-səna qıl...

Molla Məhəmməd cənabları Muğanda – Nəbatinin vətəninə – Xanlıq kəndində məktəbdarlıq edir. Əşarından nümunə olaraq bir neçə qəzəlləri burada yazılır:

Cəzbə nədəndi hüsni-dilaradə bilmədim,
Nəş’ə nədəndi badeyi-həmradə bilmədim.

Xaliq deyil ki, bir şey möhtac xəlqdən,
Nə rəmz var bu xilqəti-əşyadə bilmədim.

Bimə’rifət qənidi, fəqir əhli-mə’rifət,
Fəqü qina nədəndi bu dünyadə bilmədim.

Xab içrə hər nə görsə, yəqindir oyanmamış,
Nə sir var bu aləmi-rö’yadə bilmədim.

Nə gəldiyim məqamımı, nə getdiyim yerim,
Gəlmək bu getməyə nə var ortadə bilmədim.

Ağzında söz deyib danışan şəxsi qanmadım,
Kimdir baxan bu dideyi-bünyadə, bilmədim.

Can özgə, cism özgədi ya müttəhiddilər,
Can hansı cüzvdür tənü ə’zadə bilmədim.

Göz görməyən cavahiri mən necə dərk edim,
Zahirdə çün nə var bu mərayada bilmədim.

Öz kəsbidirmi, Zöv’i, cahən içrə nikü bəd,
Ya həq veribdi aləmi-mə’nada bilmədim¹⁵⁶.

Əyzən qəzəli-Zöv’i:

Xoş ol ki, meykədədə aşıyanəmiz vardı,¹⁵⁷
Müdam qülqülü-meydən tərənəmiz vardı.

Edəndə məscidə də'vət bizi müəzzinlər,
Sualı rəddinə yüz min bəhanəmiz vardı.

Xərabə mülki zürufü furiş əbavü qəba,
Şərabə sərf elədik hər təvanəmiz vardı.

Əgərçi olmuşuq indi əsiri-qeydi-əyal,
Deyildi böylə, bizim də zəmanəmiz vardı.

Əgərçi Zöv'i kimi indi xanəbərduşəm,
Xoş ol ki, meykədə küncündə xanəmiz vardı¹⁵⁸.

Əhibbalarından cənab Ağəəli bəy “Naseh” təxəllüsə yazdığı bir namədə Muğanın xarü xaşakından şikayət edib, vətəni-mə'lufu olan Şirvanın gülü gülzarını həsrətlə arzu edir:

Olu, ya rəb, bu ki, mən rövzeyi-rizvanə gedəm?
Rahəti-canım üçün xidməti-cananə gedəm?

Qurtarıb məhbəsi-səhrayı-Muğan cövründən
Rəşki-firdovsi-bərin sahəti-Şirvanə gedəm?

Xarü¹⁵⁹ xaşakü qarağani-Muğandan qutarıb,
Gülü gülzari-Şəmaxidə gülüstanə gedəm?

Qurtarıb¹⁶⁰ sübhəşümar olmaqdan məsciddə,
Səhni-meyxanədə nuş etməyə peymanə gedəm?

Təngə gəldim bu riyaməslək olan zahiddən,
Ey xoş ol bəzmi-səfa, məşribi-rindanə gedəm?

Məscid əhlində ki, yox zövq, xudaya, nolu bir
Guşeyi-meykədədə məclisi-ürfanə gedəm?

Zöv'i tək banki-müəzzindən olub asudə,
Nəğməyi-tarü dəfü bərbəti-xoşxanə gedəm¹⁶¹.

Bunlardan səva Zöv'inin qəzəlləri çoxdur və lakin cümləsini yazmağa ehtiyac olmadığından yuxarıda zikr olanlara iktifa elədik.

AĞAƏLİ BƏY ƏFƏNDİZADƏ “NASEH”

Ağaəli bəy Naseh təvəllüd edibdir Şamaxıda 1273-cü ildə məhərrəm ayının onuncu günündə – yövmi-əşura¹⁶². Təhsili Şamaxı məktəb’lərində üsuli-qədim üzrə olubdur. Atasının ondan başqa köməkçisi olmadığı cəhətinə, məktəbdə oxuyan zaman ticarət işlərilə dəxi məşğul olarmış. 16 sinnə çatdıqda məhz türk və fars dillərinin təhsilinə kifayətlənməyib, rusca oxumağa şövqü həvəs göstərirdir və lakin bu vaxtlarda müşarileyhin atası həmişə səfərdə olmaq cəhətilə ev və bazar işləri dəxi ona mühəvvəl olubdur. Belə ki, oxumağa və elm təhsil etməyə çəndən vaxtı olmayıbdır. Bununla belə rusca oxumağı hər şeydən əlzəm bilib, onun təhsilinə canı dil ilə müdavimət etmişdir. Ələxüsus, o vaxtlarda rusca oxumaq xalq arasında bid’ət, bəlkə daha ziyadə bir əmri-şəni’ kimi sayıldığı halda və valideyninin mümaniəti ilə bərabər bir az vaxtın müddətində şəhər məktəbinin üç klass dərslərini ikmal etmişdir.

Naseh cənabları ziyadə xoşxülq, bavüqarü təkkin və əzmində sabit bir zat olduğu üçün öz həmsəhərlərinin və sair onu tanıyanların hörmət və məhəbbətini kəsb etmişdir. Xüsusən Ağaəli bəyin haqqı bizim boynumuzda artıq dərəcədədir ki, Şamaxı şüərasının tərcümeyi-hallarına dair bir çox məlumat bizə cəm’ edib göndərmişdi. Bu barədə ol cənaba səmim-qəlbədən razılıq izhar edib, cənab həqqdən ona xoşbəxtlik və tulli-ömr mərhəmət olunmasını təmənnə edirik¹⁶³.

Naseh Şirvan şairlərindən Bahari-mərhumun xidmətini dərk etmişdir və Seyid, Zöv’i, Bixud və Qafil kimi ürəfa və şüəra ilə ənisü həmcəlis olmuşdur.

Cənab Ağaəli bəy hal-hazırda Şamaxının müslih divanxanasında (mirovoy sudda) sərkatiblik (sekretarlıq) mənəsbində qulluq edir. Ərəb lisanından dəxi bibəhrə deyil. Sərf-nəhvü məntiq və qeyrilərinə lazım olan dərəcədə bələdiyyəti vardır. Qulluqdan asudə vaxt tapanda ədəbiyyata dair əsərlərin mütaliəsinə məşğul olur. təb’i-şə’riyyəsi olmağına görə, xeyli mərğub şe’r və qəzəlləri vardır ki, onlardan nümunə üçün bir neçəsi burada yazılır.

Qəzəli-Naseh:

Görüm, ey zülfi-girehgir, pərişan olasan,
Mən tək aşıftələnin bisəru saman olasan!

Əridib könlümü gözdən tökən, ey çeşmi-ğəzal,
Müttəsil didəyi-aşiq kimi gıryan olasan!

Ey ləbi-lə'l, dodağım kimi qanın qaçsın,
Qanə dönmüş cigərim tək dönəsən qan olasan!

Düşəsən atəşə, ey xal, olasan xakistər,
Məcməri-sinədə bağrım¹⁶⁴ kimi büryan olasan!

Ey səri'-kuy, görüm zövqü səfasız qalasan,
Gülşəni-nüzhət ikən külbeyi-ehsan olasan!

Mənzil oldu mənə düzəx, görüm, ey gülşəni-hüsn,
Sərsəri-hadisəyi-dəhr ilə viran olasan!

Ey qədü qaməti-mövzun, əyilib incələsən
Atəşi-eşqdə cismim kimi suzan olasan!

Ey dili-sadə, bu sövdədə sənindir təqsir,
Yanasan, odlanasan, xak ilə yeksan olasan!

Nəşə, sən də fəğan eyləmə, canın çıxsın,
Kim dedi aşiq olub, hicrdə nalan olasan!

Əyzən qəzəli-Nəşə:

Nə meylim bağə, nə camü səbuyə ehtiyacım var,
Cəmalın gülşənindən rəngü buyə ehtiyacım var.

Həvayi-zülf ilə dil mürği tərki-aşıyan etmiş,
Səbadən sormaq ilə cüstücuyə ehtiyacım var.

Hədəsi-ləblərin tə'vizi-can etmək dilər könlüm,
O zülfi-pürxəmindən tari-muyə ehtiyacım var.

Nigarım bivəfa oldu, fənadən qeyri yox çarəm,
Ə'laci-dərd üçün ol tündxuyə ehtiyacım var.

Şəhidi-navəki-müjkanın olmaqçün kəfənləndim,
Könül qanilə təğsilü vüzuyə ehtiyacım var.

Rəhi-eşqində pəmal olmadım, biə'tibar oldum,
Qübari-məqdəmindən abruyə ehtiyacım var.

Məni mən' etmə, Nəşə, gər qılam dilbər tamaşasın,
Nədim, hal əhliyəm, ruhi-nikuyə ehtiyacım var.

Əyzən qəzəli-Naseh:

Varımdı sinədə dərdü qəmi-nihan, ölürem,
Bu sirri eyləmədim kimsəyə bəyan, ölürem.

Bacardığımca qəmi-eşqi gizlədim, axır
Kəsildi taqətü səbrü qərari-can, ölürem.

Səfayi-vəsldir¹⁶⁵ aləmdə gərçi məqsudim
Bəlayi-hicrin ilə bağrım oldu qan, ölürem.

Açılmamış gül idim gülşəni-nəzakətdə,
Bahari-ömrümü eşq eylədi xəzan ölürem.

Başım bənəfşə kimi qəm dizində çox qaldı,
Vüsəlın olmadı üstümdə sayəban, ölürem.

Şikayət eyləmədim möhnəti-fəraqından,
Zəlilü xarü diləfkarü bizəban ölürem.

Ümid idim çəkərəm dərdi-eşqi Naseh tək,
Qırıldı rişteyi-ümmid nagəhan, ölürem¹⁶⁶.

Mürəbbə:

Gözüm qurbani, ah etmə, qəmi-hicranə səbr eylə!
Əgər könlün dönə hicran əlindən qanə, səbr eylə!
Qəmi-eşq eyləyibdir çoxları divanə, səbr eylə!
Məhəbbət əhlisən, yan atəşi-suzanə, səbr eylə!

Qərar et, gözlərin yadı-vüsəl ilə pürab etmə!
Mükəddər xatirinlə ağlama, qəlbim kəbab etmə!
Yetərsən aqibət məqsudə, bunca izzirab etmə!
Olar kamınca axır gərđişi-dövrənə səbr eylə!

Məhəbbət aləmində aşiqə daim vüsəl olmaz,
Bu yolda aşiqi-biçarə hərgiz bimələl olmaz,
Fəraqə düşməyincə vəsli-dildarə məcal olmaz,
Sitəmlər çəkməyə mö'tad olub mərdanə səbr eylə!

Gözüm, əhli-vəfalar yarın hicranından incinməz,
Əgər min niş vursa, nuki-müjganından incinməz,
Qəmi-firqətlə canın versə, cananından incinməz,
Bəlayi-eşqi çək, bu dərdi-bidərmanə səbr eylə!

Dağıtma arizi-nəsrininə zülfi-mütərrani!
Dürəfşan eyləmə, ağlatma bunca çəşmi-şəhlani!
O şahla çəşminə olsun fəda min nərgisi-cani!
Gəlir, əlbəttə, bir gün dərdü qəm payanə, səbr eylə!

Məhəbbət əhli, Nəseh, tənəyi-əğyardən qaçmaz,
Cəfələr gəlsə güldən bülbülə, gülzardən qaçmaz,
Yanar hicran ilə, pərvanələr tək, nardən qaçmaz,
Vəfa göstər, nisar et canını cananə, səbr eylə!

Nəseh cənablarının burada yazılan qəzəllərindən başqa hər qisim kə-lamları vardır. Bir müxəmməsində Nəseh dünyanın işləri öz qaydasınca getmədiyindən söz açıb, haqqın yerini nahaq tutmağından, ədalət və mü-rüvvət əvəzinə zülm və şərərətin, sədaqət və dəyanət yerinə həsəd və büğzün, məhəbbət və ülfət yerinə ədavət, fəhş və qiybətini işlənməsini nəzmə çəkib deyir:

Basıb əməmləri bidadü ədalət yoxdur*,
Qövlər kizb, əməl ləğv, sədaqət yoxdur,
Həsədü büğzdən özgə dəxi adət yoxdur,
Hiç bir kəsdə vəfa, sidqü dəyanət yoxdur,
Nəsəza fəhş iza, qeybətü böhtan görürəm.

Şəri-nəbinin mənsux olmasından və üləma zümrəsinin hörmətdən düşməsindən bəhs edib deyir:

MÜXƏMMƏS

Oldu mənsux əcəb şəri-nəbi, fiqhi-üsul,
Üləma zümrəsinə mənzil olub künci-xəmul**,
Olub avarə hər işdən, oturub zarü məlul,
Bunların yoxdu bahasına verən bir qara pul,
Çəkilib hər biri bir guşəyə pünhan görürəm.

Rəvişi-əqlü hünər dəhrdə məfqud olmuş,
Zöhdü təqvvü əməl məsləki-nabud olmuş,
Sədə nəhs ad qoyub, nəhsdə məs'ud olmuş,
Dindən söz danışan kimsənə mərdud olmuş,
Əhli-dinin işini bisərü saman görürəm.

Nücebanın və ərbbabi-kəmalü mə'rifətin dəxi hörmətdən düşməsin-dən danışib deyir:

* Molla Pənahı xatırlatmırmı?

** X ə m u l – gümmam olub unudulmaq, addan və sandan düşmək

MÜXƏMMƏS

Çəkilib hər biri bir guşəyəərbabi-ədəb,
Matü heyran dayanıb, qönçə kimi açmaz ləb,
İtib ortadə nəcabət, yox olub əslü nəşəb,
Kim ki, bir şapka geyib, gördü də üç gün məktəb,
İddiasında onu saniyə-Loğman görürəm.

Təzəyetmə şairlərin haqqında deyibdir:

MÜXƏMMƏS

Təzə şairlər ilə dolu cahan malamal,
Sözləri hərzəvü hədyan, danışılar naqqal,
Şair olmaq diləsən bir neçə gün get qəzet al,
Ağzına hər nə gəlırsə yazılan qazetə sal,
Qazet övraqların hərzəvü hədyan görürəm.

Ağaəli bəy cənablarının səlimün-nəfs və dini-islamda sabitqədəm bir vücut olması aşağıda yazılan münacatından görünür:

Xudavənda, yazarkən nəzmü nəsrü dəftəri-inşa,
Zəbanü fikrü təb'ü nitqim öz həmdinlə qıl guya.

Dəhan içrə zəbani, dildə təb'i, başda övhami,
Hürufi-ləfzü mə'nani edibdir qüdrətin peyda.

Zəban gər həmd söylərsə, olur Məhmuddən tövfiq,
Kəlamı təb' tövlid etsə təb'in xalığı mövla.

Əgər olmazsa feyzin rəhnüma, danış cəhalətdir,
Vücudi-elmü fəhmü əql verməz mənfəət əsla,

İnayətlər edib qıldın ədəmdən zatımı icad,
Gətirdin aləmi-nasutə batəşrif "kərrəmna"¹⁶⁷.

Təcəlla etdi nurin mə'tləi-qeybi-hüviyyətdən,
Bu nurin məzhəri olmaqla etdin cismimi əhya.

Cəhalətdən çıxıb kəsbi-kəmal etməkdə imdadım,
İlahi, səndən oldu, eylədin sən vaqifi-mə'na.

Bəşər nəvündən etdin, əhli-islam oldu əcdadım,
Lisanü qəlbimə nuri-hidayət eylədin ilqa.

Edib təftiş ədyanı, götürdüm dini-islami,
Qəbuli-hökmi-Qur'an ilə tapdım ne'məti-üzma.

Şüür ilə müsəlmanəm, nə təqlidən əbü ümmə,
Dəlili-əqlü nəql ilə tutub qəlbimdə iman ca.

Könüldə şəkkü şübhəm yox, yəqinən əhli-tövhidəm,
Həmişə söylərəm sidq ilə “amənnə”vü “səddəqna”.

Übudiyyətə, qəffara, əgərçi çox qüsurum var,
Vəli göz yaşım ilə eylərəm qüfranın istid’a.

Kərima, rusiyahəm, acizəm, asi, günəhkarəm,
Məni rədd etmə dərgahindən, eylə məğfirət ə’ta.

Mənə qəlbi-səlim ənan edib taətdə sai qıl,
Sirati-müstəqim üzrə edim ehkami-din icra.

Kəlami-ləğvdən hifz et zəbanü təb’imi, ya rəb,
Məni ətba’i-ğavun etmə, çəşmi-qəlbimi ə’ma.

Bu, rövşəndir ki, təb’i-şair, əlbəttə, fəsad eylər,
Məni bu zümrədən öz lütfün ilə eylə istisna.

Muradım çün nəsihətdir, kəlamım dilpəzir eylə,
Süluki-şe’rdə Nəshliyimdir məqsədi-əqsa.

ABDULLA BƏY “ASİ”

Abdulla bəy Qarabağın nüçəbalarından ən zərif, xoşxülqü xoşsima və nazənin bir cavan idi ki, bütün Qarabağ ürfəvü üdəbası onun vücudu ilə iftixar edərdi. Abdulla bəy mərhum Qasım bəy Zakirin nəvəsidir. Atasının adı Əli bəydir. Əsli Qarabağ mahalından isə də, Şuşa qalasında təvəllüd tapıbdır 1256-cı¹⁶⁸ tarixdə. Tə’limü tərbiyəsi dəxi haman mə-kanda olubdur. Filhəqiqə keçmişdəki şüəra, zürəfa və ürəfa beşiyi mən-zələsində olubdur.

Abdulla bəyin yaxşı savadı olub, fars və ərəb lisanlarını kamil bilirdi və cığatayı türklərinin müəzzəm şairi Əlişir Nəvainin əş’arü kəlamına o qədər şövqü həvəsi vardı ki, onlardan çoxunu əzbər bilirdi və cığatay lisanını bir dərəcədə öyrənmişdi ki, o dildə gözəl qəzəllər yazıbdır ki, onlardan bə’zi Nəvainin kəlamına bərabər ola bilir.

Təb’i-şə’riyyəsinə gəldikdə, demək olur ki, cəddi-büzürgvarı Qasım bəy Zakirin təb’inə bərabər onun təb’i vardı və lakin Asinin təb’i Zakirinkindən xeyli səri’ və yeyin idi. Qələmi əlinə aldıqda bilatəmmül və təfəkkür yazardı və yazdığı kəlamın vəznü qafiyəsində bir qüsür nə-zərə gəlməzdi, bəşerti ki, şe’r yazdıqda şərabi-nabdan bir az dadıb, onun tə’sirindən ayinəsi açıq və zehni güşadə olmuş olaydı.

Əksəri-şüəra meyi-gülfamı naçəşidə öz asarü əş’arında tə’rifü təhsin ediblərsə də və saqi-yi-sadərudan nadidə imdadü himmət istəyiblərsə də və rindi-xərabatını əsla ondan xəbəri olmayaraq yad edib onun ruhuna salam göndəriblərsə də, bunu ümumi bir üslub və qayda üzərindən öz təb’lərinin cuşü hərəkətə gəlib güşadə və rəvan olmaq arzu və təmənnə-silə ediblər.

Amma Azərbaycan şüəralarından Asi, mərhum Hacı Seyid Əzim Şirvani və bir para qeyriləri Xacə Hafiz və Şeyx Xəyyam kimi ustadi-kəlama peyrəvilik edib və dünya qeydindən bilmərrə xilas olmaq üçün şərabi-lə’li-naba fe’lən meylü rəğbət göstəriblər.

Asinin təb’i-şə’riyyəsinin sədasi hər yerə yayılıb, öz əsrində kəlam əhlinin sərəfrazı, şe’rü qəzəl deməkdə udəbalar mümtazı olub, onun namü şöhrəti Şeki, Şirvan, Gəncə və Qazax mahalına yayılmışdı. Hər tər-rəfdən ona namələr yazılıb, şe’rü mənzumə göndərib, rə’yini arardılar və təşviqatı ilə iftixar edərdilər və tənqidatı-fazilanələri sayəsində öz əş’arü kəlamlarına təb’dil verib həkkü islah edərdilər.

Mərhum Asinin şöhrəti və hörməti xüsusən Şirvan şüəravü ürəfası məbeynində intişar bulmuşdu. Belə ki, Hacı Seyid Əzim kimi müqtədir bir

şairi-dövrən və ədibi-süxəndan Asinin məliki-şüəra məqamına tutub özünü ona nisbət bir kəmtərin qulam hesab edir. Necə ki, deyibdir:

Nə Asi, ol ki, dəri-izzətində Seyyidi-zar
Qulamı olmaq ilə sahibixtiyar olacaq...

Asinin vaxtında Qarabağ şüəravü ürfələri “Beyti-xamuşan”¹⁶⁹ ismində bir məclis tərtib edib, orada şe’rü qəzəl inşad qıldılar və üdəbəyi-salifənin asari-cəlilələrini mütalə etməklə və həkimanə söhbətlər ilə övqatlarını keçirərdilər.

“Beyti-xamuşan” məclisinin ruhu, əlbəttə, Abdulla hesab olunurdu və məclisə ziynət və rəvnəq verən onun özü idi. Bir belə ürfə məclisi də Şamaxıda bina “Beytüs-Səfa” adı ilə məşhur idi. Bu iki məclisin arasında hər vaxt irsal-mərsul var idi. O namələrdən birisini ki, “Beytüs-Səfa” “Beyti-xamuşan”a göndərmişdir, burada təbərrükən zikr edirik:

ŞAMAXI ŞÜƏRALARINDAN ƏRİZƏYİ-ƏCZÜ İNKİSAR

Calisani-“Beyti-xamuşani”i-məsərrətbünyan hüzurlarına əshabi-“Beytüs-Səfa”dan ol xüsusda ki, bu günlərdə biz şüərayi-Şirvan məbeynində qüvveyi-şe’rə mətanəti-nəzm barəsində müşairə vəqə olmuşdu. Mövlana Füzulidən bir qəzəli-fəsahtməşhun və bələğətməzmunu intixab etdik ki, mütabiqi-qafiyə onun müqabilin deməyə iqdam edək və ol qəzəllər bir-birindən mafövq olmağın imtiyaz etməkdə biz şüərayi-Şirvan arasında mübahiseyi-küllü və mücadileyi-əzəm vəqə olmuşdur. Ona binaən haman qəzəlləri tamamən yazıb, hüzüri-bahirün-nurlərinizə pişnəhad etdik. Ümid ki, əshabi-firdovsnışan, xüsusən ol sərəmədi-dövrən və qibleyi-ürfan Mövlana Abdulla bəy Asi və Novrəsi-əvvəl və tamami əhli-məclis ol qəzəllərin biri-birindən ə’la və pabəst olmağın tərtibən imtiyaz edib, e’lam buyuralar ki, ta bu qəzəllərin hansı hansından ə’la olduğu mə’lum və müşəxxəs ola. Məsələn, bu qəzəl əvvəlincidir, bu, ikincidir, bu, üçüncüdür ilaxır.

Müxlisi-şüma: Hacı Seyid Əzim, Qafil, Rağib, Bixud, Salik, Səfa, Zöv’i və Zühuri.

Füzulinin divanından nəzirə üçün intixab olunan bu qəzəldir:

Təriqi-fəqr tutsam, təb’ tabe, nəfs ram olmaz,
Qına qılsam tələb, əsbabi-cəm’iyyət təmam olmaz.

Dəhanından əsər görməm, miyanından nişan, vəh kim,
Məni-nakamə ömrümdən müyəssər hiç kam olmaz.

Müqimi-kuyi-dərd eylər məni ahi-cigərsuzim,
Bu ahəngi-mələləfzayə bundan xoş məqam olmaz.

Müridi-saqiyəm kim, lütfü əhli-eşqə daimdir,
Nə hasil əhli-zöhdün şəfqətindən kim, müdam¹⁷⁰ olmaz.

Dedim: – Üşşaqə cövr etmə, dedi ol xublar şahı:
Siyasət olmayınca eşq mülkündə nizam olmaz.

Ləbindən qətrə-qətrə qan içər könlüm kərahətsiz,
Şəkərdən olıcaq mey qətrəsi guya hərəm olmaz.

Füzulini məlamət eyləyən bidərd bilməzmi –
Ki, bazari-cünun rüsvalarında nəngü nam olmaz”.

Qarabağ şüəraları kamali-diqqətlə “Beytüs-Səfa” əshabının göndər-
dikləri qəzəllərə baxıb, onlardan əvvəlinci dərəcədə Bixud həzrətlərinin,
ikinci dərəcədə Hacı Seyid Əzimin, üçüncü dərəcədə Zöv’inin, dördün-
cüdə Səfa ilə Salikin, beşincidə Qafilin, altıncıda Zühürinin, yeddi-
cüdə Rağibin qəzəllərini qoyublar. Bu qəzəllər hər biri öz məqamında, yə’ni
onları inşad edən şüəranın tərcümeyi-halından bəhs olunduqda eynilə
dərc qılınacaqdır.

Şirvan şüəralarının rəqəmi-bələğətsənclərindən vüqaa gələn qəzəl-
lərin dərəcəyi-əhəmiyyət və şə’nlərini göstərib, Qarabağ şairləri dəxi
şe’rü qəzəl deməkdə öz qüvvələrini bildirmək üçün onlara cavab olaraq
haman bəhrü qafiyədə hər birisi bir qəzəl tənzim edib Şirvana göndərib-
lər və bu qəzəllər dəxi öz mövqeyində yazılacaqdır.

Asi əleyhirrəhmanın qəzəli budur:

Fəna mülkünə aşiq girməyincə nəfsi ram olmaz,
Məqami-“liməəllah” sirri anınçun təمام olmaz.

Könül, piri-müğanın feyzü lütfi gər ola şamil,
Meyi-vəhdət əyağın al ələ, bu mey hərəm olmaz.

Əzəl şəmsinə ol talib həqiqi hüsn ondandır,
Məcəzi dilrübələr hüsnə aləmdə müdam olmaz.

Hərimi-Kə’bə, səhni-deyr yeksandır, könül,¹⁷¹ billah,
Əgər mə’lumə talibsən sənə fərqi-məqam olmaz.

Məqami-qürbi-yarə vasil ola aşiqi-sadiq,
Rizayi-dustdən özgə ona aləmdə kam olmaz.

Necə vasil olum ol şahə kim, gər olmasa nəzmi,
Məhü mehrü büruci-nəcm seyrində nizam olmaz.

Təriqi-eşqə, Asi, laübalı qoy qədəm bir dəm –
Ki, əhli-eşqdə pərvayi-canü nəngü nam olmaz.

Abdulla bəyin bu kəlami-xoşməalı həm mə'nən və həm fəsahtəcə cəm'ii-müasirinin əsərlərindən mümtaz olub, bəlkə Füzuli əleyhirrəhmənin qəzəlindən dəxi bir az artıq ola. “Məqami-liməəllah” sirrini anlamaq istəyən və nəfsi-əmmarəni özünə tabe etmək fikrinə düşən şəxs gərəkdir özünü fəna dəryasına atıb, dünyadan iman'ı-nəzər etsin.

Həqiqi hüsnə və mə'rifətüllahə vasil olmaq istəyən adam əzəl şəm-sini gərək axtarıb bulsun, çünki məcazi dilrübə və məhvəşlərin hüsnü lətafəti daimi deyil, müvəqqəti, boş bir şeydir. Ona mübtəla olmaq layiq və şayəstə deyil və insan üçün kəsri-şəndir. Əsil həqiqətə və mə'nəviyyətə talib olan kəs gərəkdir hərimi-Kə'bə ilə səhni-deyrdə bir təfavüt gör[mə]sin və bu müqəddəs məqamlara da bir nəzər ilə baxsın.

Şair əsl hürriyyətperəst olub, azadəyi-əfkar və hürriyyəti-dinü e'tiqad onun baş arzularından birisi idi. Şair üçün məscid, kəlisə, künişt və deyr arasında əsla təfavüt yoxdur. Bunların cümləsi Allahın evi mənzeləsində müqəddəs və pak məqamlardır ki, ibadət və mə'rifətüllah üçün bina olunubdur. Bu ali fikri Asi özgə kəlamlarında dəxi izhar qılıbdır.

Qarabağın münafıqları və riyai zöhdü təqvaları ilə məşhur olan zahiri dindarları mərhum Abdulla bəyə şürbi-xəmrədən tövbə, cəbrən tövbə vermək xəbərini Şirvan şairləri eşidib və onun bilaixtiyar tərki-şərab etdiyi bilib, bu barədə şairə tərəcibənd səbkində gözəl bir namə yazıb göndərirlər ki, onu burada tamamən yazıb, qarelərin nəzərlərinə təqdim edirik.

Tərəcibənd ki, Hacı Seyid Əzim və sair Şirvan şüərası Asiyə onun şərab içməkdən tövbə etməyi babında yazıbdırlar:

İlahi, məscidə meyxanə dönsün!
Tökülsün bədəsi peymanə dönsün!
Ola meyxanə bayquşlar yatağı,
Uçub bir mənzili-viranə dönsün!
Nə güldən ötrü bülbül nalə etsin,
Nə dövrü-şəm'ə bir pərvanə dönsün!
Çəmən səhində olsun dağ lalə,
Yanıb, bir atəş-suzanə dönsün!
Pozulsun rəvnəqi-ordibehiştı,
Gülüstani-cəhan neyranə dönsün!
Səfayi-kainat bulsun küdürət,

Bu aləm xəlq üçün zindanə dönsün!
Sənin minbə'd, ey piri-xərabat,
Şərabı-lə'li-nabın qanə dönsün!

Neçün kim, Asiyi-zarü fitadə
Edibdir Şişə içrə tərki-badə.

Edib tə'sir ona zahid kəlami,
Salıb gözdən şərabı-ləlfami,
Çəkib ol xublər zülfü ruxindən,
İbadətlə keçibdir sübhü şami.
Dili-aşiq tək ol səngindil etmiş
Şikəstə sağrū minavü cami.
Təhi-xümdə Fəlatun kimi badə
Qalıb zillətdə, yoxdur ehtirami.
Pozuldu Kəbeyi-ərbabi-hacət.
Səfadən düşdü meykeşlər məqami.
Ola xak ilə yeksan, barilaha,
Nə kim, meyxanə var, səqf ilə bami.

Neçün kim, Asiyi-zarü fitadə
Edibdir Şişə içrə tərki-badə.

Əgər mey olsa kövsərdən ibarət,
Dəxi Seyyiddə yoxdur hiç rəğbət.
Meyi-gülfəmdən əstəğfürullah,
Meyü səccadəvü künci-ibadət.
Şikəst et, Bixuda, cami-şərabı,
Dürüst et, Zöv'iyə, əsbabi-taət!
Oyan, Qafil, götür əl cami-meydən,
Səni məst etməsin bu xabi-qəflət!
Gözün yum, Didə, ruyi-dilsitandan,
Şərabı-nabə, Rağib, etmə rəğbət!
Səfa, düşsün səfadən təb'i-pakın,
Zühur etsin Zühuridən küdurət!
Pozun, ey dustan, divani-şe'ri,
Meyü məhbubdən etmək rəvayət!

Neçün kim, Asiyi-zarü fitadə
Edibdir Şişə içrə tərki-badə.

Filhəqiqə, bu kəlami-dürfişan elə bir naleyi-cigərsuz ilə nəzmə çəkilibdir, elə bir həqiqi və təbii hissiyyatdan doğubdur ki, nə qədər bihiss və bicöv-hər bir vücud olsa dəxi, onun tə'sirindən eymən və salamat qala bilməz.

Bu kəlam nəinki bir şüeraya və sairərbabi-zövqü səfaya hüznü məlal gətirir, hətta zövqü səfadan bilmərrə xəbəri olmayan və quru zöhd və bimə'rifət taat ilə gününü keçirən ridapuşlara da tə'sir edə bilər.

Burada bizim mətləbimiz bu deyil şərəbxarları safə çıxardıb, bir növ'unun eybinə pərdə çəkmək və çaxır içməklə övqatını keçirən bir şairin şərəbdən tövbə istəməsini təəssüflə bəyan etmək ola, haşa və kəlla!

Asi əleyhırrəhmə özü dəxi öz əməmindən razı deyildi. O, həmişə əhibbaları arasında özünün günahkar, xar və zəlil olmağını, kəmalinədəmət və peşmançılıq ilə bəyan edirdi və tövbə, inabə yoluna üz çöndərməyə amadə idi və mə'siyət dəryasına qərç olmağından naşi "Asi" təxəllüsünü halü şə'ninə ən münasib bilib, onu intixab etmişdi.

Bizim yuxarıda zikr olunan tərçibəndi tə'rif etməkdən [məqsədimiz] ancaq o kəlamın mövzun, rəvan və sadə olmağını göstərməkdir. Və nə qədər bir kəlam açıq, mövzun və həqiqi hissiyyatdan vüqua gəlmiş olsa, bir o qədər onun tə'siri dəxi qeyrilərə artıq olur, saxta hissiyyatdan naşi kəlamın oxuyanlara tə'siri olmaz və bəlkə xiffət və kəsəlet gətirər.

Bu təəssüfnamə Abdulla bəyə artıq dərəcədə tə'sir elədi. Şirvan şairlərinin belə iltifatü xülusiyyəti, bu qədər məhəbbətü məvəddəti onu atidə zikr olunan cavaba vadər etdi ki, cığatay və türk dilində artıq məhərət və fəsahtlə rişteyi-nəzmə çəkilibdir.

Abdulla bəy Asinin Hacı Seyid Əzimə və sair şüerayi-Şirvana gön-dərđiyi cavab:

Ə'la, ey saqi-yi-məqbuli-sadə,
Yerüt meyxarlarğə cami-badə.
Peyapey son şərabi-kəhrübayın,
Olubmin gahi yüz birlə fitadə.
Bəla tufanı tuş-tuşdan qopubdur,
Qalıbmin zarü sərgərdan aradə.
Fəlatun minmasa xum kəştisiğə,
Onu ox qərç edərdi işbu adə.
Məni siyrab etmək mümkün ırmaz,
Əgər dur eyləsən məndən ziyadə.
Mənə əhbab itar tə'nə neçün min,
İtaydır Şişə içrə tərki-badə.
Bu zəmmın dəf'inə bir cami-mey dut,
Ki, ta seyr eyləyim kuyi-fənadə.
Salay bu dövri-çərxə bir əlala,
Ki, bolsun Zöhrə xiynagər səmadə.
Məqami-liməəllah əzmin edib,
Bu fərđi eyləyüm hər dəm iadə;

Meyi-vəhdət məsəllün gəməzida yox,
Fəna mülkiğə böylə rəhnüma yox.

O meydən son, koni* işgac Məsiha,
Quyaş həmxanəligni etdi mə'va.
Olubdin aşına ərni onunla
Ölüklər durquzurdu eyləb əhya.
Xəlil etgac onun bir cür'əsin nuş,
Ona gülşən bulub odlar sərəpa.
Onun tə'siri Yusif surətida
Olubdur hadiyi-qürbi-Zəlixa.
Rəvanbəxş eyləgac,¹⁷² saqi, kərəm qıl,
Til eyləb rəbbikül-əlayə quya,
Əlimğa cam uzat fəxric yəduk deb –
Ki, əlimdən toğa ənvəri-beyza.
.....
Fəna deyrin itam bir ləhzei ca.
Əlayiqnin cünudi quzğalaşmış,
Etür bu tilbə dil şəhrini yəğma.
Yerit bir tamcı mey kim, səhl bulsun,
Vücadım tamcisiyə vəsl dərya.

Meyi-vəhdət məsəllün gəmzida yox,
Fəna mülkiğə böylə rəhnüma yox.

Məni derlər ki, tövbə kar imiştüm,
Muğan piriğə bədkirdar imiştüm,
Mənə pir altida mənlük bulub məhv,
Məgər min xod aradə bar imiştüm.
Ki, tövbə eyləgay, ya eyləmaymin,
Bu işdə guyiya muxtar imiştüm.
Əzəl ustadidin alsam ni tə'lim,
Edib əzbər anı aytar imiştüm.
Nidər bu zərreyi-əhqərgə cür'ət –
Ki, mehr altida ziənvər imiştüm.
Məniyyətdən neçün mənlük uray kim,
Düşüb təhtüşşüaə xar imiştüm.
Bulub qafil həqiqət mənzilidən,
Dəriğə, maili-zünnar imiştüm.
Küniştü Kə'bə yeksandır əgərçi,
Çü min xod talibi-didar imiştüm.
Degil çün zöhdü üsyən biməşiyyət,
Neçün bilməm mən üsyankar imiştüm.

Meyi-vəhdət məsəllün qəmzida yox,
Fəna mülkiğə böylə rəhnüma yox.

* Ki, onu – red.

Müjənnin yadidin olmam kənarə,
Edibdür, saqiya, köksümi parə
Çıxar hər sağbədən min novi əfğan,
Bu dərdə istəsən gər bir də çarə.
Töküb ol cami-zərgə badeyi-nab,
Sölə ta mütrib olsun zəxmə tarə.
Nola gər olsa nabi ney tililə.
Dəmi məşğul həmidi-giridigarə.
Məni qafil deyən rəğmiğə¹⁷³ saqi.
Kim özni əhli-hal idər şümarə.
O odluq abdan bir cam tut kim,
Ura ol xərməni-canğə şərarə.

Meyi-vəhdət məsəllün qənzida yox,
Fəna mülkiğə böylə rəhnüma yox.

Dəxi tək eyləgil, Asi, fəsanə,
Səlamət eylə Şirvanə rəvanə.
Səvadi-didədən yaz bir rəqəm kim,
Görərma Didəni bulsun bəhanə.
Zühuri birlə Bixud həzrətiğə
Yetür ixlasi-ərzin bixodanə.
Mən aşrū rağibəm Rağib yüziğə,
Səfadən ğaib olmam ğaibanə.
Səba, etgil mənə sən hər bir imdad –
Ki, imdadın kəsib məndən zəmanə.
Əlin öp Seyyidin ondan son ərz et –
Ki, Həcc əzmilə tüşgandin cəhanə,
Künişti-Rumda, ya kim hərəmdə,
Bulubmu mətləbindən bir nişanə?!
Və ya mən dək o da məhrum qalmış,
Arayıb gərçi düşmüş xanə-xanə.
İrişdirmiş əgər mə'lum üçün elm,
Xoşa hali şərkdir cavidanə.

Meyi-vəhdət məsəllün qənzida yox,
Fəna mülkiğə böylə rəhnüma yox.

Əcnəbi lisanında belə fəsahtət və bəlağətlə şe'r demək hər adamın hünəri deyil. Meydani-süxəndə, əlhəqq, Asi dəxi türk şüərası beynində binəzir, alitəb' və zərif bir vücuddur ki, onunla fəxr etməyə haqqımız var.

Tərki-mey barəsində Abdulla bəyə olunan tənü zəmmün müqabilində ol cənab dərdisər və xumar gətirən və xanələr xərab edən badədən meyi-vəhdətə meylü rəğbət göstərməyini və həтта irişmək üçün onun kimi başqa bir rəhnüma olmadığını zəbani-fəsahtətlə şərhü bəyan edib, saqiyməqbuli-sadəyə xitab edib deyir:

Bu zəmmin dəf'inə bir cami-mey dut –
Ki, ta seyr eyləyüm kuyi-fənədə.
Salay bu dövri-çərxə bir əlala –
Ki, bolsun Zöhrə xiynagər səmadə.
Məqami-liməəllah əzmin edib,
Bu fərdi eyləyüm daim iadə.

Meyi-vəhdət məsəllün qəmzida yox,
Fəna mülkiğə böylə rəhnüma yox.

Vəhdət meyinin həyatbəxş nəş'əvü tə'sirindən şairin qəlbi məhəbbəti-ilahilə ləbaləb olub, ali fikirlər, müqəddəs hisslər onu uca məqamlarda gəzdirir. Saqi-yi-sadədən Asinin təmənnə etdiyi haman bu meydır ki, onu Məryəm oğlu İsa içgəc quyaş həmxanəliyini özünə mə'va etdi və həzrəti-Musa ondan daddıqda haqla dostluq binası qoyub "rəbbi ərni" deməyə cür'ət elədi və İbrahim Xəlilullah onun bir cür'əsini nuş etgəc atəşlər sərəpa ona bir gülşən olubdur və onun tə'siri həzrət Yusif camalında hadiyi-qürbi-Züleyxa olubdur və sair ənbialar və övliyalar o meyin bərəkətindən ülvüvi-məqama yetişib, mə'siyət və zələlətdən xilas olublar. O meydən şair dəxi bir damcı da olsa saqidən ilhah və iltica edib, istəyir ki, onu içməklə zərreyi-vücutu vəsl dəryasına irişməyə yol tapsın.

Tövbə məsələsinə gəldikdə, şair piri-müğana bədkirdar olmağını bəyan edib deyir ki, mən öz fe'lü kirdarımda muxtar olmayıb, əzəl ustadımdan nə tə'lim almışamsa, ona mütəbəət göstərirəm.

Özünü bir zərreyi-əhqər yerində tutub deyir ki, məndə nə qüdrət və ixtiyar var ki, cür'ət edib söyləyə biləm ki, onu edəcəyəm, ya etməyə-cəyəm:

Ki, tövbə eyləgay, ya eyləmaymin,
Bu işdə guyiya muxtar imiştüm.
Əzəl ustadidin alsam ni tə'lim,
Edib əzbər anı aytar imiştüm.

Çün bu dünyada heç bir şey və heç bir əməl məşiiyyəti-ilahisiz deyil, belə olan surətdə meyə meyl etməkdə və ya onu tərək qılmaqda şairdə nə təqsir var və onun özü bilmir ki, o, günah əhlidir yoxsa əhli-savabdır. Necə ki, deyir:

Degil çün zöhdü üsyan biməşiiyyət,
Neçün bilməm mən üsyankar imiştüm.

Ol səbəbdəndir ki, əzəldə meyə və eyş-işrətə məşğul olduğu ibtidai-şəbabında zahidi-bizövqə xitabən deyibdir:

Zahida, guşeyi-məsciddə nəyim var mənim,
Bərbətü çəngü dəf'ü nay, neyim var mənim.

Kövsəri vədə edirsən mənə gərçi nisyə,
Nəqd dəstimdə bu gün cami-meyim var mənim.

Hurü qılmanını çox vəsf eləmə minbərde,
Gör necə saqi-yi-fərxündəpeyim var mənim.

Yığılıb müğbəcələr piri-müğan dövrünə,
Düxtəri-nəş arasında Cüdeyim var mənim¹⁷⁴.

Asiya, meykədə küncün özünə məskən edib,
Nüsrəti-mülki-Kəyavusi-Keyim var mənim.

Kəlamı-Asi, vəfalı aşiq barəsində:

Nəsibim gərçi eşqində bələdir,
Bəla üşşaqə eyni-müddədir.

Xoşam hər cövr ilə qılsa nəvaziş,
Cəfasın çəkməmək, billah, cəfadır.

Cəfa gəlməz pərivəş mahlərdən,
Sanır qafil cəfa, lakin vəfadır.

Ləbi-şirinin ər düşnamə açsa,
Cavabı-aşiqi-sadiq duadır.

Neçün lafi-“ələst” urmazsan, ey məh,
Bilirsən ki, cavabında “bəla”dır.

Şərabi-lə'li-nabın firqətində
Könül rənci-xumarə mübtəladır.

Neçün hicrandan Asi şikvə qılsın,
Rizayi-dust isə, ol həm səfadır.

Təcnisi-Asi:

Rəhm qıl, dəymə, səba, zülfi-kəci-dildarə,
Nə rəva kim, düşə vüs'ətdə ikən dil darə.

Eşq ruyində urub lafi- “ənəlhəq” guya,
Çəkilib zülfə Mənsur kimi dil darə.

Qoyma kim, şanə dəyə zülfə, özün məhrəmsən,
Şərhə-şərhə ol onun tək, onu, ey dil, darə.

Hər xədəngin səfi-müjgandan əgər kəm bolsa,
Kimsəyə etmə güman zülfü ara dildarə.

Asiya, çini-səri-zülfə kim, oldu könül,
Zülməti-şəb tanımaq qüdrəti yox dildarə.

Qəzəli-türki, zülf barəsində:

Ey gənci-hüsn üstə yatan şahmar zülf!
Bir ləhzə, tarı xatirinə, ol kənar, zülf!

Aşüftəhaldır sitəmindən Xitavü Şam,
Maçinü Çin, Hindü Həbəş, Zəngbar, zülf!

Ey şanə, mubəmu gəzibən eylə cüstücu,
Gör handa eyləyib dili-miskini zar zülf.

Mərdümlük eyləyir yenə filcümlə gözlərin,
Lakin üzüqaralıq edibdir şüar zülf.

Üz vermə, sal ayağına, al intiqamımı –
Kim, könlümü bəlalərə qılmış düçar zülf.

Ləşkər çəkibdi xalü xətü çeşm qəmzədən,
Dil kişvərin yəqin edəcək tarmar zülf.

Rüsva nə növ'i olmasın Asi cahan ara,
Razi-nihanımı eləmiş aşikar zülf.

Qara gözlər barəsində:

Edər sehr ilə daim bu xəta kani qara gözlər,
Könül şəhrini yəğma türki-türkani qara gözlər.

Yenə sultani-hindu tək sipahi-xəttə hökm etmiş –
Ki, tutsun dövrü-lə'lində Bədəxşani qara gözlər.

Qəzəli-Çinə bənzətdim bu caduni, xəta etdim –
Ki, onda kəcnigahın şivəsi hani qara gözlər.

Könül məcmu' ikən zülfü-pərişanda edər dərhəm,
Nə təqsir eyləyib bilməm bu zindani qara gözlər.

Verib baş-başə, Asi, qətlinə daim müsəmməmdir,
Bu yektalıqda yoxdur onlara sani qara gözlər.

Əyzən qəzəli-türki:

Könül, hər dəm baxanda ol pərinin lə'li-nabinə,
Olur meyli füzuntər saqinin cami-şərabinə.

Kənari-cudə bağ içrə vətən tut kim, görün kəslər
Desin: təhvil edib xurşid çərxin, bürcn-abinə¹⁷⁵.

Sənə yüz göz dedim ki, mayıl olma zülfi-pürçinə,
Nəsihət tutmadın, səbr eylə kaş, ey dil, əzabinə.

Səba, tənha cəfayi-şanə bəsdir bu dili-zarə,
Tərəhhüm eylə sən, həm bais olma iztirabinə.

Üzün təfsiri-safidir, ona sübhan rəhmanın,
Nə qədri ayeyi-rəhmət yazılmış dörd kitabinə.

Xəyali-arizin çıxarsa könlümdən nola, ey gül,
Urar şəh xiyməgəh tə'mir üçün mülki-xərabinə.

Nə qədri kim, sorar Asi, ləbi-lə'lindən almaz söz,
Yapışmışdır həlavətdən, açılmaz söz cavabına.

* * *

Olmuş məqami zülfi-pərişanı könlümün,
Bir dəm kəsilməz ah ilə əfğanı könlümün.

Rəhm eylə, səxt dəymə, səba, tari-muyinə,
Ol piçü tabə tabı görüm hanı könlümün.

Mö'tad olub qara günə zülfündə xoş keçər,
Mın zülm yetmə, şami-qəribanı könlümün.

Zünnar zülfünə uyuban küfrə uğradı,
Salim qalır və növ' bəs iman'i könlümün.

Kuyində, Asiya, bu qədər nalə eylərəm,
Tə'sir edərmi ol məhə əfğanı könlümün?

Qəzəli-cığatayi:

Səbağə itsam əhvalimni şərh imdad qılğaymu?
Pəyamım giltürüb biçərə dilni şad qılğaymu?

Sifariş eyləsəm şahimğə viran mülk dil şərhin,
Sipahi-dərdü qəmni göndərüb abad qılğaymu?

Məni içgan rəqibi-rusiyəh birlə ol şol bimehr,
Fərağından bənüm qan yutmağımı yad qılğaymu?

Fərağığə belə xugər edibdür xəstə könlümü,
Vüsaliğə genə bilməm oni mö'tad qılğaymu?

İki çeşmin neçin seyd eyləğay avarə könlümnü,
Zəif olğay keyik qəsdin iki səyyad qılğaymu?

Oşol kafirğə köp yalparma, ey dil, mürğini səyyad
Tuzəğdin nalə qılmağlıq bilə azad qılğaymu?

Quyaş rüxsarlardın zərrəcə mehr ummağay Asi,
Ədalət görmağan kəs şahlərğə dad qılğaymu?

Müxəmməsi-bəhri-tə'vil:

Ey zülməti-zülf içrə yüzü mehri-münəvvər, vey bağı-rəşadətdə qədi sərvi sənubər, məqbul yaratmış səni ol xaliqi-əkbər, vermiş sənə zinət, məşşateyi-qüdrət, yox sən kimi lö'bət, bu nazü nəzakət, bu lütfü lətafət, bu qədd, bu qamət, həm hüsnü mələhət, ey ayeyi-rəhmət, yox kimsədə əsla, ey dilbəri-ziba, olmaz sənə həmta Şirinü Züleyxa, layiqdi ki, Yusif ola sən sərvərə çəkər, ey qaməti ər-ər, dodağı qənd mükərrər.

Ruyin çəmən-i-hüsndə ta qaldırı beydəğ, gül urdu müqabildə məgər lafi-“ənəlhəq”, gülbün qurubən dar özünü asdı müəlləq, kim, batma və-balə, düşmə bu xəyalə, olmaz güli lalə həmta o camalə, xurşid misalə, ol arizi-alə, bu çəşmi-qəzalə, bu xəttü bu xalə, bilməm bu nə gisu, nə silsileyi-mu, nə nərgisi-cadu kim, canım alıb bu, əbrü necə əbrü kim, olub bir-birə mülləq, qan tökməyə amadə olub tiği-düpeykər.

Sən simbədən, zülfü rəsən, qönçədəhənsən, aşubi-zaman, sərvi-çəmən, babi-fitənsən, sən sibzəqən, ruysəmən, vəchi-həsənsən, ey ruhirəvanım, qarətgəri-canım, ey qönçədəhanım, əbrusi kəmanım, vey muymiyanım, qılmani-cinanım, ey tutizəbanım, Məhmudi-zamanım, şəm'sü qəmər üzüm, şirin sözü duzlum, tuti kimi sözlüm, süzgün alagöz-üm, ahuyi-Xütən, sərvi-çəmən, dürri-Ədənsən, çatmaz ləbinə abi-bəqa, çeşmeyi-kövsər.

Qan yaşım axar nərgisi-caduni görəndə kim, tiftl təki div edər ahuni görəndə, divanə könül silsileyi-muni görəndə dərdim olu pabənd, yüz mərdi-xirədmənd ta urmayalar bəndi-müşəkkəl, eşidər pənd, ey dilbəri-dilbənd, hicran qəmi ta çənd, verdim sənə sövgənd, bir et məni xürsənd, ver buseyi-pünhan, canım sənə qurban kim, möhnətü hicran bağrım

eləyib qan, kafir də yanar hali-digərguni görəndə, sən həm mənə bir rəhm qıl, ey şuxi-sitəmgər!

Sənsən güli-bağı və ləqəd kərrəmül-insan, “mazaqə bəşər”¹⁷⁶ çəşmi-xumarında nüməyan, vəşşəmsi-züha zülfü ruxin vəsfinə tibyan, ey dilbəri-ziba, sün’i-şəhi-yekta, ruyində hüveyda gər etsə təcəlla ol arizi-həmra, mədhuş olu Musa, olmaz yədi-beyza ol nur ilə həmta, ey sevgili yarım vey çəşmi-xumarım, gör haləti-zarım, yox səbrü qərarım, zünnar səri’-zülfə olub Asiyi-nalan, az qaldı rəhi-eşqdə, ey büt, ola kafər.

Bundan səva Asinin yenə xeyli mövzun və rəvan bəhri-tə’villəri və müxəmməsləri vardır. Cümləsini yazmağa ehtiyac yoxdur: Moşt nomuneye-xərvərəst.

Abdulla bəy ilə Hacı Seyid Əzimin arasında hər vaxt irsal-mərsul olub, hər iki şair bir-birini artıq dost və əziz tutarlarmış. Heyfa ki, Abdulla bəyin Şirvan şairinə yazdığı namələrdən ələ gətirmək məqdur olmadı. Ancaq Hacı Seyid Əzimin əsərlərindən Abdulla bəy Asinin mədhü şə’ində yazdığı gözəl bir qəsidə ələ keçdi. Haman qəsidə budur¹⁷⁷.

Bu qəsideyi-dilfəribdə şairi-rövşənzəmir, yə’ni Hacı Seyid Əzimi-əzimşə’n həzrətləri elə bir məharət və fəlahətə bahar fəslinin yavuqlaşmağını və o fəsilə nə böyük büsatü əlamətlərin vüqaa gələcəyini bir-bir yad edib,ərbabi-zövqü səfanın qəlbini və ruhunu təzələndirib, onlara yenidən həyat və səfa bəxş edir. Dəmi-İsa tək baharın lətif və gözəl nəsimi ruzigarı əhya edəcək:

Şükufə xəl’əti-əşcarı nöqrəduz edəcək,
Behişt əlaməti gülşəndə aşkar olacaq.
Dəhani-yar təkin qönçələr olur xəndan,
Səhab didəyi-aşiq tək əşkbar olacaq.
Şükufədən dönəcək bağ ruyi-cananə,
Bənəfşə bağdə manəndi-zülfü-yar olacaq.

Mərhum Seyid Əzim habelə nazikanə və şivəli tədbirlər ilə, ahəngdar ibarələr və canlı timsallar ilə bahar mövsümünü vəsf edib, onda bir qüsür qoymur və kəlamın axırını Şirvan şüərasına çöndərib, ah-zar və təəssüflə [deyir ki,] onlar şairlərdən üz döndərib kəmiltilfatlıq göstərəcəklər və onun qəmli tərəfinə qəmküsar olmayacaqlar. Vəli şairin könlü bu fikir ilə açılıb sad olur ki, Asiya-dilxəstənin nəzmü nəsrə Səfa ilə Şirvana gəlib onu şadü xürrəm edəcəkdir.

Tarixi-hicriyyənin 1280-ci¹⁷⁸ illərində Abdulla bəy Qarabağ hakimi Mehdiqulu xanın kəriməsi Xurşidbanu həzrətlərinin şairə xoş gölməyən bə’zi işlərindən, xüsusən Seyid Hüseyn ağanın¹⁷⁹ o dərgəhə müqərrəb

olmağından rəncidəxatir olub, babası Qasım bəy mədhü tə'rif etdiyi dürriyektanı həcvə layiq bilib, onun şə'nində bir para föhşü latayıl¹⁸⁰ söyləmişdi.

Əgərçi şair öz əməmindən axırda nadim və peşman olmuş isə də, lakin ağızlara düşən həcvi geri alıb xalqın ağzını qapamaq onun qüvvə və ixtiyarından xaric bir işdir və həcv nəinki tək Qarabağ mahalında, hətta sair vilayətlərdə dəxi artıq sürətlə intişar tapıb, Asi kimi məşhur və alitəb' şairdən belə qəbih, naşayəstə əməlin baş verməsi cümləni heyrət və təəccübə saldı və hər yerdən ona cavab yazılıb, şairi bədnam və bihörmət etdilər. Şairə cavab yazan Gəncədən Mirzə Mehdi "Naci" təxəllüs, Qazaxdan İskəndər ağa "Şair" təxəllüs və hətta Şirvandan Hacı Seyid Əzim ki, Asinin həqiqi [dostu] və onun təb'i-şə'riyyəsinə mədhü təhsin oxuyanlardan birisiydi, bu həcvin müqabilində ona cavab verməyi özünə borc bildi.

Belə rəvayət olunur ki, məzkur həcv yazıldıqdan sonra xanlıq imarətində yuva tikmiş göyərçinlərdən birisinin ayağına bağlanıb buraxılıb və xanlıq qapısında göyərçinin ayağında bağlanmış kağızı görüb və onu tutub, kağızı açıb Xurşidbanu həzrətlərinin huzuruna gətiriblər.

Əvvəlcə haman həcvi Qarabağın özgə şairlərinə isnad veriblər, çünki Abdulla bəydən belə naqabil və çirkin əməl gözləməzdi, bir halda ki, şair özü də o qapıda müəzzəz və möhtərəm şəxslərdən birisi hesab olunurdu. Amma Xurşidbanu özü şe'rü mə'rifət sahibəsi olmağa görə, üslubikələmdən və şiveyi-lisandan anladı ki, belə mövzun və abdar sözlər, həcv də olsa, ancaq Abdulla bəyin hünərindən naşidir.

"Bu nə tavus, nə bulvar, nə İsa bulağı" misrasını oxuduqda onda şəkk qalmayıb deyibdir ki, əlbəttə, bu, Asinin əsəridir və bu şe'r onun babası mərhum Qasım bəyin babilər haqqında yazdığı həcvdəki bir fərdə nəzirə misalındadır ki, deyibdir:

Bu nə Şiraz, nə Zəngan fücürü fisqin –
Hər tərəf kim, baxasan yoxdu hədü payani...

Həcvin ibtidası ki, müqəddimə tərzindədir, yarı farsı və yarı türki dilində artıq fəsahtlə nəzmə çəkilibdir. Burada şair öz könünə rücu edib deyir:

Beşno, ey del, soxənəm tohfeye-hər əncomənəst,
Uyma dünyayə, bu dünyayi-dəni..... əst.
Çon cəvanane-Siyavuşefəte-Zale-fələk,
Xuneşan rixte karəş həme məkrəsto fənəst.

Sağere-badeye-qolqun bekəfə-meyxuran,
 Kaseye-fərqe-Fəramərzo ləbe-Təhəmtənəst.
 Dad əz dəste-qəzavo qədere-bədhərəkət –
 Ke, konun qədre-xəzəf beh ze əqiçe-Yəmənəst.
 Bəcəhan nist kəs əz serre-zəmirəm vaqef,
 Çare yox dərdimə bu dərd məni öldürənəst.
 Ruzo şəb xune-cegər mixorəm Allah bilir,
 Hasilin şəhri-Qarabağda dərdü məhənəst.
 Şekveye-del beke quyəm ke, betəng amədəəm,
 Çünki bilməz bu qəmi kimsə, əgər kuhkənəst.
 Xofte rubahmesalan bekoname-şiran,
 Qafe-Simorğ siyahətəgəhe-zağo zəğənəst.
 Xastəm şəmmei zənduhe-xodəm şərh konəm,
 Del bemən xəndezanan qoft ke, əst.
 Guş qıl ta ki, yüzündən birini şərh qılım,
 Zin soxənhast mərə baese-ənduhe-mənəst¹⁸¹.

Asinin həcvinə verilən cavablardan şayani-diqqət olanı, əlbəttə, Hacı Seyid Əzimin cavabıdır. Sairlərinki başdan-ayağa nalayiq fəhşlərdir, cavab deyil.

Hacı Seyid Əzim isə Asinin təb'ini, elmü kamalını, nəzmü əş'arını tərif edib, izhari-təəccüb və təəssüf qılır ki, o öz təb'i-şə'rini ki, dövrəna şöhrət salıb, həcvü əfsanə deməyə sərf eləyir və halanki:

Şaira, həcv demək izzətə bir maye deyil,
 Şe'rdir, yaxşı-yamanı olu, bu, ayə deyil.
 Həcvə adət eləmək şairə bir payə deyil,
 Kişilik mayəsi ancaq ... deyil,
 Var elə zən ki, biri əlli min oğlanə dəyə.

Sonra Seyid bir növ' töhmət və zəmm dilini açıb, Asiyə irad edir ki, biz Qarabağ əhlini qəyur və təəssüfkeş eşitmişdik ki, bir-birinin qeyrət və namusunu çəkir. Səndə bunun əksi görünmək, öz əhlinizi, xüsusən xan qızı kimi vəliyyün-niəminizi həcv etmək bir əmri-əcibdir ki, bizim cüm-ləmizi heyrətə salıbdır.

Biz eşitmişdik olur əhli-Qarabağ qəyur,
 Gözləyir bir-birini işdə bəqədri-məqdur,
 Səndə bər'əksinə bu əmri-əcib etdi zühur,
 Edib öz əhlinizi həcv, həm etmək məşhur,
 Arif ol kim, bu rəviş məşrəbi-ürfanə dəyə.

Hacı Seyid Əzimin yazdığı cavab ki, gözəl bir müxəmməsdir, bu sayaq başlanır:

Asiya, sözlərinin hər biri min canə dəyər,
Bir sözün qədrdə yüz min düri-qəltanə dəyər,
Nəzminin hər biri yüz lə'li- Bədəxşanə dəyər,
Bəhri-təb'in ki, göhər kanıdı, min kanə dəyər,
Xatirin gülşəni yüz rövzeyi-rizvanə dəyər.

Gərçi tifi-süxənə çoxlar olublar dayə,
Leyk bihudə salıbdır başını qövğayə,
Dəstrəs olmadı bir kəs göhəri-mə'nayə,
Gərçi çoxlar bu ərusi eləyir pirayə,
Sanma xamən kimi zülfi-süxənə şanə dəyər.

Şişə içrə səni ol kimsə ki, etmiş icad,
Hər pərizadə vüsalilə edibdir dilşad,
Xatirin xoş meyi-gülgun ilə, təb'in mö'tad,
Fərəhin çox, kədərin yox, dəxi mülkün abad,
Bu şərəf qədr ilə yüz mənəbi-sultanə dəyər.

Bu da bir lütf ki, aləmdə xudavəndi-kərim
Lütf edibdir kərəmindən sənə bir təb'i-səlim,
Olu viranə bu mə'murədə hər mülki-qədim,
Leyk itməz əsərin, şe'r ilə, ey dürrü-yetim,
Bu fərəh, həqqi ki, yüz mülki-Süleymanə dəyər.

Təb'i-şe'rin ki, sənin şöhrət edib dövrənə,
Leyk əfsanəyə sərf eyləməyin əfsanə,
Gəldi bir həcv bu günlərdə yenə Şirvanə –
Ki, demişdüz onu bir nəslə-əzimiş-şənə –
Ki, dəri-dövləti yüz dərgəhi-xaqanə dəyər.

Tapmısz eyb bunu ol göhəri-yektadə –
Ki, gedib seyidə, namusunu vermiş badə,
Bu deyil eyb, təfərrüc eləsən mə'nadə.
Gər bu xanzadə isə, ol biridir şəhzadə,
Həqqi ki, aləmi-mə'nadə bu iş canə dəyər...

Hacı Seyid Əzimin cavabı iki-üç bənddən başqa tamamən Abdulla bəyə tənbeh və tövsiyədir və onun təb'i-gövhərsəncinin əfsanəvi hədyana sərf olunmasına pürməlalü ənduh bir təəssüfdür. Ol səbəbdəndir ki, Qarabağ şüərası mərhum Seyidin belə tənbehimiz cavabının müqabilində bir söz də deməyib, sair Asiyə həcv yazan şairlərin hörmət və abrusunu tökübdürlər. Xüsusən Mirzə Mehdiyə onun cavabı sərt olubdur. Və cavab yazanlardan məşhuru Mirzə Əli Əsgər Novrəs və Xarrat Qulu “Yusif” təxəllüs olublar.

1291-ci tarixdə şəbanın qürrəsində¹⁸² Abdulla bəy ömrünün hənuz cavın sinnində Şuşa şəhərində Allah rəhmətinə vasil olubdur və müasiri olan şüəravü üdəbavü zürəfaları böyük bir yasa mübtəla edibdir. Və bu vəqəeyi-pürməlal cümlədən artıq Qarabağ şairlərinə tə'sir edib. Onlar Şamaxı şairlərinə Asinin vəfatını belə xəbər veriblər:

Xəzan olsun görüm fəsl-i-bəhari,
Dəmadəm tirə bulsun ruzigarı!
İlahi, yetməsin bülbül muradə,
Çəkə gülşəndə daim rənci-xari.
Dəxi baş çəkməyib düşsün həvadən
Cahan bağında sərv-i-cuybari.
Təravət tapmasın gül, qönçə qalsın,
Ola sünbüllərin aşüftə, tari!
Solub düşsün görüm mərdüm gözündən
Dəmadəm nərgisi-məsti-xumari!
Axar sular görüm al qanə dönsün,
Qurusun nəhr içində abi-cari.
Təəyyüş məhv ola səhni-çəməndə,
Tuta xaşak tərifi-kəştizari.
Bahar olcaq əzəl çəksin xəcalət,
Bənövşə, qasidi-fəsl-i-bahari.

Neçün kim, Asiyi-zarü fitadə
Əcəl peymanəsindən içdi badə¹⁸³.

Ola eşq əhlinin eşqi məcazi,
Həqiqət birlə yoxdur imtiyazi.
Neçün ağaz qılsın dildən aşiq
Nəvadi-dilkəşü suzü güdazi.
Olub sakit, deməz Məcnun üçün el
Dəxi əfsaneyi-tulü dirazi.
Bəli, Mahmud şahın var həqqi,
Fəramuş eyləsə mehri-Əyazi.

Sanır Fərhad-i-məhzun təlx kamın,
Edə Şirin ona gər işvə, nazi.
Züleyxa vəslini tərək etdi, bolmuş
Məhi-Kə'nənə töhmət eşqbazı.
Dəxi bundan sora əhli-məhəbbət
Edərmi şövq ilə razü niyazi?!

Neçün kim, Asiya-zarü fitadə
Əcəl peymanəsindən içdi badə.

Şəhid olsun şəhidi-kuyi-canan,
Tapa bəlkə təriqi-kamrani.
Bu şəhr içrə həsari-ümdə Salar
Bülənd etsin gərək suzi-nihani.
Qaranın ruzigarı tirə bolsun,
Pərişan könlü olsun zülfi-sani.
Qılıb Məxfi fəğanın aşikara,
Yanıb bu qüssədən cism ilə cani.
Qaradağı¹⁸⁴ bu dağ içrə yanıbdır,
Ola bərhəm bu dövri-asimani.
Fəna seyr eyləsin rahi-fənani,
Odur vəqədə ömri-cavdani.
Qurtarmaz Yusifi çahi-bələdən
Görə gər vəsləti-Yusifliqani.
Olub bu qüssədən Ağəh xəbərdar,
Dəmadəm künci-qəmdir aşiyani.
İlahi, Novrəsi-məğmümü məhzun
Görərmə bir də ruyi-şadimani?

Neçün kim, Asiyi-zarü fitadə
Əcəl peymanəsindən içdi badə.

Bəzi nüsxədə tərci olunan bəndin ikinci misrası “Əcəl saqisindən nuş etdi badə” yazılıbdır.

Abdulla bəyin təxminən min beş yüzə qədər əfradı vardır ki, ibarətdir müxəmməsət, müstəzad, tərcibənd, qəzəliyyat, təcnis və növhəcatdan. Heyfa ki, bu əsərlərdən çoxusunu ələ gətirməkdə aciz qaldıq. Növhələ-rindən nümunə üçün birisini ki, İmam Hüseyn əleyhissəlamın rəşid və gözəl oğlu Əli Əkbərin qətlə barəsində tənzim olunubdur, burada dərc olunur:

Yıxdılar atdan çü Əli Əkbəri,
Səslədi Abbasi-ələmpərvəri:
Nadə Əliyyən, Əliyyən, ya Əli!
Gül bədənin Xuliyü Şimrü Sən'an

Etdilər amaci* -xədəngü sinan.
Zərrəcə rəhm eyləməyib kufiyan,
Qətlinə məcmu'isi oldu cəri,
Nadə Əliyyən, Əliyyən, ya Əli!¹⁸⁵

* A m a c – nişan

Xiyməgəhə üz tutub ol məhliqə,
Ərz elədi key şahı-Kərbübəla,
Gəl, başımı al dizinə, ya əba,
Payinə isar eləyim bu səri',
Nadə Əliyyən, Əliyən, ya Əli!

Almamışam mən bu cahan içrə kam,
Etməmişəm toy otağında məqam,
Xeymədə yol gözlər o bikəs anam,
Yox bu qərib ölkədə bir yavəri,
Nadə Əliyyən, Əliyyən, ya Əli!

Qoyma, baba, bikəsü biyavərəm,
Hüsndə mən saniyi-peyğəmbərəm,
Bir nəzər et, axır Əli Əkbərəm,
Qoyma dəxi kim, uralar xəncəri,
Nadə Əliyyən, Əliyən, yə Əli!

Gəl, özünü Əkbəri-zarə yetür,
İstidi qum, başımı yerdən götür,
Leyk gələndə anamı həm götür,
Sağ görə bəlkə Əliyi-Əkbəri,
Nadə Əliyyən, Əliyən, ya Əli!

Çünki eşitdi bu sədanı Hüseyin,
Qoydu belinə əlin ol şahı-din,
Günbədi-çərxə yetirib şurişin,
Eylədi piçidə o dəm ləşgəri,
Nadə Əliyyən, Əliyən, ya Əli!

Ta ki, başı üstə yetirdi özin,
Eylədi balıq başı altda dizin,
Pak elədi qandan o şəhla gözin,
Aldı qucağına o məhpeykəri,
Nadə Əliyyən, Əliyən, ya Əli!

Ərz elədi Əkbəri-gülgüncəfən,
Ya əbətə, həqqi-imami-Həsən,
Mən gedirəm, lütf elə Leylayə sən,
Zeynəbə tapşırğilən ol müztəri,
Nadə Əliyyən, Əliyən, ya Əli!

Hansı cəfalar ki, o qövmi-dəğa,
Görmədilər şahı-şəhidə rəva?!
Qoydular ol Qasimə qandan həna,
Tirə hədəf eylədilər Əşgəri,
Nadə Əliyyən, Əliyən, ya Əli!

Ləşkəri-küffar çü səf qurdular,
Ol şəhin ənsarini öldürdülər,
Xiymeyi-peyğəmbərə od vurdular,
Etmədilər yad şəhi-kövsəri,
Nadə Əliyyən, Əliyən, ya Əli!

Ziynəti-əhli-hərəmi hər nə var
Qarət edib ləşkəri-kin aldılar,
Etdilər üryan dəvə üstə səvar
Zeynəbi-biçarəvü qəmpərvəri,
Nadə Əliyyən, Əliyən, ya Əli!

Fatimə, ol düxtəri-sibti-rəsul
Gərçi murad almayıban qaldı dul,
Qeyrəti-Qasim necə eylər qəbul,
Şamə gedə, olmaya bir məcəri,
Nadə Əliyyən, Əliyən, ya Əli!

Qıl nəzər, ey padşahi-məşriqeyn,
Yekkə qalib Kərbübəladə Hüseyin,
Hanı o əl eylədi fəthi-Hüneyin,
Götürdü şirvar dəri-Xeybəri,
Nadə Əliyyən, Əliyən, ya Əli!

Lütf elə, ey novgüli-baği-Xəlil,
Asiyi-miskin sənə olmuş dəxil,
Qoyma ki, məhşər günü olsun zəlil,
Rövzeyi-rizvanə sən ol rəhbəri,
Nadə Əliyyən, Əliyən, ya Əli!

İBRAHİM BƏY “AZƏR”

Mərhum Abdulla bəy Asinin müasirlərindən Qarabağda məşhur olanları: Bunlardan Abdulla bəyin öz qardaşı İbrahim bəy Əli bəy oğlu Fuladov “Azər” təxəllüs çox zərif, bakəmal və xoşxülm bir adam idi. Sımdə qardaşı Abdulla bəydən böyük idi. Rusca dəxi yaxşı savadı var idi. Vəkillik edərdi. Təb'i-şə'riyyəsi dəxi var idi, amma bu qədər rəvan deyildi, necə ki, Abdulla bəyin təb'i səri' idi. Vəfatı ittifaq düşübdür tarixi-hicriyyənin indiki on dördüncü əsrinin ibtidalarında – min üç yüz birdə və ya ikidə¹⁸⁶. Yaxşı və mövzun qəzəlləri var, türk və fars dilində.

Qəzəli-türki:

Ahu kimi baxanda o məstanə gözlərin,
Baxdıqca eyləyir məni divanə gözlərin.

Fərhad kimi mən kimiyə dağ çapdırır
Şirin baxışlı xosrovi-xubanə gözlərin.

Hər dəm ki, istəsə baxa bir gəc nigah ilə,
Yüz min könül yıxar yenə cananə gözlərin.

Zənciri-eşqini salıban boynuma mənəm,
Bak etməyib çəkər məni hər yanə gözlərin.

Eşqin edibdir Azəri-dilxəstəni cünun,
Məcnun sifət salıbdı biyabanə gözlərin.

Qəzəli-digər:

Arizin göstər gülə gülşəndə həmrələnməsin,
Qəddi-rən'a qarşısında sərv balalənməsin.

Zülfü-mişkini-müsəlsəldə xəcil qıl sünbülü,
Çeşmi-məstin nərgisə göstər ki, şəhlələnməsin...¹⁸⁷

Mahi-nov kimdir günəş puxsarın ilə bəhs edə,
Bir kəsinti dırnağınla hiç qürrələnməsin.

Çün könül məhbəsdür zülfündə, gəl bir rəhm qıl,
Vurma əl zəncirə zindan əhli qövğələnməsin.

Gər sənin eşqində Azər olsa rüsva, eybi yox,
Kuhkən Şirindən ötrü necə rüsvalənməsin?!

MİRZƏ ƏBÜLHƏSƏN İBN KƏRBƏLAYI QASIM QARABAĞI “ŞƏHİD”¹⁸⁸

Mərhum Molla Zeynalabdin Sağəri ilə bir əsrin adamıdır¹⁸⁹.
Qəzəli-Şəhid:

Vahəsərəta ki, tərki-vəfa qıldı yarlər,
Əfğan ki, keçdi həsrət ilə ruzigarlər.

Dərda ki, yarsız qəmi-hicr aldı canımı,
Qaldı könüldə məhşərə çox intizarlər.

Sövdayi-zülfü xəttini başdan çıxarmazam,
Gər başım içrə məskən edə mur, marlər.

Künci-qəfəsdə bülbüli-miskin edər fəğan,
Tutmuş məqam səhni-gülüstanda xarlər.

Əfsus, gül eşitmədi bülbül nəvalərin,
Yetdi xəzan gülşənə, keçdi baharlər.

Ömrüm əziz saxla, Şəhid, olsa gər nəsib,
Əyyami-vəsl lazım olur çox nisarlər.

Qəzəli-farsiyi-Şəhid:

Ey an ke, şurə-eşqə-to oftade bər sərəm,
Qeyr əz to nist dər do cəhan kame-digərəm.

Ta dər deləm həmişə xəyalət mosəvvərət,
Dər didə nist coz to behər ca ke, bəngərəm.

Şuqə-roxe-to pırəhəncə-səbre-mən dərid,
Digər mən əz kocə ke təhəmmol bər avərəm?

Peyvəste zekre-name-to verde-zəbane-mən,
Peyvəste nəqşə-ruye-to dər del mosəvvərəm.

Nəzzareye-cəmale-to yekdəm bekame-del
Xoştər bovəd ze məmləkəte-həftkeşvərəm.

Ba hər çe dər cəhan betəqabol nəzər konəm,
Zibatər əz to nist digər pişə-mənzərəm¹⁹⁰.

Qəzəli-digər:

Toi konun ke bexubi boləndmərtəb'e şahı,
Qətile-tiğə-to şəhri, nə ləşkəri, nə sepahi.

Betələti ke, to dari mərə nəmand qərari,
Nədanəmət beçe mani nə aftabo nə mahi.

To dər moqabele-çəşmi vəli mərə ze təhəyyor
Nə qodrəti betəkəllom nə corəti benegahi.

Çe xanəmət ke, to şirintəri zəhər çe bequi,
Çe quyəmət ke, zibatəri ze hər çe bexahi.

Mərə ze padşəhi beh nəzər beruye-to kərdən,
Beğeyre-qorb nəxahəm mənəsbəyo nə cahı.

Hezar bar betiğ ər zənənd əz to nəgərdəm,
Ze meyle-kahroba exteyar nist bekahi.

Be şouqe-anke mənəm əz to dide baz nəpuşəm, –
Ke, mənə-nəxl koca əz əsəl təvand sepahi.

Beezterar ke darəd zedidəne-məhe-ruyət,
Şəhide-eşq nədarəd beruze-həşr qonahi¹⁹¹.

MİRZƏ HÜSEYN BƏY “SALAR”

Abdulla bəy Asinin müasiri, əhli-kəmal və sahibi-təb'i-səlim olan şairlərdən birisi də Mirzə Hüseyn bəy vələdi-Məhəmməd ağa “Salar” təxəllüs idi¹⁹². Çox pürməzmun fars qəzəlləri vardır və gözəl türk qəzəlləri çoxdur. Onlardan birisini nümunə üçün məcmuəyə daxil edirik:

Mari-siyahi-zülfün edər xanə könlümü,
Qıldı məhəlli-gənc bu viranə könlümü.

Tiri-bəlayə etdi hədəf aqibət məni,
Ya rəb, görüm ki, seydvəş oxlanə könlümü.

Qəmzən çəkib xədəng, qaşın tir ilə kəman,
Qanlı kimi çəkər hərə bir yanə könlümü.

Qoyma ki, şənə dil uzada tari-zülfünə,
Allah üçün batırmagilən qanə könlümü.

Xalın həvası ilə könül qondu zülfünə,
Axır əsiri-dam elədi danə könlümü.

Hər sübhlər bu xəstə dili xəstə eyləyir
Gahi nəsimi-sübh, gəhi şənə könlümü.

Salarını qoyub qəmi-hicranda mübtəla,
Rəhm eyləməz, edər yenə viranə könlümü.

MİRZƏ HAQVERDİ “SƏFA”

Mərhum Mirzə Əlinin oğludur ki, sabiqdə Şuşa qazisi idi¹⁹³. Mirzə Haqverdi ziyadə dəqiq və zərif bir vücud idi və əş'arü kəlamından belə anlaşıq ki, Şeyx Əttar və Şəms Təbrizi kimi böyük və fəzil ədiblərin asari-cəlilələrindən feyzi kamalat əxz edib, onların tutduğu təriqü məsləkdə müdavimət edib şe'r deyərmiş və əş'arının çoxusu fars dilində yazılıbdır.

Qəzəli-Səfa:

Ətəş fəkəndə bər çəmən aho fəğane-ma
Çon suxt bağban beçəmən aşeyane-ma.

Tarac kərd zağə-siyəh busetane-ma,
Bərçide şod ze bade-xəzan qolsetane-ma.

Zağə-siyəh çə kərd neşimən beşaxe-qol,
Xamuş gəşt bolbole-xoşnəğmexane-ma.

Ğeyr əz rəğib bər dəre-to dadxah nist,
Key miresəd beguşe-to raze-nehane ma.

Səhləst gər hezar cəfa bər Səfa resəd,
Ğeyr əz bəla nədidə tənə-natəvane-ma¹⁹⁴.

Məsnəviye-Mirzə Haqverdi:

An ke, dur oftade əz Həndustan
An mənə-qamdidəəm, ey dustan!
An ke, dur oftad əz bostane-ons,
An mənəm, ey tayerane-bağə-qods!
Baz seyre-aləme-can kərde del,
Baz yade-əhde-canan kərde del.
Balfəkən gəşt mörğə-ruhe-mən,
Dər həvaye-bağə rağə əncomən,
Dərəd əndər sər həvaye-əndəlib,
Bəhre-qol dərəd nəvahaye-ğərrib,
Aşeqe-məhcur yade-vəsl kərd,
Bin ke-Məcnun meyle-suyə-əsl gərd.
Nəleye-del huşəm əz sər bərd baz,
Yad əz yaro diyar avərd baz.
Cənebe-qolşən məgər dərəd həvəs,
Rəxnəfkən gəşte mörğ əndər qəfəs.
Mövətəne-əslə beyade-dəl fetad,
Kərə-dəl bərə-degər moşkel fetad.

Ey dəriğa, şod bəharo qol qozəşt,
Şod çəmən əfsordevo bolbol qozəşt.
Gər çərəsvərəm ze del xizəd fəğan,
Ney əcəb vամandei əz karvan.
Ey xoş an bəzmi ke, vəcde-hal bud,
Məcməi-ruhaniyan əhval bud.
Məhfe'le-qodsi kəlaməş məşqe-yar,
Məclese-onsiyo şinəş eşqe-yar.
Ey xoş an dərsi ke, Eşraqi bovəd,
Ey xoş an şərhi ke, Moştaqi bovəd!
Rəft xorşido məhe-ənvər kocast?
Xoşk şod dərya, vəli qouhər kocast.
Gərçə məhcubəst əz rox ruye-yar,
Leyk surət dərəm əz vey yadeqar.
Gər besurət dərəm əz an delroba,
Leyk dərəm dər del əz vey kəhroba.
Suye- mə'na mikesəd cane-məra,
Minəmayəd rahe-canane-məra.
Ey ze dərya mande qouhər yadeqar,
Vey qolabe-qolsetane-ətre-yar,
Zan qohər bəxşa ziyai çon çerağ,
Zin qolabəm ətrpərvər kon dəmağ.
Qah-qahi yade-in məhcür kon,
Ture-delra əz təcəlli nur kon.
Qah-qahi nafehai əz tətər,
Qah-qahi namechai meşkbar.
Suye-in oftade dur əz an hərəm,
Cane-mən, befrest əz rahe-kərəm
Namei kan əz diyare-yare-mast,
Behcətəfzaye' -dele-bimare-mast.
Hər nəsimi kəz diyare-yar xast,
Cane-aşeqra bəsi rahət fəzast.
Bər gereftaran hədisə-yar xoş,
Pişe-bolbol söhbəte-qolzar xoş.
Mən ke, dur oftadəm əz yaro vətən,
Bər şoma xoş bad, ey yarane-mən!
Bənd-bəndəm çon bər aməd dər fəğan,
Əlaman, əz dərde-hecran, əlaman¹⁹⁵

KƏRBƏLAYI QULU XARRAT VƏLƏDİ-MƏHƏMMƏD PƏRİ NAZZADƏ “YUSİFİ”

Kərbəlayi Qulunun sən'əti xarratlıq idi. Çox dəqiq və əhli-zövq, şirinkəlam bir şəxs idi ki, cümlə Şuşa əhli onu əziz və mehriban tutardı. Öz sən'ətində artıq məharəti olduğu kimi, elmi-musiqidən dəxi baxəbər idi və Qarabağın məşhur xanəndələri ki, ibarət[dir] Hacı Hüsidən, Məşhədi İsadan, Çətənə Məhəmmədin oğlu Əsəddən, Əbdülbaqi və qeyrilərindən, onun dəstpərvərdələridir.

Kərbəla faciəsinin şəbihini göstərməkdə onun misli yox idi. Belə ki, şəbihgərdanlığın binasını və ziyadə şükuh dəstgah ilə bu hüznəvər keyfiyyətin macərasını tə'sis və təşkil etməkdə onun yədi-beyzası vardı.

Belə rəvayət olunur ki, bir dəfə bir işdən ötrü Kərbəlayi Qulu Tiflisdə gəlibmiş. Öz dəstpərvərdəsi olan Əbdülbaqidən kəmə'tinalıq izhar edibdir və Kərbəlayi Qulu bunun səbəbini bilmək istədikdə cavab xanəndə onun cavabında sərt sözlər ilə deyildir ki: “Mənim nişəst-bərxast etdiyim adamlar Tiflisdə nüçəbası və gürcü knyazlarıdır. Səninlə mənim nə əlaqə və rəf'-rücüum ola bilər?” Kərbəlayi Qulu onun müqabilində cavab verib ki: “Sən sövtünlə məğrurlanıb ustadına kəc baxırsansa, əlimdəki sən'ətim dəxi mənim üçün mayeyi-fəxrdir və məni sənə hərgiz möhtac etməz”. Bu göftügdən sonra Xarrat Qulu bir zərif qəlyan səri' qayırib və onun üstünə bu şe'ri yazıb, o vaxtdakı Qafqaz canişini veliki knyaz Mixail Nikolayeviç¹⁹⁶ təqdim edibdir:

Çube-zəifra əgərəş tərbiyət dəhi,
Cayi rəsəd ke busəgəhe-xosrovan bovəd¹⁹⁷.

Xarrat Qulunun belə zərif işi sərdara xoş gəlib, ona hədiyyələr ə'ta edibdir və Əbdülbaqi öz işindən xəcalət çəkibdir.

Mərhum Abdulla bəy yazdığı həcvə cavab verənlərdən, necə ki, sabiqdə zikr olundu, birisi də Mirzə Mehdi Gəncəvi idi – “Naci” təxəllüs. Çün Naci cümlə Qarabağ əhlinin irzü namusuna toxunub, İbrahim xanın hər gecə bir düxtəri-bakirə almağına işarə qılmışdı, ol səbəbdən şüərayi-Qarabağ ona cavab verməyi özlərinə borc bilib, bu əmri Xarrat Quluya həvalə etmişdilər ki, həcvguluqda onun misli yoxdu. Və Xarrat Qulu dəxi dörd həcv dalbadal Naciyə göndərmişdi. Əvvəlki həcvin axırını bu şe'rlər ilə qurtarır:

Çöp uzatmaz arının deşiyinə bir əhməq,
Çünki nişter kimi var nişi onun, niş uranəst.

Təmə'i-xəl'ət ilə özünü saldın tələyə,
Bəli, quyruq görə tülkü tələ içrə düşənəst.

Mehdiya, məhdi-təfəkkürdə idi tifli-xəyal,
Oyadıbsan yuxudan, eylə yəqin yatmayanəst.

Dəxi bundan sora tab eyləgilən, gör ki, sənin
Həcvinə rağib olanlar nə qədər əhli-fənəst.

Yusif, Asivü Novrəs, biri Mahmud, Fəna,
Biri Salar, biri Sadiqi-gürgi-köhənəst.

Dəxi Agahü Qara, Nazimü Məhzun, Şəhid,
Fənni-əş'ardə hər birisi bir əhrimənəst.

Katibü Aşiqü Məxfiyyü Həkimü Müznib,
Azərü Sabitü Hicriyyü Vəfara hünərəst.

Şüəra əllərinə düşdü əcəb dəstəviz,
Etməyincə səni rüsvayi-cahan əl çəkənəst?

Ol xəbərdar yəqin "Beyti-xəmuşan" əhli
Hər biri həcv yazıb qulluğuna göndərənəst.

Şiri-dərrəndələrin saxlamışam zəncirin,
Yoxsa rubah şikar etməyə cümlə gedənəst.

Müntəzirdir şüəra Gəncə ara ta görələr
Bəyü xanzadə nə gunə sənə tənbeh edənəst.

Qəzəli-Yusif:

Baz dər Mesre-çəmən Yusefe-qol peyda şod,
Əndəliban ço Zoleyxa besərə-ğoyğa şod.

Həmço Fərhad bər aməd bəfəğan morğə-çəmən,
Qonçe əz bade-səhər çon ləbe-Şirin va şod.

Bər dele-lale əyan gəşt ço Məcnun daği,
Nərges əndər çəmən əz eşvəgəri Leyla şod.

Gəşte çon Vameqe-bidel beqolestan bolbol,
Dər qolestan qole-əhmər ço roxe-Əzra şod.

Səhne-qolşən Dəgəh əz Şuro-Nəvaye-bolbol
Rast ba ləhne-Homayun* por əz gəyğə şod.

Mordeqan əz çəmənə-nəfxeye-İsaye-səba
Sər ze xak aredo birun ze dəməş əhya şod.

Yusefi dər gəme-an delbərə-manənde-Əyaz
Həmçə Məhmud rəhe-eşqe-cəhan rosva şod¹⁹⁸.

Bundan əlavə Yusifinin gözəl kəlamları çoxdur. Ancaq bununla iktifa edirik: Moşt nomuneye-xərvərəst¹⁹⁹.

* Dügah, Şur, Nəva, Rast, Humayun – muğam adlarıdır

MƏHƏMMƏDƏLİ BƏY MƏŞHƏDİ ƏSƏD BƏY OĞLU “MƏXFİ”

Qarabağ şüəravü zürəfasının birisi də mərhum Məhəmmədəli bəy Məşhədi Əsəd bəy oğlu “Məxfi” təxəllüs idi ki, xeyli mə’rifətli, nəcib və xoşxülq bir vücut idi. Türk və fars dillərində nəzmən və nəsrən xeyli əsərləri vardır. Heyfa ki, onlardan çap olanı yoxdur.

Rus dilində yaxşı savadı var idi. Tə’lim və tərbiyəsi Şuşa qalasında olubdur. Altmış sənə kimi yaşayıbdır. Vəfatı min üç yüz onuncu illərdə ittifaq düşübdür^{199a}. “Beyti-xamuşan” üzvlərindən hesab olunurdu. Qarabağ şairlərinin içində artıq möhtərəm sayılırdı²⁰⁰. Əsərlərindən bir neçə qəzəllər burada zikr olunur.

Qəzəli-Məxfi:

Oğrun yenə əğyarə baxar yar içəridən,
Bu baxmağı, əlhəq, məni odlar içəridən.

Hicrində gözüm yaşı töküldükcə qutarmaz,
Guya ki, bu qan çeşməsi qaynar içəridən.

Şəhdi-ləbini sormasa, sönməz dili-suzan,
Əzbəs ki, yanır narə o bimar içəridən.

Könlümdə olan yarəni bir-bir görəsən ta,
Bir xəncər alıb köksümü sən yar içəridən.

Munca tökərəm əşk, könül ətəşi sönməz,
Əzbəs ki, tutub zar könül nar içəridən.

Əğyar ilə həmbəzm ola bu lələüzarım,
Min yarə urub köksümə dağlar içəridən.

Heyhat vüsalın ola bu Məxfiyə qismət,
Ta çıxmaya bəzmindəki əğyar içəridən.

Əyzən qəzəli-Məxfi:

Hər kəsin kim, can üçün bir mehriban cananı yox,
Öylə bilsin cismi var, amma içində canı yox.

Bir könül kim, xalidir aləmdə zövqi-eşqdən,
Bir xərəbə mülkə bənzər kim, onun sultanı yox.

Ləblərin bir abi-heyvandır, xətin zülmət ona,
Böylə zülmət içrə Xızrın çeşmeyi-heyvanı yox.

Hər ay olduqda müdəvvər var bir nöqsanı, leyk
Bədrələnmiş aydır, ol arizin[in] nöqsanı yox.

Zülfünə eşq əhli iman verməyin zahid əgər
Küfr söylərsə, nola ol kafirin imanı yox.

Hər qəm olsa dəhrdə derlər ki, bir payanı var,
Gör nə qəmdir dərdi-hicrin kim, onun payanı yox,

Yar cövrü təndə mehman olsa, xoşdur könlümə,
Tarmar olsun o evlər kim, onun mehmanı yox.

Hər vüsəlın aqibət aləmdə bir hicranı var.
Talibəm mən ol vüsələ kim, onun hicranı yox.

Dərdimin tədbirini sordum Fəlatundan, dedi:
Məxfi, dərdin eşq dəridir, onun dərmanı yox.

Bu qəzəldə xeyli xoşməzmun şe'rlər vardır ki, möhtərəm oxucuların onlara ətfi-diqqət etmələri məmuldur. Məsələn:

Yar cövrü təndə mehman olsa, xoşdur könlümə,
Tarmar olsun o evlər kim, onun mehmanı yox.

Əyzən qəzəli-Məxfi:

Müsəlsəl türreyi-tərrar gahi rast, gahi kəc,
Tökülmüş qamətə, oynar gahi rast, gahi kəc.

Düşər gəh rast zülfün qamətə, gəh kəc, bu, adətdir.
Çıxar sərv üstünə şəhmar gahi rast, gahi kəc.

Yenə qan etmək istərmi, baxır çox xəşm ilə çeşmin,
Misali-mərdümi-xunxar gahi rast, gahi kəc.

Vüsəlın gəh qılır qismət mənə, gah hicrini dövrən,
Dolanır çərxi-kəcrəftar gahi rast, gahi kəc.

Baxır çeşmin rəqibə düz, mənə kəc, bir məsəldir bu,
Gedər yol mərdümi-xummar gahi rast, gahi kəc.

Dolanma müddəilər xatirin xoşnud etməkçün
Bəzm, ey yari-mahruxsar, gahi rast, gahi kəc.

Qaşın tağına səcdə etmək üçün ruzü şəb, ey məh,
Olur hər zahidi-dindar gahi rast, gahi kəc.

Görüm bərbad ola ol nöh rəvaqın, ey fələk, yeksər –
Ki, bəxtimlə mənim oynar gahi rast, gahi kəc.

Qalıb sövdayi-zülfün içrə Məxfi zarü sərgərdan,
Dolanır hər tərəf naçar gahi rast, gahi kəc.

HƏSƏN BƏY RZAQULU BƏY OĞLU “HƏSƏN QARA” VƏ “HADİ”

“Beyti-xamuşan” üzvlərinin müqətdirlərindən birisi də Rzaqulu bəy oğlu Həsən bəy idi ki, “Həsən Qara” və “Hadi” təxəllüsü ilə məşhur idi. Onun türk və fars əş’arü qəzəliyyatı çoxdur. Nümunə üçün bir türk qəzəli bu məcmuəyə daxil olundu:

Şəbi-zülməti-zülfündə fəğanü ahü zarım var,
Vüsali-sübhi-ruyin feyzinə çox intizarım var.

Kəsilmiş taqətü tabü təvanım, tarı şahiddir,
Nə yol bullam vüsələ, hicrə və səbrü qərarım var.

Nigara, məhcəbina, qəddi-sərvin iştiaqında
Edən hər ləhzə cari çeşmə çeşmi-əşkbarım var.

Sənə birəhmlik bunca nədəndir bilməzəm, zalim,
Gətirməzsən xəyalə kim, mənim bir dilfekarım var.

Hüzurunda, əzizim, zərrəcə hərçənd qədrim yox,
Vəli qəmlər yanında şaxisəm, çox e’tibarım var.

Sənin əqdi-sürəyya tək cəb’ində ərəq mənzum,
Mənim də xab görməz didəyi-əncümşümarım var.

Açar müjgan oxu, Hadi, xəyalımdan neçə rövzən,
Xəyalə girməyə, vəh-vəh, nə bəxti-huşyarım var.

Bəzi rəvayətə görə bu Həsən Qara haman Hadiyül-Müzəllindir ki, “Əkinçi” qəzetinin banisi Həsən bəy Məlikov və “Əkinçi”nin müqətdir mühərrirlərindən Əhsənül-Qəvaid cənabları aşura günü baş çapmağın qəbahətini və şəriəti-qərraya ziddü bər’əks olmasını yazdıqları üçün Həsən bəyi həcv etmişdi. Həsən bəy isə qəzetə əlavə olunan qit’ələrdən birində Hadiyül-Müzəllinin həcvini atidə zikr olunan irad ilə məən dərc etmişdi: “Cənab Hadiyül-Müzəllin Qarabağının aşağıda zikr olunan həcvini, onun xahişinə müvafiq tamam çap etməyə izn olmadı. Ona binaən onların bir para nalayiq və hədyan sözləri qaldı. Amma ol cənab və onu fitləyən əşxaslar mə’yus olmasın ki, belə kamallı sözlər pünhan qalacaq. Fikrim budur ki, bizim Zərdab kəndində Qarabağın sərhəddində bir daş qoydurub, onun üstə zikr olunan həcvi tamam qazıdım ki, gələcəkdə bizim övlad o yadığara baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmət ilə milləti islamı qəflətdən ayılتماق istəyən vaxtda necə nadanlara rast gəlmişəm”.

Hadinin həcvi bu sayaq başlanır:

Ey edən fisqini aləmdə nümayan Həsən!
Dadmayan dəhrdə bir ləzzəti-iman Həsən!
Şəri-qərrayə vuran qəsd ilə nöqsan Həsən!
Eyləyən öz-özünü bisərü saman Həsən!

Qarabağ əhli artıq dindar və övladi-Mustafaya dustdar olduqlarından “ağköynək məsələsi”^{nə²⁰¹} irad tutmaq onlarda dinə toxunan və naşayəstə əməllərdən biri hesab olunurdu. Cənab Həsən bəyin bu məsələni araya qoymağı, xüsusən ibtidayi-karda, qırx il bundan əqdəm ki, indiki halımıza nisbət camaatımız cəhalət və avamlıq halında idilər, əlbəttə, böyük bir səhv idi və “Əkinçi”nin bir nömrəsində Qarabağ əhlindən bir nəfəri Həsən bəyə kağız yazıb, ona mə'lum etmişdi ki, aşura bərəsində qəzetdə çap olunan hadisə cümləmizi mükəddər etdi və bə'zilərini sizin qətlinizə dəxi mühəyya edibdir.

Hadiyül-Müzəllin Qarabağının cavabı ki, mərhum Hacı Seyid Əzim tərəfindən yazılmışdı. “Əkinçi”nin 10-cu nömrəsində 1294-cü ildə ki, tarixi-məsihiyyənin 1877-ci ilinə mütabiqdir, çap olunmuşdu. Haman cavabı bir para həcvmanənd bəndlərindən savayı eynilə burada zikr etməyi münasib gördük:

Ey olan hadiyi-ərbabi-zəlalət Hadi,
Ey Müzəllini edən həqqə hidayət Hadi,
Eylədin sən ki, bu mehdiliyə adət, Hadi,
Elə bəs aləmə təbliği-risalət, Hadi!

Leyk peyğəmbər olan həcv eləməz ümmətini,
Kişi lazımdı çəkə ümmətinin qeyrətini,
Gərçi həcv eyləyənin yoxdu kəsən sünnətini,
Sənə bu həcv nə fərz idi, nə sünnət, Hadi!

“Əhsənül-Qaidə”nin sahibi, yaxud özü bəg,
Yazmış idi: nə rəva xəlq olur ağköynək?
Sən, oba aşrı, əzizim, nəyə lazım hürmək,
Nə üçün eylədin izhari-ədavət, Hadi?!

İnşaallah saba-birgün yetişir mahi-əza,
Gey kəfən, yar başını, tök yaşını, bağla qara,
Səni meydanda görün kimsə desin: namxuda
Eləyibdir yenə aləmdə qiyamət Hadi.

Əlini tutmadı bir kimsə ki, qardaş, sənin,
Can sənin, cism sənin, tiğ sənin, baş sənin,
Cəm' ola baxmağına sünni, qızılbaş sənin,
Baxıban onlara sən eylə fəxarət, Hadi!

Kim deyər ağlama sən Kərbübəla sərverinə,
Canımız cümlə fəda olsun onun Əkbərinə,
Ağladı ərzü səma təşnə ölən Əsgərinə,
Onu inkar edənin zatına, lə'nət, Hadi!

Leyk siz bir para bid'ətlər edibsiz icad,
Qoymusuz adını siz tə'ziyə, ey əhli-fəsad!
Sizə bu tə'ziyədən özgə həvəslərdir murad,
Mən ölüm, sən bir özün eylə mürüvvət, Hadi!

Bu deyilmi qərəzin başını sən çapmaqdan,
Yəni ki, canımı cananə edədim qurban,
Məlini bəs nə üçün eyləməyirsən ehsan,
Quru baş çapmağa sən etmişən adət, Hadi!

Xatirin cəm' elə kim, gər bu isə rəsmi-əza,
Sənə nifrin edəcək padşahi-Kərbübəla,
Bədənin zəhmətinə şərdə yoxdur fitva,
Yoxsa var sizdə, görək, tazə şəriət, Hadi?

Xaçpərəstlər hamısı açdı gözün düşdü qabaq,
Dalda qaldıq tökülüb cəhl ilə biz, ay sarsaq!
Bəs nə vaxtı bizə qismət olacaq göz açmaq?
Əqlə gəl, tarıya bax, bəsdə bu qəflət, Hadi!

Bu hədisi nə zaman zikr qılıb peyğəmbər –
Ki, olur rus diliylə oxuyan kəs kafər?
Allah, Allah, bu nə böhtandır, ey hiylətgər,
İxtilafati-lisandır bizə ne'mət, Hadi!

Kim ki, bir dil bilə bir ne'mətə ol vasildir,
Kim ki, çox bilsə, o çox ne'mətə bəs şamildir,
Leyk aləmdə hər ol kimsə ki, naqabildir,
Edəcək qeyr lisanı o, məzəmmət, Hadi!

Biz də müddət "Zərəbə Zeyd" kitabın oxuduq,
Riştəyi-ömrümüzü nəhv ilə sərfə toxuduq,
Barı biz taifə əzzəldə yenə bir ...,
Olmuşuq indi dəxi eyni-nəcasət, Hadi!

Tut, Həsən bəy, bizə tə'lim eləyir dərsi-zələl,
Götürüb boynuna ol kafər olub vizrü vəbal,
Niyə tə'limə siz ətfal qılırsız irsal,
Bilməyirsiniz niyə bəs cybü qəbahət, Hadi?

Oxudur cümlə uşaqlarını xanü bəyiniz,
Ne'məti-rus ilə pərvərdə olub cəmdəyiniz,
Bilməyən rus dilini bəlkə ola tək-təkiniz,
Sizdədir hamıdan artıq ona rəğbət, Hadi!

Mərhəbə mülki-Qarabağ ə'zadları,
Tarı əfzun eləsin siz tək dindarları,
Seyyida, bəsdı, əgər görsə bu əş'arları,
Çəkəkək tutduğu kirdarə xəcalət Hadi!

Hamı sənə “Əkinçi”nin 12-ci nömrəsində Hadiyül-Müzəllinin əf-zəli-şüəra Hacı Seyid Əzim Şirvaninin cavabında yazdığı əş'ar dərc olunmuşdu. O kəlamı-mövzunu dəxi burada zikr edirik:

Ey bizi həcv qılan şairi-dövrən Əzim,
Seyyidü sərvəri sərdari-süxəndan Əzim,
Dəhr gülzarı ara bülbülü-xoşxan Əzim,
Əzizim, ikki gözüm, cəddinə qurban, Əzim!

Şə'nin üzmadı əgər biz deyilik əzmi-rəmim,
Abi-heyvan dəkisən, biz dəxi qəssaq, həmim,
Seyyidin təb'i kəramətli olur, nəfsi səlim,
Nə rəvadır deyəsən hərzəvü hədyan, Əzim?

Sən əgər ali-Əlisən, hanı qeyrət, de görüm!
Haşimisən, qürəşisən, hanı qeyrət, de görüm!
Allah, Allah, nədi bir böylə qəsavət, de görüm!
Sakit ol, samit otur, sındımı peyman, Əzim?!

Cəddini mədh edən vəqtdə, əya alicənab,
Niyə qarnına düşüb sancı, edirsən təb'ü tab?
Sən də mən kimi gözün yaşını tək, başını çap,
Cəddini yaxşı tanı, mərtəbəsin qan, Əzim!

Aç bəsirət gözünü şahı-şəhidanə tərəf,
Baxgilən Kərbübəla səmtinə meydanə tərəf,
Məhliqa canları gör, tiği-cəfa ilə tələf,
Gör ki, sən də olusan qanına qəltan, Əzim!

Şur başında əgər olsa, bilirsən ki, nə var,
Eşq gülzarına gəl, seyr elə bir, keçdi bahar,
Qumriyü bülbülü cügdü necə görə zarü fikar
Eşq sultanına olmuşlar ə'zaxan, Əzim!

Gər desəm həcv sənə, cümlə müsəlmanə dəyər,
Zəmm daşın gər atam, şişeyi-imanə dəyər,
Bədənə hadis olan sədmə yəqin canə dəyər,
Nə edim, çarə nədir, cuş qılır qan, Əzim!

Hüsni-xülqi bizə mə'lumdu Mirzə Həsənin,
Yox lüzumu o cənabə dəxi iqrar sənin,
Mənbəi-feyzdir aləmlərə kani-kərəmin,
Mə'dəni-elmü ədəb, məlcəi-ürfan Əzim!

Kim deyir rus dili bid'ətdir aləm ara,
Cahili əlsinələr xiclətdir aləm ara,
Hər dilin mə'rifəti izzətdir aləm ara,
Mə'rifət elmini kim eylədi ketman, Əzim!

Dəxi bihudə danışma sən, əya pəknihad,
Nəfsi-əmmarə ilə Hadi kimi eylə cəhad.
Hüzn ilə qan yaş axıt, eyləgilən cəddini yad,
Nariza olmaya ta şahı-şəhidan, Əzim!

Hadiyül-Müzəllinin Hacı Seyid Əzimə verdiyi ədəbiyyata cavabından aşkarən görünür ki, Şirvan şairinin Qarabağda artıq hörmət və ehtiramı var imiş və Qarabağ şairləri ol cənabı özlərinə fünuni-şe'rdə ustadi-mahir və mürşidi-kamil mənzələsində tutarlarmış. Hadinin cavabı onun özünün dəxi sahibi-təb'i-səlim olmasını göstərir.

“Əkinçi”nin 1294-cü sənəsində çap olunan 9-cu nömrəsindən belə mə'lum olur ki, Hadi sabiqdə Həsən bəyin zəmmində yazdığı həcvmə-nənd şe'rlərindən bir növ' peşman olub, mühərrir əfəndidən üzrxahlıq eləyir və “ağköynək məsələsi”ndən təqsiri Əhsənül-Qəvaidin üstə həvalə edib deyir:

Biya ke, noubəte-solhəsto aştıyo inayət,
Beşerte-an ke, nəquyim əz ançe rəft hekayət²⁰².

Bu barışıqdan sonra Hadinin nəzm və nəsr ilə yazılmış bə'zi asari-qələmiyyəsi “Əkinçi”nin səhifələrində görünür.

MƏŞHƏDİ ƏBDÜL “ŞAHİN”

Qarabağın xoş[təb’] və əhli-zövq şüeralarından birisi də Əbdül ibn Hüseynevi ibn Məşhədi Muraddır. Amma mərhum Əbdül anasının adı ilə məşhur idi. Belə ki, cəm’i Qarabağ əhli ona Fatioğlu Əbdül deyərdi.

Təvəllüdü və həmçinin tə’limü tərbiyəsi Şuşa qalasında olubdur. İyirmi il bundan əqdəm köçüb Petrovskiyə orada alış-veriş ilə [məşğul] olurdu. Bir neçə sənə bundan irəli vəfat edibdir²⁰³. Sinni əlli beşdən altmısa kimi çatmışdı.

Əbdül artıq hazırcavab, xoşsöhbət və baməzə bir vücud idi. Ona binayən ürfə və üdəbalar indində onun xatiri əziz və möhtərəm idi.

Əbdülün əvvəlcə təxəllüsü “Rəhzən” idi, sonralardan “Rəhzən”i “Şahin” təxəllüsü ilə təb’dil etdi. Mərhumun artıq mövzun təb’i vardı və xeyli gözəl qəzəllər inşad edibdir. Onlardan bir neçəsi burada zikr olunur.

Qəzəli-türkiyi-Rəhzən:

Salıb məni qəmi-eşqin bir elə halə, balam,
Göz ilə görməyəsən, gəlməzəm xəyalə, balam!

Şikayəti-şəbi-hicrani birbəbir edərəm,
Yetişsə bir də əlim daməni-vüsalə, balam!

Qaşın şəbahəti tiği-Əliyyi-İmrandır,
Üzün Məhəmmədə bənzər, qaşın hilalə, balam!

Siyahpuş olub gizlənidbi zülfündə,
Yəqin kəmində yatıb arizində xalə, balam!

Tamami-xəlq edər Kəbeyi-xudayə sücud,
Əgibdi qibleyi-qaşın məni şimalə, balam!

Yenə xummar gözün ox çəkib kəman tutmuş,
Yəqin veribdir ona ləblərin piyalə, balam!

Olur günah edən mərd davərə Rəhzən,
Sənə məhaldır üsyan gələ xəyalə, balam!

* * *

Ya rəb, nə oldu bülbülə gülzarə gəlmədi,
Şaxi-gül üstə gəlməyə göftərə, gəlmədi?!

Ya mümkün olmadı keçə seyli-sirişkimi,
Ya kim, düşüb yüzündə gözü qarə, gəlmədi.

Müjgan oxun o qaşı kaman vurdu sinəmə,
Səyyadə bax ki, seydə vurub yarə, gəlmədi.

Can rıştəsi əlimdə bəha tari-zülfünə,
Gözlər gözüñ o Yusifi, bazarə gəlmədi.

Hər qədr dəydi səngi-mələmət bu cismimə,
Bir dəm hədisi-eşqini inkarə gəlmədi.

Qəddim kəman olub qaşı tək intizardən,
Bəxtim kimi o türreləri qarə gəlmədi.

Şahin, səbu su üstə sınar, şənə zülfdə,
Yoxsa çəkildi zülfdə dil darə, gəlmədi?!

* * *

Bülbüli-dil meyl edib gülzar içində bir gülə,
Tuti-yi-can arizumənd oldu bir şirin dilə.

Qönçeyi-lə'li-ləbi-cananə meyl eylər könül,
Qanə dönmüş tazədən tənq olmaq istər hövsələ.

Mahi-gərduni müqabil tutmazam ruxsarına,
Gərçi ürf içrə olur təşbih naqis kamilə.

Bağban gər həşrə dək şümşadü ər-ər bəsləsə,
Nəxli-qəddi tək sənubər daxi gəlməz hasilə.

Mürği-dil bir gülbün üstə aşıyan etmək sevər,
Yalvarır gah bağbana, gahi gülə, gah bülbülə.

Şami-eydi-vəsl üçün yandırmağa cismim nədir,
Mın belə xaşakım olsa, yandırıb verrəm yelə.

Cəbrəili-dil gətirmiş kuyinə bu Şahini,
Ta verə qurban Minayi-eşqdə İsmailə.

HACI MİRHƏMZƏ ƏFƏNDİ “NİGARİ”

Qarabağın elmü kamalı ilə mərufü məşhur olan şairlərindən biri də mərhum Hacı Mirhəməzə əfəndi ibn Mirpaşadır ki, mərhumun təvəllüdü keçən on üçüncü əsrin otuzuncu illərində və vəfatı haman əsrin axırlarında Osmanlı torpağında ittifaq düşübdür²⁰⁴.

Şeyx Mirhəməzə əfəndinin vətəni-əslisi Qarabağ mahalında Zəngəzur uyezdində Çəjimli adlanan qəryədəndir ki, burada Çəjimli seyidlərinə mütəəlliq mö'təbər və möhtərəm bir ocaq var ki, qudurmuş heyvan tutan mərizlərə və sair naxoşluqda ondan çarə olunur və bu Çəjimli seyidləri dəxi çox nəcib və cümlənin indində möhtərəm sayılan kəslərdir.

Hacı Mirhəməzə əfəndinin seyidliyinə və Çəjimlidən olmağına onun şe'nində deyilmiş bu şe'r dəxi şəhadət verir:

Ze qolzare-nobovvət rost səbze,
Çəjimli ibn Paşa Mirhəməze²⁰⁵.

Şair özü alinəsəb seyidlərdən olmağına şəhadət verib bir şe'rində deyir:

Ali-əl'anəsəbəm, rindiyü şeydahəsəbəm,
Bəndeyi-ali-əba, Mirhəməzə adımdır.

Hacı Mirhəməzə əfəndini görənlər şəxslərdən cənabi-fəzail-məab Hacı Mirzə Əbdülkərim axund ki, əl'an Şuşa uyezdində Ağcabədi və Xələfəddin qəryələrində mollalıq edir, belə rəvayət edir ki, mərhum şeyx uca boylu, xoşsima və xoşətvar, mülayim bir şəxs imiş. Nə qədər ki, təbii və adəti halında şikəstəxatir, həlim və üftadə nəzərə gəlirmiş-sə də, bir o qədər də ibadət vaxtında və səlata durduğu əsnada təbii halətdən dəyişdirilib başqa bir halətə düşərmiş. Bu halətdə olduqda onun simasından nuraniyyət ləmə edərmiş və müqəddəs bir hey'ətdə nəzərə gələrmiş. Belə ki, kənardan onun bu haləti-əcibəsinə mütəvəceh olanları heyrət və əndişəyə salarmış.

Məşhur qövlə görə, Mirhəməzə əfəndinin təriqət ustadı kürdəmirli İsmayıl əfəndi olubdur ki, o dəxi İstanbulda öz şagirdlərinə üsuli-təriqəti tə'lim edibdir.

Hacı Mirzə Əbdülkərim axundun rəvayətinə görə, Mirhəməzə əfəndi təriqət götürənə kimi şe'r yazmağa meylü rəğbət göstərməzmiş. Təb'i-şe'riyyəsi təriqət götürəndən sonra açılıbdır və şair öz yazdığı şe'rlərinin tamamını sevgilisi Nigar adlı bir qız mədhində yazıbdır və Şeyx Nigari Qarabağ mahalında Qarapirim kəndində sakin olurmuş ki, haman yerdə

vəfat edib, dəfn olunubdur. İndi onun məzarı əhli-təsənni arasında ocaq və ziyarətqah hesab olunur. Hər yerdən onun ziyarətinə gəlirlər.

Şeyx Mirhəməzə əfəndi Osmanlı məmləkətinə azim olmaqdan qabaq bir neçə vaxt Qazax mahalında Xanlıqlar qəryəsində məksü iqamət edib, orada özünə xeyli müridlər cəm' edibdir və Xanlıqlar ağalarının içində özünə çox dost və aşına və həmrə'y əhibba tapıbdir. Onlardan məşhuru Allahyar ağa Dilbazzadə olubdur ki, məşhur Hacı Rəhim ağa "Vəhidi"²⁰⁶ təxəllüsün atasıdır. Mirhəməzə əfəndinin Vəhidiyə və şairə Nigar xanım Rəncürəyə artıq tə'siri keçibdir.

Hicrətin 1276-cı²⁰⁷ sənəsində Hacı Rəhim ağa Həcc-i-şərifə azim olduqda İstanbulda Mirhəməzə əfəndi ilə görüşüb, öz mürsidinin füyuzatimə'nəviyyəsindən bəhrədar olubdur. Hacı Rəhim ağa Vəhidinin tərəcəyi-halı yazılarda bu barədə danışılacaqdır.

Mirhəməzə əfəndinin asari-mənzumələri ki, ibarət olsun qəzəliyyat, müqəttəat, qəsaid, rübaiyyat, müxəmməsət, əş'ari-müstəzad və sairlərdən, bir yerə hürufi-heca qaydası ilə cəm' olub "Divani-Nigari" ilə məşhurdur. Bu divan dəfələrlə çap olunubdur və eşitdiyimizə görə, hal-hazırda yenə "Qeyrət" mətbəəsində Tiflisdə təzədən çap olunmaqdadır.²⁰⁸

Hacı Mirhəməzə əfəndinin yazdığı əş'ari-mütənəvvəənin cümləsi eşqi-həqiqiyə, məhəbbəti-ilahiyə, hüsni-təbiyyə, mədhi-mövlaya, mə'rifəti-xudaya, eşq yolunda sədaqət və dəyanətə və sair övsafi-həmidlərin mədhinə şamil kəlamlardır. Şeyx Nigarinin gözəl və xoşa gələn kəlamları az deyilsə də, amma şe'rlərində çəndən səlasət və mövzuniyyət yoxdur və əksərində bir mə'na haman bir əlfaz və ibarələr ilə tədad və təkrar olunur və oxuyanları tezcə yorub xiffət və kəsalət gətirir. şe'rlərinin tamamı açıq türk dilində, bir azacıq osmanlı şivəsində inşa olunubdur.

Şair hürufi-hecadan hər birisinə keçdikdən qabaq saqiyyi-dilnəvaza rücu edib, ondan himmət və kərəm diləyir. Nigarinin şe'r və qəzəlləri onun müridləri arasında mütədavil olub, əzbərdən və məclislərində cəzm olunana qədər oxunur. Müridlər oxuduqları əş'ardan nümunə üçün birisi burada tərcim olunur:

Əlhəmdülillah, fikrimdir²⁰⁹ Allah,
Fikrimdə Allah, əlhəmdülillah.
Könlümdə, vallah, dildari-dilxah,
Dildari-dilxah könlümdə vallah.
Zikrimdir Allah hər bir məhəldə,
Hər bir məhəldə zikrimdir Allah.
Tövbətü lillah ücbü riyadən,

Ücbü riyadən tövbətü lillah.
Əstəğfirullah birahlıqdan,
Birahlıqdan əstəğfirullah.
Keçməzəm, billah, bəzmi-sima'dən,
Bəzmi-sima'dən keçməzəm, billah.
Virdimdir Allah, Seyyid Nigari,
Seyyid Nigari, virdimdir Allah²¹⁰.

Mirhəməzə əfəndinin əş'arından bə'zilərini nümunə üçün burada zikr edirik. Eşqin məhdində yazıbdır:

Ey eşqi-ləzizi-hüsn zadə,
Səndən qamu nəsrü nəzm həsna.

Ey eşqi cahana qülqüləndaz,
Səndən qamu huyü hayi-şeyda.

Ey eşqi fərəhdəhü tərəbsaz,
Səndən qamu nəğmeyi-dilara.

Ey eşqi şərabi-həlpərəstan,
Səndən çəkilir sədayi-Mina.

Ey eşqi kilidü qifli-əsrar,
Səndən açılır qamu müəmma.

Ey eşqi dəlilü piri-salik,
Səndən umulur vüsali-mövla.

Ey eşqi-xuda, xuda sevrəsən,
Ver dəstimə dəsti-cami-səhba.

Ey eşq, Nigari dağdarın
Çıx, başına çax əyaği-sövda²¹¹.

Yenə eşqi-həqiqi nədən ibarət olmağı barəsində yazmışdır:

Anlagil eşq nədir, dinlə, nə mə'nadır bu!
Badəyi-lütfi-xuda, bəxşişi-mövladır bu!

İçəlim şamü səhər içrə və lakin bicam,
Camə hacətmə olur, badəyi-mə'nadır bu!

Hərfsiz aşiqi-şeydalərə tə'lim eylər,
Dərsi-əsrarı nə xoş, dərsi-dilaradır bu!

Məxfidir, eşq xəfiyyatı hüveyda eylər,
Söylərəm böylə, vəli gör nə müəmmadır bu!

Söyləyin aləmi-əş'ardə şirin-şirin,
Mədəhi-eşqi-xuda, təb'i-şəkərxadır bu!

Qasid, ey Mirnigari, görünür xəndəzənan,
Var bir xeyr xəbər aləmə büşradır bu!²¹²

Eşqdən şair sövdəyə təvəccöh edib, onun vəsfində yazır:

Əcəb nəqşü əcəb nəqqaş, əcəb pərgardır sevda,
Əcəb məşqü əcəb məşşaq, əcəb xoşkardır sevda.

Əcəb biyarü biyavər, əcəb bitirü bixəncər,
Bahadır,²¹³ şiri-cəngavər, əcəb sərdardır sevda.

Əcəb halət ki, bialət, əcəb hikmət ki, bizəhmət,
Məşəqqətsiz dili-viranəni əmmardır sevda.

Açılmaz bir müəmmadır, bilinməz elmi-kimyadır,
Mücərrəd qeybdir, düşvartər əsrardır sevda.

Dəlili-rahi-leylə, məhrəmi-əsrardır, əmma,
Əbülüşşaqdır²¹⁴ fərzəndi-hüsni-yardır sevda.

Miyani-aşiqü mə'suqə dair bir pəyəmbərdir,
Nəbiyyül-aşiqandır Cəbrail, dildardır sevda.

Ədibi-kudəkani-məktəbi-elmü maarifdir –
Ki, rəbbül-arifandır, pərvərişkirdardır sevda.

Sirati-müstəqim, rahi-qəvim, me'raci-bitadır,
Hidayətdir, təriqi-Əhmədi-Muxtardır sevda.

Nigari, damənin tut, xaki-payin öp ki, mərdanə
Yədi-Xeybərgüşadır, fatehi-didardır sevda²¹⁵.

Mə'lum ola ki, Osmanlı ədiblərindən Əhməd Rüfət əfəndi “Təsvirül-əxlaq” adlı əsərində “sevda” sözünün mə'nasını şərh etdikdə onu təbiətin pərişan və dağınıq halından mütəvəllid və cənnətə qərrib bir dəruni mərəzə isnad verir²¹⁶.

Əgər əqli-səlim tərəfindən sevdanın müdaxilatü təərrüzatına müdafiə olunmasa, sevda insanın kişvəri-dərunini istila edib, salamat qəlbi təhdid

və sahibini təhlükəyə salar. Asayışı-ruha hücum edən bu sevda, Əhməd Rūfət əfəndinin bəyanına görə, üç qisimdir: biri ifrati-eşqü məhəbbətdən təvəllüd edir, digəri zərurət və məcburiyyətdən doğur və üçüncüsü ehtiyacdən zühura gəlir. İki axıncısı biri-birinə qərİbdir.

Hacı Mirhəməz əfəndi burada tövsif qıldığı sevda ifrati-eşqü məhəbbətdən nəş'ət edən sevdaya işarə isə də, vəli mərhum bu sevdanı başqa tərzdə izah buyurmuşdur. Belə ki, sevda həqiqətdə insanın batını aləminə dəxli təsərrüf etdikdə qəlbi-səlimə xələl yetirməyi, könlü bulandırmağı və asayışı-dərunu pozuntu bir hala salmağı vazeh ikən Şeyx Nigari ona başqa sifətlər mənsub qılır.

Sevda cin kimi dağıdıcı, xarab və viran edici bir qüvvə ikən Şeyx Nigari onu “sirati-müstəqim, “me’raci-bitə”, “hidayət”, “təriqi-Əhmədi-Muxtar” ibarələri ilə tövsif qılır və dili-viranəni məşəqqətsiz əmmar qılır. Və vazehdir ki, bu sevdadan Şeyx Nigarinin məramı yenə məhəbbəti-ilahinin dərəcəsinə göstərməkdir.

Sevdanın tövsifindən sonra Mirnigari hüsnə üz çöndərib, onun mədhində bir-iki qəzəl deyibdir. Şair gözəlliyi tərif edib, iki aləmdə onun misli manəndini bulmayıb:

Ey hüsn, sənə həmtə yoxdur ikki aləmdə,
Aləm sənədir heyran, zira sənə yoxdur ta.

Ey hüsn-i-fərəhəfza, səndən nə doğar atəş,
Əmma ki, məzaqəfza eşq, ləqəbi sevda.

Ey hüsn-i-şirintər an hər kim sənə vermiş can,
Sər ta bəqədəm candır, biləfzdir ol mə'na.

Ey hüsn-i-tərəbəndaz, eşqinlə tərənnümsaz
Bu Mirnigaridir, zira sənədir şeyda²¹⁷.

Candan əziz və istəkli peyğəmbərimiz Məhəmmədəl-Mustafaya xitabən yazıbdır:

Ey həbib-i-kibriya, ey şah-i-cümlə ənbiya,
Kimdi səndən özgə bir sərdar, bir sahibliva?

Ey hidayət şəmsi, ey nuranilər sərhələqəsi,
Kimdi səndən özgə xurşid, kimdi mahi-rəhnüma?

Kimdi səndən özgə şəhbazəm dəyən aləmdə, kim
Səndən özgə bir təzərv-i-nazənin, ey dilruba?

Kimdi səndən qeyri kamil, kimdi bu sahibcamal,
Kimdi səndən özgə fateh, kimdi bir müşkülğüşa?

Səndən özgə bəldeyi-icadi bir fatehmi var?
Səndən özgə bir səbəb aləmdə yoxdur intiha!

Səndən ey məh, məda xubəm deyib laf etməsin,
Səndə xətm olmuş gözəllik, səndə xətm olmuş bəha.

Ey şəfi'ül-müznibin, ey rəhmətən lilələmin,
Şəfqətin sübhü məsa istər Nigari binəva,²¹⁸

Bundan əlavə yenə çox yerlərdə fəxri-kainatın şə'nində gözəl qəzəllər inşa etmişdir. Eşq yolunda mətanət və dəyanət göstərib, hər qisim cəfavü bəlaları eyni-səfa və rahəti-can hesab edib, Mırhəmzə əfəndi özünü əhmədiyül-məşrəblər silkinə daxil qılır və Füzuli Bağdadi kimi zövqü səfani²¹⁹ cövrü cəfada görüb deyir:

Tirlər qövsi-qəzadan kim, yağar yağmur tək,
Hər biri mehrü vəfa, şəhdü şəfalərdir mənə.

Dəmbədəm zövqü səfa, cövrü cəfalərdən gəlir,
Nazü istiğnayı-dilbər dilrübəldir mənə.

Talibi-didarəm əmma həmdəmdir iştiyaq,
Ahü fəryadım dəmadəm rəhnümalərdir mənə.

Simü zərdən fariqəm kim, guşeyi-viranədə
Göftüguyi-dilrübələr kimyələrdir mənə.

Dəmbədəm durmaz, dönər könlüm əsiri-zülfdür,
Ünsirümdən qaliba qalib həvalərdir mənə.

Əskik olmaz badələr peymanəmizdən kim, müdam
Badəkeşlərdən gələn xeyr-dualərdir mənə.

Etməzəm, Mirnigari, iştika, ikrah kim,
Ol cəfalər kim, gəlir həqdən, səfalərdir mənə²²⁰.

Və yenə bu babda deyibdir:

Möhnətin artıqdı səfadən mənə,
Gör ki, nə hasildi cəfadən mənə.

Ərseyi-eşqindən sərəfrazlıq
Xaki-peyi-ali-əbadən mənə.

Lazım isə canımı irsal edim,
Bir xəbər et badi-səbadən mənə.

Mirnigari, bu fədakarlıq,
Qəmzeyi-əltafi-xudadən mənə²²¹.

Və yenə eşq sevdasına düşdükdə səbrü səbat göstərməyi və hər qisim cəfavü bəlalara mütəhəmmil olmağı şair tövsiyə edib deyir:

Səbr qıl, ey dili-şuridə, nədir munca qılu,
Bir gün olur açılır üzümüzə bağlı qapu.

Nədürür munca ələmlər, yemə qəm, axiri-kar
İrişir bir yerə, səbr eylə ki, qalmaz qəyqu.

Açılar xurşidi-iqbal, doğar mahi-murad,
Nay tək qılma nəva, çəng tək açma gisu.

Yanasan atəşə pərvanə kimi, ah etmə,
Olma bülbül kimi aşüftəvü qılma hayü hu.

Dərdlər istəməsən guşeyi-viranə görək
Mənzilin kim, nədi baş ağrısı bilməz bayqu.

Talibi cilveyi-didar görəkdir heyran,
Ərni-ərni deyərək söylə: ya hu, ya hu²²².

Mirhəməzə əfəndinin gözəl qəzəllərindən birisi də atidə təhrir olunanıdır:

Nəzər qıl, ey qəzalım, aşiqin gör kim, nə məftundur,
Tutubdur kuhü səhranı, gəzər avarə, Məcnundur.

Dəmadəm ah edər canım, təkər qan çeşmi-giryanım,
Ləbi-lə'li təmənnasilə çünki bağı pürxundur.

Sorub hali-pərişanım, nigarım, bir dəm ehsan et
Şərabı-şəhdi-lə'lindən şəfa kim, dərdim əfzundur.

Giriftarü əsirəm, mübtəlavü zarü məftunəm²²³ –
Ki, zülfün damdır, qəmzən bəladır, çəşmin əfsundur.

Üzöldüm qeyrilərdən, həmdülilləh rəğbətım kəsdim,
Xəyaləndərxəyalın ta dərüni-dildə məhzundur.

Şərabi-feyzi-lə'lindən sızılmış şe'ri-şirinim,
Həvayi-sərvi-mövzununla təb'im böylə mövzundur.

Nə anlar çəkməyən qəm, olmayan sevda giriftarı
Nigarini ki, ol kənzi-xəfidir, dürri-məknundur²²⁴.

* * *

Dili-üşşaq tək oynar telin, sanma səbadəndir,
Nəvayi-nayi-dildən hasil olmuş bir həvadəndir.

Könül qoymuşlar adın bir bəlanın, mənə vermişlər,
Bəlalar çəkdiyim hər dəm mənim ol mübtəladəndir.

Məzaqım dəmbədəm artar, xədəngin canə dəydikcə,
Məgər kim, tiri-dilduzin qamu zövqü səfadəndir.

Dəmadəm hiddəti-eynim peyapey rəhgüzarından
Gözümdə, ey həbibim, hasil olmuş tutiyadəndir.

Səhər-şam oynasın, gəzsin, səri'-kuyində bir yer ver
Səfalər eyləsin kəlbinlə könlüm aşınadəndir.

Yazıb xuni-cigərlə sərgüzəştin xaki-dərgahə,
Gözüm, gör kim, bu ol mabeynimizdə macəradəndir.

Verər ləzzət dəmadəm artırır zövqüm ziyad eylər
Ol əş'ari-şirintər kim, Nigari binəvadəndir.

Şəhidi-navəki-dilduz olursam nola zira kim,
Mənə bu irs ol şahi-şəhidi-Kərbəladəndir²²⁵.

Mürşidi şə'nində yazmışdır:

Şəm'i-ruxsarınla oynar dəmbədəm pərvanələr,
Şövqi-lə'linlə dönər şamü səhər peymanələr.

Gəh dərü divarə üz sürtər, gəhi eylər sücud,
Başqa halə girmiş indi başqadır məstanələr²²⁶.

Qıl təməşayi-kəmalın, seyr qılğil sübhü şam,
Gör nə hal ilə sevər, istər səni divanələr.

Sərxoş olmuş badeyi-lə'linlə, çalmış daşlara
Tişələr eşqin yolunda can verən mərdanələr.

Var bihəd yarələr bağrımda, fəryad eylərəm,
Sancılıb hər bir telindən dəmbədəm səd şanelər.

Öylə xoşhaləm ki, halımdan bulub keyfiyyətin,
Bədədən keçmiş qamu kim, boş qalıb meyxanelər.

Xahişin miqdarı, ey ərbabi-dil, cəm' eylə kim,
Mə'dəni-əsrardır təb'im saçar dürdanələr²²⁷.

Sənsən, ey Seyyid Nigari, şöreyi-şəhri-cünun,
Ruyi-aləmdə ki, səndən başqa yox əfsanələr²²⁸.

Bu qezəllər misalı Seyid Nigarinin daha çox mövzun və dilpəsənd kəlamları vardır ki, tamamisini yazmaqla qurtarmaz. Bir yerdə dilbəri-zibası olan Nigari mədh qıldıqda deyir:

Xəyali-xalü zülfün, ey qəzali-ənbərəfşanım,
Dədəm təvusum, kəbkim, təzərvim, zərnigarımdır.

Sözündür nə'seyi-canım, səri'-kuyin gülüstanım,
Qədin sərvim, ləbin qönçəm, üzərün lələzarımdır.

Əgər kim, simü zərsiz aşiqi-biçarəyəm, əmma,
Bihəmdilləh ki, can tək, ey əzizim, nəqd varımdır.

Dolanım xalın ətrafın peyapey çərxasa, ta
Öluncə dönməzəm, zira ki, ol mərkəz mədarımdır.

Nigari, bağı-sövda içrə ol gisuyi-zərəfşan
Əbirim, qaliyəm, müşküm, qəzalım, gülnisarımdır²²⁹.

Nəfsi-şuma aldanıb, dünyagir və həvapərəst olmaqdan xalqı mən' edib deyir:

Nəfsi-nafərman ilə uğraşma, yar əldən gedər,
Kəlbi-tənpərvər həvasilə şikar əldən gedər.

Meyli-dünyayi-dənidəndir məzəllət hasili,
Etməgil Qafi-qənaətdən vüqar, əldən gedər.

Tifl ikən qılğıl ziyarət Kəbeyi-üşşaqı kim,
İxtiyar olduqda, əlbət, ixtiyar əldən gedər.

Tövbədən keçmək xətdir gərçi, əmma neyləyim,
Gərdişi-peymanədən qövlü qərar əldən gedər.

Seyidül-ehkamdır sühl gərəkdir inqiyad,
Bir qarış torpaqdan ötrü bir diyar əldən gedər²³⁰.

Aşağıda zikr olunan qəzəldə Mirnigari Şeyx Sə'dini və Xacə Hafizi yad edib, onlardan mədəd tələb edir:

Ey saqi, cəm' olmuş dəri-meyxanəyə qəmlü,
Lütf eylə də hər dəm yeridir kaseyi-məmlü²³¹.

Müştaqi-cəmalındı məgər, ey büti-ziba,
Hər dəm görünür eynimə, canım, gözü nəmlü.

Əğyarə nəzər eyləməz aşureyi-çəşmin,
Aşüftlərin sinəsi dağlı, gözü bağlı.

Yad eyləmədin aşiqi-zarın, nədi bais,
Bir sormadın əhvalını, ey dilbəri dilcu?

Fəryadım ilə ağrıdı başım, demədin bir
Ahın nə üçün, söylə görüm, ey dili-dağlı?!

Yoxdur həvəsim, badeyi-təb'im tükənibdir,
İmdad elə, ey piri-xərabati-kərəmxu!

Bir dəm mədəd²³², ey Sə'diyi-sultani-bəlağət,
Bir dəm nəzər, ey Hafizi-xoştəb'ü şəkərgu.

Əşar ilə dəstimdə olur mülki-firavan,
Böylə mənə açmış ki, ələm taleyi-niku.

Fərhad savub növbətin, ey Mirnigari,
İndi mənəm aşüfteyi-Şirin Qarabağlı²³³.

Mirhəməzə əfəndi, demək olur ki, Seyid Əbülqasım Nəbati ilə müasir imiş. Nəbati şayəd sındə bir az Mirnigaridən böyük olaymış. Hər halda Nəbatinin Mirhəməzə əfəndiyə artıq tə'siri keçibdir və əş'arü kəlamının çoxusunda ustadının səbkü qaydası müşahidə olunur. Nümunə üçün onlardan Nəbatinin çarparasına ki, bu sayaq başlanıbdir:

Get dolangilən, xamsən hənuz,
Püxtə olmağa çox səfər gərək...

– yazdığı nəzirəmanənd kəlamın bir neçə bəndlərini burada təhrir qıldıq.
Çarpəreyi-Mirniğari:

Dərdü möhnətin, ey sənəm, sənəm,
Eşq ilə çəkən, bir mənəm, mənəm.
Arü varını rahi-mehrdə
Tarümar edən bir mənəm, mənəm.

Çəkmişəm cəfa, eylə bir vəfa,
Sən də ələta, can sənə fəda,
Rahi-mehrdə zarü binəva,
Tarikül-vətən bir mənəm, mənəm.

Yari-nazənin, hüsni-biqərin,
Şahrahdə intizarkəş,
Qəm çəkib həmin eyləyən bina
Xaneyi-həzin bir mənəm, mənəm.

Eyləgil xitab, verməgil əzab,
Üzdən al niqab, eyləgil səvab,
Töxmi-mehrini rəşki-afitab
Sinəyə əkən bir mənəm, mənəm.

Cismi pürhəva, könlü pürnəva,
Badiyənişin, fərdi-binəva,
Kəndi-kəndinə göftü edib,
Ağlayan, gülən bir mənəm, mənəm.

Dəstü pafişan çəngü tarsız,
Ahü naləzən gül'üzarsız,
Məsti-sərmədi nəngü arsız,
Rindiyi-köhən bir mənəm, mənəm.

Eylədim, dila, öylə bir səda,
Qopdu Bisütun, oldu kim, həba,
Dedi rəhnüma “afərin” mana,
Böylə kuhkən bir mənəm, mənəm.

Ərşə vəlvələ, fərşə zəlzələ
Saldı seyheyi-nayi-şöhrətim,
Babi-eşqdə indi sübhü şam
Kusü tək'izən bir mənəm, mənəm.

Eylədim nida, vermədi səda,
Kimsə gəlmədi, qaçdı əhrimən,
Kar-zarda şirü divgir,
Mərđi-filfikən bir mənəm, mənəm.

Ey sitəmzədə, nəfsə mübtəla,
Gəl əmanıma eyli iltica,
Dari-əmndir ziri-damənim,
Dafeül-fitən bir mənəm, mənəm.

Ləfzi canfəza, təb'i xoşəda,
Nəzmi dilruba, hərfi dürnüma,
Sözü kimya, simü zər, göhər,
Dəmbədəm tökən bir mənəm, mənəm.

Qovli bibədəl, ləhcəsi gözəl,
Rindiyi-əzəl, nazənin qəzəl,
Söyləməz həzəl, xubgöftgu,
Söhbəti həsən bir mənəm, mənəm.

Ləm'eyi-hüzur eylədi zühur,
Ey Nigari, yar aldı üqdəni,
İndi xoşəban Turi-məhrdə
Kəlimi-süxən bir mənəm, mənəm²³⁴.

Bundan əlavə Mirhəmzə əfəndinin Nəbatinin kəlamına bənzər bir neçə əş'ari-müstəzadı vardır və lakin bu əsərlərin bə'zi yerlərində şe'r ya səqil və ya xəfif olduğuna görə, nümunə yazılmadı.

Hacı Mirhəmzə əfəndinin sufiməslək olub dünya qeydindən və hübbi-cah, talibi-malü mə'naldan azadə və hür olmağına dəlalət edən bu gözəl şe'rlər ilə onun tərcümeyi-halını və nümuneyi-əş'arını xətm edirik:

Ey xacə ki, biz bəndeyi-mərdani-xudayiz,
Mə'nadə şəhiz gərçi ki, zahirdə gədayiz.

Biqeydi-cəhaniz, bizə hökm eyləməz alam,
Əhrarlariz, bəndeyi-sultani-Bəhayiz.

Sərgəşteyi-kuhiz, gəhi avareyi-səhra,
Hərcayiləriz, çünki tələbkari-liqayiz.

Övsafi-dərüni-dili izharə və hacət,
Mə'lumdur əhvalımız, əshabi-səfayiz.

Sərməsti-müdamiz, vəli əsrarə xəbiriz,
Ta zülfi-girehgir ilə biz üqdəgüşayiz.

Düşdü yerə hər kim ki, bizə qıldı ədavət –
Kim, dərəkəşiz, tiri-qəzayiz, fūqərayiz.

Ruxsareyi-məhvəşlərə dil vermişiz, amma
Zənn etmə ki, müstəqrəqi-dəryayi-xətayiz²³⁵.

Bu gözəl şe'rlər Mirhəmzə əfəndinin alitəb' və hürriyyətpərəst olmağına şəhadət edici xoşməzmun bir əsərdir.

XURŞİDBANU “NATƏVAN”

Qarabağ mahalı, şəhri-Şişə Qafqaz qit'əsinin Şirazi mənzələsində olduğu cəhətə, onun torpağı və ab-havası hər qisim əhli-kəmal və sahibi-elmü hünər və xüsusən xoştəb', və şirinzəban ədiblər və şairlər yetirib ki, cümləsini zikr etməklə qurtarmaz.

Bəlkə hər əhli-savad böyük ədiblərə peyrəvilik edib, şüəralıq iddiasına düşübdür və dərəcəyi-təb'lərinə görə şe'rü qəzəl yazıbdır. Fünunişə'rə o qədər meylü rəğbətləri olub ki, çox vaxt irsal-mərsullarını da nəzm ilə yazıblar və Qarabağın ünəs əhli dəxi şe'r deməklə öz qüvvələrini sınaıb imtahan ədiblər və bu yolda çox şairələr zühur ədibdir. Onlardan məşhur olanları Aşıq Pəri Maralyani idi. Sabiqdə onun barəsində mümkün olan qədəri məlumat verildi. Aşıq Pəridən sonra cənab Xurşidbanu bəyim “Natəvan” təxəllüs və Fatimə xanım “Kəminə” təxəllüs olublar.

Cənabi-meymənətməab mələkeyi-müəzzəməyi-əliyyəyi-mükərrəmə Xurşidbanu bəyim qüfranpənəh Mehdiqulu xanın qızı və İbrahimxəlil xan Cavanşirin nəvəsidir. Təvəllüd ədibdir tarixi-hicrinin 1253-[cü] sənəsində və cəmədiyül-əvvəl ayının 15-ci günündə²³⁶. 1315-[ci]²³⁷ tarixdə Şuşa qalasında daiyi-rəbbaniyə ləbbeyk deyib, bu dari-fənadan aləmi-bəqaya rehlət buyurublar.

Mərhuməyi-məğfurə validi-əmcədinin vəfatından sonra atasının yerində əyləşib, bir müddət artıq təntənə ilə atası kimi cəm'i Qarabağa xanlıq elədi. Əvvəlcə Dağıstan nücəbalarından knyaz Xasay cənablarına ərə gedib və ondan iki nəfər övladı olubdur: biri Mehdiqulu xan sani və biri Xanbikə ki, Naxçıvan xanlarından İsmayıl xanın oğlu Aman xana verilmişdi.

Xasay xanın vəfatından sonra Xurşid bəyim Qarabağın nəcib seydilərindən Ağaseyid Hüseynə əqdi-nikah etdirib və ondan dəxi neçə nəfər oğlan və qız övladları olubdur.

Seyid Hüseyn həzrətlərinin hali-həyatında və onun tədbir və səlah-didi ilə xeyli əhsanlar edib ki, ə'zancümlə Xurşidbikə cənablarının asari-cəmilələrindən birisi də Şuşa qalasına ətraf bulaqlardan külli xərc-lər töküüb su çıxartmaq olubdur və bu xeyir iş ittifaq düşübdür. 1290-cı²³⁸ sənələrdə. Heyfa ki, Seyid Hüseynin vəfatından sonra xanlıq işlərinə sərkeşlik və nəzarət edən olmayıb, xanlığın irəliki övza'vü dəstgahı pozulmağa üz qoydu.

Ol vaxtlarda cavan Mehdiqulu xan rus qulluğunda olurdu və bir də ol cənab alitəb' bir vücud olduğundan çəndən dünya ümuratü səlahinə mə-

həlgüzar olmazdı və hübbi-cahü riyasət onun təbiətinə müqayir olduğuna görə, övqatını Tiflisdə və sair qərrib şəhərlərdə, vilayətlərdə keçirərdi.

Xurşidbanu bəyim dəxi müsinn bir hala çatmışdı ki, əmlak işlərinə nəzarət etməyə qüdrəti yox idi və tamami mülki dövləti hərəs və tamahkar darğa və vəkillərin ixtiyarında qalıb, az vaxtdan sonra sabiqdə cahü cəlal və malü dövlətdən ağır borclardan başqa bir əsəri nişanə qalmadı.

Xurşidbanu elmü mərifət sahibəsi olmağa [görə], əksəri-övqatı ürəfa, şüəra və üdəba dairəsində keçirərdi. şe'r və qəzəli sevib, özü dəxi gözəl və zərif təb' sahibəsi idi.

Mərhum Qasım bəy Zakir və sonralardan Abdulla bəy Asi və onun müasirləri və xüsusən hali-həyatda olan Mirzə Rəhim Fəna cənabları ol gövhəri-pakın iltifatı inayətləri sayəsində təb'lərinə vüs'ətü qüvvət verdilər.

Xurşidbanunun kəlamlarından nümunə. Öz fərzəndi-əzizi Mehdiqulu xanın müfariqətində deyibdir:

Varımdı sinədə dərdü qəmi-nihan, ölürəm,
Fəda olum sənə, gəl eylə imtəhan, ölürəm.

Fəraqdən gecələr yatmaram səbahə kimi,
Xəyali-zülfünə bağlı gedibdi can, ölürəm.

Bahari-hüsnün ara gör necə xəzanəm mən,
Bahar qönçəsi tək bağrım oldu qan, ölürəm.

Vərəq-vərəq dilü can hicrin ilə odlaşdı,
Misali-gəncəfə səd parə oldu can, ölürəm.

O xaki-payini mən aşıyan etmiş idim,
Vətəndən ayrı düşüb indi laməkan ölürəm.

Dedin ki, çək əlini damənimdən, əl çəkdim,
Tərəhhüm eyləmədin axır, ey cavan, ölürəm.

Fəda o qamətinə kim, qəza nə xoş çəkmiş,
Qədr büküb belimi, eyləyib kəman, ölürəm.

Fəraqdən tükənib tabü taqətim, billah,
Vüsələ yetməz əlim, zarü Natəvan ölürəm.

Əyzen qəzəli-Xurşid bəyim düxtəri-Mehdiqulu xan Qarabaği:

Olmuşam dəhri-bəla içrə bu gün divanə mən,
Varmadım meyxanəyə, sındırmadım peymanə mən.

Əhdlərdən keçmədim, peymanələr sındırmadım,
Lacərəm bimehrlər tək olmuşam əfsanə mən.

Tərki-gülzar etmişəm bülbül kimi mən, ey rəqib,
Aqibət bir guşə içrə gəlmişəm əfğanə mən.

Eşqi-ruxsarında bir dəm vəsl ilə şad olmadım,
Hər tərəf seyr eylədim, düşdüm əcəb hicranə mən.

Qəm yükün çəkməkdən, ey dil, bir dəm azad olmadım,
Hərçi cəhd etdim, nə hasil, yetmədim canana mən.

Duş gördüm kim, gəlibən külbeyi-əhzanıma,
Ol zaman nəzr eylədim canü dilim qurbanə mən.

Yoxu varımdan qalan ancaq mənim bir can idi,
Natəvan, daxi nedim, sərf eyləyim mehmanə mən.

Görməyim düşvardır, billah, səni mən, ey rəqib,
Zülfə bağlı qoy gedim axır düşüm zindanə mən.

Dövrü dönmüş dövr dövran etmədi kamımca, ah,
Düşmənimdir, bilməzəm kim, netmişəm dövrənə mən.

Əyzən qəzəli-Xurşidbanu bəyim:

Dilbərə, dərdi-dilimdən belə ünvan etdim –
Ki, qəmi-hicrdə dil mülkünü viran etdim.

Mümkün olmaz mənə vəslin bilirəm həsrə kimi,
Ol səbəb məskərimi kuhü biyaban etdim.

Eşq sultanı mənim qətlimə fərman gətirib,
Etmədim tərki-vəfa, təəti-fərman etdim.

Səri-kuyində qoyub başımı bir uf demədim,
Səri-sidq ilə dilü canımı fərman etdim.

Yoxdu bir kimsə məgər dərdimi bilsin, ya rəb –
Ki, mən öz qanım ilə dərdimə dərman etdim.

Dərdi-hicrində gözüm yaşı tutub dünyanı,
Nuh tufanı kimi gör ki, nə tufan etdim.

Natəvan, etmədi ol səngdilə naləm əsər,
Gecə-gündüz bu qədər nalövü əfğan etdim.

Əyzən qəzəli-Xurşidbanu bəyim:

Rəqib töhməti etdi məni cüda, ey dust,
Bu zülfü gördü rəva, görmə sən rəva, ey dust!

Əgər ki, tiğ çəkib öz əlinlə öldürsən,
Deyil cəfa bu mənə, bilməzəm cəfa, ey dust!

Kənardən baxaram mən həqir həsrət ilə,
Bu, yaxşı şivə deyil, olma bivəfa, ey dust!

Sənin bu hüsnünə layiq heyf ki, əhdin yox,
Nə qədər sə'y elədim, tapmadım də'va, ey dust!

Bəli, bu hicrin ilə mən həmişə xoşhaləm,
Görək ki, neyləyəcək axırı qəza, ey dust!

Rəqibə xoşdu həmişə məni kənar etsin,
Fəda o himmətinə, olasan riza, ey dust!

Çağırram Allahı mən hali-Natəvan ilə,
Məgər ki, tez verə həq düşməne cəza, ey dust!

Bu iki beytlər dəxi ol cənabın kəlamıdır:

Əgərçi xoşdu mənə ətri, həm səfası gülün,
Cəfası çoxdu, nə hasil ki, yox vəfası gülün.

Cəfayi-xarı görüb köçdü bağdən bülbül,
Görən kim oldu bu gülşəndə aşinası gülün?!

Qasım bəy Zakir Xurşidbanu bəyimin əyyami-mərəzində ona yazdığı xeyir-duadan belə mə'lum olur ki, ol vaxtı istəməab Xurşidbanunun bir müddət övladı olmayıbdır və bu bərədə ol nəcibə qəmə xiffət edib, övlad ümidi ilə özünə bir para müalicələr etdiribdir və xəstə olubdur. Zakirin atidə dərc olunan qafiyələri bu hala aşikarən dələlət eləyir:

Sipehri-bərinin hilalı sənsən,
Şərafətdə mələk misalı sənsən,
Gülşəni-Xəlilin nihalı sənsən,
Barbər istərəm xudadən səni.

Məsihi çıxardan ərşi-əlayə,
Salan üftadələr başına sayə,
Yetmişdə İshaqı verən Sarayə
Qurtarsın bu rəncü inadən səni.

Mərhum Mirzə Fətəli Axundzadə dəxi bu barədə Zakirə yazdığı məktubdan aşikarən mə'lum olur ki, Xurşidbanu bəyim övlad ucundan bəstəri-möhnətdə bir müddət rəncü təəb çəkibdir. Mirzə Fətəli Zakirə belə yazıbdir:

Rəvadırmı çəkə bixürdü bixab
Bəstəri-möhnətdə bu qədər əzab?!
Duayi-xeyrinə eyləyin şitab
Siz də mənim kimi hər leylü nəhar.

Belə pəriruyin, heç səni tarı,
Rəvadırmı qəmdən sola üzarı,
Həm xələfdən xali ola kənarı?
Olsun ona mövlam yavərü qəmxar...

Mirzə Fətəli Axundzadənin Zakirə yazdığı bu məktubu öz məqamında tamamən zikr olunacaqdır. Haman bu məktub yazılıbdır məhərrəmül-həramın ibtidasında 1-ci²³⁹ tarixdə ki, haman vaxta mərhumeyi-məğfurə Xurşidbanunun xəstə və naçaq olmağı ittifaq düşübdür. Mərhum Cəfərqulu xanın təsnifi olan bu beyt Xurşidbanu bəyimin möhüründə həkk olunmuşdu:

Neşinəd ba mələk zanubezanu,
Kənizə-Fateme Xurşidbanu²⁴⁰.

FATİMƏ XANIM “KƏMİNƏ”

Qarabağın üçüncü şaireyi-möhtərəməsi ismətməab Fatimə xanım “Kəminə” təxəllüsdür ki, səbiyyəyi-Mirzə Bəybaba vələdi-Əliyar bəydir²⁴¹.

Mirzə Fatimə xanım təvəllüd edibdir Şuşa qalasında 1257-ci²⁴² tarixdə. Tə’lim və tərbiyəsi dəxi Şuşa qalasında olubdur.

Mirzə Bəybaba Fənanın övladı xilqətdən sahibi-fəhmü kiyasət və əhli-zövqü fərasət olduğu cəhətə, Fatimə xanım dəxi əyyami-tüfuliyyətdən öz fitri kamalati-zehnü fərasətilə çoxlarını heyrətə gətirərdi və müasirləri içində özünə artıq şöhrət və hörmət kəsb etmişdi.

Mirzə Fatimə xanım türk və fars dilində yaxşı savad əxz edib, hər iki lisanda gözəl şe’rlər yazırdı. Təxminən dörd-beş yüz əfradi-şe’rü qəzəlləri vardır. Onlardan bə’zisini təyəmmünən [buraya] daxil qıldıq.

Qəzəli-farsiyi-Kəminə:

Dər rəhe-eşqe-to, ey dust, çenan naşadəm,
Çon qobare-rəhe-to dade fələk bər badəm.

Morğe-bibalo pəri budəmo dər qeyde-qəza,
Dam qostərdo gerefto behiyəl səyyadəm.

Ahuyi-budəmo rəm kərde bekuhe-ommid,
Heyrət arəm bekemənde-to ke, çon oftadəm.

Ze ahe-sərde-dele-pordərd nətərsi səhləst,
Zatəşe qəhre-xoda tərso bekon azadəm.

Təlxkaməm bekonəd şure-to çon Şirini,
Kuhe-səbri bemoje bər konəm əz Fərhadəm.

Dər həmə omr ço pərgar beğəm gərdidəm,
Vəh-vəh əz gərdeşe-çərxe-fələk estadəm.

Çon Kəmine nəkonəd geyre-to bər kəs elhaq,
Ey xoda, dəste-məra gir, ze pa oftadəm²⁴³.

Qəzəli-türki:

Düşər könlüm, əzizim, qane sənsiz,
Gəlir şamü səhər əfğanə sənsiz.

Səninlə duzəxin nərına yannam,
Behiştə baxmazam qılmanə sənsiz.

Edən abad me'mari-vüsalın
Olubdur hicrdə viranə sənsiz.

Müsəddər bəzmi-vəslində olan dil
Neçün hicran çölündə yanə sənsiz?!

Gülüstani-vüsalə həsrət oldum,
Dönüb aləm mənə zindanə sənsiz.

Ənis olmuşdu dil ol şəm'i-qəddə,
Yanar, billah, necə pərvanə sənsiz.

Nə sənsiz qəm əyağına əl urram,
Nə də nuş eylərəm peymanə sənsiz.

Olur bərhəm, pərişan qanə dönmüş,
Könül zülfə çəkəndə şanə sənsiz.

Dilimdə zikrsən, könlümdə fikrim,
İki aləm dəxi əfsanə sənsiz.

Kəminə, ey hərif-i-bimürüvvət,
Ola, qorxum budur, divanə sənsiz.

* * *

Cövri-rəqib, sərzənişi-əhli-ruzigar
Qoymaz qılam bu dərdi-dili yarə aşikar.

İşrətsərayi-könlümü, ey yari-tündxu,
Hər dəm cəfavü qəhr ilə gəl etmə tarmar.

Hicrində dürri-əşk, vüsalında nəqdi-can
Bilməm, hüzurü qeybətdə eylərəm nisar.

Gülşəndə gör nə şur ilə bülbül fəğan edir,
Guya ki, şax üzrə gülə həmdəm oldu xar.

Dil intizari-vəslə pəmali-fikr olub,
Tən atəşi-fəraqdə çün muy biqərar.

Gər feyzi-cami-əşqi-həqiqətdə məstsən,
Əhsənt xoş məqamdəsən, olma huşyar.

Dövrən ki, saqi-yi-qəmə olmuş həvalə, gör,
Bu dövrədə Kəminə kimi kimdi kamgar.

* * *

Ey dil, rəva deyil ki, mən əğyarə yalvarım,
Sən rəhnümalıq eylə, gedim yarə yalvarım.

Murü mələxü mö'minü asidi mütməin,
Lütfi-xuday qadiri-qəffarə yalvarım.

Rumü firəng, özbəkü hində nə ehtiyac,
Qeyr əz xuda gedim necə tatarə yalvarım.

Hər vəqt təngə düşsən, əlindən tutar Əli,
Müşkülğüşadı, Heydəri-Kərrarə yalvarım.

Hər dəm qılır cəfa mənə çün tən ilə rəqib,
Şahi-qəyurü qolsuz ələmdarə yalvarım.

Kani-vəfavü qeyrəti-Abbasi-namvər
Görməz rəva xəbisü xətakarə yalvarım.

Mənsur tək çəkibdi məni darə zülfi-yar,
Yad eyləyim “ənəlhəqini” darə yalvarım.

Bülbül sifət nəvayə gətirdin Kəminəni,
Sevdayi-gül başımda, necə xarə yalvarım?!

* * *

Rəhi-eşq içrə mənzurum mənim ol tacdarımdır,
Könül mülkündə sultanım, xücestə şəhriyarımdır.

Əgərçi guşeyi-qəmdə şikəstəxatirəm, lakin
Səri-kuyində dövr edən xəyali-biqərarımdır.

Kəməndi-eşqinə bağlı gedib könlüm, inanmazsan,
Yoluna göz dikən şahid dü çeşmi-əşkbarımdır.

Şikənci-zülfədən könlüm mütəvvəl arizu eylər
Səri-zülfün kimi bərhəm pərişan ruzigarımdır.

Sənin əğyar ilə könlüm əgərçi şadü xürrəmdir,
Həmişə naləvü əfğan mənim də şüğlü karımdır.

Sənin gər var isə bu qaməti-mövzun, ruxi-gülgün,
Mənim də dövlətü cahım bu eşqi-paydarımdır.

Kəminə bivəfa görsə səni, vallahı incinməz,
Səni məndən iraq edən bu bəxti-kəcmədarımdır.

Mirzə Fatimə xanımın qəzəlləri biri-birindən gözəldir. Cümləsini buraya daxil etmək olmaz. Fatimə xanımın Mirzə Rəhim Fəna cənablarına ki, onun seyvidüş-şühəda İmam Hüseyin həzrətlərinə təkyə saxlamağı barəsində həcv təriqi ilə yazdığı şe'rə verdiyi cavab dəxi şayani-diqqət şe'rlər isə də, burada çap olunması münasib görülmədi. Amma Gəncə sakini “Fani” təxəllüs şair Kəminə kəlamını Fəna kəlamına üç beyt ilə belə tərcih veribdir:

Yazmış Kəminə şe'ri-Fənayə əcəb cavab,
Verməz cavab şe'r ilə bu növ' hiç kəs.

Düşdü nəzər kəmalı-Fənavü Kəminəyə,
Tərçih-i-əql qoydu bu əş'arə pişü pəs.

Şe'ri-Kəminə çün əsəli-şəhdi-xoşgüvar,
Durmuş Fəna kəlamı müqabildə çün məkəs.

Və Axund Molla Hüseyin Qazaxi “Sabit” təxəllüs ki, “Ağbaş” ləqəbi ilə məşhurdur, Kəminənin kəlamını Fənanın əş'arına tərcih tutub, belə yazıbdır:

Söy yox Kəminə sözləri novqönçə bıkrdır,
Öz gülbünü-vüsəlinə yox gərçi dəstrəs.

Hər sətri rast sərvə vurur tənə dur ki, dur,
Hər ləhnü hənəgi kəbki edər süxrə kəs ki, kəs.

Eyhami-rəmzi hüqqeyi-pünhanı tək nihan,
Çatmaz ona təsəvvüri-idraki-hiç kəs.

Şe'ri-Kəminə ləhceyi-Məryəmcə ruhə zad,
Şe'ri-Fəna məaniyə atdan gələn nəfəs.

Şe'ri-Kəminə Rəxşi-səbükseyri-mə'rifət,
Hər bir qədəmdə şe'ri-Fənadən salıbdı təs.

Şe'ri-Kəminə xatiri-əhbab tək əziz,
Şe'ri-Fəna vəsəvəsi-şeytan kimi nəhəs.

Sabit, Fəna iş əhlidi, məğrur edər səni,
Qövğa günündə məst olu “köhlən” ləqəb fərəs.

Burada, bizim zənnimizə görə, hər iki şair Kəminənin kəlamını Fəna əş'arına tərcih tutmaqda və Fənanı bir növ' təhqir və xəcil etməkdə mü-

balığe ediblər, zira Mirzə Rəhim Fəna cənabları ziyadə müəddəb və sahibi-mə'rifət bir vücud olduğundan bir kəsin qəlbinə toxunmaz. Onun Kəminəyə tutduğu bir para iradlar haqq deyilsə də, elə bir böyük xəta da deyil ki, şairə ondan artıq töhmət gəlsin. Şair ancaq zərifanə şairənin gözəlliyini, əhli-hal və sahibi-dil olmasını və batindən ona meylü rəğbət bağlamasını izhar edibdir. Qareini-giramı şəkddən çıxarmaq üçün Fənanın inşa etdiyi kəlamın axır beytlərindən bir neçəsini burada zikr etməyi lazım gördük:

Huriyü-şəni-Şişə olub cəm' bəzminə,
Guya pəridi, Şişə ara yoxdu bir nəfəs.

Şəkkər ləbin nabat, vəcahətdə çox əziz,
Olmaz cahanda hüsnünə manənd hiç kəs.

Müddətdi könlümün sənə gizlin nigahı var,
Daim xəyal onunla edər nalə çün cərəs.

Dərd əhlisən, çifaydə həmdərdin olmadı,
Bidərdlər olurmu sənin ilə həmnəfəs?

Sahibdil olmağın var imiş cana möhnəti,
Sahibdil oldu gərçi Fəna, yoxdu dadrəs.

Fatimə xanım həqiqətdə çox gözəl və zərif bir can idi və zahiri gözəlliyinə müvafiq batini və mə'nəvi tərəfdən dəxi əxlaqi-həsənə sahibəsi olub, ziyadə xoşxülq, mülayimə və xoşrəftar bir nadireyi-zəmanə idi ki, onun vəfatı cümlə şüəravü ürəfayi-Qarabağa böyük bir yas oldu.

Fatimə xanım vəfat edibdir Şuşa qalasında 1316-[c1]²⁴⁴ tarixdə, payız mövsümünün ibtidasında ki, tarixi-məsiliyyənin 1898-ci ilinə və sentyabrın əvvəlinə müvafiqdir.

MİRZƏ ƏLİƏSĞƏR “NOVRƏS”

Mirzə Əliəsğər ibn Hacı Abidin xoştəb' və bir şairi-kühənsaldır ki, Asinin və mərhum Hacı Seyid Əzimin müasiri və sair şüeraların mümtazıdır. Təvəllüd edibdir Şuşa şəhərində hicrətin 1263-cü²⁴⁵ ilində və haman şəhərdə nəşvü nüma tapıb, müsəlmanca təhsil alıbdir. Rus dilini Xan kəndində hərbi işkollada öyrənib və təhsili-elm etdikdə bir sənə yunkerlik edibdir.

Hər qisim şe'rü kəlamı vardır və qəvaidi-şe'riyyədən kəmalınca baxəbərdir. təb'i rəvan və mövzundur. Lakin cavanlıq sinnində yazdığı əş'arü kəlamlarda zövqü məlahət bu halda yazdıqlarından artıqdır.

İki mini mütəcaviz beyti vardır. Lakin tamamisi övraqü pərişan haldadır. Heyfa ki, şair ömrünün axırında bə'zi nasəza ə'davü hərəkətlər ilə özünü bir növ' hörmətdən salıb, əqvamı arasında bisikkə olubdur və buna da ümdə səbəb yoxsulluq və əliaşağılıqdır və mə'lumdur ki, fəqrü ehtiyac şirləri rubəhməzac edən kimi, şairləri gədatəb' və rəzil qılır.

Mirzə Əliəsğər Novrəsin həqiqi şair və əhli-hal olmağına mərhum Hacı Seyid Əzimin onun haqqında şikayət təriqi ilə yazdığı qəsidə dəlalət eləyir. Çün bu qəsidə sərvəri-şüeramız olan mərhum Seyid öz həmdərdlərindən bə'zilərinin gülşəni-bəqaya vaxtsiz pərvaz edib, onu məhzünü mə'yus qoymalarını zikr edib hali-dildən söyləyir, onu burada eyni ilə zikr etməyi lazım gördük:

Səlam olsun sənə, ey Kəbeyi-əhli-səfa, Novrəs!
Mıyayi-kuyinə olsun dilü canım fəda, Novrəs!
Mənə [biganədən] biganə oldun aqibət, ey şəh,
Səninlə olmaydım kaş əzəldən aşına, Novrəs!
Məgər yox mehribanlıq Şişənin abü həvasında,
Dönübdür daşə könlüm, ey rəfiqi-bivəfa, Novrəs!
Nə bir peyğam göndərdin bu müddətdə, nə bir qəsidə.
Məgər böylə olurmuş aşinalıq, mərhəba, Novrəs?!
Əgərçi dəhrü-dunun inqilabından pərişanəm,
Olub cəm'ıyyətim bərhəm, fələk etmiş cəfa, Novrəs!
Dağıldı yarü ənsarım başımdan, fərd qaldım mən,
Əlimdən getdi Asi, ol rəfiqi-xoşəda, Novrəs!
Səfa düşdü səfadən, Zəməmi-əşkim rəvan oldu,
Bu qəmdən xaneyi-dil Kə'bə tək geydi qəra, Novrəs!
Nə Agah ağah oldu haləti-pürixtilalımdan,
Nə rəf' etdi məlalım səfheyi-dildən Fəna, Novrəs!
Məgər böylə olurmuş aşinalıq, ey gözüm nuri,
Cəməli-bakəmalından gözüm görməz ziya, Novrəs!
Biz axır bir gülüstanın gülüydük ruzi-əzəldə,

Həvadis sərsəri saldı bizi axır cüda, Novrəs!
Ol ustadı-mükərrəm Yusifi, ol mürşidi-kamil
Onu gürgi-əcəl seyd etdi, heyf ol müqtəda, Novrəs!
Həyati-müstəari-dəhrdən mətləb deyil hasil,
Gərək kəsb eyləmək yüz sə'y ilə feyzi-bəqa, Novrəs!
Əgər azadəsən, eylə hesab [et] kuhi-Şəhləndir,
Düşərsə başına gər sayeyi-bali-hüma, Novrəs!
Şikəsti-üstüxanə səbr qıl səngi-həvadisən,
Təmənna etmə əbnayi-zamandan mumiya, Novrəs!
Ə'la, ey əndəlibi-gülşəni-rizvan, qəbul etmə,
Əgər versə sənə buyi-güli-cənnət səba, Novrəs!
Əgər qəsri-müşəyyəd versə qeysər, imtinan etmə,
Qüsurun var əgər etsən qəbul, [ey] pişva Novrəs!
Çəkil, ənqayi-Qaf ol bir qənaət içrə Seyyid tək,
Verər məqsudini ol xaliqi-ərzü səma, Novrəs!

Bu qəsidədə mərhum Hacı Seyid Əzim Novrəsdən şikvəvü gilayə edib, onun dostluq və sədaqətdə bivəfavü dəyanətsiz olmağını rişteyi-nəzmə çəkib, soyuqluğunu və namehribanlığını Qarabağın ab-havasından görür:

Məgər yox mehribanlıq Şişənin abü həvasında,
Dönübdür daşə könlüm, ey rəfiqi-bivəfa Novrəs?!

Sonradan şair dəhri-dunun inqilabından pərişanhal olmağını, cəm'iyəti-əhibbasını və zövqü səfasını gərdişi-fələk bərhəm qılmasını və yarü ənsarının dağılıb təfriqə düşməsini bir-bir zikr edib, rəfiqi-xoşədası Asinin və ustadi-mükərrəmi Yusifinin gürgi-əcəlin yədi-qəddaranəsində seyd olmağını naleyi-cansuz ilə yad qılır.

İntihayi-kəlamda Novrəsə öz tərəfindən nəsihət üzü ilə deyir ki, sənənin həvadisən sümüklərin şikəst olsa, əbnayi-zəmanədən mumiya təmənnə eləmə; gülşəni-rizvandan badi-səba sənə buyi-cənnət yetirsə, qəbul etmə; əgər qəsri-müşəyyəd qeysəri-Rum təklif qılsa, ona meylü rəğbət göstərmə; Seyid tək çəkil qənaət guşəsinin birində ənqayi-Qaf kimi qərar tut; qadir rəzzaq sənənin qismini göndərəsidir, həyati-müstəar eyni-mətləb deyil, eyni-mətləb yüz sə'yü ehtimam ilə feyzi-bəqanı arayıb bulmaqdır.

Mərhum Abdulla bəy Asi dəxi bu məsləkdə olub, arzu etdiyi meyi-vəhdət bu feyzi-bəqadan ibarətdir.

Novrəsin kəlamlarından bə'ziləri burada nəzəri-ərbabi-kəmalə təqdim olunur. Novrəsin Hacı Seyid Əzimə yazdığı məktub:

Fələk rəsmi budur, Seyyid, məni səndən cüda qılsın,
Əsiri-hicr edib, yüz ahü dərdə mübtəla qılsın.

Mədari-çərxi-dunpərvər budur, ey arifi-salik –
Ki, dil əhlinə ruzi günbəgün dərdü bəla qılsın.

Vəfasız çərx zülmündən hanı asudədil aşiq,
Onun dövründə kimdir yar ilə bir dəm səfa qılsın?!

Dolanır naqışın dünyayı-dun hə dəmdə kamınca,
Hanı bir əhli-dil kim, kam ilə xeyri-dua qılsın?

Olub mehrü məhəbbət məhv dünyadan, yəqinimdir,
Hanı dərd əhli, Novrəs, dərdinə bir dəm də'va qılsın?

Müşairə:

Könül ta xu tutubdur eşqin ilə, qeyrə ram olmaz,
Yetib həddi-kəmalə, nəqs bulmaz, natəmam olmaz.

Qədəm qoyduqca eşq içrə muradi-dil olur hasil,
Təriqi-eşqdə kimdir deyən ümmid kam olmaz?!

Mənəm kim, “səmmə vəchüllah”²⁴⁶ zövqilə fəna buldum,
Sənə, zahid ki, xudbinsən fəna fillah məqam olmaz.

Olub könlüm mübərta aləmi-mənidə kəsərdən,
Meyi-vəhdət gətir, saqi, o bir meydir hərəm olmaz.

Qəriqi-bəhri-eşq ol, nəfs əlində qalma avarə –
Kim, ol bədgövhərin mizani-hökmündə nizam olmaz.

Təmənna qılmayan sə'yi-dil ilə Kəbeyi-kuyin,
Səfayi-ömr görməz, xoşdilü xürrəm müdam olmaz.

Qılıbdır cəzbeyi-eşqin məni min küfr ilə rüsva,
Bəli, məczub olan adəmdə, Novrəs, nəngü nam olmaz.

* * *

Könlüm elə pünhandır gisulər arasında,
Şanə gözübən tapmaz yüz mulər arasında.

İstər ki, çəkə Mani tərhin qaşının, bilməz
Peyvəstə kəşəkəşdir əbrulər arasında.

Məstanə xumar gözlər hər dəm mənə al eylər,
Qaldım nə yaman yerdə cadulər arasında.

Bimar gözün, cana, salmış məni bir halə,
Səhrayə düşüb gəzdim ahulər arasında,

Ta mən ki, cüda düşdüm ol yar vüsalından,
Varmı görəsən söhbət bədgulər arasında?!

Əğyarə vəfa etmək, üşşaqə cəfa, Novrəs,
Bilməm bu nə adətdir məhrulər arasında?!

Müşairə:

Zülfün kəmənd könlüm üçün, danə xal olur,
Olmaq xilas könlümə əmri-məhal olur.

Vəchi budur ki, ayə üzün nisbət etməzəm,
Gəh bədr olur o mahi-fələk, gəh hilal olur.

Yox özgə rəmzi sirri-ləbin, sormuşam əzəl,
“Lam”i misali-lə’l bolur, “ba”yi bal olur.

Seyr etmişəm Xitavü Xütən mülkünü təmam,
Bu gözdə, bu baxışda demə kim, qəzal olur.

Ya rəb, nə sirrdir ki, cahan içrə yarını.
Qafil görəndə aşıq üçün özgə hal olur?

Novrəs, o qara gözlərə dil vermə, xəvf qıl,
Gözdən nəticə mərdüm üçün məkrü al olur.

* * *

Əya nəfs, bəsdir həvavü həvəs,
Bu dünya bəqasından ümmid kəs!

Eşit kim, vurur nəreyi-ərrəhil,
Əcəl karvanında hər dəm cərəs.

Qara torpaq altında zarü nizar
Olur məskənim təngnayı-qəfəs.

Nə yarü nə yavər, və xişü təb’ar,
Nə munis, nə həmdəm, nə bir həmnəfəs.

Yəqin eylə, Novrəs ki, əməli-xeyr
Olur qəbr evində sənə dadrəs.

* * *

Ta qaldı könül zülfşikən pürşikən içrə, Asudəlik olmuş o qəribə vətən içrə.

Ol xali-siyəh arizə guya ki, düşübdür
Bir dancyi-əngur şərabi-köhən içrə.

Abi-dəhənin şərbəti-şirindimi, yoxsa
Məxlut olub qənd mükərrər süxən içrə.

Naz ilə əzəl şir verəndə sənə dayə,
Məmzuc qılıb mayeyi-nazi ləbən içrə.

Xaki-səri-kuyindi mənə türbəti-xalis,
Qoynumda onu qəbrə aparram kəfən içrə.

Bilməm nə xəta eylədim, ey dilbəri-tərsa,
Səhhar gözün saldı məni məkrü fən içrə.

Mən Novrəsi-zarəm, adıma Qeys deyərlər,
Məşhurdu divanəliyim mərdü zən içrə.

Novrəsin bu qəzəli Asəf Şirvaninin qəzəlinə nəzirədir ki, o da öz məqamında zikr olunacaqdır²⁴⁷. Nə qədər Asəfin qəzəli xoşməzmunudur, bir o qədər də Novrəsin müşairəsi lətifdir.

Qazi Osman paşanın kəriməyi-nəcibəsi Nigar xanım yazdığı fəryadların təxmisi:

Təhsili-maarif nədən irşad edəcək yox,
Xoş ad qoyub elm ilə mö'tad edəcək yox,
Dil mülkü xərab olsa da, bünyad edəcək yox,
Fəryad ki, fəryadıma imdad edəcək yox,
Əfsus ki, qəmdən məni azad edəcək yox.

Axır belə təqdir qılıb xaliqi-yekta,
Dəryayi-sədaqət yetirə gövhəri-mə'na,
MİR'ati-məvəddətdə ola surəti-ziba,
Tə'siri-məhəbbətlə yığılmış gözəl, əmma
Viranə dili bir dəxi abad edəcək yox.

Yandırdı məni atəşə bu dərdi-dərunum,
Bir kövkəbi-nəhsə düşüb iqbalı-zəbunum,
Bu mərhələdə olmadı həm rahnumunum,
Kəs, varsa əlaqən mənə, ey taleyi-dunum,
Sən var ikən aləmdə məni yad edəcək yox.

Hər bülhəvəs adəm nə bilir ləzzəti-eşqi,
Mehrabi-vəfadə edibən taəti-eşqi,
Sidq ilə qəbul eyləmişəm hacəti-eşqi,
Həqq ilə bilir zar könül haləti-eşqi,
Mahirdir o fəndə, onu isnad edəcək yox.

Tarı, yaşasın ali təb'ari bu cahanda,
Xahanları xoşnud ola bari bu cahanda,
Öldürdü bu qəm Novrəsi-zari bu cahanda,
Ya rəb, nə üçün zar Nigari bu cahanda
Naşad edəcək yoxsa da, bir şad edəcək yox.

Təxmisi-qəzəli-Knyaz Mehdiqulu xan Vəfa:

Dela, boqzər əz nəfse-xod zin sepəs,
Əgər aqeli, baş fəryadrəs,
Çe xoş qoft Knyaze-meskinməfəs:
“Məyazar əz xod dele-hiç kəs,
Təriqe-səadət həminəst, bəs”.

Təb'əh bad viraneyi-əngəbut,
Bovəd tar kaşaneyə-əngəbut,
Şövəd sərnəgun laneyə-əngəbut,
“Besuzəd şəbi xaneyi-əngəbut,
Deləş gər nəsuzəd behalə-məgəs”.

Biya mərhəmi bər dele-xəste nəh,
Kelide-qoşayəş dəre-bəste nəh,
Bedamən ze qol sobhdəm dəste nəh,
“Befərşe-çəmən paye-ahəste nəh,
Məbada berəncəd ze to xaro xəst”.

Qədər seydra çon bedam əfkənəd,
Həm bixe-omrəş ze bon bərkənəd,
Beqeyde-bəla dəst pə mizənəd,
“Qəza dəste-səyyadra beşkənəd,
Gərəş rəhm nəayəd bəmorğə-qəfəs”.

Əgər padşahi və gər bəndei,
Betəxtə-şəhamət bəra zenden,
Nəbini dəgər omre-payəndei,
“Nekuyi kon, ey dust, ta zendei,
Dəgər bər bazət nəgərdəd nəfəs”.

Ço ğonçe beqol həməzəban baş xod,
Həmana qole-qolsetan baş xod,
Dər əxlaqə-niku əyan baş xod,
“To ba hər kəsi mehrebən baş xod,
Təmənna məkon mehrebani ze kəs”.

Məcu məkre-şeytan əgər adəmi,
Nə bəzme-neşato nə konce-qəmi,
Bəxane-qənaət çe bişo kəmi,
“Xoşa an ke, azad gərdəd həmi,
Ze təhrıke-nəfso ze keyde-həvəs”.

Cəsərət nəmud ozre-Novrəs pəzir,
Gəda pişe-şahan nəgərdəd dəlır,
Mənəm mostəhəqqe-zəlilo fəqır,
“Vəfa, rahe-ensafra piş gir,
Təriqe-səədət həminəsto bəs”²⁴⁸.

Novrəsin fəsih və mövzun kəlamlarından birisi də ali-Osmanın [tarixi-məsihiyyənin] 1898-ci sənəsində yunanlar ilə dava edib, onlara qalib gəlməsinin mədhü tə’rifidir ki, tərəcibənd səbkində təhrirü tənzim olunubdur. Bu kəlamda da şair Osmanlının rəşid və şəci’ əskərləri tə’rifini və töv-sifini unudub, cənab Sultan Əbdülhəmid²⁴⁹ həzrətlərini bəpəyan mədh etməsi fəthnaməni bir növ’ əhəmiyyətsiz eləyir.

Bu fəthnamə beş bənddən ibarətdir ki, hər bəndin axırkı beytləri bunlardır:

Röyəti-iqbalına olsun kətib:
Nəsrü minəllahi və fəthün qərib²⁵⁰.

Fəthnamənin axırını bəndini nümunə üçün məcmuəyə daxil etməyi lazım bildik:

Yarın ola, ey şəhi gərdunvüqar,
Kaşifi-ayati-xudavəndikar!
Ruzi-əzəl tutdu, bu məşhurdur,
Kongereyi-ərş onunla qərar.
Ərsəgəhi-qəzvədə tövhid üçün
Oldu səbəb qaiməyi-Zülfüqar.
Yarın ola sidq ilə siddiqi-pak,
Oldu o, peyğəmbər üçün yari-ğar.
Həqqlə batil üzə Faruq fūrəq

Qoydu, edib dini-mübin aşikar.
 Aləmi-əsrar odu Zünnureyn²⁵¹
 Katibi-ayati-xudavəndikar.
 Min yaşasın dəhrdə Osman paşam,
 Oldu əcəb baniiyi-tədbiri-kar.
 Kəbəyi-məqsudə yetib şövq ilə
 Ədhəmi-alinəsəbi-namdar.
 Cümləsi çün həmləyi-şiri-qərin,
 Rəzmgəhə qoydu qədəm üstüvar.
 Cümlə sərəskərlərə səd mərhəbə,
 Eylədilər hishəsini²⁵² tarmar.
 Səngəri xali qoyuban cümləsi
 Rahi-əzimet tutub etdi fərar.
 Qəlbi-sipəh tapdı pərakəndəlik,
 Qövmi-ədu qətlə yetib bişümar.
 Novrəsi-biçarə bunu zikr edər,
 Sultana nüsret verə pərvərdigar.
 Rüyəti-iqbalına olsun kətib:
 “Nəsrü minəllahi və fəthün qərib”.

Bundan əlavə Mirzə Əliəşğərin çox tə'sirli növhələri və münacatı rübaiyyatları və gözəl təcnisləri vardır ki, cümləsinin buraya küncəyişi yoxdur və yenə də nümunə üçün bə'ziləri təhrir qılındı:

Növhə:

Ta Şamə tərəf oldu rəvan məhmili-Zeynəb
 Afaqə əsər eylədi ahi-dili-Zeynəb.

Üryan dəvə üstə yetişib küçəvü bamə,
 Şam içrə tamaşagəh olub xas ilə amə,
 Şad oldu cəfa əhli, o gün yetdi məramə,
 Bir məscidi-viranə olub mənzili-Zeynəb.

Dil təngə gəlib sinədə nalə əsərindən,
 Həm xərməni-ömrü yanıb ahi şərərindən,
 Ey çərxi-cəfəpişə, bu dünya səmərindən
 Olmuş ələmi möhnətü qəm hasili-Zeynəb.

Zülm ilə düşüb ali-Əli dərbədə, ey çərx,
 Şərm eylə ki, ta olmaya xunin cigər, ey çərx,
 Qıldın bu qədəm cövrü cəfanı mægər, ey çərx,
 Ah ilə müxəmmər olub abi-güli-Zeynəb.

Əyləşdi Yəzidi-səki-dun təxmi-qürurə,
 Büğz ilə inadın necə gör gətdi zühurə,
 Qıldı üsəranı o dəm ehzar hüzurə,
 Naməhrəm içində qurulub məhfili-Zeynəb.

Hökm eylədi ta kim, çəkələr pərdeyi-zərrin,
Verdi o zaman məclisinə rəvnəqü təzyin,
Baş istədi bir-bir gətirib Şimri-bədayin,
Tain ki, füzun ola qəmə niskili-Zeynəb.

Qəlbində o gün cuşə gəlib büğzü ədavət,
Qarşıda Hüseyin başına çox qıldı şəmatət,
Çub əldə kəsik başə vurub dedi: Cəmaət,
Bundan sora asan olumu müşkili-Zeynəb?

Novrəs bu əzadə yetirib göylərə ahin,
Sürtəydi Hüseyin qəbrinə bu ruyi-siyahin,
Bağışla hamu şüəların cürmü günahin,
Ya rəb, bəhəqi-möhnəti-dərdi-dili-Zeynəb!

Təxmisi-qəzəli-Füzuli:

Azimi-rəzm olub Əkbəri-xurşidliqa,
Ola ta şövq ilə meydani-məhəbbətdə fəda,
Söylədi bir-birinə ləşgəri-mərdudü dəğa,
“Əşrəqət min fələkil-behcəti şəmsün və biha,
Mələəl-aləmə nurən və sürürən və bəha.”

Mənəm, ey qövm, gülüstani-Əlidən bir gül,
Xəlq olubdur babamın vasitəsilə cüzü kül.
Qəddi-bisayəsidir aləm üçün sayəvü zül.
“Çıxdı bir gün ki, ziyasında təmamiyyəi-rüsul
Oldu məhv öylə ki, xurşid şüasinə Süha”*.

Ərşə zinət verilib şövqi-vüsəlinə görə,
Qaldı zülmatdə xurşid cəmalinə görə,
Asıman tapdı şərəf izzü cəlalinə görə,
“Rütbəyi-hikməti-me’raci-kəmalinə görə,
Hükəma fırqeyi-dun, fəlsəfə cəm’i-süfəha”.

Mustəfa oldu gecə qaimü gündüz saim,
Xəşyətüllahə görə olmadı hərgiz naim,
Ləngəri-qaiməyi-ərş onunla qaim,
“Müntəha mə’rifəti-hali-dil ilə daim
Qılır əhli-həqə əsrari-həqiqət inha”.

Səbəbi oldu belə mə’rifətullahın kim,
Oldu bəs rahbəri fırqeyi-gümrahın kim,
Şəqq edib cürmini səbbabə ilə mahın kim,
“Necə təqirir eləyim vəsfini bir şahın kim –
Ona övsaf ola “Yasin”ü müərrif “Taha”.

* S ü h a – ulduz ismidir

Yandıra sizləri, ey qövmi-cəfa, nari-cəhim,
Lən edə sizlər üçün qadiri qəhhari-qəvim,
Müctəba könlü olub matəmi-Qasimdə dü nim,
“Oldu bavari-cəhan rəvnəqi bir dürrü-yetim –
Ki, deyil iki cahan hasili ol dürrə bəha”.

Eşidib Novrəsi-miskin bu müsibət xəbərin,
Təb'dən sərf qılır lö'lövü dürrü göhərin,
Tə'ziyəxanı olubdur şəhi-cinnü bəşərin,
“Ey Füzuli, rəhi-şərinə tut ol rahbərin,
Bu təriq ilə zələlətdən özün eylə rəha!”

* * *

Ya Əli, dil türreyi-tərrarın eylər arizu,
Zülmət içrə mətləül-ənvarın eylər arizu,
Dəmbədəm ol məxzəni-əsrarın eylər arizu,
“Bülbuli-dil gülşəni-rüxsarın eylər arizu,
Tutiyi-can lə'li-şəkkərbarın eylər arizu”.

Ruzigarın sübhü şamilə xoş olmaz xatirim,
Hər cəlalü ehtişamilə xoş olmaz xatirim,
Yüz behiştəsa məqam ilə xoş olmaz xatirim,
“Naməvü qasid pəyamilə xoş olmaz xatirim,
Öz ləbindən ləhceyi-göftarın eylər arizu”.

Sən kimi canan yolunda nəqdi-can isar ola,
Xəstə könlüm çün gəza xuni-dili-əfkar ola,
Göz xəyalında gərəkdir sübhədək bidar ola,
“Arizu eylər ki, mən tək müttəsil bimar ola,
Kim ki, vəsli-nərgisi-bimarın eylər arizu”.

Qıldı vəslindən məni məhrum çərxi-bədsiyəm,
Olmuşam mən qürbət içrə mübtəlayi-dərdü qəm,
Etmədin, qardaş, neçün məktub inşavü rəqəm?
“Hicr bimarı tənim badi-səbadən dəmbədəm,
Səhhət üçün səhhəti-əxbarın eylər arizu”.

Arizə qan yaşı gözdən cari eylər müttəsil,
Növhəxandır Novrəsi-məhzuni-mütəzər ilbəl,
Ya Əli, ruzi-cəzadə qoyma qalsın münfəil,
“Arizüməndi-vüsalmındır Füzuli xəstədil,
Vəslin istər, dövləti-didarın eylər arizu”.

Bunlardan əlavə Novrəs Füzulinin xeyli qəzəllərini təxmis qılıbdır və bə'zi təxmislərində o qədər fəsahtət və bəlağət izhar edib ki, Füzuli ilə

onun kəlamına çətinlik ilə fərq qoyulur və xeyli dəqiq və nazik anlayan ədib istər ki, Füzulinin kəlamını ona tərcih qılıb, mümtaz olunan məqamü nüktələrini göstərsin.

Təcnisi-Novrəs:

Açılmış çəməndə gülü yasəmən,
Açılmaz könül, batmışam yasə mən.

Gətir, saqiya, cür'eyi-badə ver,
Könül qəmlərin bir zaman badə ver.

Tutub, saqi, qəm ləşkəri meymənə,
Xilas eylə qəmdən, yetir mey mənə.

Süfufi-ələm tutsa gər meysərə,
Nə qəm, vursa bu nə'şeyi-mey sərə.

Verib könlü zar etməyə bari qəm,
Əlif qamətim xəm qılıb bari-qəm.

Müqəyyəd könül ol sari-muyədir,
Dəmadəm işim şur ilə muyədir.

Düşüb yüzə zülf ənbəri-tər kimi,
Sərasər qılıbdır mənim tər kimi.

Özü şuxü sərməst cananədir,
Həmişə fəda cismi-cananədir.

Kəramətdir, ey qönçələb, bu sənə,
Veribdir qəza gül kimi busənə.

Qara zülfü məmzuc olub müşk ilə,
Salıb könlümü yeksərə müşkilə.

Ayaqdan salıbdır il ahim mənim,
Qurtarsın bu qəmdən ilahim mənim.

Deyirlər, gözəl, rəşki-ahu sənə,
Bu sözdür həqiqətdə ahu sənə.

Əgər qoysan ox qaşların yayına,
Kəman etmə onda gözüm yayına.

Dönüb kəc baxanda mənə alagöz,
Xəyalı budur canımı ala göz.

O sərv-i-qəhindən başə sayə sal,
Məni bəri əğyardən sayə sal.

Vəfasız deyir bilmirəm kim sənə –
Ki, bilməz sənün qədrini kimsənə.

Görən bir nəfər əhli-dil varımı,
Ona bəzl edim can ilə varımı?!

Vəfalı ola dəhrdə yar odu,
Nə kim, Novrəsi yandıra yar odu.

Novrəsin cümlə asarü kəlamından çap olunan ancaq bir “Pəndi-ətfal” nam kitabçasıdır ki, o da Badkubə nücbəbasından cənab Bəşir bəy Hacı Məhəmmədhüseyn bəy oğlu Aşurbəyovun xərci-əhtimamı ilə Tiflisdə Kamal əfəndi Ünsizadənin mətbəəsində 1318-[ci]²⁵³ tarixdə təb’ olunubdur. Bu kitabçanın tərtibü tənzim olunmasına bəis ədibi-məşhurumuz Soltan Məcid Qənizadə²⁵⁴ olubdur ki, Novrəsə təzə məsləkdə iş görməyi və sərfi-himmət etməyi eyni-səlah görübdür. Bu barədə şair özü kitabçanın dibaçəsində səbəbi-təlifi-kitab babında kəşfi-məqal edib deyir:

O zaman bir cavani-xoştinət,
Xahişi-qəlbi rövneqi-millət,
Adı Soltan, “Məcid”dir ləqəbi,
Qənizadə, o xeyirlər səbəbi
Dedi: – Ey Novrəsi-səfadidə,
Bəzmi-eyşi sən etmişən çidə.
Sən idin arifi-xərabati,
Keçirirdin səfadə övqati.
Aşiqi-vəchi-ruyi-dilbər idin,
Mayili-türreyi-müənbər idin.
Fikri-çəşmi-xummardə sərməst,
Yadı-zülfü-siyahdə pabəst.
Görməyən dəmdə sərvqəd yarı,
Görünürdü qiyamət asarı.
Yetməşəydin vüsali-dildarə,
Əcz ilə yalvarardın əğyarə...
Tapmışan nəzmü nəsrədə şöhrət,
Heyfsən, təzə halə qıl rəğbət.
Bəsdür, eylə təriqi-pəndə übur,
İndi kim, vəqt iqtizası budur.
Eylə təhriri-pəndi-ətfali,
Xeyrdən məktəb olmasın xali.

Məni ol şəxs eylədi tərğib,
Bu kitabı mən eylədim tərтіb.
İltimasım budur ki, əhli-savad
Tutmasın Novrəsə dəxi irad.
Bəs ki, bu əsrdə pərişanəm,
Dilşikəstə əsiri-hirmanəm.
Məni-zarə tapılmadı cansuz,
Şişə şəhrində qalmışam yalnız²⁵⁵.

Bu kitabçada rəvan şe'rlər ilə Novrəsi-həzin oğluna xitabən bir para gözəl nəsihətlər və pəndlər yazıb, elmü mə'rifətin insana lazım olmağını və ondan yetişən şirin, ləziz səmərələri bə'zi timsallar ilə sübuta yetirir və bundan əlavə o, əmrü mə'nahiyi-şərriyyələri birbəbir zikr edib, bu bərədə dəxi münasib timsallar gətirir. Timsalların bir parası rusların timsalnəvisi Kırlovdan tərcümə olunubdur. Kitabçadan atidə yazılan xitab ürəfa diqqətinə pişnəhad olunur:

Əyyühənnas məşər'ül-ürəfa,
Salikani-təriqi-sidqü vəfa,
Məsləhət birlə eyləyin imdad,
Ta ki, bu qüssədən olaq azad.
Susuz ağac kimi quru olduq,
Tə'nədən qeyri nə səmər bulduq?
Türfə əmrə biz etmədik iqdəm,
Olmadıq elm üzilə nikunəm.
Qalmışiq zülmət içrə, binuruz,
Gözümüz var, leyk biz koruz.
Hərzə-hərzə nə növ' söhbətdir,
Fikr qıl, axırı küdurətdir.
Haçana dək bu qiybətü böhtan,
Bəsdə bu iftira, xudadən utan.
Belə olmaz rüsumi-insanlıq,
Adəmə hərgiz etmə şeytanlıq.
Mərdümazar üçün nicat olmaz,
Dari-dünyada xoş sifət olmaz.
Sənə, guş et, edim nəsihət mən,
Ey gözüm nuru, olma qəlbşikən!
Olməgil hiç kimsəyə bədgü,
Öz əlinlə dəxi qazanma ədu!
Etmə hərgiz şəhadətnahəq,
Olma dünyada kazibi-mütləq.
Ta bəkey göftüguyi-bihudə,
Ola canlar tələf bu qəyqudə?!

Kişi, bəsdir, qutar mərərdən,
Etilən söhbəti-elm, sən'ətdən.
Bizə əmr etdi müxbiri-sadiq
Olaq əmri-ilahiyə şayıq.
Hökmünə gər verilsə rast rəvac,
Olmarıq qeyri söhbətə möhtac.
Buyurubdur kəlami-müstəhsən:
“Məhddən ləhdə kimi elm öyrən”.
Eyləməz əhli-elm qilü qal,
Nədi salmaq araya cəngü cidal?!
Getsə gər bu sayaq nadanlıq,
Məhv olur yeksərə müsəlmanlıq.
Bizlərə vay, vay, müsəlmanlar!
Bəri başdan haray, müsəlmanlar!
Gecələr sübhədək xəyal edərəm,
Bu dili-zarə şərh-i-hal edərəm.
Bir deyil batin ilə zahirimiz,
Nə olur, ey ilahi, axirimiz...²⁵⁶

Mirzə Əliəşğərin “Pəndi-ətfal”ə daxil olan bə’zi timsalları ilə tə’limə dair məcmuələrimizi zinətləndirməyi öz tərəfimizdən tə’lim kitabları tərtib edənlərə məsləhət görürük.

MƏŞHƏDİ MİRZƏ CƏFƏR HACI SEYİD QASIM OĞLU “CƏFƏR”

Məşhədi Mirzə Cəfər Hacı Seyid Qasım oğlu dəxi Qarabağ şüəralarından olub, fars, türk dillərində xeyli banəmək şe’rü kəlamları vardır.

Mirzə Cəfərin xasiyyətində hərdəm bə’zi xariqüladə müşahidə olunurdu ki, adamı heyrətə salırdı və onun başının bir növ’ salamat olmamağına dəlalət edirdi. Bəni-növ’i-bəşərdən bilümmü, Qarabağ əhlindən bilxüsus özünü rəncidə və mütənəbbəh hesab edib, həmişə onlardan dur və kənar gəzərdi və ehtiyat edərdi ki, Adəm övladından ona bir nişü zərər toxunmasın. Necə ki, bir kəlamında adam nə olduğunu yazıb bəyan edir:

Adəvizad bədtər əz marəst,
Qəlbeşan daema dər azarəst.

Batene-mərdoman kəsifo xəbis,
Zahere-mar nəmo həmvərəst.

Dəst bər poşte-mar malidən
Pişe-mən behtəro səzavarəst.

Dəst bər dəste-adəvizade
Baz dadən nə kare-hoşyarəst.

Migəzəd mar gəhbegəh mərdom,
Adəvizad bədtər əz marəst.

Beh şəvəd nişe-mare-bədəxlaq,
Nişe-adəm mozerro doşvarəst.

Monkerane-nəsəyehə-Cəfər
Həm palido şəriro morderəst.

Çeşmə-Cəfər ze didəne-nadan,
Həmço nərgəs modam bimarəst²⁵⁷.

Mərhum Mirzə Cəfərin kəsbi libasfuruşluq idi. Moskvadan təzə və köhnə əlbisə alıb, Şuşa qalasında xərid-furuş edərdi. Ziyadə xoşsöhbət və bəmərə olduğuna görə, həqiq dəxi düşəndə bir onun dükənina gedib, söhbətilə feyzyab olardım. Mərhumun hər yerdən və hər elmdən ittilaati var idi və özü də çox xoşsöhbət idi və bir kəs ilə meyli olsaydı, ondan canını və malını əsirgəməzdi.

Bəzi vaxt ondan elə bir təəccüblü fe'lü hərəkətlər sadir olardı ki, mən təəccüb edərdim. Məsələn, müştərilərdən xoşuna gəlməyənləri bə'zi eyham və işarələr ilə şey'i almaqdan məhrum və mə'yus edib, bir manata dəyən şeyə on manat qiymət qoyub geri qaytarırdı. Səbəbini soruşanda deyirdi ki: Filankəs, sən onları tanımırsan, amma mən sima və hərəkətlərindən görürəm ki, onlar nə yuvanın quşlarıdır. Mən mən' etdiyim adamların cümləsi mühil, kəzzab və mərdümazardırlar. Onların pulu zəhrimardan acı və donuz ətindən haramdır. Mənə nə olubdur ki, halal malımı harama dəyişdirim?!

Mərhum Mirzə Cəfər nəinki qeyri adamlardan, hətta öz əcdadı övladından dəxi yaxşılıq gözləməzdə və onların haqqında dəxi xeyir və səlahı və yaxşılığı ağıldan kənar əməllərdən hesab edərdi və kəlamının birisində onları barəsində deyirdi:

Nikukari məkon oulade-xodra,
Nikuxahi məkon əcdade-xodra,
Nikukari əgər sudi bebəxşid,
Çera adəm nəkərd oulade-xodra²⁵⁸.

Mirzə Cəfərin türk və fars əş'arından bir neçəsini nümunə üçün burada nəzəri-ərbabi-kəmalə təqdim qılırıq.

Qəzəli-türki:

Ümmandan xəvf eyləməz, bəhrində qərqi-abdır,
Təşnə demək olmaz ona, çün eşqdən sirabdır.

Qaşın təriqi-zahidə bir qiblədir Kə'bə kimi,
Göstərməyə hacət yolun min məscidə mehrabdır.

Nuri-cəmalın sərbəsər olmuş ümumə rahbər.
Hər mücrimü hər müşrikə simalərin əhbabdır.

Yelda kimi zülfün siyəh, hüsni-cəmalın mehri məh,
Yerdə özün insansan, göydə üzün məhtabdır.

Şəhdi-ləbin abi-səfa, mürdə dilə ruhi-bəqa,
Təlx gəlü bimar üçün çün kuzeyi-cüllabdır.

Qönçə ləbin lə'li-Yəmən mövcud isə yoxdur dəhən,
Çox cüstücu etdim onu, Ənqa kimi nayabdır.

Məhbubi-yari-dilgüşa canbəxşdir sübhü məsa,
Sirkəruxin bədmənzəri əhli-dilə mizrabdır.

Qəlbü dilim əhli-dilin hər zülmünə möhkəmdi çox,
Nazikdi pərrü pəşşədən, naəhlə çox bitabdır.

Çəşmi-xumari-dilbərə sübhü məsa qıldım nəzər,
Dəydi gözə kim, guyiya mən tək o da bixabdır.

Cəfər, qiyami-qamətin kim görməsə nadim olur,
Məhşər günü virdi onun “ya leyteni türab”dır²⁵⁹.

Qövli-sərihi-Cəfərə mədhin desə, kazib demə,
Cəfər əgər kəzzab isə, sən söyləmə kəzzabdır.

Əyzən qəzəli-türki:

Saqi, mənə, Allaha bax, dur badeyi-əhmər gətir,
Canü dilə od salmağa, bir şöleyi-azər gətir.

Şuri-sərim şurə düşüb, piri-təriqət axtarır,
Mən gümrəhi-eşq olmuşam, bir saliki-rəhbər gətir!

Bir cür'ə ver sərgərm olum, məxmurü həm dilnərm olum,
Çünki mənəm piri-köhən, meydən mənə kəmtər gətir!

İbriqi-mey al dəstinə, doldur onu, ləbriz elə,
Peymanəvü rətli-giran, həm camü həm sağər gətir!

Xum xumm ola yoxdur qəmim, sərşarlıq xoşdur mənə,
Məhrü məhi yığ başıma, həm xosrovi-xavər gətir!

Ver mey içim, dövr eyləyim nahəqqdən həqqə tərəf,
Yoxdur pərim dövr etməyə, balü pərü şəhpər gətir!

Mey ver mənə pakü həlal, məmzuc ola şadi, məlal,
Bu tinəti pak etməyə bir badeyi-əthər gətir.

Mən Kə'bədən əl çəkmişəm, məbəd mənə meyxanədir,
Mən tək hanı həqqi tapan, bir pakdil kafər gətir.

Meyxanədə carub olam, sübhü məsa fəxr eylərəm,
Bu dərgəhə mən tək hanı bir müxlisi-çakər, gətir!

Çox sərdidir təb'ü məcaz, mey vergilən tapsın rəvac,
Gər istəsən sərgərm olum, həm udü həm məcmər gətir!

Mən cəfəriqövl olmuşam, dinimdi dini-cəfəri,
Ney Cəfəri kəzb etməyən, yüz kəzb edən Cəfər gətir!

Mirzə Cəfər sair qəzəllərində dəxi öz müasir[lər]indən və xüsusən din qardaşlarından şikayət eləyib və riyayi zöhdü təqvanı təzmim qılıb, saxta və yalançı vaizlər və fəqihlərin eyblərindən danışır və bir qəzəlin-də yenə vaizə xitabü itabla deyir:

Necə mümkündür, ey vaiz, müsəlmanda nizam olsun,
Həmi əhli-kəlam olsun, həmi əhli-səlam olsun?!

Necə insafdır şeytan gəlib görsün bizim əhli,
Atıb şə'nü cəlalini, müsəlmana qulam olsun?!

Əgər hacı yola gəlsə, əgər vaiz desə doğru,
Bəli, lazım tutar onda gərək dünya tamam olsun.

Bular hər bir müsəlmanı edər qarət ələ düşsə,
Belə fe'lü belə tinət görüm, ya rəb, hərəm olsun!

Məni yar eyləmə, ya rəb, qiyamətdə bular ilə,
Mənə qismət cəhim olsun, ona cənnət məqam olsun!

Mənə, vaiz, qəmiş qoyma, yeri, rişə həna bağla,
Mənə meyxanə yer olsun, sənə mənzil həmam olsun!

Cəfər, ləğvin təbil etmə, gecə keçdi tamam oldu,
Gecə yoxdur bu Məskoda, hekayətin tamam olsun!

Bu şe'rləri mərhumun Moskvada yazdığı axırkı sözlərindən anlaşıır. Onun qəzəliyyatından xeylisi Moskva şəhərində yazılıbdır ki, orada alış-veriş eləyirdi və bir neçə bəmzə qəzəllər Xeyransa xanım Məhəmməd-bəyovanın haqqında söyləyibdir. Xeyransa xanım, görünür ki, kamilə və cövhərli xatunlardan birisi imiş və özü də ləzgi bəylərindən Şeyx Şamilin²⁶⁰ həmsiirəzadəsidir.

Bir qəzəlinde deyir:

Duş üzümdən öpüb şövq ilə Xeyrənnisa
Söylədi: – Ey Cəfərim, mən səni şah eylədim.

Pərdənin açma üzün, ay əmi, ağrın alım,
Sən də günah eylədin, mən də günah eylədim.

Burada Xeyransa xanımın ona yaxın olmağını bildirirsə də, özgə bir qəzəlinde şikayət dililə ondan gilayə edib deyir:

Səngdil olduğunu mən əzəli bilmişdim,
Vəsfini etmək üçün bu qəzəli bilmişdim.

Əməli-xeyr varındı nə mənə, qeyrilərə,
Səndəki zahir olan xoş əməli bilmişdim.

Dilbərin baxma dilinə, sözünə aldanma,
Başına yağ çəkən çox keçəli bilmişdim.

Cəfərə, yarı burax, söhbət elə ruhani,
Mən səni şair ilən çox məzəli bilmişdim.

Çək ayağın, geri dur, xeyr sənə xeyr deyil,
Xeyrdən sənə tərəf yox məhəli bilmişdim.

Yeri, əhəstə, yeri, alma belə bari-giran,
Eşqə iqdam edəni çox şələ'li bilmişdim.

Mali-xalis hamı ki, tikdirəlim tazə libas,
Satdığım köhnələri mən bədəli bilmişdim.*

Cəfərə, əcz nədir kim, edəsən cananə,
Xeyri tək səngdili mən əzəli bilmişdim.

Zahirdə Mirzə Cəfər nə qədər xoşsöhbət və bəmərə adam görünürsə də, batində həmişə fikri əndişədə idi və axır vaxtlarda onun ünəs övladı bədbəxt və zükür övladının bişüür və bir növ' divanəvar olmağı, xüsusən böyük oğlu Qasım ki, Qori darülmüəllimini tamam etmişdi və bir neçə müddət müəllimlik edib, sonradan dəli olmağı ona artıq dərəcədə tə'sir etmişdi və bu qədər fikri təəmmülə davam gətirə bilməyib, hicrətin 1320-ci sənəsi ramazanül-mübarək ayında²⁶¹ dəllək onun evində başını qırxdığı halda fürsət tapıb onun ülgücü ilə öz qarnını yarıb, bağırsaqlarını parə-parə etmişdi və ondan sonra filfövr vəfat eləmişdi. Təəccüb etməli budur ki, guya şairin qarnını yırtmaq fikri çoxdan onun başında varmış. Çünki bu faciədən xeyli müqəddəm şair bir qəzəlinə müftəxorları (əngəlləri) təzmim edib, qəzəlin axırında deyir:

Bəsdi, həya eyləgilən, Cəfərə,
Qeyrət edib çək ayağa zəngəli.

Parə edərdim şikəmi-parəmi,
Olsa idi məndə əgər nəng əli.

Mirzə Cəfərin böyük bir məcmuəsi var ki, öz xətti ilə yazılıbdır, amma sair şüəranın əsərləri kimi təb' olunmayıbdır.

* Burada şair özünün köhnəfüruş olmağına işarə edir.

MİRZƏ MEHDİ “NACİ”

Gəncə şairlərinin ən müqtədiri və rəvantəb’lisi mərhum Mirzə Mehdi “Naci” təxəllüsdür. Heyfa ki, onun tərcümeyi-halına dair lazimeyi-məlumat cəm’ etmək mümkün olmadı. Ancaq mərhumun başdaşında yazılan maddeyi-tarixdən belə mə’lum oldu ki, Mirzə Mehdi hicrətin 1300-cü sənəsində cəmədiyüs-saninin 20-ci günündə²⁶² dari-bəqaya rehlət edibdir.

Müasirlərinin söylədiyinə görə, sinni təxminən yetmişə çatmışdı²⁶³. Şüglü əfkarını nəqqaşkarlıqda, təbiblikdə və şe’r deməkdə işlətmişdir. Nacinin hər qisim əş’arü kəlamları mövcuddur. Məcmuəsi varmışsa da, dağılıb tələf olubdur²⁶⁴. Mərhum Mirzə Mehdi qarabağlı Abdulla bəy Asinin, Xarrat Qulu Yusifinin, Şamaxı şairi Hacı Seyid Əzimin və Qazax şairləri Mustafa ağa Nasirin və İskəndər ağa “Şair” təxəllüsün müasiri olduğundan onlar ilə irsal-mərsulu və aşinalığı var imiş.

Abdulla bəy Asi Mehdiqulu xanın qızı Xurşidbanu həzrətlərinə yazdığı həcvə nəzm ilə cavab verənlərin birisi də mərhum Mirzə Mehdi Naci olubdur ki, bu barədə qarabağlı Yusifinin tərcümeyi-halında bə’zi məlumat veriləlidir. Mirzə Mehdinin yaxşı savadı varmış, təb’i-şe’riyyəsi dəxi ziyadə rəvan, zərif və güşadə imiş. Fikri səlim və düzgün olduğundan bə’ziləri onu sufi və qeyri məzhəb deyib müttəhim edilmiş. Asari-qələmiyyəsinədən bacardığımız qədər toplayıb, bir neçələrini burada dərc edirik.

Qəzəli-Mirzə Mehdi Naci:

Könül mürği səri’-kuyindən özgə bir məkan tutmaz,
Bu sirri xəlqdən kim, eşq asari nihan tutmaz.

Nigəhbanlar kimi xalisiyəhlər tutdu damanım,
Deyil adət qulami-xanəzadı pasiban tutmaz.

Tüyürin bəççəsi öz aşıyanində bulur rahət,
Onunçun mürği-dil zülfündən özgə aşıyan tutmaz.

Könül şəhbazi meyli-kəbkü türacü təzərv eylər,
Əzizim, meyl edib hərgiz o, mürği-makiyan tutmaz.

Verən can nəqdini bazari-eşqi-dilrübəldə
Əyandır hiç tacir böylə sövdadən ziyan tutmaz.

Olub viranə dil mülkü, çıx ondan, yığ büsat, ey dil,
Xərab olmuş məkanda hiç aqıl xaniman tutmaz.

Qulamın olmasa mövlasına ixlası kamiltər,
Bu rövsəndir, onu mövlası bir dəm kamran tutmaz.

Əgər tökdünsə qanım qəhr ilə, bir cür'ə nuş eylə –
Ki, derlər böylə olsa qanlını, əlbəttə, qan tutmaz.

Mənə derlər ki, tərki-əşqi-yar et, özgə yarı tut,
Şikari-rubəhi, haşa, gedib şiri-jəyan tutmaz.

Deyir xəlqə həmişə zahidi-zahirpərəst iman,
Özü fail olan fe'li, əzizim, rahban tutmaz.

Təriqi-əşqdə, Naci, ayağın kəsmə qəflətdən,
Xilafi-rahi-əşqi, bigüman, bir nüktədan tutmaz.

Nacinin bu gözəl qəzəli mərhum Qasım bəy Zakirin:

Könül mürği səri'-kuyində, ey gül, aşıyan tutmuş,
Əcəb naəmn mənzildə məkan ol natəvan tutmuş.

– beyti ilə başlanan qəzəlinə çox oxşayır. Fəsaḥət və lətafətdə dəxi Zakirin kəlamından əskik deyil və lakin mə'naya gəldikdə, demək olur ki, Zakirin qəzəlinin buna tərçihli var, xüsusən zeyldə yazılan beytlərdə ki, Nacinin qəzəlinə onların misli yoxdur:

Olub huşyar bəzmi-badədən ol gün əyağ çəkdim –
Ki, gördüm lə'li-nabınla qılır də'va o qantutmuş.

Dəhən sirrin eşitdim xürdədandır, qönçədən sordum,
Dedilər bilməzik, bu sirri həq bizdən nihan tutmuş.

Qəmi möhnət yükün aləmdə yoxdur çəkməyən, əmma
Şikəstə Zakirin çərxi-fələk barın giran tutmuş.

Əyzən qəzəli-Naci:

Dila, hər bir cəfa kim, yardəndir, eyni-rahətdir,
Gədayə hər nə gəlsə şahdən, eyni-inayətdir.

Cigər qanı gözümdən gəldiyiçün dəmbədəm artar,
Əgər olsaydı dərya, qurtardı bu nə hikmətdir?!

Hədisi-Qeysü Fərhadü Züleyxa, Vamiqü Əzra
Mənim hali-pərişanım yanında bir hekayətdir.

Qoyanda – yaxşı saxla – dedilər – təndə dilü canı –
Ki, təndə nəqd canın bir pərinindir, əmanətdir.

Soruşdum: – Ey büti-şirinləbü şəkkərdəhən, aya
Bu istighnalı olmaq xubrulərdə nə adətdir?

Dedi: – Aşiq olan lazımdı tab etsin qəmi-yarə –
Ki, mə'suq aşiqə hər nə rəva görsə, inayətdir.

Dedim: – Dilbər, müəmmayi-dəhanın aşikar eylə!
Dedi: – İma əgər əbrudən etsəm çox kifayətdir.

Dedim: – Məqsudin, ey, can isə minnətdir dilü canə,
Dedi: – Məhvəşlərin sevdası əvvəldən xəsarətdir.

Dedim: – Pərvanə tək, cana, sərəsər cismimi narə
Əgər yaxsan, məni-dilxəstəyə lütfü səadətdir.

Züleyxa başinə gör kim, nə işlər gəldi Yusifdən,
Əgər peyğəmbəri-həqq isə, həqqa, bidəyanətdir.

Qərəz kim, məqsədi-məqsudə yetmək istəsən, Naci,
Fəna sərmənzilin istə ki, ol, möhkəm imarətdir.

Mərhum Nacinin bu²⁶⁵ qəzəli dəxi hər bir barədə Zakirin və Həsən Qarabağinin²⁶⁶ və Seyid Şirvaninin qəzəllərinə bərabər olub, onun həqiqi şair olmağına dəlalət edir.

Nacinin atidə yazılan fars dilində inşa qıldığı bahariyyatı onun qüvvə-yi-şə'riyyəsinə göstərir. Anladığımızı görə, türk şüərasından mərhum Qüdsi²⁶⁷ və cənnətməkan Vəfadan qeyri bir kəs fars dilində bu fəsahtə və bəlağətdə kəlam söyləməyibdir.

Nacinin bu kəlamı onun qüvvəyi-şə'riyyəsinin ziyadə mətin, ötkən və güşadə olmağını göstərir.

Bahariyyatı-Naci:

Saqi, biyar bade bəhar aşekar şod,
Bəste-bosate-məcəle-mey bərqərar şod.
Bidar şod ze xab ço ətəfal səbzəha,
Fərşe-zəmin ze lalevo qol lalezar şod.
Çon bəççəhayə-səbzə ze pestane-əbrha,
Ba əmre-zolcəlal həmə şirxar şod.
Əzhar çon ze xake-siyəh sərbədər nə mud,
Sone-xoda bebin ke, ze qodrət çekar şod.
Abe-rəvan ze əbre-səma bər zəmin fetad,
Əz zire-pəy-e-sərve-rəvan cuybar şod.
Nisan bəbəreş amədə əz hokme-kerdeqar,
Dər bətnə-hər sədəf ke dorre-şahvar şod.
Peyda ze şaxha şode hər qesm miyveha,

Əz şaxe-xoşke-sibo beho həm ənər şod.
 Çon bid did an həme əşcare-barvər,
 Əfkəndə sər bezir bəsi şərmsar şod.
 Əz bəhre-nuşe-badəpərəstane-laubal,
 Dər çube-tak doxtərə-rəz xuşedar şod.
 Kəbkəne-kuhsar xoraman behər tərəf,
 Tihu bedəst pənceye-şahin şekar şod.
 Əz hər tərəf şekufe betərfe-çəmən dəmid,
 Rounəq gereft bəzme-çəmən ostovar şod.
 Qol dər neşəst əz həme bala besəd ğorur,
 Fərmanrəvaye-pədsəhe-kamqar şod.
 Arayeşe-təmam bedadənd cəşira,
 Fərmude saqiyane-çəmən dər mədar şod.
 Hər kəs beqədre-housəleye-xiş nuş kərd,
 Besyar xord nərges əz an bəs xomər xod.
 Ba yekdigər neşəste besəd ləzzəto sorur,
 Bolbol beaho nale, qol həmrəhe-xar şod.
 Çon əndəlib buye-vəfara zeqol nədid,
 Del xun şode ze didevo del əşkbar şod.
 Lale keşid dağə-həsəd bər deləş çera,
 Nəsrino bənəfşe dər kəfe-əhle-kobar şod.
 Rəft əz miyan comleye-qolha bedəsto kuh,
 İn bəesəst məskəne-vey kuhsar şod.
 Çon adəte-zəmane həminəst daima,
 Əz doure-ruzeqar zəlilo nezar şod.
 Vəqte-bəhar, mouseme-qol çon təmam gəşt,
 Aməd xəzan ruye-çəmən porqobar şod.
 Came'-neşat, qolşəne-qol gəşt sərnequn,
 Qolqun qəba zeqaməte-qol tarmar şod.
 Xamuş gəşt comleye-morğane-bağha,
 Biçare əndəlib ze qolşən fərar şod.
 Naci, çə eyşə ləzzəte-donya bekəs nəmand.
 Key bovəd dər cəhan ke kəsi paydar şod²⁶⁸.

Çün hər əhli-səfavü hal və hərərbabi-məanivü kəmal bu kəlamı mü-təliə edib, onda olan lətafət və məziyyəti hissü dərk edəcəkdir, ona bina-ən bu barədə artıq söz söyləməyi lazım görmədik.

Bu qəzəl dəxi mərhum Mirzə Mehdi Gəncəvi Nacinin kəlamları cümləsindəndir ki, Divaninin bir qəzəli[nin] bəhrü vəznində yazılıbdır:

Şanə hər dəmdə ki, ol zülfi-pərişanə dəyər,
 Tari-mulər dağılıb hər biri bir yanə dəyər.

Şövkətü şan ilə cəhın sənin, ey şahənşah,
 Rif'əti-dəbdəbeyi-cahi-Sülemyanə dəyər.

Atma qəmzən oxunu, xəvf elə zülm etməkdən –
Ki, atan dəmdə gəlib hər biri bir canə dəyər.

Könlümə vurdu cəfa oxlarını müjganın,
Afəti-dəhr dəxi bir gün o müjganə dəyər.

Zahida, olma məlul əldəki peymanəmdən,
Ədəmi-sidqin ilə səndəki peymanə dəyər.

Dili-zarımda bəsi sancılıdır peykanın,
Atasan yüz kərə peykanını peykanə dəyər.

Daneyi-xali-ruxi-yarə nəzər qıl, zahid,
Billah ol sübhəyi-səddanənə bir danə dəyər.

Naciya, salma nəzər mahliqələr yüzünə,
Atəşi-mə'siyətin pənbeyi-imanə dəyər.

Divaninin qəzəli bu sayaq başlanır:

Şanədən zülfi-siyəh ol ruxi-cananə düşər,
Necə kim, gün tutulub, sayə gülüstanə düşər.

HACI MOLLA ABBAS “ŞÖ'LƏ”

Mərhum Hacı Molla Abbas Hacı Abdulla oğlu əslən isfahanlı imişsə də, yenə Gəncə şüərasının zümərəsindən hesab olunur.

Hacı Molla Abbas “Şö'lə” təxəllüs təxminən qırx beş sənə bundan müqəddəm Gəncəyə gəlib, orada evlənibdir və lakin övladı olmayıbdir. Şö'lə Hindistanı, İranın çox yerlərini, Ərəbistanı və Misiri seyrü səyahət edib xeyli bilik və təcrübə kəsb etmiş bir vücud idi. Qafqazıyanın dəxi çox yerlərini gəzib, onda olan müxtəlif əqvamü miləlin abadü ayini ilə bələd olmuşdu.

Mərhum Şö'lə təvəllüdü zamanından ömrünün müsinn çağına qədər xəstə olmadığını və hətta baş və diş ağrısı nə olduğunu bilmədiyini öz dost və tanışları yanında iddia edərmiş. Şö'lə fars və türk dillərini kamil vəchdə bilirmiş. Amma əş'arü kəlamının çoxusu türk dilindədir. Yazdığı əş'arın əksəri, demək olur ki, Gəncə şəhərinin xüsusi vüquatına və onda vaxtbəvaxt zühur edən əlamata, vüqua gələn təğyirata və Gəncə əhlinin əxlaqı adətina dairidir. Şö'lənin dili açıq və sadə olduğuna binaən, onun kəlamları hər kəsə, hətta kəmsavad adamlara da xoş gəlir.

Məcmuəsi var, amma çap olunmayıbdır²⁶⁹. Şö'lə vəfat edibdir Gəncədə 1899-cu ildə, təxminən yetmiş yaşında.

Əsərlərindən nümunə üçün Gəncənin vəsfində yazdığı şe'rləri burada gətiririk:

Gəl, ey aləm ara qəmxanə Gəncə,
Dönübsən məhbəsü zindanə, Gəncə!
Əgərçi zahirən abad olubsan,
Olubsan batinən viranə Gəncə!
Sənin üstündə çox qanlar tökülmüş,
Binayi-dəhrdən piranə Gəncə!
Gəhi Osmanlının, gəh Rusun oldun,
Nəsib oldun gəhi İranə, Gəncə!
Bu çərxin qafil olma gərdişindən,
Olur dövran yenə dolanə, Gəncə!
Yəqin et, səndə heç bir qəlb açılmaz,
Gedə gər bağ ilə bostanə, Gəncə!
Olur şad ol zamanda kim, ayağın
Qoyar bir məscidə, meydanə, Gəncə!
Bina tutmaz birisi səndə yayda,
Atarsan hər birin bir yanə, Gəncə!
Ədəb, hörmət aradan oldu nabud,
Çü fayton gəldi bu meydanə, Gəncə!
Keçənlər öldü qurtardı, yerindən –

Ki, biz gəldik yaman dövrənə, Gəncə!
 Həqiqət Qafqazda şəm' idin sən,
 Cəm'ii-şəhrlər pərvanə, Gəncə!
 Sədaqətlə rəfaqət itdi, getdi,
 Dönüb işlər hamı yalanə, Gəncə!
 Lisanlar cümləsi təgyir olundu:
 "Pajaluysta" olub qurbanə, Gəncə!
 Məqamı kəfşkən kəsələr keçərlər
 Necə gör sədrə bir şahənə, Gəncə!
 Olar kim, beş qruşa yalvarırdı
 Deməzlər indi pul milyonə, Gəncə!
 Nə günlər səndə gördüm bundan əqdəm,
 Həzaran heyf ol dövrənə, Gəncə!
 Ağardı baş, dişim səndə töküldü,
 Məni həsrət qoyubsan nanə, Gəncə!
 Olar kim, tülküdən eylərdilər xövf,
 Dönüblər şir ilə aslanə, Gəncə!
 Tamam iftardə pəprus çəkərlər,
 Olubdur çün əvəz qəlyanə, Gəncə!
 Əcəb iftar, əcəb ruzə, əcəb rəsm,
 Şəriət düşdü çox nöqsanə, Gəncə!
 Gözüm yaşı bu ruxsarə rəvandır
 Gedəndə səmti-qəbristanə, Gəncə!
 Çəkər meydanü məscid iştiyaqi,
 Gedəndə Şö'lə Hayestanə, Gəncə!

Şö'lə bu şe'rlərində Gəncənin özünü və həm əhalisini təzmimü təyib edib, onu bir məhbəsü zindanə oxşadır ki, ol qəmxana zahirdə abad görünürsə də, batində viranədir. Onun üstündə çox qanlar tökülüb, canlar fəvt olubdur; gah Osmanlıya tabe olubdur, gah Rusa və gah da İran qoşunu onu təsxir edibdir.

Gəncədə yüz bağ və bostana seyr üçün gedilsə də, bir kəsin könlü açılıb, ürəyi şad olmaz. Burada ancaq qəlbi şad edən bir məsciddir, bir də Gəncənin gen və vəsi' meydanı. Keçmişdə sair şəhərlərə nisbət Gəncə şəhəri şam imişsə də və sair şəhərlər pərvanə misal onun başına dolanarmışsa da, indi onun rəvnəqi dönüb və övraqı pozulubdur. Əhali arasında adabü ərkan götürülübür. Xüsusən fayton çıxandan bəri xalqın əxlaqi xarab olub, dillərini də dəyişiblər. İndi hər bir şey bir "pajalustaya" münhəsrdir. Ədna şəxslər və kəfşkəndə məqamı olanlar sədri-məclisə keçiblər və beş qruşa möhtac olan adamlar indi milyona da pul demirlər və bu pulun və dövlətin səbəbinə tülküməzac və qorxaq vücudlar indi aslanə dönüblər. İftarda qəlyan əvəzinə papiros çəkirlər.

Xülasə, sabiqdəki rəsmü qayda götürülüb, dinə rəxnə və şəriətə nöqsan yetişibdir. Bu şe'rlərdən görünür ki, mərhum Şö'lə köhnəməslək və bir növ' fanatik adamlardan birisi imiş ki, şəriətin nöqsana düşməyini ramazan ayında qəlyan əvəzinə papiros çəkilməkdə və camış arabasının əvəzində fayton minməkdə görür. Bu məsləkdə davam edən köhnəpərəstlər indi də içimizdə az deyil. Şair keçmiş vaxtları ki, onda Avropa rəsm adətindən bir əsər yox idi, həsrətlə yad edib deyir:

Nə günlər səndə gördüm bundan əqdəm,
Həzaran heyf ol dövrənə, Gəncə!
Ağardı baş, dişim səndə töküldü,
Məni həsrət qoyubsan nanə, Gəncə!

Yuxarıda zikr olunan mənzumata bər'əks olaraq mərhum Şö'lə özgə bir kəlamında Gəncəni bu sayaq tə'rif qılır:

Gəldi bahar, oldu əcəb çağı Gəncənin,
Bazarə gəldi süd ilə qaymağı Gəncənin.

Bir vaxt var o şəhərdə çox-çox fəsadlər
Yapraq açanda çubi-çınaranı Gəncənin.

Qış fəslə səbzəcat,²⁷⁰ ələf, sairə nəbat,
Əltafi-həqqdir Ərəbistanı Gəncənin.

Artmazla xəlqi, bilmirəm aya səbəb nədir,
Ya rəb, məgər ki, vəqfdi torpağı Gəncənin.

Hər kim ki, getməyibdi, yəqiqən gedən bilər,
Guya ki, bir behiştə yaylağı Gəncənin.

Çox yerdə vardı məscidi-came' zəmanədə,
Heç yerdə yoxdu məscidinin tayı Gəncənin.

Çöl əhlinin müəzzini çaqqallar olur,
Qiblə olubdu Haçaqaya dağı* Gəncənin.

Etmə güman ki, xəlq qoyub ehtiyatını,
Pünhan olub yapıncı da, çomağı Gəncənin.

Şö'lə bu qədri vəsf eləmə, əlqərəz budur,
Yoxdur cahanda tay ilə ortağı Gəncənin.

* Haçaqaya adlanan dağ Kəpəz dağıdır ki, Gəncənin cənub səmtində vəqə olduğu üçün avam xalq qibləsini onunla tə'yin edir.

Şö'lənin hər iki şe'rləri ki, burada təhrir olundu, Gəncənin keçmişindəki övza'vü əhvalına dair məlumat verməyi ilə layiqi-diqqətdir və şe'rlərdən onun sahibi-təb' olması anlaşılır. Və lakin ikinci və üçüncü beytlərdə “çinaranı” və “Ərəbistanı” sözləri rədif olaraq qeyrilərlə mütabiq gəlmir. Bu isə tamami kəlama bir növ' nöqsan gətirir.

Aşağıda yazılan beytlər dəxi Şö'lənin kəlamlarındandır. Bunlardan başqası ələ düşmədi:

Əcəb divanədir, yaran, görün bu mərdümi-ələm,
Bəla zəncirinin adın qoyublar türreyi-pürxəm.

* * *

Mənə bir navəki-peykan vurubdur ol kəmanəbru –
Ki, hərgiz Əşkbusi vurmayıb bu şəstlə Rüstəm.

* * *

Gərçi çox müşkül olur darü diyar ayrılığı,
Hamıdan müşkül olur sevgili yar ayrılığı.

MƏŞHƏDİ HİDAYƏT BƏY “XAKİ”

Məşhədi Hidayət bəy Molla Abdulla oğlu Mirzəyev Gəncə şairlərindən birisi hesab olunur. Türkcə və farsca yaxşı savadlı var imiş, rusca da bilirmiş.

Mərhum Məşhədi Hidayət bəy cavanlığında Gəncə vilayət idarəsində (qubernski upravleniyədə) mütərcim olub, çox sənələr bu mənəbdə qulluq edibdir. Sonraları qocalıq halında istefa verib xanənişin olubdur. Məşhədi Hidayət bəyin təxəllüsü “Xaki” olub, bəzən “Hidayət” dəxi yazarmış.

Yetmiş yaşı olduğu halda 1903-cü ilin oktyabr ayının 14-cü günündə Gəncə şəhərində vəfat edibdir.

Mərhum Xaki çox mö'min, mütədəyyin, sadıq, əmin və düzgün bir zat imiş ki, Gəncə əhli indi də onu zikri-xeyir və rəhmətə yad edir. Xaki mütəəddid övlad müsibətinə düçar olduğu üçün yazdıqları əş'arın bir çoxu növhə misallı hüznəvər kəlamlardır. şe'r məcmuəsi varsa da, hənzur çap olunmayıbdır; öz övladındadır.

şe'rlərindən nümunə:

Ey cövri-yardən cigəri qan olan könül!
Mətlubə yetməyib belə giryan olan könül!

Bu qəm günündə bircə mədədkarı olmayan,
Zərdü zəif, xəstəvü nalan olan könül!

Mən çox dedim, eşitmədin əsla nəsihətim,
Ey eşq əlində valehü heyran olan könül!

Gördün səni nə günlərə saldı bəlayi-eşq,
Divanəvar gündə hərasan olan könül!

Müşküldür indi qurtarasan eşqi-yardən,
Xaki kimi cigərləri büryan olan könül!

Dam altında qalib vəfat edən 8-9 yaşında oğlu Abbasa xitabən yazmışdır:

Sübh oldu gəlmədin, bala, barı naharə gəl!
Çox yatma qəbr evində, amandır, kənarə gəl!
Nəmdir yerin, qışın günü yatmaq rəva deyil,
Gir qoynuma, bala, barı dübarə gəl!
Olmur könül riza yatasan sən məzardə,

Qoy mən girim, qocalmışam, ol məzarə, gəl!
 Baran misal göz yaşım olmuş rəvan mənim,
 Rəhm eylə, qoyma çox da məni intizarə, gəl!
 Vallahı, gündə min kərə mən mərgə şayıqəm,
 Mümkün olursa, eylə, oğul, sən də çarə, gəl!
 Hicrin qəmilə öylə yəqin mən gərək düşəm
 Məcnun sifət həmişə dəxi kuhsarə, gəl!
 Bir vaxt tapdılar səni, çıxsın gözüm mənim,
 Olmuşdu gül kimi bədənin parə-parə, gəl!
 Qurban olum solan yüzünə, laxta qanına,
 Dolmuşdu qoynuna sənini, ey mahparə, gəl!
 Səbr eləyim nə növ' ilə səndən sora, bala,
 Qəddim dönüb kəmanə, nedim, yoxdu çarə, gəl!
 Ömrüm nə qədri var səni yaddan çıxarmazam,
 Gəlləm müdam sübhü məsa ah-zarə, gəl!
 Dünyada toy tutub səni mən rahat etmədim,
 Qaldım, oğul, ölüncə dəxi intizarə, gəl!
 Ya rəb, nolur ki, tapşırısan xakə Xakini,
 Qəmdən dönüb kəmanə qəddi, bəxti qarə, gəl!

Mərhum Xakinin bu hər iki növhə misal, şikvə və nalə-amiz şe'rlərində, doğrusu ki, bir lətafət görmədik. Həm mə'na və həm ləfzən bunlarda bir ləyaqət əsəri yoxdur. Şiveyi-lisan və səbki-kələma gəldikdə bunlarda qüsurlar az deyil. Rədif və qafiyələrin bə'zisi təkrar olunur. Məsələn, "çarə", "kənarə", "intizarə". "İntizarə" sözü qafiyə üçün istə'mal olmağa görə, şe'rdə mə'na vermir. Məsələn, "qoyma məni intizarə, gəl!" və həmçinin "qaldım, oğul, ölüncə dəxi intizarə, gəl!" Hər iki məqamda "intizarə, gəl!" demək dürüst deyil. "İntizarə" əvəzində "intizar" və ya "intizarda" yazılmaq lazımdır.

Bütün növbədə xoşməzmun və mövzun bir beyt və ya misra tapılmaz ki, şair kəlamına bənzəsin və ya bənzəri olsa da, qeyrilərdən götürülmüş olmasın. Kələmin özü də xeyli binəmək və xoşa gəlməyən tərzdə başlanı: "Sübh oldu gəlmədin, bala, barı naharə gəl!" Ölen adamı nahara çağırmaq qulağa əcibü qərib gəlir. Bu kələmin bir para qüsurluğunu özümüz düzəldib, bir beytini əslə daxil etmədik. Haman beyt budur:

Qanlı mənəm, apardım, oğul, səni [haraya?]
 Qoydum dam altında, gör necə qaçdım kənarə, gəl!

Bəli... bu da Mollaşənbə şe'rinə bənzər bir şeydir.

MOLLA HÜSEYN SABİT “AĞBAŞ”

Molla Hüseyin Hacı İsmayıl oğlu “Sabit” təxəllüs əslən xoylu olduğu halda təxminən otuz yaşlarında Gəncə vilayətinə gəlibdir. Burada elm, zəkavət və fitrəti ucundan Qazax qəzasında Həsənsu kəndində təqribən otuz il mollalığı ilə sükunət etmiş və orda təəhhül etmiş, indi beş il var ki, öz vətəninə övdət qılıbdır və əl’an hali-həyatda olmağı və olmamağı mə’lum deyil. Molla Hüseyin Sabit xoşkəlam, şirinzəban və hazırcavab bir şair olmağı Qazax və Gəncə əhlinə mə’lumdur. Farsca və türkcə yaxşı kəlamları vardır. Amma türkcə yazdığı kəlamlar fars dilində yazdıqlarından daha səlis və daha gözəldir. Məcmuəsi varsa da, çap olunmayıbdır.

Cənab Fani* ilə bir çox həkimanə təatiyi-əfkarda olub, əfkarının cümləsini türkcə mənzum yazmış. Sabit cənabları “Ağbaş” əlqabı ilə məşhurdur. Qazax şairəsi Şahnigar xanım “Rəncur” təxəllüslə dəxi onun mabeynində mübadileyi-əfkar olunurmuş.

Şahnigar xanıma yazdığı bir qəzəl:

Hər səhərgəh naləvü əfğanımız bica deyil,
Şam vətqi ahi-dilsuzanımız bica deyil.

Biz həkimi-əsriz, əşki bilmişiz təfrihi-təb’.
Hər ətibba tək bizim dərmanımız bica deyil.

Ya yetiş fəryadə, ya ver nəqd əşkim qiymətin,
Müft sanma, bu düri-qəltanımız bica deyil.

Daneyi-əşkmi verir hər dəmdə bir qəm meyvəsin,
Bağban, bu çeşmi-xunəfşanımız bica deyil.

Şurumuz, ə’malımız, səb’ül-məsanimiz qəzəl,
Övliyayiz, çoxdurur xahanımız, bica deyil.

Suzi-şamü ahi-sübhü dərdü-zöhrü hüznü-əsr,
Ünsürü tərki-bi-çarərkanımız bica deyil.

Sabita, xamuş, yoxdur sirri-hikmətdən sual,
Hər nə kim, mənzur edər sultanımız, bica deyil.

Rəncur xanım Sabitin qəzəli-pürməzmunu cavabında belə yazmış:

* Ola bilər ki, Fani olmaya Fəna ola.

Ey deyən “ahi-dili-suzanımız bica deyil”.
Nəqd ömrün badə vermə, canımız bica deyil.

Qıl nəzər bir dəm, bizi bu dərdi-istiğna ilə.
Ey həkim, öldürmə kim, hirmanımız bica deyil.

Ehtiraz et dəmbədəm yarin qiyamətdən saqın,
Dinlə, gəl gör ayeyi-Qur’anımız bica deyil.

Həm saqın cürmi-kəbirindən, edib bir ehtiraz,
Ruzi-məhşər duzəxü divanımız bica deyil.

Candadır, ey çəşmi-giryanım, xəridarın sənin,
Dürri-əşkü daneyi-mərcanımız bica deyil.

Zəxmi-hicrandan keçər ruxsarımız qan yaş ilə,
Saqiya, xunabeyi-əlvanımız bica deyil.

Sorsalar, ey dil, əgər razi-nihanından xəbər,
Söylə kim, dərdi-dili-pünhanımız bica deyil.

Xəstə Rəncurəm, cahanda aləmi seylab edən
Abi-əşkim Qülzəmə Ümmanımız bica deyil.

Ağbaş molların haqqında qabaqda dəxi az-çox məlumat veriləkdir.
Mə'lum deyil ki, Sabit cənablarını hansı yerin şüəravü üdəbası silkinə
daxil etmək: Qazaxmı, Gəncəmi və yaxud Azərbaycan İraqı?²⁷²

MİRZƏ SADIQ “FANI”

Mirzə Sadiq Molla Əsədulla oğlu “Fani” təxəllüs əslən təbrizlidir. Bu halda qırx ildən ziyadədir ki, Gəncədə iqamət edir. Elmi Təbrizdə öz atasından təhsil edibdir. Hicrətin 1255-ci ili zilhiccə ayının 18-ci günü²⁷² anadan olubdur. Əlan Gəncədə məktəbdarlıq ilə iştiğal edir və lakin məktəbin qaydası və üsuli-tə’limi əski qayda üzrədir.

Fani cənabları farsca və türkcə yaxşı bilir və özünün də qüvveyi-şe’riyyəsi fəvqələdədir. Hər iki dildə çox gözəl şe’rləri var. Faninin yazdığı şe’rlər ələlümüm tərbiyəyə, əxlaqa və həkəmiyyətə daırdır. Divanı var və lakin çap olunmayıbdır. Haman divan “Divanı-Fani” adlanır. Faninin gözəl hüsnxətti var.

Şairin öz iddiasınca yeddinci babası məşhuri-afaq Şeyx Bəhai əleyhir-rəhmədir. Gəncədə evlənibdir və iki oğlu var. Fani müsinn bir şəxs ikən yenə zövqü şövdən düşməyibdir. Məktəb şagirdləri üçün “Xəmsəyi-ədəbiyyə” adlı bir məcmuə tərtib qılıbdır. Bu məcmuə beş cüzdən ibarətdir: 1) Lazımdır, 2) Ədəbiyyə, 3) Təmsilat, 4) İqbaliyyə və idbariyyə, 5) Əxlaqiyyədir. Üç əvvəlinci mətbudur. Bundan əlavə cənab Faninin “Ağıl, bəxt və dövlət” ünvanlı mənzum bir əsəri də var. Məzkur əsərdə bu üç şey’in hansı birisinin qeyrilərinə tərcihi var isə, mə’lum olur.

Fani əl’an sağdır və sinni yetmişə baliğdir. Vəhdət və üzlətin yaxşılığı xüsusunda Fani cənablarına yazılan bir məktuba qarşı yazır:

Cana, sənə bu yazdığım əsrar nihandır,
Hər fərdi öz əhvalıma bir kəşfi-bəyandır.

Üns atəşi can olduğunu mən də bilirdim,
Atəşzənövü səng haman ünsi-cahandır.

Fulad yetər daşə, çıxar atəşi-suzan,
Keyfiyyəti-üşşaqə bu nə türfə nişandır.

Sayidə olur müşk, yanar ud, çıxar ət,
Əsbabi-kəmalati-cahan kəsəti-candır.

Vəhdət nə odur kim, çəkəsən cismi kənarə,
Təcrid haman təzkiyəvü tibi-cinandır.

Kəsərdə olan vəhdəti tap, kəsbi-kəmal et,
Tövhid-i-xuda kəsəti-cəm’ ilə əyandır.

Məcnun kimi yığ başına həm vəhşü tüyuri,
Kəsərdə olan vəhdətü təcrid hamandır.

Yekrəngdi zahirdə əgər beyzə yəqinən,
Aç pərdəsini, gör iki rəng ilə nihandır.

Pendar ilə mən həm özümü fərd görürdüm,
Güzgüyə baxıb gördüm onu məhz yalandır.

Düzlük diləsən, kəclər ilə eyləmə ülfət,
Əyirilə düşən keyfiyyəti-tirü kəmandır.

İstəsən əgər kəsb edəsən eşqi-həqiqi,
Bazari-məcəz içrə bu kalayi-girandır.

İsbati-vücut etməyə ifnayı-vücut et,
Can feyzi əbəd almağa tüğrayi-əmandır.

Fani sənə göndərdi dua şe'rü qəzəldən,
Beynəş-şüəra şe'rü qəzəl lövhəyi-candır.

HACIAĞA “FƏQİR” ORDUBADI

Azərbaycan şüərasının məşhurlarından biri də mərhum Hacığa ibn Məhəmməd “Fəqir” təxəllüsdür. Fəqirin şərh-halı və sirəti-əhvalı Naxçıvan, Ordubad tərəfdə və İrənin bə’zi şəhərlərində cümlə üdəbaya mə’lumdur. Hacığa təvəllüd edibdir Ordubad şəhərində təxminən hicrətin 1252-ci²⁷³ sənəsində. Ordubad Naxçıvan nahiyəsində İrəvan quberniyasında qədim qəsəbələrədən birisi hesab olunur. Əhalisi müsəlmandır. Ordubad əl’an İrən ilə Rusiyanın sərhəddində vəqə və Rus dövlətinə mütəəlliqdir.

Ordubadın ab-havası mötədildir, özü də bağıt içində bir basəfa yerdə vəqə olubdur. Ordubadın meyvəcatı və məhsulətı az yerdə tapılar.

Çün Fəqirin atası İrəna alış-veriş edərmiş, ona binaən Fəqir dəxi uşaqlıqdan İrana düşüb, onun üçün Təbriz və Şiraz kimi səvadi-əzəmdə nəşvü nüma edib, mərtəbeyi-kəmalata qədəm qoymuşdu.

Məşhur rəvayətə görə, xaki-paki-Şirazda təhsili-ülüm edib, ərəb və fars dillərini kamil vəchdə bilirmiş və öz ana dilinə dəxi artıq meyli olmağa görə, dara imiş.

İyirmi beş sinnində ərəseyi-şe’rdə cövlan edərəkən “hübbül-vətəni minəl-iman’i”²⁷⁴ hədisi-şərifini unutmayıb, vətəni-mə’lufuna övdət etmişdi. Az müddətin mürurunda şüəralar silkində şöhrət kəsb edib “Gülşəni-ürfan” adında bir məcmuə sahibi sayılırdı.

Hacığa Fəqir tizfəhm, fəsih və hazırcavab bir şəxs ikən artıq rəvan təb’ sahibi imiş. Əksəri-ömrünü tədrisü tə’dibi-əbnayi-vətən ilə keçiribdir.

Hicrəti-nəbəviyyənin 1303-cü²⁷⁵ sənəsində rəcəbül-mürəcəbin onuncu günü qırx beş sinninə yetişdikdə nidayi-həqqə ləbbeyk deyib və də’vəti-həqqi icabət edib haqq-təala rəhmətinə vasil olubdur.

Fəqirin məcmuəsi üç sənə bundan əqdəm fərzəndi-möhtərəmi Kərbəlayi Məmməd Səid Ordubadi²⁷⁶ [tərəfindən] Təbrizdə çap olunmağa göndərilmişdi və lakin bu hala dək onun çap olunması və ya olunmaması bizə mə’lum olmadı. Səid cənabları o vaxtı bizə işarə etmişdi ki, Təbriz çapı namərgüb olduğuna görə, məcmuəni istəyir gətirib Badkubədə çapa verdirsin. Badkubədə dəxi onun çap olunmadığı bizə mə’lumdur.

Burada onun əsərlərindən bə’ziləri ki, cənab Səid lütf üzü ilə bizə göndəribdir, dərc olunur. Məcmueyi-məzkurənin dibaçəsindən bir neçə şe’rlər:

Sipasi-şükrü həmdi-fərdi-yekta,
Xudayi-biməsəl, həyyü təvana,
Qiyasi-əqli-küll zatında qasir,
Deyən şe’nində əhməd “məərəfna”.

Təmamən masiva etsə kitabət,
Yazanmaz vəsfinə bir sətri-tuğra.
Olan vəssaflər vəsfində aciz,
Zəhi sübhani-bieybü mübərta.
Fərəhza, qəmzüda kəlməti-paki
Tapılmaz elminə övladü üxra.
Edən məxluqi min şey'i icad,
Vücut ondan tapıb əczayi-əşya.
Zəhi qadir ki, bu növ' taqi-çərxi
Ucaldıb sün' binəccarü bənnə.
Kəvakiblə verən əflakə zivər,
Bürucati-bənat, əqdi-sürəyya.
Yaratdı cümləsin yeksər ədəmdən,
Hamana "kaf"i etcək "nun"ə ilqa.
Qılıb bir qətrədə cəm'i-əvalim,
Mürəkkəb eyləyib əczavü ə'za.
Fəlasif cümlə aciz hikmətində.
Ümumən ləğvdir hökmi-ətibba.
Olub ondan müvafiq dörd məxalif,
Qılar dörd zidd bir yerdə müdara.

Dibaçənin axırında yazılıbdır:

Fəqira, yetməz hərgiz intihayə,
Mələyik ta qiyamət olsa guya.

Dibaçənin bə'zi yerlərini oxuya bilmədik, çünki əlimizdə olan nüsxə imlasız və dolaşığı xətt ilə yazılmışdır.

Fəqirin gözəl əsərlərindən birisi onun dünyanın bivəfalığı xüsusunda yazdığı ibrətnamədir ki, burada eyni ilə dərc olunur:

Qan ağla, ey gözüm, yenə fəsli-bahar olur,
Bülbül bahar olanda işi ahü zar olur.
Gül mövsümündə naleyi-bülbül əbəs deyil,
Fəsli-xəzanı yadə salır, biqərar olur.
Bağ-i-cahanda qönçəni neylim olur bir ay,
Xarı çəkir kənarına, bie'tibar olur.
Novrəs cavanların qədidir ziri-xakdə,
Eylər nömüvv sərv ləbi-cuybar olur.
Baxsan bəsirət ilə əgər zülfi sünbülə,
Müşkül sənə ki, bir neçəsi aşikar olur.
Sünbül deyil çəməndəki, susən deyil, nədir,
Yarın şikənci-zülfüdü yerdən kənar olur.
Topraqdən çıxan xəti-səbzi-nigardır,
Reyhən odur ki, üzde həmişə qubar olur.

Gülşəndə bülbülə dedilər: – Badə nuş bad!
 Verdi cavab ki, axırı rənci-xumar olur.
 İbrətlə bax qızıl gülə, gör çərxi-kəcmədar
 Əvvəl onu əziz edər, axır nə xar olur.
 Gəh qönçə pərdəsində qoyar, bağı qan edər,
 Gahi çəkər güləbin atar, tarmar olur.
 Lalə deyil çıxıb qızaran Bisütündə,
 Fərhad qəlbidir ki, hər il dağdar olur.
 Çəşmin vurur şükufə, əgərçi beş-altı gün
 Axır fələk qəbasin alır uri-ar olur.
 Böylə xəyal etmə çəməndə bənəfşədir,
 Nakam əruslar qaşdır vəsmədar olur.
 Dünya birini ağladıban, güldürür birin,
 Əbrin sirişki xəndəgəhi-laləzar olur.
 Tərk etgilen bu dəhri-dəni pirə zalımı,
 Hər gün bir ayrı şövhərə çün ixtiyar olur.
 Bie'tibardır bu göhən çərxi-bibina,
 Aqıl kişi nə yatmış olur, huşyar olur.
 Çoxları tərk edibdi fələk, yox nişanəsi.
 İnsan üçün onun əməli yadigar olur.
 Bəhram Guri gör necə kurə çəkib fələk,
 Rubahi-çərxə şir olan axır şikar olur.
 Bizdən sora o qədr baharü xəzan gəlir,
 Hər il şübatü azəri neysan əyar olur.
 Badi-səba keçər, sora badi-şimal əsər*,
 Daim bu ordu rüusi-şəhrü xar olur²⁷⁷.
 Biz görmədik, görən görəcəkdir zəmanəni,
 Gəh yaz olanda gül olu, gəh qışda qar olur.
 Kəsrani get Mədainə al Tağdən xəbər,
 Taci-Kəyan qoyan yenə dəfni-məzar olur.
 İskəndəriyyə şəhrinə get, gör Skəndəri,
 Biçarə o cəlal ilə gör nə fikar olur.
 Çoxları çəkdi təxtəyi-tabutə təxtdən.
 Cümlə şəhənşəhin yeri ol qəbri-dar²⁷⁸ olur.
 Ey nəfsi-şum, axır olubdur nədir bu cəhd,
 Vizrü vəbalı boynuna yığma ki, bar olur.
 Beş gündən ötrü dövlətü malü imarəti
 Gəl istəmə, gedəndə ki, bir intizar olur.
 Fitnə dolub cəhanə, xəlayiq olub şərir.
 Yoxdur cahanda xeyir, əcəb ruzigar olur.
 Mərdüm bulur halahı hərəmü hərəmü pak,
 Nahaq şəhadət onlara daim şüar olur.
 İmanların satarla çilov, çayü qəhvəyə,
 Çoxdur bu şəxs yarları yadxar olur.

* Əvvəlki nüsxə: ... gəlü badi-şimal əsər

Şəri-nəbi qiyamini eylərlə məsxərə,
 Hər yerdə əmrü nəhy ola, onlar fərar olur.
 Ya rəb, Əliyyü ali-Əli hörmətinə sən
 Fəryadə yet o gündə ki, ruzi-şümar olur.
 Artır mənə nəbiyyü vəlinin məhəbbətin,
 Gər böylə olsa, nəxli-ümidimdə bar olur.
 Fəryadıma Əlini o gündə yetir mənim,
 Ruhum gedər, bədən qalı biqəmküsar olur.
 Yarü rəfiqü qövmü bəradər qoyar gedər
 Əndamımı sıxar, mənə çün qəbr dar olur.
 Ey dil, ötürmə dəməni-ali-Məhəmmədi,
 Qəm etmə, yavərin, şəhi-Düldül²⁷⁹-səvar olur.
 Artır, Fəqir, dildə Əlinin məhəbbətin,
 Hər kəs qulam ola o şahə, tacdar olur.

Fəqirin bu ibrətnaməsinə hikmət nəzərilə baxılsa, həqiqətdə bir para sirlər aşkar olur. Ruzigari-sitəmkarın pəncey-i-qəddarında giriftar olub, ömürlərinin bahar çağında əcəl bədəsinə nuş edən cavan oğlanların, zibə sənəmlərin məzarları üstə bitən gül və lalələrin və ənvə'yi-çiçəklərin hər birisi onların hüsnü-məlahətlərindən nişanə deyillərmi? Ləbi-cuybarda bitən sərvlər ziri-xakdə dəfn olunan novcavanların qəddi-mövzunu deyilmə? Çəməndə bitən sünbül, susən özgə bir şey deyil, “yarın şikənci-zülfüdü yerdən kənar olur”.

Torpaqdan göyərək yeni çıxan təzə-tər, xırdaca otlar novcavanların gül üzərləri üstə bitən bu xətlərdir. Reyhanın üstə müşahidə olunan qubar üzdəki qəm qubarıdır. Bisütunda çıxıb qızaran lalələr Fərhad misallı namurad cavanların dağdar olmuş ürəkləridir. Çəmən müzəyyən edən bənəşşələr və çiçəklər nakam ərusların pərişan zülfləridir.

Dünyanın işi belədir. Bir kəsi başa kimi xoşhal və kamyab etməyibdir. Birisini ağladanda, o birisini güldürür. Necə ki, buludu ağladığı çəmən-laləzari xəndə qılır. Birisinin müsibəti qeyrisinin fərəhü şadlığına səbəb olur.

“Kürdün çul satmağı” təmsili dəxi Fəqirin ibrət götürüləsi əsərlərindən birisi olmağa görə burada çap olunur:

Guş edin ərzimə yeksar, siz əya pirü cəvan,
 Bircə təmsil gəlib xatirimə, eylüm əyan,
 Nəql ediblər bu keçən il var idi bircə kişi,
 Sahibi-xeylü rəmə, əhli-məhali-İrəvan.
 Toxunmuşdu Fətisi əsl fayiq bir çuli-əsb,
 Xeyli mətbuü dilavizü giran, qədri giran.
 İşləmişdi onun üstündə Fatı düz iki ay,

Tar-pudunda onun bənd eləyib rişteyi-can.
 Şamova verdi çulu, söylədi ki: – Həmsəri-mən,
 Sübhdən sal çulu, min yabını, ol şəhrə rəvan.
 Aparıb bu çulu sən şəhrdə sat qırx manata,
 Beş qəpik əksiyyə satma ki, olur bəs ərzan.
 Satıb, al Dilpəriyə, Gülpəriyə nimtənəlik,
 Yırtılıb, Dilpərinin yoxdu ayağında tuman.
 Əti-əndamı çıxıbdır eşiyyə Nazpərinin,
 Köynək al əyninə, həm başına şali-Şirvan.
 Səni tarı, a kişi, al mənə də bir yalavuc,
 Fəslı-yaylaqda tiküm nımtənə şali-Kirman.
 Saqquz al Mahpəriyə, Şəhpəriyə güzgü, daraq,
 Algilə cəhrəmə ig, bir tikə qır, çit, kətan,
 Qədri zərnix, ahəg al gətir tənvir eləyək,
 Tük basıb canımızı, sirkə-bitə oldu məkan.
 Süuva bircə düdük, al Əlövə bircə lülük,
 Məmovə bircə papaq al, verəyüm həqqi-çoban.
 Əyn-başın tökülüb, al özünə bircə geyim,
 Madyana noxta alıb, eşşəyə də bircə palan.
 Müxtəsər, götdü çulu, şəhrə rəvan oldu o kürd,
 Çiyinə saldı gözib çarsuyı-bazar, dükkən.
 Qırx manat söylədi, bir kimsə onu almadılar,
 Şəhri üç gün dolanıb mat-məəttəl, heyran.
 Dedi: – Bu töhfədi, qət'ən alır əşxas bunu,
 Gər qubernata verəm, çox mənə eylər ehsan.
 Müxtəsər götdü çulu, sildi tozu torpağın,
 Gətirib verdi qubernatə haman dəmdə nişan.
 Ta qubernat görüb söylədi işto-mişto,
 Dedi: – Bir töhfə gətirdim sənə canım qurban.
 Yaranal aldı çulu, verdi qulamına o dəm,
 Şamovun qəlbi açıb gül kimi oldu xəndan.
 Yaranal söylədi üç yol “xaraşo”, bir “malades”,
 Daxil oldu evinə, qıldı Şamo dadü fəğan:
 – Nə qələtdir elədim öz nənə-babamla mən,
 Bilirəm Fatı yolur yalımı bişəkkü güman.
 Müxtəsər, kəndə gəlib, ta Fatı gördü ərini,
 Üzü qara, əli boş, zurna çalır, həm balaban.
 Şamama söylədi Fatı: – Çulu satdın neçəyə?
 Hanı çul? Yağlığımız noldu mægər? Eylə bəyan!
 Dedi ər: – Fatı, çula üç “xaraşo”, bir “malades”
 Yaranal verdi, əgər sud ola, ya inki ziyan.
 Eşidib Fatı, vurub kürdə ikiöllü qapaz.
 Kürd salıb möhra tasa, çəşminə tar oldu cahan.
 Durdu övrət ayağa, geydi çarıq, sonra dolaq,
 Şamovu götdü, minib yabını çün şiri-jəyan.
 Girdi ta şəhrə, qubernat qapısını etdi tələb,

Dışra çıxdı yaranal, gördü gəlir dad, aman.
Dedi: – Zaçem tı sidiş, dlya çevo stroqo?
Baş əyib övrəti-biçarə çəkib ahi-nihan.
Ərz qıldı yaranala: – Mən Şamovun Fatisıyam,
Niyə zülm eyləyə bilməm ümənayi-divan?
Vermisən o çula sən üç “xaraşo”, bir “malades”,
Veririk hər kəsə, verməzlə bizə bircə soğan.
Ya pulu, ya çulu ver, istəmirik biz xaraşo,
Malades qarnımızı sir eləməz, istər nan.
Eşidib bu sözü çox güldü qubernat ol dəm.
Xoşuna gəldi, gəlib nitqə, deyib xəndəkönan:
– A patom, tı niboysya, istiroqa, istiroqa,
Lütfi-bihəd qılaram mən sizə hər saətü an.

MƏNZUMƏ

Ey əzizim, sənə ibrətdi bu söz, eylə qəbul,
Xəlqdən çəkməgilən gərdənə çox bari-giran.
Yox səxavət əsəri xəlqdə, yum çəşmi-təmə',
Nədi hər ləhzə qubernat qapısı, xitmədi-xan.
Ey Fəqir, çəkməgilən çox da dəni minnətini,
Söyləmə cifədən ötrü dəxi həcvü hədyan!

Fəqir bu kəlamda dənitəb'lərin minnətinin bari-giran olmasını türfə timsali-ədibanə ilə nəzmə çəkib, sahibmən-səblərdən və ümənayi-dövlətdən səxavət və ehsanat diləməyin bihudə xəyal və əbəs sə'y olmasını göstərir. Bundan əlavə ülumü mə'rifətdən bibəhrə qalmış və yarı insaniyyət və yarı vəhşiyyət halətində güzəran edən kürdlərin məişətindən bir parça nümunə göstərir. Heyfa ki, Fəqirin sair əsərlərinə bələdiyyət yetirə bilmədik. “Moşt nomuneyə-xərvarəst” heysindən bu məcmuəyə daxil olanlar dəxi onun müqtədir şair və zərif ədib olmasına dəlili-kafidir.

İRƏVAN ŞAİRLƏRİ

İrəvan qədim şəhər[lər]dən birisi hesab olunur. Bu şəhərin binası və tə'mirəti Zəngi adlanan çayın sol kənarında vəqə olubdur. Şəhərin bir hissəsi Zəngi çayının kənarında ucalmış təpə üstündə, digər bir hissəsi çuxurda düşübdür. Şimali-qərbi və şimali-şərqi tərəflərdən şəhər əhatə olunubdur uca təpələr ilə, amma cənub və qərbi-cənub tərəfləri açıq və düz yerlərdir ki, onda gözəl bağ, bağça və məzrə'ələr vardır. Zəngibasarda xeyli böyük və abad dehat və şenliklər²⁸⁰ vardır. Bu yerlərin əhalisi öz torpaqlarından pambıq, çəltik, buğda əkməklə və bağ becərməklə yaxşı məhsulət götürürlər. Və lakin müsəlman tayfası elmü mə'rifətdən bibəhrə olmağına görə, nə qədər artıq kəsbü qazanc edirlərsə də, yenə fəqirdirlər ki, fəqirdirlər. Qazandıqları mədaxilin əksəri özgələrin cibinə girib, yerdə qalanı öz məaşlarına kifayət eləmir və borca düşüb, zillət və üsrətdə güzəran etməkdədirlər. İrəvan şəhərindən cənub və qərbi-şimal tərəfə baxdıqda göz önündə qərribə bir mənzərə açılır, cənub səmtində bir cüt piramid şəklində gözəl, başı qarlı dağlar – Ağrı dağları göy səmtinə tərəf gərdənkeş olub, buluddan başlarına əmmamə sarıyıblar və guya zəbanihal ilə xəlayiqi asiman tərəfə – ülviyyət ələminə də'vət edirlər. Böyük Ağrının təpəsi həmişə qar ilə örtülü olur, amma Balaca Ağrının başı yay fəslində qardan xilas olub, onun üstündə ağaclar və hər qisim çiçəklər və ələfiyyət bitib göyərir. Bəzi rəvayətə görə, Nuh nəbinin gəmisini tufandan sonra Ağrı dağının qülləsində dayanıbdır və “ya ərz üblə'i maəki”²⁸¹ hökmü sadir olduqdan sonra yer üzündən tezlikdə sular çəkilib, ətrafı əknaf səbzəzar olubdur və Nuh peyğəmbər gəmidən çıxıb, qadiri-zülcəlalə səcdə edib, şükrü sənaları yerinə yetirdikdən sonra haman yeri xoşlayıb, orada məskən salıbdır.

İrəvan dörd əsrin müddətində İran²⁸² hökuməti ilə Osmanlı dövlətinin məbeynində illəti-nizavü dava olub, gah İrana və gah Osmanlıya tabe olubdur. Tarixi-miladın 1582-ci ilində Osmanlı dövləti İrəvan mahalına malik olub, şəhərin cənub səmtində Zəngi çayının üstündə bürc və hasar tə'mir etdilər. Bu qalanın asarı indi də baqidir. Sonradan səfəvilər əyyamında İrəvan yenə İran dövlətinin ixtiyarına keçib. Şah Abbas 1604-cü sənəyi-miladidə şəhərin ətrafına yenə təzədən uca və möhkəm bir sədd çəkirdi. 1804-cü ildə knyaz Sisianov ki, “Şpexqor”^{*} ləqəbi ilə Zaqaqfaz türkləri arasında məşhurdur və 1808-ci sənədə qraf Qudoviç İrəvanın

* İnspektor deməkdir

üstünə rus qoşunu ilə gəlib kərrat ilə hücum etdilərse də, onu təsxir etməkdə aciz qalıb geri qayıtdılar.

Ancaq keçən əsrin 1827-ci ilində Paskeviç İrəvanı mühasirə edib az müddətin içində (sentyabrın 25-dən oktyabrın əvvəlinə kimi) şəhərin Rus dövlətinə tabe olmasına xalqı məcbur qıldı (şəhəri fəth etdikdə 49 top, 4 beydəq və 4 minə kimi əsir sərbaz alınmışdır). Paskeviç İrəvanı fəth etməyə görə, ona “Paskeviç-İrəvanski” deyilir.

Şəhri-İrəvan keçmişdə mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra olub, Axund Molla Məhəmməd İrəvani kimi böyük alim və müctəhidlər yetiribse də, axır vaxtlarda belə fəzil və alim şəxslərdən və dəqiq ədiblərdən və xoş-təb’ şairlərdən məhrum qalıbdır. Elm və mə’rifət əshabı varsa da, onların ədədi avama nisbətən çox azdır, yoxluq mənzələsindədir. İrəvan şairlərindən məşhuru Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımzadə “Bəzmi” təxəllüsüdür.

MƏŞHƏDİ İSMAYIL HACI KAZIMZADƏ “BƏZMİ”

Mərhum Məşhədi İsmayıl İrəvanın sahibi-sərvət tüccar zadələrindən zərif və xoştəb' bir vücud idi. Təvəllüd edibdir İrəvan şəhərində hicrətin 1262-ci²⁸³ ilində. Rüşd məqamına çatınca ev tərbiyəsi alıb, sonradan ədibi-kamil Mirzə Məhəmmədağı Naxçıvaninin²⁸⁴ məktəbində tə'lim almağa başlayıb və öz iste'dadi-fitrəsi sayəsində az vaxtda fars və türk lisanını təkmilən öyrənibdir.

Mərhum Bəzmi ömrünün çox zamanını ticarət işlərində keçiribdir və bu əsnada xoştəb' və şirin zəban olmağına binaən, müasiri olan əyanü əşraf içində məruf və xüsusən şüəra silkində əziz və möhtərəm bir vücud olubdur. Ömrünün axırına iyirmi sənə qalmış ticarət işləri yaxşı getmədiyi üçün ondan əl çəkib, müəllimlik işinə mübaşir olmuşdur və İrəvan şəhər məktəbində elmi-ilahi və lisanı-türki müəllimi tə'yin olunmuşdur və bundan əlavə özünün əlavə məktəbi var idi.

Bu həqir bəndə İrəvan gimnaziyasına yeni müəllim tə'yin olunan vaxtlarda²⁸⁵ Mirzə İsmayıl ilə tanış olub və bə'zi vaxtlar onun üsul-tədrisi ilə aşna olmaq üçün məktəbinə gedərdim və onun artıq şövq ilə tə'limi-ətfələ məşğul olmağını görüb, dəxi də artıq onunla yaxınlaşmağa və dostluq əlaqəsini bağlamağa sə'y edərdim. Çifayda, əcəl fürsət verməyib, ol cənabın dostluğundan bizi məhrum qıldı və hicrətin 1305-ci²⁸⁶ sənəsində şərbəti-mərgi içirdi.

Məşhədi İsmayıl bizim məktəblərdə babadan bəri işlənən köhnə qayda üzrə dərs verməyin qüsurluğunu anlayıb, üsuli-sövti ilə tə'lim vermək üçün özü təzə bir əlifba tərtib etmişdi. Amma mərhumun bu işi nə qədər əhəmiyyətli və xeyirli idisə də, köhnə qaydanı sevən və işıqdan bixəbər olan avamlara o, xoş gəlmədi. Mərhumun təzə əlifbası avam və əhli-qərəz lisanında gülünc və istehza üçün bir alət oldu. Amma möhtərəm müəllim bu istehza və kinayələrə əsla mültəfit olmayıb, öz işində sabit-qədəm və möhkəm dururdu.

Mərhum Bəzminin farsı və türki əş'arı bir məcəllə qədəri olardı. Amma mütəfərriq qalmağa görə, asarı-qələmiyyəsini bir yerə cəm' edən olmayıbdır. Əşarının çoxusu qəzəliyyat, rübaiyyat və müxəmməsət qismindəndir. Bəzi qəsidələri də vardır. Onlardan nümunə üçün bir neçə qəzəliyyat burada yazılır.

Qəzəli-Bəzmi:

Hər kimsənin ki, sən kimi bir nazlı yarı var,
Dünyada eysü işrəti, xoş ruzigarı var.

Çəkmə o tari-zülfədə darə bu könlümü,
Zalım, tərəhhüm eylə, usan, bəsdı tarı var.

Hər ləhzə qan tökər sənın ol fitnə gözlərin,
Guya ki, məst gözlərinin Zülfüqarı var.

Dövri-ruxində zülfi-siyahın görün deyir:
Gənci-ruxində yarın iki şahmarı var.

Gəzmə rəqiblə ki, görün qorxuram deyər:
Bir yaxşı güldü, təzə açılıb, heyf xarı var.

Pərvanə tək gəl indi sənın başına dönüm,
Bak etmərəm bu şəm'in əgər nurü narı var.

Bəzmi əsiri-dami-səri-zülfi-yardır,
Öldürsə də, bağışlasa da ixtiyarı var.

Əyzən qəzəli-Bəzmi:

Qanım tökən qaşındı, gözün gördü danmasın,
Müşküldü qonşu öyriliyin qonşu qanmasın.

Ahəstə, ey könül, elə get kuyi-dilbərə,
Yatmış qapı dalında rəqibi, oyanmasın.

Tök qanımlı, vüsalə yetir, çün görülməyib
Aşiq əli vüsalə yetəndə boyanmasın.

Xalın üzündə mö'cüzədir, kimsə görməyib
Düşsün sipənd atəşi-suzanə, yanmasın.

Səbr eylə, ey könül, yetər hər cövr yardən,
Aşiq gərək cəfavü sitəmdən usanmasın.

Heyfa ki, bu qəzəlin axırınıcı fərdləri ələ düşmədi.

O tari-türrəni, ey nazənin, yavaş darə –
Ki, bağlıdır neçə yüz min könül o bir tarə.

Könül həmişə sənın bəstəri-qəmində yatır,
Bu rəsmidir ki, əyadət edərlə bimarə.

Vüsalının gecəsi sübh tək olur rövşən,
Fərağının günü zülfün kimi mənə qarə.

Bu qanə dönmüş olan könlümün günahı nədir –
Ki, qara zülfünə hökm eylədin çəkə darə?

Könül onun səri' kuyində oldu min parə,
Yarın məhəlləsinə sağ gedən gəlir parə.

O tari-zülfünü könlüm kimi edər dərhem,
Qarışsa naleyi-ahım nəsimi əshare.

Gülün cəmalına şəbnəm səpər çəməndə gülab,
Nəcəün ki, qəşş eyləyirsən çıxanda gülarə.

Fəraqi-yar ilə nakam²⁸⁷ can verib gedirəm,
Əya, səba, de sevensin o bivəfa yarə.

* * *

Salıb o gül üzünü şövqü gör nə halə məni,
O qaşların ələmi döndərib hilalə məni.

Görüb o qaşlarını mən dedim göründü hilal,
Salıbdı xalq bu bayramda qilü qalə məni.

Nə var sürəhiyə meylim, nə saqiyyə sənsiz,
Bu bəzm içində deyirsən içər piyalə məni.

Hədisdir ki, təsəddüq bəlanı dəf' eylər,
Dolandırır başə, qurban elə o xalə məni.

Nədir bu candan əlavə cənabına borcum –
Ki, məst gözlərinə eylədin həvalə məni?

Bəzmi bə'zi vaxt “Əndəlib” təxəllüsü ilə dəxi şe'r deyərdi. Aşağıda yazılan müxəmməs dəxi Məşhədi İsmayılın kəlamındandır ki, burada “Bəzmi” əvəzinə “Əndəlib” zikr olunubdur:

MÜXƏMMƏS

Vermiş şikəst sərvə onun qəddü qaməti,
Etmış qiyami-qaməti bərpa qiyaməti,
İsadə yoxdu ol ləbi-lə'lin kəraməti,
Çox tuldur bu züflə kakil hekayəti,
Tövsifinə dəlildi “vəlleyl” ayəti.

Zülfün dağıtdı gül üzünə, eylədi niqab,
Düşdü səhab gün üzünə muydən²⁸⁸ hicab,
Guya küsufə girdi o dəm nuri-afitab,
Ol türə tək könüllərə üz verdi piç-tab,
Vird etdilər kəlamı-ruxindən bir ayəti.

Səhv eyləmiş o arizini oxşadan gülə,
Yox zülfünün şəbahəti gülşəndə sünbülə,
Bir şənə etsə zülfünü bar şükr gülə,
Gülzarü gülşən içrə salır şurü qülqülə,
Ol məst gözlərin bu sözə var şəhadəti.

Bir gün ki, çıxdı seyr ilə gülzarə ol nigar,
Fərşi-zümürdün döşədi bağə səbzəzar,
Nərgis göz açdı, görməyinə qaldı intizar,
Müştaqdır o gül üzünə Əndəlibi-zar,
Var bülbülün camalına güldən şikayəti.

Burada yazılan şe'rlərdən səva Bəzminin dəxi də bir para əsərləri əlimizdə vardır və lakin onlar həcviyyat və həzliyyata dair olduğundan kitaba yazılmadı.

MİRZƏ KAZIM QAZI ƏSGƏRZADƏ AXUND ƏHMƏDOV“MÜTTƏLE”

Mərhum Mirzə Kazım müddəti-mütəmadi İrəvanda sakin olub və orada dəxi vəfat edibse də, əslən İrandan gəlmədir. Onun vətəni Bərağuşdur ki, Təbriz mahalından Sərabə yaxın bir qəsəbədir. Müttəle təvəllüd edibdir hicrətin 1248-ci²⁸⁹ ilində. Tə'lim alıbdır Təbrizdə. hənuz cavan ikən İrəvana gəlib, ibtidada İran dövlətinin vis-konsulluğunda münşilik işlərinə baxırmış. Amma sonradan buradan çıxıb, tə'limi-ətfala artıq meyli olmağa görə, məxsusi məktəb açıb müəllimlik edərdi və məktəb işlərini artıq səliqə və qayda üzrə aparıb mübtədilərə üsuli-sövti ilə tə'lim edərdi. Mirzə Kazımın məktəbi cümlə İrəvan əhlinin rəğbətini kəsb etmişdir və əlhəq ol cənab öz şüğlü sən'ətində bir qüsurlu qoymayıb canü dildən tə'limi ətfala qurşanmışdı.

Mirzə Kazım cənabları ilə biz yaxın aşına idik və tez-tez onunla görüşüb, tə'lim və tədris məsələlərindən bəhs və söhbət edərdik. Mərhumun tə'lim-tərbiyə məsələlərindən səva fikri zikri yox idi.

Üsuli-tə'limdə daha da artıq bilik və məharət kəsb etmək üçün gimnaziya müdiri cənab Brajnıkovun izni icazəsi ilə həqirin və priqotovitelni sinfin müəllimi Çistyakovun ki, xeyli qabil və mahir müəllim idi, dərslərinə qulaq asardı.

Mirzə Kazım ilə bərabər Axund Mirzə Əli cənabları dəxi ol vaxtlarda İrəvanda məktəb açmışdı. Bu cənab artıq qeyrətmənd və çalışqan cavan bir müəllim idi.

Üsuli-cə'did ilə aşına olmaq üçün mütəvəffa Çistyakovun gah evinə və gah klasına tez-tez gəlib, lazım olan məlumatı ondan əxz edərdi. Çistyakov isə hər iki müəllimlərə artıq mehribançılıq və iltifat göstərmiş, əldən gələn köməyi müzaiqə etməzdi və özü məktəbdarların məktəbini ziyarət edib, nəzərə gələn qüsurların islahına bəzli-himmət edərmişdi.

Cənab Mirzə Abbas Məhəmmədovun ki, sabiqdə o da İrəvanda məktəbdar idi və əhli-mə'rifətlərdən birisi hesab olunur, yazmağına görə, mərhum Mirzə Kazımın beş cild kitabı qalıbdır ki, onlardan dördünü mərhum tə'limi-ətfal üçün tərtib etmişdir. Amma onlardan heç biri bu hala kimi çap olunmayıbdır: 1) “Elmi-hesab”, 2) “Sərfü nəhvi-farsi”, 3) “Elmi-bəlağət”, 4) “Vacibati-şəriyyə”, 5) “Teatr hekayəsi”.

Nə qədər əş'arı varsa, tamami farscadır. Mirzə Kazımın bu əsərlərindən heç birini biz görməmişik. Ona binaən onlar nə dərəcədə layiqi-təhsin və ya tənqid olması haqqında söz danışmaqda aciz varıq. Amma bunu təsdiq edə bilirik ki, Mirzə Kazım ziyadə qabil və gözüaçıq adam idi və öz

əsərində məktəblərdə tə'lim üçün iste'mal olunan kitab və risalələrin qüsurunu görüb, onların hər cəhətdən namünasib və hətta müzirr olmaqlarını kəmalınca anlayırdı. Ona görə söz yoxdur ki, onun "Vacibati-şəriyyə"si ol zaman bizim məktəblərdə mütdəvil olan "Came'i-Abbasi"²⁹⁰ kitabından gərək artıq və düzgünraq olsun, habelə də özgə əsərləri.

Mərhumun əş'ari-farsisindən nümunə olaraq üçüncü kitabın sərlöv-həsində qələmə xitabən yazdığı şe'rlər burada zikr olunur:

Ey qələm, ey munese-mən ruzo şəb,
Sər borun avər, dəmi boqşay ləb.
Şod təmam an louhe-dovvom əz ketab,
Ba çe zəhməthaye-birun əz hesab.
Nəğmei əz louhe-seyyom saz kon,
Şəmmei dər pərde kəşfe-raz kon!
Sər məkeş əz hokmə-ənqoştane-mən,
Pişe-naməhrəm məqu bə'zi soxən.
Mişəvəd qahi ke, toğyan mikoni,
Kəşf əz hər raze-penhan mikoni.
Hər çe miquyəm gəluyə tə məgər,
Əz dəhanət raze-del nayəd bedər.
Ser borun dari ze xətte-rə'ye-mən,
Pay boqzari xelafe-paye-mən.
Dad Mənsur əz dəhən serri-ziyad,
Əz gəlu avixte ura həm bedar.
Gerde-sərfe-eşq hərgəz bir məgərd,
Kin soxən besyar kəsra xar kərd.
Del bemən deh, del mədeh bər hiç kəs,
Corme-Sən'an eşqe-Sən'anəsto bəs.
Hərfe-eşqo eşqbazira məqu,
Afiyət əz atəşe-suzan məcu.
Eşq kari-binəhayət mikonəd,
"Bəşno əz ney çon hekayət mikonəd..."²⁹¹

Mərhum Mirzə Kazım fövqdə zikr olunan əsərlərdən əlavə türk lisasında mübtədilərə tə'lim etmək üçün nəsrən və nəzmən bir kitabça dəxi tərtib qılmışdı. Onun mündəricatı isə xırda-para hekayətlərdən, nağıllardan və düzgüldən ibarət idi. Düzgünlərin çoxusunu Mirzə Kazım özü yazmışdı. Bu düzgünlər uşaqlar ağızda söylədiyi "Üşüdüüm ha üşüdüüm, dağdan alma daşıldım" vəzn və bəhrində tərtib olunmuş mə'nən bir-birinə münasibəti olmayan sözlərə bənzəyir.

Mirzə Kazımın bu düzgünləri yazmaqdan qəsdı uşaqları oxumağa həvəsləndirmək idi. Əzbəs ki, belə yüngül vəznə yazılan şe'rlərə uşaq-

ların meyli və həvəsi artıq olur və bunları oxumaq da asandır. Necə ki, sabiqdə zikr olundu, mərhum Əhməd bəy Cavanşir dəxi öz övladını oxuyub yazmağa həvəsləndirmək üçün bu vəzndə qisim-qisim hekayətlər tərtib etmişdir.

Mirzə Kazım düzgülərində xırdaca oğluna xitabən bə'zi gülməli sözlər ilə belə oğluna ədəbə dair nəsihət də söyləyir. Düzgülləri bu sayaq başlayır:

DÜZGÜ

Ay afərin, gül oğlum,
Gül oğlum, bülbül oğlum,
Dərsin oxu rəvanla,
Sonra danış, gül oğlum!
Gedirdim harda gördüm,
Guya divarda gördüm,
Evdə siçan çox idi,
Pişik evdə yox idi.
Siçan çıxdı divara,
Əynində xaki xara.
Birdən pişiyi gördü,
Döndü baxdı qurudu.
Siçanlar at çapırdı,
Pişik durub baxırdı.
Tülkü giribdir bağa,
Hanı bəs bağban ağa?
Tülkü yedi üzümü,
Eşitmədi sözümlü,
Pıs-pısa sürmə çəkdi,
Çarqadın əyri bükdi.
Tısbağanın yoldaşı
Bişirdi yarma aşı.
Yarmanı dana-dana
Çıxartdılar meydana.
Quzular mələşdilər,
Torpağa bələşdilər.
Quzu məni görəndə,
Yerdən çiçək dərəndə
Pəri inək sağardı,
İnək bala doğardı.
İnəyin balası var,
Başında alası var.

Bu qisim ordan-burdan danışıb, yenə oğluna rücu edib deyir:

Oğlum, oğlum, naz oğlum,
Dərsindən qalmaz oğlum.
Bülbül kimi dərs oxur,
İstər çox, ya az oğlum.
Qələmin al əlinə,
Bir yaxşı zad yaz, oğlum!
Oğlum gedər məktəbə,
Oxur, çatar mətləbə.
Dərsin oxur, rəvanlar,
Nə oxuyubdur, anlar.
Daş üstə çiçək qazar,
Məşqini göyçək yazar.
Mənim oğlum candı, can,
Dərslərin oxur rəvan.
Gümüşdəndir də'vati,
Qələmi var beş-altı.
Qələmdanı şəkilli,
Qələmi xalli-mülli.
Dəftəri var tər-təmiz,
Kitabı ondan əziz.
Kağızları rəngbərəng,
Oğlum, gətir, yaz, görək.

Bu düzgülərin təmamisi özgə bir kitabımıza daxil olacaqdır ki, onda lisani ədəbiyyatımıza dair ənva'ü əqsami-nəqlü hekayətlər dərc olunacaqdır.

Mərhum Mirzə Kazım əsnayi-tə'lim və təəllümdə əlifbamızda olan qüsuratın və onlardan təvəllüd edən müşkülətin cümləsini görüb, hürufatımızın təb'dilü təhsilinə çalışan adamlardan birisi olmağa görə, özü məxsusi əlifba tərtib etmək fikrinə düşmüşdü və hürufatımızda olan qüsuratı göstərmək üçün bir məqalə yazıb bizə vermişdi ki, ol vaxt Tiflisdə nəşr olunan "Kəşnül"²⁹² qəzetində onu çap etdirək. Biz də həmin məqaləni "Kəşkül"ə göndərüb təb'ini ilhahü təmənnə etmişdikse də, dərc olunmamışdı. O məqalənin müsəvvədəsi indi də bizdə durur. Mərhum onu öz gözəl xətti ilə yazıbdir. Çün mirzənin yazdığı mətləb bu halda da təzə və şayani-diqqət mətləblərdən birsidir, ona binaən o məqaləni eyni ilə burada dərc edirik: "Bu zamanda səfheyi-cahanda ülü mü fünun təhsili hər bir nəfs üçün əhəmm və hər əmələ müqəddəm sayılıb, onun təhsili və təkmili üçün əsəb fərahəm etməyə hər kəs himməti qədərincə sə'yü tələş etməkdir. O cümlədən dərk-i qiraət və kitabəti-xütutdur (yəni oxuyub yazmaqdır) ki, insaniyyət ləvazimi və mədəniyyət əsayişi ümdəsi min heysəl-həqiq ona mənut və mərbutdur. Hər tayfa öz adətlərinə

hərəkə və e'rabi ki, əcsadi-hürufa ərvah nayibi-mə'nabidirlər, hüruf cinsindən mürəttəb və təhrir vəqti hürufat ilə mürəkkəb edirlər. Bir növ' ilə ki, hər kəs üçün bir həftə zərfində onu təhsil eləmək məqdur və kitabları dəxi haman erab irşadı və imdadilə qələtsiz oxumaq müyəssərdir.

Bulunur isə bir ya iki fırqeyi-gümnamdır və bir də xütuti-milləti-islam ə'la sahibiha əlfüt-təhiyyə vəssalamdır ki, onda işbu üç hüruf: "əlif", "vav" və "ya"dan maəda hürufat ilə mürəkkəb erab yox. Şu səbəbə tə'lim və təəllümlə işkal və zəhmət çox çox. Hər bir ləfzin öyrənilməsinə gərratu mərrat müzakirə və simaə və sabiq və lahiqin mülahizəsinə ehtiyac artıqdır. Ərəb lisanı ki, fəzilət və ədəb kanı, əlsinə sultanı, fəsa-hət və bəlağət farisinə rəşadət və cəladət meydanıdır, onun üçün məxsus bir kitab erab babında və hərəkət iste'malı adabında təlif olunubdur və lakin əlamatü əsər məqamı ilə, nə hürufat surəti və nizamı ilə. Halbuki Qur'ani-məciddən qeyrisində iste'mal olunmur. Müddətlər lazımdır ki, insan ömri-giranmayəsini hər nəhv ilənsə sərfü nəhv təhsilinə sərf edib, ta bir ərəbi ibarəti səhih oxuya bilsin. Vəli farsidən "oxu, baxayım!" – söylərsən, acizdir. Yəqinən əgər bir növ' erab ki, mətlubdur vəz' oluna və bu işkalatı dəf'ü rəf' eyləyə, farsizəbanlar farsidə və türkilisanlar türkidə bir az müddətdə hürufatın surətin və şəklin və erub ilə tərkibin kəsb etdikdən sonra asan vəch ilə hər məktubu və kitabı oxuyub fəhm edərlər. Çox olmuş ki, hər şəxs ləfzin mə'nasını bilirkən erabını qələt oxumuş, ya bir kimsənə mədid müddət şədid zəhmət çəkib təhsildə payeyi-təkmildə olub, bir məşhur kəlməni ki, ona məsmu' olmamış, erab heysiyyətindən qələt oxuyub, əgərçi mə'nasını ibarət münasibəti və künhü fərasətü zə-kavəti ilə muvafiq və mütabiq deyibdir.

Ziyadəsi ilə təəssüf məqamı işbu əcibə mətləbdir; heyrət əndərhey-rət və əcəb əndərəcəbdir. Deyirlər ki, köhnə xəttin təğyiri və təzə erabın ehdası və tə'yini hə hürufat içində dərci və təzmini isyana və xətaya, küf-rana və bəlaya səbəbdir, nə üçün ki, sərəsər ömrünü fənaya verib rəsmxətti-alidə ustadi-mahir olmuş zəvati-giramın zəhəmatı hədəv və xəzaini-şahanədə zəbt olunmuş xoşnəvislərin nə abü tab ilə yazdığı ki-tablardan bilmərrə səlbə-nəzər olur. Kəlamüllah²⁹³ başqa xətt ilə təhrir olunurmu? Qur'an xəttinə heç bir təğyir verilirmi? Əcəba, keçmiş mərhum xoşnəvislərin xətti sənə və mənə və bizim övladımıza nə fayda verir və sərəsər ömrün zəhməti az müddətə təb'dil ola nə zərər hasil olur? Rəsmi-təhrir üçün bir qərar qoyula ki, xətt vazeh və hürufat sün' və surəti-əslyyəsinə yazıla, hüsn və qübhünə həddi-müəyyən ola, nə eyib varid gəlir? "Bir azacıq yazıda tulü tə'til olur" – deyib irad olunsa, cavab bu olur ki, "bələ artıq işkalın rəfi, şübhə və tərdidi-xəyalın dəf'i və ömri-

giranmayenin zəhəmati-daimisinin bir neçə aya mübəddəl olmağı böyük ne'mət və qənimət deyilmi?" Eşitmişəm deyibdirlər: "Filan xoşnəvisdən tirmə kağız üzərində bir yazı gördüm. Çox əski zamanın xətti. Lacivərd və şə'ncərf ilə ətrafına cədvəl çəkib, məzəmmət dəxi etmişdilər. Gərək səfəviyyə padşahlarının zamanının Şiraz yaxud İsfəhan ustadlarının işi olaydı. Hər kim baxardı, heyran olardı. Qaç sətri elə cəli idi ki, iki barmaq enində olurdu, qaç sətri elə xəfi idi ki, guya qıl idi və göz dərk eləməzdı. Həqiqətdə shər etmişdi. Cəlisi nəstə'liq və xəfisi şikəstə və xətt kağızdan xeylicə bərcəstə idi. Deyərsən qalıbla çalıb, ya qurquşunla basılıbdır. Xəttin sətri və sətrbəndliyi bir tərhlə və başqa qərar və elə ücubeyi-ruzigar idi, hər kəs hər qədri baxdı, bir sətrini tamam oxuya bilmədi" – deyə mədh edibdilər. Dəxi eşitmişəm: "Filan adam bir xətt ki, çocuqlar dəxi onu oxumağa qadirdir" – deyə qədh edirlər. Padşahlar xəzinələrində olan kitablardan bizlərə nə nəf' aiddir. Əgər məqsudi-əcaib və qərayibə təməşadır, aləm sərəsər bədayeyi-sənayei-həzrəti-təaladır. Xoşnəvislərin ömrü bu yolda tələf olub, çoxunun meyli elm təhsilinə təərəf olmayıbdır. Eləcə zibə və müşk-əfşan xətt imlada sərəsər xətvü xəbtidir və o ənbərbar qələmdən çıxan ibarət inşada cümləsi qələt və birəbtidir. Və bə'zi çox yazmaqdan qüvveyi-basirədən aciz və ya bir mərəzə düçar olublar. Qur'ani-məcid əvvəlin kufi xətti ilə yazılıbdır, bədhə nəsx xətti ilə. Bu zamanda nəstə'liq və şikəstə xətti ilə yazılma günahı nədir? Məktəblərdə natəmiz ətfala verilir, nə biehıramlıqlar zühura gəlir, heç bir günah sayılmaz. İslam millətinin xətt və kitabəti və yazı aləti o qədər dolaşiq və çətidir ki, tıfl üçün onu öyrənməkdən ağır bir şey bulunmaz.

Onun üçün gecə və gündüz atanın etdiyi üqubət və şikəncə bir saat müəllim yanında əlifba deməkdən nuşıcan və guvaradır. Tıfli-zəlili altı-yeddi il məktəb yolu teyy etdikdən sonra yenə aşinalıq olmadığı kitabı oxumaqdan bilmərrə aciz və biganədir və bir ayeıi-kitab vafı hədayədən qələtsiz oxumağa qadir deyildir. halbuki bu müddətdə müqəddimati-ülumda bir təriq ilə ki, mütədavildir, dərəceyi-kamala yetişmək lazımdır. Çün xəlayiqin əksəri iki ildən səkkiz il müddətinə ömrünü Qur'an dərsi oxumağa sərf edib və ömrünün axırına dək çox zaman xassə mahi-mübarəki-ramazan Qur'an təlavət edər, onlara Qur'an oxudub və yaxsıca diqqət edib bu mətləbin imtahanı və bədül-ımtahan insafca təhqiqlə və təsdiqlə imkanı hər kəs üçün müyəssərdir. [Mərhum Mirzə Kazım burada o mətləbi bəyan etmək istəyir ki, Qur'an mütaliəsində ömürlər çürüdən kəsələr yenə də onu dürüst və qələtsiz təlavət etməkdə acizdirlər və buna da səbəb hürufatımızın qüsurdur – F.K.], bəs gərək əvvələ təbib-i-haziqlə kimi kəmal-i-lütfü məhəbbət ilə hər bir tıflə məzacı təərəfincə ki, nıfrət hasil

olmaya, şərbəti-hürufatı ki, hər biri bir növ' təm və xasiyyət sahibidir, nuş etdirib və təknilən hürufatın əşkalü süvər və haləti-ittisalü infisalları və sair qəvaidi-iste'malı və tətibü tərkihi məcunları ilə əzhani-ətfaldan rəfi-səqmü i'vacac* edib, qulubuna şövqü səfavü həvasına zövqü zəka artırıb və bə'dət-təkmil bir və ya iki il dərəcəbədərəcə türki və farsı kitabları oxudub və iki il dəxi ərəbi ülumunu tə'lim etdikdən sonra bir az təvəccöhlə Qur'anı qələtsiz oxur. Əgər erabsız dəxi yazılmış ola və çoxunu öz fərasəti qədərincə tərcümə dəxi edə bilir. Çifayda, "vinqafe'le ta behəşr ləngəst"²⁹⁴.

Mirzə Kazım əlifbamızın dəğşirilmək məsələsini çox əhəmmü əlzəm məsələlərdən birisi hesab edib mərhum Mirzə Fətəli Axundzadə kimi tərəqqi yolunda geridə qalmağımızı əlifbamızın qüsurundan gördü. Mərhum təzəməslək adamlardan olduğuna görə, məişətimizin hansı bir tərəfi köhnəlib, çürüyüb, işə və vecə yaramadığını gördükdə onu kəsib atmağı və reformanın hər işdə lazım olmağını əhibaları məsləkində daim söylərdi.

Mirzə Kazım vəfat edibdir hicrətin 1310-cu²⁹⁵ ilində vəba naxoşluğundan ki, İrəvanda hamam ilin yay fəslində artıq şiddət edib, çox adam tələf eləmişdi.

* Səqm və i'vacac – məruz və illət və əyrilik deməkdir. Səqm – naxoşluq, i'vacac – əyrilik

HACI SEYİD RZA ƏMİRZADƏ “SABİR”

Hacı Seyid Rzanın əsil vətəni Xoy şəhəridir ki, oranın nəcib və məruf sadatından möhtərəm bir vücud idi. Məşhur qövlə görə, iyirmi yeddi sinində İrəvan şəhərinə gəlib və bir zaman orada iqamət etdikdən sonra təəhhül ixtiyar edib, İrəvanı özü üçün ikinci vətən ittixaz qılmışdır.

Hacı Seyid Rzanın çox rəvan təb'i var idi və lakin onu işlətməyə salamat bir yol bulmayıb, qəsidə, mədh və həcvə şamil şe'rlər inşad etməyə sərf elərdi. Mərhum xeyli xoşsöhbət və zərif bir şair idi. Asari-qələmiy-yəsindən mütəfərriq qəsidə, qəzəl və qit'ələr vardır. Onlardan ələ düşəni burada təhrir olunur.

Şair İrəvana gələn vaxtlarda Bakıda Həsən bəy “Əkinçi” qəzetini bina etmişdi. Hacı Seyid Rza “Əkinçi”yə İrəvandan əxbarnəvis olub, nəsr ilə yazılmış bə'zi məktubatı, onların cümləsindən nəzn ilə yazılmış bir məktubu dəxi “Əkinçi”də dərc olunmuşdur. Haman məktub Şamaxıda otuz sənə bundan müqəddəm bir camaat işkollası bina olunanda avam arasında vüqə gələn nifaqı gövtügu babındadır. və bunun müxtəsəri keyfiyyəti belədir ki, haman işkollaya Şamaxı sakini Hacı Seyid Əzim məliküşşərə öz oğlu Mircəfəri təhsili-ülum etmək üçün qoymuşdur. Avam xalq Seyidi-mərhumun bu işindən rəncidə olub, onun əleyhində zəmm dilini uzatmışdır və Seyid bu babda Mircəfərə xitabən bu nəsihəti demişdir:

Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım,
Ey mənim bülbüli-xoşəlhanım...

Mərhum hacı Seyid Rzanın bu məktubu otuz sənə bundan əqdəm camaatımızın öbvzavü əhvalını, dərəcəyi-kamalını göstərən bir dokument mənzələsindədir:

Mərhəba, ey Həsən bəyi-aqıl,
Elmi-hikmətdə qabilü kamil,
Bafəhim olmağında söz yoxdur,
Oldu mə'lum: qeyrətin çoxdur.
Əhli-Qafqazı etmişən xoşnud,
Sən özün səd, əhl – naməs'ud.
Sənə hər kimsə tutsa bir irad,
Gurbatindi²⁹⁶ bulmayıb irşad.
Bizə hər növ' söz desən həqdir,
Hər ki, təkzib qılsa nahəqdir.
Həddən artıq çəkib əziyyətlər,

Xalqa artırmısan həmiyyətler.
Biz eşitdik əhaliyi-Şirvan
İşkola eyləyibdilər saman.
Şükr qıldıq xudayi-mənnanə,
Verdi²⁹⁷ tövfiq əhli-Şirvanə.
Şiəvü sünni cəm' olubla tamam,
Eləyiblər bu xeyir işə iqdəm.
Afərinlər bu qövmi-əllamə
Yaxşı rəvnəq verirlər islamə,
Gərçi bizlər o şəhrdən duruq,
Leyk müsəlman deyillə, məsruruq.
Var bizim iftixarımız şəbü ruz,
Qeyrət islamdən edibdi bürüz.
Əhli-islam bəqəmal olsun,
Hamı işlərdə²⁹⁸ əhli-hal olsun.
İmperatori-əfxəmə ə'zəm
Xəlqə təklif edib zirahi kərəm,
Ol-zamandan ki, mülki-Qafqazi
Qıldı təsxir zati-mümtazi,
Ədlini xəlqə aşikar qılıb,
Əhli-ürfani tacdar qılıb,
Fəlihaza əhaliyi-Şirvan
İşkol açmağa eyləyib bünyan.
Var xəbər, etməyirlə indi əməl,
Başlayıb xəlq içində cəngü cədəl.
Gər bu qism olsa²⁹⁹ heç deyil insaf,
Kişi öz vədəsində etsə xilaf.
Nə səbəbdir bu şüri qovqayə,
Əhl düşməşlə fikri-bicayə.
Bu, məsəldir ki, "bid bar verməz",
"Şurəzar olsa yer, səmər verməz".
Hər kəsi gəlsə belə göftarə,
Qalacaqdır cahanda avarə.
Nədir elmi-zəbani-rusiyyə,
Ya ki, elmi-ərəzi-fərsiyyə?
Mali-dünya verib o şəxsə fərib,
Aparıb ondan ixtiyari-şəkib.
Düşdü başa nəsihətin şuru,
Pənd eşit, ey iki gözüm nuru!
Qıymayıb dövlətini saxlarsan,
Ehtiyacın olanda anlarsan.
Qədrini elmin, ey xüçəstəxisal,
Nə imiş aləm içrə fəhmü kəmal?
Bir-birə şövq ilən qılın imdad,
Götürülsün bu vətərdən əfsad.
Öylə kim ol dəliri-fərzane

Nisbəti vardı şahı-mərdanə,
 Şüəranın əmiri, sultanı,
 Mə'rifət təxtinin Süleymanı,
 Hacı Seyyid Əzim-arifi-həq,
 Elmü zöhdündə yoxdu söz mütləq.
 Cümlə³⁰⁰ elmü fünuna mahirdir,
 Özü fəzil, qəribə şairdir.
 Tutıyı-təb'i eyləmiş ahəng,
 Əhli-əfsadə ərzi eyləyə³⁰¹ təng.
 Həqqi var, həqqi var ki, mövladır,
 Yaxşıya bəd buyursa, övladır.
 İstəməz ol cənabi-barütbət
 Dalı düşsün bu qövmi-xoştinət.
 Sizlərin miknəti vügarız var,
 Vəli minbə'd ixtiyarız var,
 Ey Həsən bəy, ədibi-mərdanə,
 Olma məşğul qövmi-nadanə!
 Aldadıb çoxları həvavü həvəs,
 Güllün ətrini anlamaz kərkəs.
 Var bizim şəhrimizdə də neçəsi,³⁰²
 Dövləti, öz yanında dəbdəbəsi.
 Hali-məxluqə eybü bədcudur,
 Görsə suyu, deyər ki, bu, sudur.
 Ləzzəti-əklü şürbi-dünyani
 Nə bilir vəhşiyi-biyabani?
 Dağılıb babi-elmi-hikmətdən,
 Müxbir et onları təriqətdən.
 Mə'rifətli cahanda adəmdir,
 Mə'rifət bulmayan nə adəmdir?
 Şikvə qılsam yetişməz itmamə,
 İrəvandan yazıldı bu namə.
 Xəlqdən mən də gəlmişəm dadə,
 Yəni Seyyid Rza Əmirzadə³⁰³.

Müfti əfəndinin “Məcmüə”sində Hacı Seyid Rzanın əş'arından bir neçə müxəmməs, müstəzad, tərkibbənd və tərəcibəndlər yazılıbdır. Aşağıda zikr olunan müsəbbə' tərəcibəndi hamən məcmuədən götürmüşük:

Dilbərə, gəl, gəl ki, əyyami-baharın vaxtıdır,
 Dəməni-səhradə seyri-laləzarın vaxtıdır,
 Mövsümi-gülgəştü cami-zərnigarın vaxtıdır,
 Sən kimi fərxündə zati-gül'üzarın vaxtıdır,
 Dövrü-ruxsarında zülfi-tabdarın vaxtıdır,
 Lütf ilə can almağa çeşmi-xumarın vaxtıdır,
 Görməyə ruxsarını bu dilfikarın vaxtıdır.

Sızlaram şamü səhər hicrində daim misli-ney,
Şahidi-halımdürür³⁰⁴ aləmdə mütləq külli-şey,
Zövqi-könlümdür təmənnayi-ləbindən “mim”ü “yey”,
Qaşların manəndi-bismillah içində ikki “rey”,
Olmuşam dərdü qəmi-hicrinlə həmağuşı-“hey”,
Çəkmə gəl xaki-məzəllət içrə munca qəhri-dey,
Dilbəra, gəl, gəl ki, əyyami-baharın vaxtıdır.

Rahzənlik etdi çox eşqində ov baş fələk,
Görmədi sahir sənin tək çeşm, nə qaş fələk,
Gözlərindən paybusuncun töküb yaş fələk,
Çəkmədi xəttin kimi bir xamə nəqqaş fələk,
Nəş’ə verməz badə tək tiryaki-xəşxaşi-fələk,
Döşəmiş işrət büsatın türfə fərraş³⁰⁵ fələk,
Daməni-səhradə seyri-laləzarın vaxtıdır.

Əndəlibasa gülüstan üzrə cəngü cuş edək,³⁰⁶
Novrusi-şahidi-mə’namı həmağuş edək,
Mə’rifətdən neçə əlfazi-qəribə guş edək,
Can damağın badeyi-gülrəng ilə mədhuş edək.
Könlümüzü³⁰⁷ saqi-yi-rən’ayə duşaduş edək,
Sağərü peymanəni bəzm içrə nuşanuş edək,
Mövsumi-gülgəştü cami-zərnigarın vaxtıdır.

Mənzəri-xurşidü xavər məh cəmalın görməyə,
Qönçeyi-baği-İrəm şol rəngi-alın görməyə,
Tuti-yi-can hər zaman şirin məqalın görməyə,
Tubiyü ərər qiyami-novnihalın görməyə,
Arizumənd ol könül eydi-vüsəlin görməyə,
Nola bir əzm eyləsə bu xakmalın görməyə,
Dilbəri-fərxündəzati-gül’üzərin vaxtıdır.

Sübhəmə bazari-hüsnün gör nə rəngin eyləmiş,
Guşeyi-əbrulərin xətt ilə təzyin eyləmiş,
Lə’li kövhərbarın ol Fərhadə Şirin eyləmiş,
Aşiqi-şeydani ellərdə süxənçin eyləmiş,
Lütfünü eşq əhlinə qayətdə səngin eyləmiş,
Türrəsin badi-səba, dəst ilə çin-çin eyləmiş,
Dövri-ruxsarında zülfi-tabdarın vaxtıdır.

Munca kim, eşqi yolunda etdim anı cüstücu,
Üzdü övqati-qərarım dəşti-qəmədə rah bu,
Demədim ol zülfi-müşkəfşanə halım mubəmu,
Rəşhei lə’li-ləbindən könlüm eylər arizu,
Xəsmi-can etmiş cigərdən ikki xunxar ədu,
Əyləşib³⁰⁸ bu macəradə bir-birilə rubəru.
Lütf ilə can almağa çeşmi-xumarın vaxtıdır.

Ey Riza, aşıq deyil, kim eyləsə namusu nəng,
Eyləməz eşq əjdər ilən mütləqa aşubü cəng,
İçməyən cami-ələstdən key olur məst pələng,
Hanı məhrulər içində sən kimi bir şuxü şə'ng,
Arizindən gül xəcil, həm ləblərindən qönçə təng,
Kəsmə gəl, payı-məhəbbət, başın üçün etmə ləng,
Görməyə ruxsarını bu dilfikarın vaxtıdır³⁰⁹.

Mərhumun bundan savayı yenə çox gözəl və şirin kəlamları vardır. Leyk cümləsini yazmağa ehtiyac yoxdur. Hacı Seyid Rza vəfat edibdir İrəvan şəhərində hicrətin 1322-ci³¹⁰ ilində. Ömrü təxminən altmış ilə çatmışdı.

Tarixi-vəfatını məzar daşı üstə həkk etmək üçün əhibbalarından Mirzə Abbas “Zari” təxəllüs bu qit'əni inşa etmişdir:

Fəxre-əşrafe-zəman Seyyid Reza Saber ke, bud,
Haviye-fənnə-bəlağət, məcmə'e-fəzlə kəmal.
Əz cəhan yeksər beqolzare-cenan kərd ertəhal,
Şe'rəş əz bəs bod həlavətbəxşe-kame-arefan,
Gəşt tarixə-fəvatəş “şacere-şirinməqal”³¹¹

MİRZƏ ƏLİXAN ŞƏMSÜL-HÜKƏMA “LƏLİ”

Mirzə Əlixan Şəmsül-hükəma təvəllüd edibdir Təbrizdə: 1261,³¹²və-fatı Tiflisdə: 1325³¹³. Ata və anası irəvanlıdrlar. Tə’lim-tərbiyəsi Təbrizdə [olub] oranın mədrəsələrində. Ərəb və fars dillərində lazım olan qədəri məlumat kəsb edibdir. Orada ətariyyat dükanı açıbdır və bir zaman nüsxəbəndlik edib, sonraları oranın məşhur təbiblərinin yanında filcümlə təbabət elmindən məlumat kəsb edibdir. Təbabət elmini təkmil etmək üçün Tehrana gedibdir və orada elmini tamama yetirəndən sonra dübarə Təbrizə müraciət edib, orada həkimliyə məşğul olubdur və bir çox təcrübə kəsb edibdir. Bədən Misirə, İslambula və hətta Avropanın bə’zi şəhərlərinə azim olub, öz bilik və təcrübəsini artırıbdır. belə ki, İran təbiblərinin məşhurundan birisi sayılırmış.

Bunlardan əlavə ziyadə fəsih və şirinzəban olduğu üçün Təbrizin əyanü əşrafı arasında özü üçün böyük hörmət qazanıbdır və onlar ilə həmcəlis olubdur. Bu halda dəxi Lə’linin türfə sözləri və pürhikmət kəlamları zərbülməsəl məqamında iste’mal olunur. Bununla belə Lə’linin bir növ’ həcvguluğa meyli var imiş və bir çox həcvləri vardır ki, onların kitabımıza küncayışi yoxdur. “Şəmsül-hükəma” ləqəbini almağa səbəb Məzəffərəddin şahın³¹⁴ Təbrizdə vəliəhd olan vaxtlarda müqərrəblərdən birisinə müalicə edib sağaltması olubdur və bundan əlavə ona vəzifə dəxi tə’yin olunubdur.

Məddahlığa və qəsidəguluğa çəndan meyli yoxmuş. Zatən hürriyyət-pərəst və azadəlik sevən və təməllüqdən uzaq bir vücud imiş. Belə ki, çox böyük adamların və sahibixtiyar şəxslərin həcvindən özünü saxlamayıb, qüsurlarını haman həcvlərdə bəyan edibdir. Vaxtının çoxunu səyahətdə keçirəmiş. Əksər övqat Tiflisdə və İslambulda olarmış. Ərfəüddövlə³¹⁵ ilə böyük mürəfiqəti varmış.

Məaşi təbabət ilə keçərmiş. təb’i-şə’riyyəsi ziyadə qüvvəli və əş’arı mövzun və pürməzmun. Əksəri türk lisanındadır. Çox gözəl qəsidələri, qəzəlləri, dübeytləri və növhələri vardır. Farsca dəxi hər qisim abdar kəlamları vardır. Vəfatına səbəb təzyiği-nəfəs olubdur.

Tiflisin istiliyi babında yazıbdır:

Bir deyən yoxdur, ey xudavənda,
Bu bədən qurquşundu, ya misdi?
Kürəxanə deyil bizim mənzil,
Nəyə lazımdı bu qədər isti?
Bizim ev Məkkə, mən ərəb deyiləm,
Ərəbistan deyil bu, Tiflidi.

Bu hava xətti istivadə gərək,
Sakinani-şimalə çox pisdi.
Bunu göndər ki, özgə bəndələrin
Cümləsi acü urtü müflisdi.
Cücülər doldurub kitab arasın,
Biri molla, biri müdərrişdi.
Birəvü miğmiğavü kor milçək
Cəm' olub, bir qəribə məclisdi.
Şəhəri qızdırıb, çölü soyudub,
Bilmirəm bu necə mühəndisdi?!

Tiflisin yağışı barəsində demişdir:

Bu yağışa dayanırmı dəmir, daş, görüm,
Qalaydı xeyrin, ilahi, qapında kaş görüm!

Yağış gərək çölə yağsın, nə şəhr, bazarə,
Nə xeyri var sənə üstü başımı yağ görüm?

Bir aydı üst-başım zığdı, başmağım palçıq,
Özün mələklər ilə bircə gün sulaş görüm.

Nə vaxt yağıbdı yağış, küçələrdə it boğulub,
Nə vaxt yağıbdı dolu, sındırıbdı baş görüm.

Bahalıq ildə acından ölənləri gördün,
Tapa bilir onların qırxı bir lavaş görüm?

İSKƏNDƏR AĞA QAİBBƏYOB “ŞAIR”

Qazax şairlərinin məşhurundan birisi də dağkəsəmənli şair İskəndər ağa ibn Hüseyin ağadır. İskəndər ağa ziyadə bəmözə, xoşsöhbət, açıq qabaqlı, deyib-danışan və bir az hərzəgu bir şəxs imiş. Müsəlmanca sava-dı az imişsə də, lakin güşadə təb'i varmış. İskəndər ağa 52 və ya 53 sənə ömür edibdir. Vəfatı ittifaq düşübdür 1873-cü il tarixi-miladiyyədə sent-yabrın 24-də. Əşarü ədəbiyyatı çox isə də, cümləsi müntəzəm bir məc-muə halında deyildir. Əsərlərində bir neçəsi burada zikr olunur.

Qəzəl:

Əziza, bülbüli-təb'im sənə bir macəra söylər,
Nə təqsir eylər əhvalı, nə anda iftira söylər.

Güli-novrəstəni əvvəl çəməndə xar ilən görmüş,
Unutmuş mərhəba rəsmi, xəyal etmə riya söylər.

Rəqibi yar ilən aşıq görəndə nəql olur əqli,
Zəmani-zülmə mərdüm nə söylərsə, xəta söylər.

Üzr məqbuldur ində kiraminna söylərlər,
Kiramünna mə'zurə hədisi “qul kəfa”³¹⁶ söylər.

Qəzəl gülzarına, təb'in əziza, çünki mayildir,
Bəs indi bülbüli-təb'im kəlami-xoşşəfa söylər.

Çəməndə bülbülün qədrin güli-novrəstələr bilsə,
Səhər gülzardə bülbül süruri-canfəza söylər.

Qələt məşhur düşmüşdür fənədə bə'zi əsmalər,
Kəlamai-küfr ilə aşıq ki, zülfi əjdaha söylər.

Yenə bu cümlədən xeyli xətayə getmiş ol qafil,
Xəyali-xam ilə hər dəm cəfanı həm vəfa söylər.

Vəfa bir zülmüdür hər kəs özünə ixtiyar etsə,
Vəfa əhlini münisflər bəlayə mübtəla söylər.

Şəb asudə yatar hər kim ona qafil deyər qafil,
Cünun tək hər gecə ağlar, onu xələq övliya söylər.

Həmişə başını biəcr verir pərvanə, pərvanə
Yanar odlarə bihudə, özün əhli-riza söylər.

Oxur həm “Şərhi-təcrid”ivü³¹⁷ “la röhbanə fil-islam”,³¹⁸
Xilafi-şərlə Nasir təriqi-Mustəfa söylər.*

Xəyali-sübhi-vəsl ilə şəbi-hicranda aşıqlər
Öpüb zülfü deyər “vəlleyl”ü ruyi “vəzzüha” söylər.

Hamana dami-təzvirdir, məzəllah, məscidlər,
Kələklərdirlər ol sözlər ki, vaiz cabəca söylər.

Dirəm-dinar əgər versən, kəsər xud ənbiya nəslin,
Olar minbərdə kim, hər dəm şəhidi-Kərbəla söylər.

Həsəb məşhurdur ancaq bu təb'im təşbihi bülbül,
Bu yerdə zəmm ol zarə könül qeyri rəva söylər.

İskəndər ağanın bu qəzəli-dilpəzirində xeyli gözəl və doğru sözlər vardır ki, onlara diqqət yetirməmək olmaz. Necə ki, əbəs yerə kəlami-küfr ilə aşıq zülfü əjdahaya təşbih tutar və ondan əlhəzər deyib fəryad edər. Çünki həqiqətdə zülfün əjdaha ilə heç bir oxşayışı yoxdur. Əjdaha cana xövf və nifrət salır, zülf isə aşıqın könlünü özünə bənd eləyir. Biri-sini xövf və nifrətlə uzaqlaşdırır, qeyri birisini lətafət və tərəvətlə yavuşlaşdırır. Əjdəhanın zülfə nə münasibəti?!

Habelə şair deyir ki, xeyli xəyata düşmüş ol qafil ki, xəyali-xam ilə cəfanı həm vəfa söylər, həqiqəti-hal bəsirət gözü ilə baxılsa, vəfada dəxi çox zülmələr görər. Çünki vəfada möhkəm və müstəqil durmağa çox hünər istər. Bu yol xətərli yoldur. Burada can-başdan keçmək lazım gəlir. Ol səbəbdəndir ki, münsiflər vəfa əhlini dərdə mübtəla söylər. Həmçinin gecələr bəstəri-nazda rahat yatanlara qafil deyirlər, amma cünun tək sübhə kimi oyaq qalıb raz-niyaz edənlərə övliya söylərlər. Belə söyləyənlərin özləri xud qafil deyillərmi?!

Ağılsız pərvanə canını oda salıb yandırır, nədir ki, mənə əhli-riza desinlər. Burada eyni-səfahət deyilmi?! Məzəllah, məscidlər də dami-təzvirdir. Adamları içində topladır və vaizin sözləri birbəbir kələkdir. O kəslər kim, minbərdə şəhidi-Kərbəla deyib ağlarlar, onlara əgər dinarü dirəm versəniz, özləri ənbiya nəslini öz əlləri ilə kəsib yer üzündən götürər...

...Cananın vəsfində və qazi Mirzə Nəbi əfəndi Qaibovun mədhində deyibdir:

* Əmizadəsi Mustafa ağa “Nasir” təxəllüs guşənişin olub röhbanlar kimi dünyadan qət'i-əlaqə olmasına işarədir.

Baxar qaşlarına aşıq, oxur “nun vəlqələm”³¹⁹ şərhin,
Gülün dövrünə sünbüllər yazar tərhi-rəqəm şərhin.

Çəkən azarını ruhum bədəndə zar edər, yoxsa
Gözün, ağızın xəyalilə qılır xabi-ədəm şərhin.

Əyibsən qəddimi, saqi, edəməm qaşının vəsfın,
Dəmağım badədən tədir, xətərnəkəm əyəm şərhin.

Xərabi-nərgisi-məstəm, əlimdə ixtiyarım yox,
Açıb hüsnün kitabını bu xəlqə göstərəm şərhin.

Oxur pıranəsər Şair həmişə mədhü övsafın,
Tutar damanını bir gün, umar səndən kərəm şərhin.

Soran dövrünün əhvalın cənabi-qazidən sorsun,
Odur gülğəşteyi-dövrən, bilir zövqü ələm şərhin.

Başımdan sayəsi onun təğəyyür olmasın bir dəm,
Əgəm olmasa ol, ya rəb, kim eylər dərdü qəm şərhin.

Bilir gülzarın əhvalın o, bülbüldən gözəl söylər,
Könüllər halını anlar, deyər mədhinü həm şərhin.

Nə nazik rıştədən tutdu, nə ziba eylədi ol gün,
O tiri-xunfəşan vəsfın, o zülfi-xəmbəxəm şərhin.

Edər eş'arımı təhsin görən səətdə ol kəs kim,
Qoyar insafi ortayə oxur ürfi-həkəm şərhin.

Deyirlər Şairin dərdi füzundur cümlə ələmdən,
Yetən bidərdə namərdəm bu dərdin eyləsəm şərhin.

Mərhum İskəndər ağa laübalı bir vücud olduğundan dünya və axirətin qeydinə qalmayıb, beş günlük ömrü xoş keçirməyi qənimət bilib, eyş-işrətə məşğul idi və Ömər Xəyyam kimi axirətə e'tiqadı və inamı olmayıb, onun tutduğu təriqdə müstəhkəm idi və Xəyyamın əqidəsi isə bu rübaidən aşkar olunur.

Ey an ke, nəticeyi-cəharo həfti,
Vəz' həftə çəhar daim əndər təfti,
Mey xor ke, hezar bar bişət qoftəm,
Baz amədənət nist, rəfti, rəfti³²⁰.

İskəndər ağa Şair də ömrünün axır günlərində dünya və axirət onun gözünə görünməyib, nəzərində hər ikisi bıqədrü qiymət olduğu babda yazıbdır:

Ömr həftədə yetib, dünya nə dərkərimdir,
Gəlib azari-əcəl, şorba nə dərkərimdir,
Kürəxanə, dəbilən halva nə dərkərimdir,
O münacat adlı zurna nə dərkərimdir,
Ağü bezdən o kəfən torba nə dərkərimdir,
Qəbr nə karımadır, sapa* nə dərkərimdir.

Üç gün ə'za yerinə qonşu verən xürdü xörək,
Yeddi gündən sonra xeyratə ölən ökküz, inək,
Qırx günündə gələnlər ol vaizi-qırxdıl bişək,
Yığılan təzvir üçün zahidi-sahib düğələk,
Vurhəvur xeyrat üçün o minilən at, eşşək
Çorta-çort getsə və ya yorğa nə dərkərimdir.

Gədə ol gündə ki, can tərək qıla zövqi-cahan,
Nə mənim vecimədir o əyilib qəbri qazan,
Heç görünməz gözümdə donba durub taxta yonan,
Bərcəhənnəm, o gecə tərəkə minib getsə canan,
Minnməyə daşı nola tox qarına daşı yazan,
Çataçat daş yazan molla nə dərkərimdir.

Keçsə əyyami-xəzan, gəlsə zəmani-novruz,
İl mürurunda yenə molla edər hiylə bürüz –
Ki, gərək xeyrat üçün zəbh oluna kəl öküç,
Hüsni-xeyrat üçün nəqlə bərabər dura yüz,
Cüğdi-viranə kimi əyləşib evdə yalğuz,
Getməyib nazlı yarım qalsa, nə dərkərimdir.

Daşə əfsunmu verir daş yazan ol molla –
Ki, minib daşı vurur hər çəkici bir yolla,
Yoxsa xəttin üfürür ki, quruda nəfxi-cəfa,
Mərhəba mə'rifəti-zahidü əhli-təqva,
Tə'miri-mərqədime naz ilə gəlsə usta,
Belə surətdə haman usta nə dərkərimdir.**

Ömr həftad ilə zal etdi fənadən ki, səfər
Olmasa, heyf deyən olsa, nə dərkərimdir.

Şairin ömrü həftədə yetib, amma dünya və axirət vecinə deyil.
Mə'lumdur ki, sinn artıqca və ölüm zamanı yavuşlaşdıqca adam axirət

* S a p a – qəbrin dibində qiblə tərəfə yer qazıb, meyiti onun içinə qoyub ağzını daş və taxta ilə örtürlər. Haman qəbrin içində kənara qazılan yerə “sapa” deyilir.

** Bundan sonra iki beyt əslində buraxılmışdır.

fikrinə düşüb, gününü ibadətlə keçirir və zöhdü təqvasını artırır ki, cavanlıqda puç və zay etdiyi günlərində oruc-namazı və sair vacibati-diniyyə-sini təkmil qılsın. Amma Şair bu günə fikir və əməllərdən uzaqdır. Onun əqidəsincə, azari-əcəl yetişəndən sonra heç bir şey fayda verə bilməz. İnsan gərək ölüb fövt olsun və öləndən sonra onun üstə oxunan Qur'an, çəkilən münacat, qüsl, kəfən, qəbir, sapa və qəbristanda yeyilən halva onun vecinə deyil. Bu müsəddəs kəlamda şair dehat və tərəkəmə əhlinin ölü üstündə cari olan qayda və adətlərini dəxi istehza tərqiçə nəzmə çəkir, heç biri barədə bir qüsur qoymur. Qonum-qonşu üç gün ə'za yerinə göndərdiyi xürdü xörək, yeddisində və qırxında sahibi-tə'ziyə verdiyi xeyrat və ehsanat və o xeyratda minilən at, eşşəyin çorta-çort və ya yorğa getməsi və həmçinin donba durub taxta yonan və qəbir daşına minib çataçat daş yazan molla və hətta şairin nazlı yarının ərə getməsi və ya cüğdi-viranə kimi evdə oturması şairin əsla və qət'a vecinə deyil və onun vəfatından sonra ona rəhmət oxunacaqmı-oxunmayacaqmı, onu təəssüflə yada salan olacaqmı-olmayacaqmı? Bu fikirlər də şairin xəyalına gəlmir və halına təfavüt etmir.

İskəndər ağa, necə ki, bu kəlamından görünür, molla sinfini sevməmiş və mollanın həcviyə yazdığı özgə bir kəlamında molla qisminə olan onun nifrəti dəxi də aydın görünür. Molla qisminin halına müvafiq yazmış:

Geymə salusluqla ağü kətən, ay molla!
Gəzmə avarə, olub tərki-vətən, ay molla!

Biədəblikdi sual eyləməyim hərçəndi,
Müşkülüm olsa, gərək həll edəsən, ay molla!

Bir uşaq ağlardı: – Vay, atam öldü, deyir
Sizin uşaq ona güldü, bu nədən, ay molla?!

Güldü şükranə uşağın, dedi: – Halva yeyərik,
Çün ölübdür bu gecə Usta Həsən, ay molla!

Mərəzi-mövtdə batildi – dedin – tövli-məriz,
Nola can haqqı da batildi desən, ay molla!

Soydun, ol pirin apardın nə üçün çaruğini,
Qoydun ancaq ona bir quru kəfən, ay molla!

Xəlqə iblis cəhənnəm tələb eylər, sən əcəl,
Sırrınız biridi sizin iblis ilən, ay molla!

Aldadıb xəlqi, lotu, lə'n demə şeytanə,
Eybdır ürfdə sirdaşə söyən, ay molla!

Mə'lun atan səninlə gedəli qırx ildir,
Bircə ehsan veribən evdə yesən, ay molla!

Yığılır xeyli gözəllər ki, müsibət evinə,
Əqrabadır olara bəlkə ölən, ay molla!

Nola qarşı oturub ol gözü qan yaşlılara,
Aşü bozbaş yeməyib, çor yeyəsən, ay molla!

Cümə axşamı yolun düşməyə dostun evinə,
Çəkilə yollarına qara tikan, ay molla!

Dostun ol kəsdi ki, oğlan ölə, oğlan öləsən,
Düşməniydi, yaşama, yüz yaşayan, ay molla!

Yaxşı sındırdı səni öldü dünən boz məşədi,
Müflis oldu ki, yanıb-yaxılasan, ay molla!

İntiqamını o gün səndən alıb boz məşədi,
Ac qalıb gəməşəsən, ulayasan, ay molla!

Bitəkəllüf eşək kimi girirsən hər evə,
Soxulursan tula tək hər qapıdan, ay molla!

Sən ki, Qur'anda özün "əlhəqqü mürr"³²¹ oxumusan,
İncimə, acı olur həqqi süxən, ay molla!

Qapacaqsan məni də it kimi bir gün bilirəm,
Qapdırır itə özün iti vuran, ay molla!

Molla qisminin, əlbəttə, eyibləri çoxdur və Azərbaycan şairləri öz əsərlərində ruhani atalarımızın o eyib və nöqsanlarını rişteyi-nəzmə çəkib, nazik işarə və eyham ilə göstəriblər. Bu barədə şayani-diqqət olan əsərlər mərhum Zakirin və Hacı Seyid Əzimin əsərləridir ki, xeyli zərifəni ruhanilərə toxunub, onların çirkin və nalayiq işlərindən, xüsusən dəryalara bərabər olan hirsü tamahlarından yazıb bəyan ediblər. Amma İskəndər ağa isə lap baltanı dibindən vurub, haqqı söyləməkdən zərre qədəri də ürpənib çəkinməyibdir.

Filhəqiqə, Şair İskəndər ağa hər kəsin eybini açıq üzünə deməkdə tək yaranmışdır. Necə ki, buna özünün də bir şe'ri şəhadət verir:

Ərseyi-əş'ardə mən Rüstəmi-dəhrəm vəli
Söylərəm xəvfü xətersiz, şiri-aslan içmişəm³²².

Mərhum İskəndər ağanın əsərlərindən biri də onun nəzm ilə yazılmış “Hərçi bədtər” nam kitabçasıdır. Bu kitabça artıq fəsahtə və bəlağətlə məsnəvi səbkində yazılmış bəmüzə bir hekayədir. Fəqir bir dehqanın sərgüzəşti onda bəyan olunubdur.

Məzmunü-hekayə münasib olmadığından burada zikr olunmur və lakin hekayənin bir para yerlərindən nümunələr göstərməyi lazım bildik.

Qazaxda qız-gəlinlərin Qaynara paltar yumağa getməyini bəyan edir:

Bülbüli-bustani-şəhri Qazaq,
Şairi-nüsxəbəndi-əhli-məzaq,
Əndəlibi-riyazi-əfsanə,
Şairi-nəxlbəndi-piranə,
Saldı qülqül riyazi-sövdəyə,
Verdi bağı-xəyalə pirayə.
Kim haçan nəql edər zəmani-xəzan,
Ta gəlir təxtə bəhari-zəman³²³.
Novbahar ələmi müzəyyən edər,
Dəştü səhra olur şükufeyi-tər.
Onda rən'aləlib qız ilə gəlin,
Sərvi-azadə tək çəkib ətəyin,
Seyr edərlər çıxıb qatar-qatar,
Durna tək qəryədən gəzərlə kənar.
Gəşt edib səbzəzari-çəşməkənar,
Bir ləbi-Dəclədə qərar tutar.
Dəstə-dəstə o cümlə lələzar,
Səf-səf eylər tədarüki-Qaynar.
Sərvboylar sərəsıdır Qaynar,
Ahugözlər binasıdır Qaynar.
Sanma mətləb olara behcətdir,
Bəlkə məqsəd olara zinətdir.
Kimi zülfün açar, kimisi hörər,
Kimi ayinədə cəmalı görər.
Bəzi əbrusinə çəkər vəsmə,
Bəzi müjganına sürtər sürmə.
Zülfə şənə dəyəndə ciltvəlenir,
Gözə sürmə çəkəndə işvələninir.
Üzünə saçsa yar ciltvədə su,
Alır ondan səfayi-seyqəl ru.
Su təravət gətirməsə cismə,
Sərvboylar ararmı sərcəsmə?!

“Hərçi bədtər” və “Hekayəti-dehqan” nam kitabça itmama yetdikdə İskəndər ağanı qazi Mirzə Nəbi əfəndiyə ki, sahibi-kamal və mərifət bir

şəxs imiş və fünuni-şe'rdən filcümlə xəbərdarlığı var imiş, göstərib, "Hekayəti-dehqan" da olan bə'zi nalayiq və hərzə-hədyanın barəsində onun rə'yini soruşmuşdur³²⁴. Mirzə Nəbi əfəndi bu barədə öz rə'yini belə bəyan edibdir və şairi bir növ' təskinül-qəlb qılıbdır. Necə ki, şair deyir:

Macəranı ki, eylədim təqdir,
Belə verdi cavabını ol pir –
Ki, deyil şairin ədəb tələbi,
Gözləməz şe'rdə olar ədəbi.
Şerti-şair ədəb ola izhar,
Sanma vəznü məzamini axtar.
Şe'r oldur ki, kəşf ola məzmun,
Nəzm oldur ki, çox ola mövzun.
Söz odur zahiri zərif ola,
Batini mənində lətif ola.
Təb'dir təmsiz sözün nəməyi,
Təb'dir hər rəkik sözün ələyi.
Nəzmdir pərdədari biədəbin,
Şe'r şirazəsidi hərzəliyin.
Görsə cürmün günah ilə yeksan,
Ruzi-məhşərdə mö'minin yəzdan,
Kilki-əfvün çəkər günahə o dəm,
Bəlkə eylər ona behişt kərəm.
İndi mə'lumdur kitabından,
Cürmün əskik ola savabından.
Hər nə şair ki, iftira söylər,
Əksərin bəndi-biriya söylər.
Şüəra mücrimi-mükərrəmdir,
Şüəra dərdiməndi-biqəmdir.
Şüəra əhli-hali-məşhurdur.
Əhli-halın günahı mə'zurdur.
Buyurubdur Məhəmmədi-ərəbi:
Şüəra xəlf olub zibədi-nəbi.
Xövf etmə sözün xətasından,
Xeyri-ümmid tut cəzasından.
Çün nə dəm ki, bu şe'ri müflis oxur,
Nəfsi-əmmarəyə müqəyyəd olur.
Bilsə biçiz ki, böylədir əhval,
Daxi olmaz əsiri-qeydi-əyal.
Olmayanlar əlində simü zəri
Eyləməz arizuyi-simbəri.
Pəndinə bəndə olsa övrətlər,
Şövhəri-müflisə mürüvvət edər.

Axirül-əmrədə o əhli-təmiz
Dedi: – Ey dərđmənd yarı-əziz,
.....kitabət ola,
Müzdi-şəm' sənə xəsarət ola³²⁵.
Ehtiyat eyləmə, əgər diqqət
Tutsa nadan, danışsa bimürvət,
Çünki surətpərəstdir onlar,
Şahidi-mənidən nə zövq qanar.
Eylə tənin hünərlərin izhar,
İstə axırda tövbə, istiğfar.
Çək kəmiyyət kəmalına mizrab,
Əfv eylər ki, qafiri-əznab³²⁶.
Təb'i-şair nüfusi-piri müğan,
Oldu me'mari-xaneyi-dastan.

Şair İskəndər ağa “Hekayəti-dehqan”ı 1288-ci³²⁷ səneyi-hicriyyədə yazıbdır. Şairin bundan əlavə əş'arü asarı çoxsa da, mürəttəb bir divan və məcmuəsi yoxdur.

MUSTAFA AĞA “NASİR”

Mərhum Mustafa ağa ülum və maarif cəhətincə, demək olur ki, cəm’i Qazax şüeravü üdəbasının əfzəli və ələmi olub, öz vaxtında misli bərabəri az tapılan xoşxüq, naziktəb’ və alinəsəb bir şəxs imiş ki, əksəri-ovqatını firəng, rus və fars kitablarını mütaliedə keçirərmiş.

Mustafa ağa təvəllüd edibdir Qazaxda Dağkəsəmən qəryəsində. Nəşvü nüması və tə’lim tərbiyəsi dəxi haman məkanda olubdur. Təvəllüdü vaqə olubdur 1824-cü sənədə oktyabr ayının 15-ci günündə ki, tarixi-hicriyyənin 1240-cı³²⁸ ilinə mütabiqdir.

Mustafa ağanın pədəri-valaları podpolkovnik Həsən ağadır ki, o da nəcəbətü sücaətdə məşhurü namdar və öz əsrində sahibi-hökumətü iqtidar bir bəy imiş. Cümlə övladü ənsabı-cəddi-büzürgvarları Qiyas bəyə nisbətə “Qiyasbəyzadələr” deməklə beynələn’am müştəhir və bən’am-dırlar.

Mustafa ağa Dağıstan davasında çox sədaqət və hünərlər göstərib çin almışdı və iki il Varşavada qalıb rus və firəng dillərini kifayətincə öyrənmişdi. Lakin, necə ki, dəfəat ilə təcrübə olunubdur, Mustafa ağanın hünər və sədaqətləri dövlət nəzərində qədrü qiymətsiz qalıb və hətta onun haqqında aşkaran ədalətsizlik vüqə gəlməyə görə, Mustafa ağa öz vətəninə müraciət edib və üzletü fəraqət guşəsini ixtiyar qılıb, vaxtlarını ibadətdə və təhsili ülumü maarifdə keçiribdir. Necə ki, bu barədə Nasirin divani-əş’arının müqəddiməsində Poylu qəryəsinin sakini fazilül-üləma mərhum Hacı Sə’di əfəndi lisani-bələğət-nişanı ilə təhrir qılmışdır ki, “ol xücestəsiqat, yə’ni Mustafa ağa Nasiri-ömri-səadətəsmat və övqati-izzətəyatın min əvvəlihi ilə axir manəndi-Əmir Nizami Əlişir əlimütə-xəllis be “Nəvai” əzhəməyi-şüğlha sir və cəm’i-əsbabü müzəxrəfatidünyəviyyədən mütənəffirü dilgir olub, əvvələn təhsili-ülümü maarif və təkmili-nükətu lətaifə və saniyən inşadi-şə’rü ibqə asari-xeyrə bəzli sərf etdi və axırda nəş’əyabi-rəhiqi-hələqeyi-əhli-təriqət və cür’ənuşi-cami-bəzmi-ərbabi-həqiqət olmaqla mərtəbeyi-qürbü istifazə yetdi”.

Mövlana Caminin atidə zikr olunan kəlamı-dürsənci:

Xoşter ze ketab dər cəhan yari nist,
Dər gəmkədəye-zəmane gəmxari nist.
Hər ləhze əz u bequşeye-tənhai
Səd rahət həsto hərgəz azari nist³²⁹.

– mərhum Mustafa ağanın şə’ni-izzətnişanına sadıq və ətvəri-sülukü təəyyüşünə şayəstə və layiq idi. Xüsusən şair ömrünün axır vaxtlarında

həmvərə üzlətğüzün və xəlvətnişin olub, kitabü müталиədən maəda özüne qeyri bir munis və rəfiq bulmazdı”. Necə ki, Hacı Sə’di əfəndi şairin halına müvafiq deyibdir:

Ey xoş ol azadə kim, jəngi-təəllüqdən müdam
Saf edib dil şişəsini, xeyrə qıldı ehtimam.
Dəftəri-şe’rü kitabı-din olub munis ona,
Rehlətində rəhmət ilə zikr edər anı ən’am.

Mərhum Mustafa ağanın sinni əlliyyə baliğ olduqda bu dünyayı-dunu tərək qılıb, azimi-dari-bəqa olubdur. Necə kim, bir şairi-tazə bub babda yazmışdır:

Bilin, adı Qazaxi Mustəfadır –
Ki, pəncəh ömr ilə gözdən xəfadır.

Hacı Sə’di ibn əlqazi Sə’di əfəndi ki, Nasirin zümreyi-xüləsi-əhbabü əshabından məduddur ki, şairin tarixi-vəfatını belə nəzmə çəkmişdir:

Mülkü malü cahi-dünyayə, könül, etmə nəzər,
Qafil olma, bil yəqin kim, mövtədir axır güzər.
Görmədinmi Nasiri əhli-kəmalın əkməlin
Fövtdə qıldı dəhri-dun ba cümleyi-fəzlü hünər?!
Came’i-ənvə’i-hikmət həm süxənsəncü zərif,
Maliki-mülkü imarət, şə’nü şövkət izzü fər.
Böylə kim, məcmu’ idi onda şucaət, mülkü din,
Nadir olsa yoxsa kim, olmaz ona həmtə digər.
Zümreyi-əkməl içində zati-paki müntəxəb,
Nəzmi şöhrətyabi-ələm, həm cahanda namvər.
Gərçi cismi gənc tək xak içrə mədfundur, vəli
Nami-niku, nəzmi-xoş dünyadədir ondan səmər.
Zikri-xeyr ilə əbəd nami cahanda baqıdır,
Deməsin qalmaq kəs nəxli-vücutundan səmər.
Çün “ğəfir”* oldu, xudaya, tarixi-fövtdə onun,
Eyləyib məğfurə, üqbadə ona vermə kədər.
Niknamü xoşmələ kim oldu, oldu cavıdan,
Yoxsa kim, baqi deyil dünyadə, Sə’di, bir bəşər.

Vəfatı vaqə olubdur 1291-ci sənəyi-hicriyyədə – oktyabrın 10-cu günündə ki, tarixi-məsihiyyənin 1873-cü sənəsində mütabiqdir. Onun qəbrinin daşı üstə öz kəlamından bu şe’r yazılıbdır:

* “Ğəfir”dən hesabı-əbcəd ilə tarixi-vəfatı çıxartmaq lazımdır³³⁰.

Olur qəbrim görün dəmdə xütur xatiri-arif –
Ki, Nasir əslinə³³¹ rüçət edib axır qubar oldu.

Mustafa ağanın fars və türk dillərində yazdığı əş'arü asarı hali-həyatında bir qayda üzrə tərtib olunmayıb, bisəru pa və mütəfərriqül-əcza qalmışdı. Bədəl-vəfat müqərrəbi-zati-həmidəsifati olan Molla Məhəmməd Cənnətzadə həzrətləri əzruyi-həqvari və şükürgüzari cümləsini cəm' və tərkib və hürufi-heca üzrə tərtib etdi. Bununla dostluq və sədaqət vəzifəsini yerinə yetirib, cümlə əqrəbavü əhibbasına böyük minnətlər qoydu. Və lakin Mustafa ağanın divanı-bələğətünvanı hənuz çap olunmayıbdır. Bir-iki əl ilə yazılmış nüsxələri var və əgər onlar da itib tərək olsa, onda dübarə o divanı tərtib etmək mümkün olmayacaqdır³³². Onun adını baqi saxlamaq möhtərəm bəradərləri polkovnik Nəsim ağa Qiyasbəyov cənablarına borc olur. Türki və farsı əsərlərindən bir neçəsi burada dərc olunur.

Dünyanın əhvalına dair:

Deləm xahət həme əhvale-donya,
Ze əvvəl mikonəd ta axər inşa.
Bedana zolme-faheş mikonəd çərx,
Bəgərdəd daema ba kame-kana.
Qoruhe-əbləhan əndər tə'nəom,
Xorəd xune-cegər dər dəhr dana.
Ze nadan daema dana bərəd cour,
Dəlil arəm ze əhdə-adəm inca.
Bədəste-Qabele-naqabel oftad,
Bezəxme tire-Qabel Habel əz pa.
Ço Nəmrud atəşe-xodra bərəfruxt
Xəlilira dər u ufkənd dər va.
Be pakiyo [be] hosn ol-xolq Yusef,
Çe tohmətha bedidəş əz Zoleyxa.
Bədəste-kaferan şod sər boride
Əgər tarix xani bini Yəhya.
Yəhudan coure-bipayan nəmudənd,
Bedan paki ke mibudi Məsiha.
Təvanəm dər qozəşt əz coure-əğyar,
Ze şagerdane-u bude Yəhuda³³³.
Rəva başəd ke, İsara bedan qədr,
Minase-u bovəd derye-Səkuba.
Nədidi ke, be Məsər əz dəste-Feron
Təzəllom kərd sobho şam Musa.
Besəd noe-məsiyyət axəroləmr
Qozər benmud ba qouməş ze dərya.

Həkimi bud Qeys əndər qəbile,
Şode Məcnun nam əz eşqe-Leyla.
Əgər Vameq nəbudi naderol-əsr
Nəbudi ğərqe-ab əz dərde-Əzra.
Həmi Soqratra zəhre-hələhil
Benuşanid qouməş bi məhaba^{333a}.

Burada şair keçir öz büti-bimehrinin cövrü və ondan şikayət edib deyir:

Əgər çə həst sədre-u bolurin,
Deləş səxt əst çon əz səngxara.
Dela, xunc-dərunət çənd puşi,
Ze eşke-mən şode serrət hoveyda.
Ço əncom məhv miğəstənd xuban,
Roxe-deldare-mən çon gəşt peyda³³⁴.

Şair öz məhbubeyi-dilfəribəsini tərifü tövsif edib, yenə əvvəlki mətləbə keçib, gərdişi-zəmanədən şikvövü nalə edir:

Əgər Tusi bovəd əndər zəbanəm,
Konəd təhsin in əbyate-ğərra.
Səfihanra fələk dadəst ezzət,
Həkimanra nəkərdə hiç pərva.
Qoyuran daema ba bəxt dər cəng,
Həme əsbabe-dəyyusan mohəyya.
Fələk hər dəm berizəd xunc-pakan,
Bəgardan, saqiya, an came'-mina.
Hər an kəs dəm zəd əz mərdi zəbun şod,
Nəşod ağəh kəsi əz in moəmma.
Besenne-dəh gerefti kelke-delha,
Besenne-to şode lolovo lala.
Ço çel* şod sale-mən, ey del, coz əz mərg
Nemidarəm ze dəhre-dun təmənnə.
Bədəhr əndər bəsi gəştənd aşeq,
Nəgəştəndi çə Naser leyk rosva³³⁵.

Atidə məstur olan qəzəli namə'lum bir şairin mədhində deyibdir. Çox ola bilər ki, bu şair mərhum İskəndər ağa “Şair” təxəllüs və ya Abbas ağa Qaibov “Nazir” təxəllüs olmuş ola. Çünki hər iki şairin təb'i-mövzunu Nasirin artıq xoşuna gəlirmiş, amma Abbas ağa Qaibov Mustafa ağanın vaxtında hənuz cavan sinndəymiş və asari-qələmiyyə[si] artıq bir elə mətə'i-fəsaḥət və bəlağət meydanına vəz' etməmişdi və ehtimal var ki, Nasirin bu mədhi Şeyx Nizami haqqında olmuş ola. Çünki mərhumun ən

* Ç e h e l – r e d.

sevdiyi kitab mumaileyhin asari-cəliləsi – “Xəmseyi Nizami” idi ki, həmə vəqt onu mütalibə edərdi:

Zəhi tək'i ke, həmçon bəhre-kane-dorre-qəltanəst,
Zəhi nəzmi ke, bəhre-u beh əz lolovo mərcanəst.
Soxən quyivo dor sənci təlallah bedin payə,
Dele-qouhərfeşane-u mægər dəryaye-ommanəst?
Sezəd kər əqde-nəzməşra mələk dər gərdən avizəd,
Xəridare-nokate-u fələk bin kəz delo canəst.
Sər ayəd şe're-u əknun beçərx əndər həmi Zohre,
Əcəb nəbvəd əgər Bəhrəme-Çin dəstar əfşanəst.
Otaredra sezəd gəştən dəbire-nəzme vey hər dəm,
Təlallah çe nəzməst in to qui couhəre-canəst.
Əgər təşbihi-mən noun beşere-kofr mibaşəd,
Çe qəm gərdəd əgər quyəd hər an ke, namosəlmanəst:
Kəlaməş vəhye-monzəl gər bəxanəm hiç nəbvəd eyb,
Xodaya, əfv kon corməm ke, dər həqqe soxəndanəst.
To dadi in çenni tək'i ke, xəlqəş bəhr ənqarəd,
Bənəzde-xas yarai əgər çe bərtər əz anəst.
Əgər çe hasele-giti bəhaye-nəzme-u girənd,
Bepişe-aref in qeymət bəsi ərzane-ərzanəst.
Mesale-mo'ceze-İsa konəd əmvatra chya,
Qolube-xəsteqanra in çenin əş'ar dərmanəst.
Nədide dideəm şe'ri beomr xubtər in san,
Səzəd gər noqteəş beeynih eyne-ensanəst³³⁶.

Şair bu kəlamın axırında yenə dənitetb' bicövvhər və bikamal adamların dünyada xoşbəxt, kamran olmaqların, hükəma və üqəlanın zillət və üsrətdə zindəganlıq etmələri zəbani-təərrüzlə zikrü bəyan eləyib deyir:

Xəran dər touqe-zərrin ərseye-giti həmi girənd,
Dela, bin əsbe-tazira ke, zire-bare-palanəst.
Konəd əhle-honərra çərx mohtəc əbləhanra,
Sərasər gərdeşe-gərdun bekame-kəcco nadanəst.
Bekame-del resəd mərdom əgər homqe-səfahanəst,
Nəsibe-aqelan daem bezire-çərxə-hermanəst.
Gereftare-bəla gərdəd kera bəhre ze danəş həst.
Qolame-cahel gərdəd behəkmet hər ke, Loğmanəst³³⁷.

Qəzəli-türki:

Nigara, şəm'i-ruyinlə yenə bəzmim münəvvərdir,
Bihəmdilləh, nişatım cami-vəslindən müyəssərdir.

Müsəlsəl züflərin tarına peyvənd etmişəm canım,
Dolanmaq başına daim mənə indi müqərrədir.

Gəhi türrən alır huşum, üzərin cah canımı,
Gecə-gündüz bu vəch ilə mənə, ey məh, bərabərdir.

Nə hacət məscidə girmək, dəxi mehrabə baş əymək,
Səri-kuyindürür qibləm, qaşın mehrabü mənəbərdir.

Dəmadəm yadı-lə'l ilə olur dil məstü layə'qəl,
Sanırlar bixəbərlər kim, dəmağım badədən tərdir.

Kimin kim eşq odu olsa, o yanmaz qeyri odlara,
Qiyas eylə ol oddan kim, Xəlilə dəf'i-azərdir.

Tutub ruzi-əzəldə atəşi-eşqinlə xuy³³⁸ könlüm,
Yox əsla baki yanmaqdan, sanasan kim, səməndərdir.

Qəmin çün kuhi-Qaf olsa, götürrəm başıma yeksər,
Təni-fərsudəmə baxma mənim kim, munca lağərdir.

Görəndə mö'cüzi-lə'lin ki, əmvatı edər əhya,
Ona iman gətirməz, zahidi gör kim, nə kafərdir.

Meyi-gülguni nuş eylə, keçib bu zöhdü təqvadə,
Könül, əyyami-gül gəldi, zəmani-dövri-sağərdir.

Dili-üşşaqı hər ləhzə edərsən tarümar, ey şux,
Bəli, fəxri-şahənşah hər zaman bir fəthi-kişvərdir.

Deyil xali xəyalımdan bir an ol ləblərin zikri,
Sifətin ayəti daim dilü canımda əzbərdir.

Səba məhrum olalı zülfi-müşkinindən³³⁹ ol mahın,
Sərasər guhü səhrələr ol ətr ilə müəttərdir.

Hünərdən vurma dəm, Nasir, səni biqədr edər gərdun,
Bəli, məşhuri-ələmdir ki, dövrən süfləpərvərdir.

Bu qəzəldən bir neçə fərdlər ki, mə'nən təkrari-kəlam qəbilindəndir-
lər, buraxılıbdır.

Əyzən kəlamı-türki:

Könül, ordibehişt³⁴⁰ oldu, zəmani-eyşü³⁴¹ işrətdir,
Bu dəhri-fanidə eyşü tərəb beş gün qənimətdir.

Qəmə ənduh ayağından tutub, et sərnigun, saqi,
Əyağın qoyma əldən cani-mən həngami-fürsətdir.

Bulunmazsa əgər həmdəm, behişt içrə olur duzəx,
Əgər duzəxdə həmdəm bulsa, əhli-halə cənnətdir.

Canımdan qeyri yanımda sənə bir türfə töhfəm yox,
Qəbul etsən bu mərcanı, nigara, cana minnətdir.

Səri-kuyin verib Adəm alıbmış cənnəti əvvəl,
İqamət eyləyib sonra bilib eyni-xəsərətdir.

Gədayi dərgəhin, cana, həvayi-səltənət tutmuş,
Məqam etmiş səri'-kuyin o kim, əhli-səadətdir.

Zəhi ol təb'i-mövzuna ki, misli bəhri-ümmandır,
Bəli, qəvvəsi-bəhri-nəzm olana gövhərəfşandır.

Görəndə mərdümi-çəşmim sərəsər nöqtəsin öpdü,
Nədir bus etdiyim – sordum, dedi: – Əfsanə, insandır.

Dedim: – Noldu günahı kim, kəm etməz dövr cövr ondan,
Dedi³⁴² dil kim, budur cürmi ki, xoştəb'ü süxəndandır.

Qalıbdır cümlə danalar, dəriğa, künci-möhnətdə,
Bulan kami-dilin dəhr içrə yeksər kicü nadandır.

Qalıbdır əsbi-tazilər yekayek ziri-palanda,
Sərəsər tovqi-zərrin birlə xərlər əhli meydandır.

Sanasan qövli sadiqlər misali-lalü əbkəmdir,
Olardır əhli-divan kim, şüarı kizbü böhtandır.

Nəsib etmiş ona çərx licami-gövhərəndudi –
Ki, insaf ilə layiq hissəsi əfsərü palandır.

Sual huşdan qıldım: Bu xoş ləhcə nədir, şair?
Dedi kim, əndəlibasa bu bir mürği-xoşəlhandır.

Dedim: – Bu şe'ri-ərbərbu mægər Çin nəfəsindəndir?
Dedi dil: – Zadəyi-təb' odur kim, qiyməti qandır.

Vəfa etdi, cəfa gördü bəsi yari-münafiqdən,
Dəlili-vazəhim bunda mənim məhbusi-Şirvandır.

Təmənna etdi xaliqdən ki, qurtulsun münafiqdən,
Behiştə-əndə sakin rəfiqi indi rizvandır.

Gözümdən qaib oldu nami-əcdadi kimi ol yar*,
Məqami cənnətül-mə'va, ənisi hürü qılmandır.

Neçün bu qüssəvü qəmdən, könül, azad olmazsan,
Bilirsən kim, əbəs ənduh daim düşməni-candır?!

Onunçun bu cahana ariyət, cana, demişlər kim,
Gələn dünyaya növbətlə ki, beş gün onda mehmandır.

Nədir, Nasir, dilərsən cah, bilməz[sən] deyil baqi,
Köçüb şahü gəda ondan, cahan mülki-Süleymandır.

Mərhum Mustafa ağa dünyanın özündən və əhlindən o qədər cəfavü sitəmlər görübümü, az şe'ri tapılar ki, onda hər ikisindən şikayət etməsin və eyni-rahatlığı, salamatlığı Mirzə Cəfər Qarabaği kimi ancaq guşeyi-vəhdətdə bul[ma]sın. Aşağıda yazılan qəzəl sözüümüzü qət'i surətdə təsdiq edə bilər:

Könül, gəldi gül əyyami, güzər eylə gülüstanə –
Ki, onda bülbüli-təb'in gətirsin qönçə dəstanə.

Dila, bu az ömründə cahanı imtahan etdin,
Əcəb olmaz gər ah ilən görürsən cümlə məstanə.

Sərasər əhli-dünyanı, könül peymanşikən gördüm,
Kənar ol, əhli-aləmdən, əlindən qoyma peymanə.

Cahan əhlində iş ancaq fəribü məkrdir yeksər,
Gözümdə qaldı ki, bir kəs danışsın sözü mərdanə.

Vəfası əhli-dünyanın dəmadəm gədrdir, təzvir,
Gözüm, sən e'tibar etmə bu aləmdə bir insanə.

Qarındaşın³⁴³ isə, ey dil, sözüünə etmə gəl bavər,
Qaçıb bu əhli-aləmdən, sığın bir şahı-mərdanə.

Könül, ənqa kimi eylə təriqi-üzləti pişə,
Fəribindən həzər eylə, qərin olma bir insanə.

Vidayi-dəhri-dun etsəm, olam³⁴⁴ qəmnak mən haşa,
Çü əbnayi-zəman məkri yetirmiş Nasiri canə.

* “Gözümdən qaib oldu nami-əcdadi kimi ol yar” – bu yar isə Qaibovlardandır. Çox ola bilər ki, Qazi Mirzə Nəbi əfəndi Qaibovun qızı Bədirnisə xanıma işarə[dir] ki, həmidəxisal və nikucamal bir cavənə imiş.

Bu kələmin məzmun və məalı nə dərəcədə nasirin batini aləmini və onun dünyaya nə göz ilə baxmasını bəyanü əyan edirsə də, ona bir sözü-müzü yox və lakin qəzəlin zahirinə nəzəri-tənqid ilə baxılsa, bir para qüsurlar müayinə olunur. Məsələn, əvvəlinci beytin ikinci misrası – “Ki, onda bülbüli-təb’in gətirsin qönçə dəstanə” nə demək olduğu dürüst təf-him olunmur. “Gətirsin qönçə dəstanə”, yə’ni şairin bülbüli-təb’i nə eləsin? Qönçənimi tə’rifü mədh qılsın? Hər nə isə, kəlam açıq deyil.

İkinci beytin yenə ikinci misrası mövhum və mücməl kəlamlar cümlə-sindəndir: “Əcəb olmaz gər ah ilən görürsən cümlə məstanə”. Mə’nən vazeh tərzdə ifadə olunmayıbdır.

Dördüncü fərdin əvvəlinci misrasına itemal olunan “iş” kəlməsi mə’naya xələl yetirmirsə də, kəlamı mühəssənətdən salır. Onun əvəzinə “fıkr” və ya özgə bir söz işlənsə, daha da münasibraqdır. Haman fərdin ikinci misrası vəzn cəhətincə dürüst gəlmir.

Beşinci fərdin əvvəlinci misrasında “ğədr” əvəzinə “zülm” sözü işte’mal olunsaydı, daha da şe’r mövzun düşərdi.

Mərhum Mustafa ağanın xalqdan qət’i-əlaqə edib guşənişin olmasına ümdə səbəblərdən biri də onun istəkli zövceyi-möhtərəməsi Xeyransa xanımın hənuz bir nəzənin cavanə ikən vəfat etməsidir. Mustafa ağaya vəfalı və ismətli yoldaşının vaxtsiz mərgi ziyadə tə’sir edib. Onun tarixi-vəfatını belə nəzmə çəkmişdir:

Bu mərəqəd mərəqədi-Xeyrənidadır,
Təvaf et, ey könül, əhli-vəfadır.
Behiştə gərçi ruhu etdi pərvaz,
Vəli hicri məni-zarə cəfadır.
Xudaya, lütfün et şamil o mahə –
Ki, əhli-iffətü kani-həyadır.
Şəfi’ ol, ya rəsulüllah, ona kim,
Kəni-Fatimə, ali-əbadır.
Nə bəklərsən, məgər bilməzmisən kim,
Həqiqətdə bu ev mehmanşəradır?!
Yəqin bil, abi-kövsər eyləməz ağ
Əzəl gündən kimin bəxti qəradır.
Min ildən sonra gəlsən qəbrim üstə,
Görərsən kim, bitən mehr kiyadır³⁴⁵
Özüdür gərçi nəsl-i-zülqədrdən,
Vəli-zövcü Qəzaxi-Mustəfadır.
Fəxarət etmə, ey dil, mehri-çərxə –
Ki, süsti-əhdü eyni-bibinadır.
Vüsali qədrini bilməzdin, ey dil,
Fərağın gör sənə eyni-cəfadır.
Nişimən rövzeyi-rizvanı eylər,
Kim əhli-həqqə dildən aşınadır.

Çü cananım vida etdi cahandan,
Qəmi-hicranə canım mübtəladır.
Vəfəti tarixin gər sorsa, Arif,
De: kafü ğeynü sinü ravü madır*
Verib can vasil olsan yarə, Nasir,
Deyər aləm sənə əhli-vəfadır.

Nasir fars dilində dəxi zövceyi-möhtərəmə və əzizəsinin maddeyi-tarixini suznak şe'rlər ilə inşad qılıbdır. Bu fədlər mərhumeyi-məğfurənin şə'nü rütbəsinə göstərir:

Ço morğan cane-pakəş kərdə pərvaz,
Belotfe-həqq ferdousəşiyan şod.
Ço bud əz sakenane-aləmə-qods,
Soye-mə'vaye-xod şadikonan şod³⁴⁶.

Mustafa ağanın asari-nəfisələrindən biri də Şeyx Nizami əleyhirrəhmənin “Xosrov və Şirin” hekayəsinin tərcüməsidir. Heyfa ki, şair əcəldən macal bulmayıb, başladığı işi əncama yetirməmiş axirət mənzilinə səfər qılmış. Bir neçə məclis ki, Nasir “Xosrov və Şirin”dən tərcümə edibdir, onun təb'inin rəvan və salim olmağına dəlalət edir. Qareini-girama nümunə üçün hekayənin ibtidasından bir neçə sətirlər burada təstir olundu:

Sipasü həmdi-bipayan xudayə –
Ki, oldur bibədayə, binəhayə.
Münəzzihdir bəsi vəhmü gümandan,
Bəridir hər cəhatü hər məkandan.
Nə dəm “kön” ləfzinə əmr etdi cabbar
İki hərf ilə qıldı aləmi var.
İradə oldu çün həyyü vədudə,
Gətirdi cümlə məxluqi vücudə.
Cəm'i əşyanı qıldıqda o peyda,
Ona yavər ola “haşa və kəlla!”

Məcliskərdəni-Xosrov və söxəngöftən ba arifani-ərbabi-şirinləban:

Gətir, saqi, şərabi-ərğəvani –
Ki, Xızr ondan bulubdur zindəgani.
Peyapey son məni-məstü xumarə,
İnayət etgilən ömri-dübarə.
Bu ömri-faniyə yox e'tibarım,
Bəqayi-ömr üçün qıl yadigarım –
Ki, şöhrət bula adım bu cahanda,
Fəramuş olmayım dövri-zamanda.

* Əbcəd hesabı ilə tarixini bulmaq olar³⁴⁷

Dedi bir arifi-şirinrəvayət
 Edəndə bəzmi-Xosrovdan hekayət –
 Ki, bir gün cəşn qıldı şah Xosrov,
 Cəmalından salıb cam içrə pərtov.
 Ayaq üzrə durub mətbui-saqi
 Verirdi badə ilə ömri-baqi.
 Bir əldə camü bir əldə sürahi
 Oxurdu nəğməyi-“haza mübahi”³⁴⁸
 Hərifan düşmüş idi məstü məxmur,
 Üzari-saqidən kim, çəşmi-bəd dur.
 Təranəsaz idi hər bir təranə,
 Oxurlardı nəvayi-aşıqanə.
 Cavan idi bəsi şahi-cavanbəxt,
 Arardı bir ərusi-varisi-təxt.
 Miyani-bəzmdə şahi-yeganə
 Gətirdi cümlə əsrarin bəyanə.
 Soruşdu hər birərbabi-hünərdən –
 Ki, rəcət eyləmişdir bir səfərdən –
 Ki, cümlə şərh qılısın ol nigari,
 Gəzən dəmdə eylədi yəğmayi-Çindən,
 Olarda gördüyü hər nazəninədən.
 Biri söz açdı Türkanü Xitadən,
 Dilü imanı afatü bələdən.
 Biri xubani-Turani qılıb yad,
 Verirdi əqlü səbri cümlə bərbad.
 Biri nəql eyləyirdi rumiyandan,
 Nigari-sərvqəddi-mumiyandan.
 Biri kəşmirü Hindi yad edirdi,
 Şəhin könlün onunla şad edirdi.
 Biri söylərdi xubani-Yəməndən,
 Ruxi gülünarü sədri yasəməndən.
 Gəlib göftarə ol fərzanə Şapur
 Dedi: – Ey dövlətindən çəşmi-bəd dur,
 Səfər etdikdə mən Ərmənzəminə,
 Sataşdı gözlərim bir nazəninə.
 Mələk zənn eylədim, lakin bəşərdir,
 Cəmalı şux-şəng, ali göhərdir*.
 Ruxindən əks alır ol mehri-rəxşan
 Fədayi-cəbhəsidir mahi-taban.
 Saçından sünbülə min tab iribdir.
 Gözündən nərgisə həm xab iribdir.
 Xuramı sərvə pəbəst eyləyibdir,
 Həvası aləmi məst eyləyibdir.
 Ona fəğfurü xaqan çakər olmuş,
 Şəhi-rusi qulami-kəmtər olmuş.

* Cəmalı şə'ng, özü ilə göhərdir

Təaləllah nəziri yox cahanda,
Bulunmaz böyləsi kövnü məkanda.
Görüb onu məlahət birlə rəngin,
Zəmanə onun adın qoydu Şirin.
Miyani-vəsfə şahı-zəmanə,
Çəkib candan sədəyi-aşıqanə.
Xəyali dilbərin olduqda mənzur,
Düşüb bixud səlahi-əqldən dur.

Burada Xosrov özündən gedir³⁴⁹. Şapur onun üzünə ətirlər səpib huşa gətirir və şah ayıldıqda ona xitabən əmr edir:

Dedi Şapura ki, ustadi-kamil,
Sənə lütfüm olur peyvəstə şamil,
Əgər peyğam o canandan gətirsən,
Məni ol hur vəslinə yetirsən.
Deyib löbbeyk ayağə durdu Şapur –
Ki, etsin ol zaman əzmi-rəhi-dur.
Ona zadi-rəh üçün şahı-novrəs
Nisar etdi zərü dürrü göhər bəs...

Bu müxtəsər nümunədən möhtərəm oxucular görür ki, Nasir “Xosrov və Şirin” kimi belə zərif və nazik əsərin tərcüməsində şairin özünə bərabər məharət və bəlağət izhar edibdir. Və çox heyifdir ki Mustafa ağanın belə pürqiymət zəhməti yarımçıq qalıb, ədəbiyyat və lisanımız “Xosrov və Şirin” kimi lətif və gözəl əsərin tərcüməsindən məhrum qalsın.

Anladığımıza görə, bizim pali-həyatda olan şairlərimizin bir neçəsi, əzəncümlə Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələkbər Sabir, Məşhədi Əyyub Baki, Mirzə Həsib Qüdsi, Mirzə İbrahim Tahir mərhum Mustafa ağanın natamam qalmış zəhmətini asanlıqla bacarıb itməməyə yetirə bilirlər.

Cənab Sabirin “Rəhbər”³⁵⁰ jurnalında çap ol[un]an “Şahnamə”dən tərcüməsi, Tahirin və Qüdsinin ruznamə və jurnallarda dərc olunan əş’ari-abdarları və Fənanın və Bakinin gözəl və can rıştəsi kimi nazik olan qəzəlləri bizim rə’yimizi təsdiqedicilə dəlillərdir. Bu şairlərdən hər birisi və ya özgə bir şair bizim təklifimizi qəbul etməli olsalar, həqiqirə bildirsinlər ki, mən də Mustafa ağanın tərcüməsini lazimeyi-dəstaviz ilə onlara təqdim edim.

Mustafa ağa Nasirin qeyri asari-mütənəvvələri dəxi çox imiş və lakin mərhum bir gecə mütalif etdiyi vaxtda yorulub yuxuya gedibdir və nə sayaq olubsa, yanında yanan şam yığılıb, çevrəsində olan kitabların və təsnifatından bir çoxunu yandıraraq tələf edibdir.

HACI RƏHİM AĞA DİLBAZOV “VƏHİDİ”

Qazax şairlərinin mö'təbər və müqtədirlərindən biri də mərhum Hacı Rəhim ağa “Vəhidi” təxəllüsdür. Hacı Rəhim ağanın bəyani-halını və izhari-əhvali-səadətişimalını yenə fazili-möhtərəm Hacı Sə'di əfəndi ibn əlqazi Sə'di əfəndi müxtəsərən yazıb, onun əş'arü asarından bir divan səbkində tərtib qılıbdır.

Hacı Sə'di əfəndinin yazmağından belə mə'lum olur ki, Hacı Rəhim ağa əmrən tərkiđünya və üsrən eşqi-mövla və fizzahir mələli və filbatin bikin və laübalı olan bir zati-vilayətsemət imiş. Özü də Qazax mahalında Xanlıqlar qəryəsində 1238-ci³⁵¹ sənəyi-hicriyyədə təvəllüd edibdir. Tə'lim və tərbiyəsi öz valideyninin təhti-nəzərətində olubdur. Həddi-kamala yetincə oxumağa və yazmağa məşğul olubdur və ziyadə zəhnü fərasət sahibi olduğuna görə, az vaxtda çox məlumat, xüsusən mə'rifəti-ilahiyə dair bilik, kamalat kəsb qılıbdır.

Hacı Rəhim ağanın abavü əcdadı nəcabətü fətanətdə məşhur, fəsahtü bələğətdə və həmçinin şairiyyədə mə'lum və pürüştihar ümərəyi-Dilbazdandır və şairin atası Allahyar ağa dəyanətkirdar və səxavətsüar bir bəy imiş.

Hacı Rəhim ağanın üləməvü füzəlavü şüara sinifləri ilə beyni xoş olmağa görə, onlar ilə söhbət edərmiş və onlara riayətü hörmət və bəzli-mərhəmət göstərmiş və onların məclisində vaxtlarını inşayi-şe'r və imlayi-nəzmə sərfü bəzl qılamış.

Hicrətin 1276-cı³⁵² ilində Hacı Rəhim ağa azimi-Həccişərif olub, İslambul şəhərində hala calisi-sərir-i-hidayət və rövneqəfzayi-xanədanitəriqət, nəqşbəndiyyəi-səadətünüyad olan mövlana Hacı Mirhəməzə əfəndi “Nigari” təxəllüs ilə görüşübdür və mə'lum ola ki, sabiqdə Mirhəməzə əfəndi bir sənə miqdarı Xanlıqlarda məksü iqamət edibmiş, çünki ol şərifü müəzzəz zətin Xanlıqlar ağaları ilə və xüsusən Allahyar ağa ilə dostluğu varmış.

Mirhəməzə əfəndi Hacı Rəhim ağaya artıq hörmət, iltifat göstərüb və şair öz mürşidinin füyuzati-mə'nəviyyəsindən fezyab olub, ol pirdili-münirə rabiteyi-sidqü ixlas ilə inabətü intisab etmişdi.

Hacı ziyarət edib salamat geri qayıtdıqda şair yenə İslambulda mövlana Hacı Mirhəməzə əfəndi ilə görüşüb onun xidməti-zişərafətlərindən bəhrəmənd³⁵³ oldular. Vətəni-mə'lulflarına övdət etdikdən sonra şair həmişə Mirhəməzə əfəndinin fikrü xəyalı ilə olub, onun surətini və söhbətini xatirindən çıxarmazdı və dünya işlərinə məşğul olmazdı. Necə ki, bu babda Hacı Sə'di əfəndi zəbani fəsahtəbəyanı ilə yazıbdır: “Bəd əzan,

yə'ni vətənə müraciət etdikdə lövhi-xatiri-feyzməzahirlərin səvadi-masəvadən” müsəffa və pürincila və səfheyi-sineyi-bikinələrin xəyali-surəti-pürsəfvəti-piri-binəzir ilə mənquş və müsəvvər və rabiteyi-fəna fişşeyx ilə dili-maarifmənəzillərin münəvvər və pürziya etmişdilər. Bir günə kim, zakiri-övliya və təkəllümi-övsaf və əxlaqi-piri-bihəmtadan bir ləhzə xali və əqvalü əf'ali-axirə hərgiz nəzəru iştiğalı olmazdı və hərçənd belə zəvati-xacəsürət dərvişsirət tə'yin edər, amma bu zati-şərif dəryayi-qürbü hüzurə öylə müstəqrəq və atəşi-şövqü iştiyaq ilə bir günə mühərrəq olmuşdu ki, zahirü batində qeyr əz dərvışı bir hal mülahizə və müşahidə olunmazdı...”

Hacı Rəhim ağanın Mirhəməzə əfəndi ilə miyanələrində həmişə irsalü mürasələ və mükatəbə olurdu. Ol zati-müəzzəzin xidməti-zirif'ətində tər-qim etdiyi namədir, o qəzəl ki, buyurubdur:

Yazıb bir şəqqə, ey şahim, bizi sən sərfəraz etsən,
Sənə müştəqü heyranəm, bizə sən nazi az etsən.

Mərizi-eşqdir könlüm, bu cism zağə nisbətdir,
Uçurub göylərə, şahim, bizi bir şahbaz etsən.

Dualər eylərəm daim, bulud qoymaz göyə çıxsın,
Gədəyə bu tərəhhümdür, buludları ayaz etsən.

Əzizim, qədrin ə'ladır, necə ə'ladan ə'la mən,
Sən ol Mahmudi-Qəznəvi, bizi də sən Əyaz etsən.

Nə hasil zövqi-dünyadən, müridlər zövqü sizdəndir,
Duan dərgahdə məqbul, bizimçün bir niyaz etsən.

Həqiqi mürşidim sənsən, məcazidə mənəm bir xak,
Nəzərin kimyadır bəs bu torpağə bir az etsən.

Çevirdin eşq camından, mənə dəryayə qərq etdin.
Dərindir eşq dəryası, mənimçün bir dayaz et sən.

Yəqindir bizdə lütfün var ki, feyzindən dilər könlüm,
Kərəm qıl sən, kərəm kanı, kərəm dəstini baz et sən.

Gözüm yaşilə yazdım kuyinə bu, nameyi-qəmdir,
Tökər qan həsrə dək çeşmim, bizi əhli-məcaz et sən!

Kəlami-pakın ilə min Vəhidi pak olur hər dəm,
Aman, Ey Şahnigarım, bizə bir kar saz et sən!

Yenə öz mürşidi Hacı Mirhəməzə əfəndinin həsrət və arzusunda deyibdir:

Bir məlahət gülşənində yarı³⁵⁴ gözlər gözlərim,
Bəhri-dür qəvvasiyəm, mirvarı gözlər gözlərim.

Feyzinin³⁵⁵ müştəği çeşmim müttəsil bidardır,
Ol təriqət mürşidi Nigarı gözlər gözlərim.

Saqiya, ver bir qədər, artır gözüm fəvvarəsin,
Çün sənin sərməstinəm, xummarı gözlər gözlərim.

Qılma inkarın həsuda, aşiqin məhbubu var,
Var olalı yox demə, bir varı gözlər gözlərim.

Eşq sərfindən, həbibə, bir mətə'im var mənəm,
Bu mətə'i satmağa bazarı gözlər gözlərim.

Şükrüllillah çün Vəhidi saqidən sərməstdir,
Məsti-lütfi-vəhdətəm, didarı gözlər gözlərim.

Şair dərğahi-həqqə münacat edib, bu dil ilə öz günahü mə'siyətlərindən əfv istəyir:

Neçə illər keçdi ömrüm fişq ilə, üsyan ilə,
Çün peşimanəm, ilahi, aqlaram iman³⁵⁶ ilə.

Mən peşimanın, xudaya, əfv qıl üsyanını,
Vardı xəvfüm cümləsindən sən keçir asan ilə.

Bigünəh çün ömri-fani keçməyir bir an də,
Qafil olduq, heyf keçdi ömrümüz nadan ilə.

Bəhri-əltafın ki, bihəd, mərhəmət qıl qətrəsin,
Rəhmətindən naümid şeytan olur şeytan ilə.

Ol həbibin hörmətinə qılıram min salavat,
Min səlamə bir şəfaət lütf edə əhsan ilə.

Şəfqətindən məğfirətdir çün, xudaya, qıl ə'ta
Bu Vəhidi xəstəni əhli-təriq ixvan ilə.

Zəmanədən və əhli-dünyadan şikayət:

İmtahan etdim, fənədə qövli sadıq yarı yox,
Cövrünü çəkdim cahanın, qəmi var, qəmxari yox.

Neçə kəslər bəslədim sə, görmədim nəfin anın,
Bəslədim bir nəxl kim, yaprağı vardır, barı yox.

Şahı olsa bu cahanın sən qəmsiz keçər,³⁵⁷
Kimi gördün bu fənədə kimdi ki, azarı yox.

Hansı xubun, hansı ziştin mədhü zəmmin söyləyim,
Çün pərişanəm, Vəhidi, söyləmək izharı yox.

Şair yenə əhli-zəmanədən xüsusən divan əməllərindən və bəniəsfər zülmündən bir müxəmməsində naləvü fəryad edib, qadirü qəhhar olan xudavəndi-ələmə hali-dilini ərz eləyir. Şairə artıq tə'sir edən bu hal olur ki, xaricdə hər dənətəb', səfil adamlar varsa bizim vilayətimizdə ağalığ edib və rüşvət almaq ilə özünə malü dövlət qazanıb, böyük iddialara düşür və heç kəsi tanımır; fəqir-füqərəyə və əlsiz-ayaqsızlara həddən ziyadə zülmü sitəmi rəva görüb, mö'min və mütəqqi kəslərin üstünə də min cür'ə şərrü böhtan atır.

Bu müxəmməs bə'zi səbəblərə görə buraya daxil olmadı.

Mustafa ağa Nasir ilə Vəhidi məbəyində ülfətü məvəddət varmış və yek-digərlərinə şe'ru qəzəllər yazıb göndərərlermiş. Bir qəzəlinde Vəhidi Nasiri öz evinə qonaq də'vət edib özünün ona olan iklasü sədaqətini bəyan qılır və onun guşənişin olmasını təsdiq edib deyir ki, yaxşı kəslərin adətidir ki, pislərdən kənar gəzər, amma mən sənə xeyirxahnam, gərəkdir ki, məni pislərdən ayıraraq onlara bərabər etməyə sən:

Mən sənə iklasınam, yanında gər mə'zur isəm,
Fəhm qıl, yaxşı tanı bir dost ilə düşməni sən!

Gah lütf et, gah da ol guşədə xəlvətnişin,
Oxu şe'ri-Sə'dini, Firdovs ilə Xaqanı sən!

Çün Vəhidi, şaira, çox müntəzirdir vəslinə,
Tövbə qıl, bir də demə hər dəm ona böhtanı sən!

Vəhidi haqqında Nasir dediyi böhtan sözlər nə imişsə, ona çox əsər edibdir və Vəhidi bu barədə ona bu cavabı yazıbdir:

Şair, ol guşənişin, söz demə ağahlərə,
Dilini zəbt elə bir düşməyə sən çahlərə.

Bir ocağız ki, biz, çaçiləyən tə'liqədir,
Bu səfahət nə sən kimi bədxahlərə.

Bu ocaq öylə ocaqdır işığı hər yanə
Gah-gah şö'lə salır sən kimi gümrəhlərə.

Vəkil olmaqda məramın bu imiş ev yıxasan,
Nəcə sən kimiləri dur gərəc cahlərə.

Bu qəzəldir ki, Füzuli dedi xoş saətdə:
Bəxt şayəstə deyil himməti kutahlərə.

Ey Vəhidi, sığımbı sidq ilə sən eylə dua,
Aləmin xaliqinə, rütbə verən şahlərə.

Təb'i ə'la olanı bəxt özü meydanə çəkər,
Belə ədna təb' ilə uyma o həmrəhlərə.

Ya rəb, oldur duamız özünə möhtac eylə,
Bizi möhtac eləmə hər üzü siyahlərə.

Bu şe'r Nasirin haqqında deyilməyi ondan mə'lum olur ki, Vəhidi öz kəlamını bu sözlər ilə başlayır:

Şair, ol guşənişin, söz demə agahlərə...

Nasirdən başqa Qazax mahalında guşənişin qeyri bir şair olmayıbdır. Amma Vəhidinin qeyri sözləri mərhum Mustafa ağanın halına və xasiyyətində uyan sifətlər deyil. Məsələn:

Vəkil olmaqda məramın bu imiş ev yıxasan.

– və qeyri hübbi-cahü şövkət kimi. Mə'lumdur ki, Mustafa ağa Nasir cahü cəlalı axtaran və vəkillik iddiasına düşən adam deyilmiş. Xilafü-şər'ü nainsaf işlər də onun təbiətinə ziddü bər'əks olduğu halda “ev yıxmaqlıq” və “şərarət” sözü dəxi onun şə'nü halına münasib deyil. Və digər, Mustafa ağanın əş'arü kəlamı içində Vəhidiyə toxunan bir əsər görmədik ki, Vəhidi məcburən ona belə sərt və acı məzmunlu cavab yazsın. Hər surətdə həqiqəti-hal gərəc özgə tərzdə olsun və onu dəxi kəşf etmək bizə müyəssər olmadı. Amma bunu dürüst deyə bilərik ki, Vəhidi mərhum Mustafa ağanın şə'nü rütbəsini bilib, xatirini əziz tutarmış və Mustafa ağanın ölməyi ona ziyadə tə'sir eləyibdir və bu babda yazıbdır:

Ah kim, yıxdı fələk məhrab ilə bir minbəri,
Biri şair, şe'rgü Nasirdir, aləm sərvəri.

Qəbr içində şe'rlər tənzim edər, bil, ey fələk,
Durmağa sənə hesabə gözləyir ol, məhşəri.

Qoymadın ki, eyləyib şe'rin tamam dastan edə,
Gözünə soxsə, yeridir, ruzi-məhşər dəftəri.

Nasirin ahı səni bil yandırır çırpı kimi,
Xarü xəş üzrə qoyasan bir qızarmış əxgəri.

Eşqdən bil yandı Nasir, xəvfü yoxdur nardən,
Necə kim, yanmaz oda gər atasan səməndəri.

Ey Vəhidi, qafil olma, kəndini gözlə müdam,
Sübhü şam təkrar qıl ahini dildə əzbəri.

Hacı Rəhim ağa Vəhidinin elmü kamalı artıqmışsa da, təb'i çəndan rəvan və mövzun deyilmiş və kəlamının əksəri mə'nən indəl-ürəfavü süəra məqbul isə də, zahirən qüsurü rəkakətdən ari və bəri deyil.

Şeyx Sə'di əleyhirrəhmənin

Bərge-derəxtane-səbz dər nəzərə-huşyar,
Hər vərəqəş dəftərist mərefəte-kerdeqar³⁵⁸.

– şe'rinə yazdığı nəzirə şayani-diqqət olduğundan burada təstir olundu.
Kəlamı-Vəhidi:

Qətreyc-nisane-ab dər sədəfe-bəxtiyar,
Xase-cəvəher şəvəd mərefəte-kerdeqar.
Kərme-zəif mixorəd bərge-derəxti əz an,
Ətləse-diba şəvəd mərefəte-kerdeqar.
Saqi dəhəd badevo məst şəvəd hər mörəd,
Zekr konəd hər yeki, mərefəte-kerdeqar³⁵⁹.

Mədhi-dilbər babında deyibdir:

Üzün gülbərg tək nazik, qədin minadən ə'ladır,
Yanağın lələdən göyçək, güli-rən'adən ə'ladır.

Sənin tək bir Züleyxanın ucundan bəndi-zindanəm,
Mənəm sövdədə Yusif tək, neçə sövdədən ə'ladır.

Züleyxadən sən ə'lasən ki, təb'ində fəsəd olmaz,
Ol etdi Yusifi rüsva ki, çox rüsvadən ə'ladır.

Qaşın nuri-hilal, ey gül, gözün məxmürü məstanə,
Cəmalın öylə zibadır, tamam zibadan ə'ladır.

Cəb'inin bədri-ənvərdir, ləbin mö'cüzi-İsadır,³⁶⁰
Əlin üşşaqə can verir, yədi-beyzadən ə'ladır.

Yəqin, ey qönçeyi-xəndan, sinən sirri-ilahidir,
Sənin ayineyi-könlün cahannümadən ə'lədir.

Dürü mirvari bəzmində düri-nasüftəsən derlər,
Düri-nasüftə hər yerdə düri-ələdən ə'lədir.

Açıb hüsnün kitabın, bağladın dibəçeyi-Şirin,
Sənin dibəçeyi-hüsnün Şirinü Leyladən ə'lədir –

Ki, bir Leylanın eşqində neçə Məcnuni-şeyda var,
Vəhidi öylə şeydadır ki, hər şeydadən ə'lədir.

Hacı Rəhim ağa özü tə'mir etdirdiyi məscidin tarixini və basəfa yerdə bina olmağını tə'rif edir:

Nə cayi-dilgüşadır kim, bu məscid bunda var olmuş,
Baxan göz açılır, könül, çay üstü lələzar olmuş.

Xətibi xütbə oxuyur, imami mədhi-mövlayi,
Yanar qəndil ilə şəm'i cəmaət feyzbar olmuş.

Səhər bülbül sədasindən müəzzin xəbdən bidar,
Müəzzin naləsindən gör baliqlar guşdar olmuş,

İbadət eyləyir onda, xuda indində məqbuldur
O kim, ondan qaçar, bil, xarü zarü şərmsar olmuş.

Müvərrix tarixin, bil, "xaneyi pərvərdigar"³⁶¹ etmiş,
Vəhidi, ali-Dilbazə bu məscid yadigar olmuş.

Vəhidinin atidə zikr olunan kəlamından belə mə'lum olur ki, onun əqrəba və yaxud əhibbələrindən birisi Qazax mahalından dilgirü rəncidə olub, köçüb Qarabağa Tərtərbasana, yə'ni Cavanşir mahalına gedibdir. Şair indi ondan əhvalpürsən o yerin övza'vü əhvalından xəbər istəyir:

Ə'la ey tutiyi-əsrar, xoşam nalən vüsalından,
Fəraqın çəkmə övtaanın fərar etdin xisalından.

Qazaxı incinib ənqa kimi çün tərək qıldın sən,
Danış, lal olma, tutiyi-Qarabağın kamalından.

Duası müstəcab olur, qərib qürbətdə səbr etsə,
Qarabağ içrə seyr eylə, xəbər ver yaxşı halından,

Qazax əhvalının bil, sən görəndən indi bədtərdir,
Çıxıb Yə'cuc ilə Dəccal,³⁶² yağər qan məkrü alından,

Sonası Kür qırağının sizə mə'lum, müşəxxəsdir,
De, Tərtər üstünün varmı gözəli gül cəmalından?

Sərinde eşq sövdası, Vəhidi məstdir hala,
Olaydı bir nigar, ey dil, yazaydım xəttü xalından.

Hacı Rəhim ağa vəfat edibdir məhərrəmül-həram ayında 1291-ci³⁶³ sənədə. Vəfatının təfəsilini Hacı Sə'di əfəndi bu sayaq yazır: “1291-ci sənənin məhərrəmül-həram ayının 9-cusu çərşənbə günü bə'zi həvayici-məaş üçün Xanlıqlar ilə həmməhəlli çarsu bazar və çayi-iqaməti-hökuməti girdar olan Dağkəsəmən qəryəsinə bir qədər nasaz ola-ola azim olub, şəbangah özünün müxlisi-qədimi və məhəbbəti-səmimi³⁶⁴ zaiqi-cür'eyi-bəzmi-səfa və şaiqi-müridani-dərgah müəllimi olan Molla Vəli Kirəvəli oğlunun otağına adəti-mə'lufəsi üzrə nüzul və ol gecə orada istirahət ediblər. Bə'd əz namazi-sübh çay içib oturub kamali-zövqü şövq ilə İbrahim Həqqi qəddəsə sirrənin bu qəzəlini oxuduğu vaxt əsnayi-münəşidədə təs-limi-ruh və canibi-illiyinə rehlətipürfütuh ediblər”.

İbrahim Həqqinin qəzəli budur:

Vəfa istərsən Allahdan bu gün cövrü cəfadən keç!
Səfa ümmid edərsən işrətü zövqü səfadən keç!

Dila, biganələrlə aşına olmaq sana düşməz,
Kəsil biganədən, mövladən özgə aşınadən keç!

Sənin kibi hezarın bağına xar oldu bu gülşən,
Təəllüq eyləmə hərgiz bu dəhri bivəfadən keç!

Müridi-eşq isən trəki-iradət eylə, ey sufi,
Vücudi-məhvi-küll qıl, [həm] fənadən keç, bəqadən keç!

Əlin ərşi-bərinə irsə, Həqqi, olmağil məğrur,
“Ov ədna”^{*} mərkəzin gözlə, məqami-müntəhadən keç!

^{*} “Ov ədna” sözü sufilərdə bir istiləhdır

ŞAHNİGAR XANIM “RƏNCUR”

Şahnigar xanım binti-Kazım ağa Qiyasbəyov Qazax şüərasının nazik-təb’lərindən biri hesab olunur. Şahnigar xanım təvəllüd edibdir öz qəryələrində ki, Ağköynək adı ilə məşhurdur.³⁶⁵ İndiki Qazax şəhərinin yavuşluğunda xırdaca bir kənddir. Şairənin təxəllüsü “Rəncur” isə də, tamami Qazaxda “Mollaxanım” ləqəbi ilə iştihar bulmuşdur.

Şahnigar xanımın tə’lim və tərbiyəsi öz qardaşının – Hacı Məhəmməd ağanın təhti-nəzarətində olubdur. Şairə üç-dörd sənə bundan müqəddəm qırx beş və ya artıq, yaşı əlli sinnində vəfat edibdir.

Mollaxanım ziyadə mö’minə və abidə, ismətli və həyalı bir övrət idi ki, vaxtının çoxunu ibadət və riyazətdə keçirirdi. Ol səbəbdən ona “Mollaxanım” ləqəbi verilmişdir. Şahnigar xanımın artıq elmi yoxmuşsa da, təb’i rəvan imiş. Rəncurun yazdıqlarının əksəri münacat, mərsiyə, maddeyi-tarix və sair dost və əhibbaları arasında vüqaa gələn nəviştəcat qismindən olub, qəzəliyyatı-vəsfı-dilbər kimi əsərləri azdır.

Hacı Mirhəməzə əfəndinin müridlərindən olduğu üçün əş’arü kəlamının çoxunda ol cənab tutduğu məsləkdə olduğunu bildirib, üluhiyyət və mə’nevıyyət aləmindən bəhs edir.

Yarı-mürşiddən kağız gəlmək babında yazıbdır:

Həmd kim, dəstindən, ey şəh, gəldi bir feyzanə xət,
Gün kim aləmdə sərdən tab edər hər yanə xət.

Şükrülilləh kim, Nigara, öylə zənn eylər könül,
Nisbət ol gündən münəvvər ayeyi-Qur’anə xət.

İylərəm, hər dəm verir ol həşt cənnət buyini,
Hövzi-kövsərdən saçar su atəşi-hicranə xət.

Hər zaman kim, xəttini tövf eyləyib məzmununu
Oxuram, bağrım çəkər hər ləhzə min bir yanə xət.

MÜNACAT

Könül çün qəsri-şövqündür, ilahi, beyti-qəm qılma,
Dəxi ol iştiaqından cüda bir ləhzə dəm qılma!

Xəyali-şur ilə, şahim, pərişan etmə dil şəhrin,
Qədim dəhr içrə ol dərdü qəmin dəstində xəmə qılma!

Üzü qara qulam bir bu fəneyi-bibəqa içrə,
Rəhima, rəhmimi məndən inayət birlə kəm qılma!

Məhəbbət dürcünü hiş et dəmadəm mehri-kəndində,
Rəqibin vermə məqsudin, əlim bicami-Cəm' qılma!

Cahanda dur qıl bizövrə olan qəmlərdən əmma ol
Qəmi-eşqinlə Rəncurun üzün biəşkü nəm qılma!

Yenə Hacı Mirhəməzə əfəndi göndərdiyi namənin cavabında yazmış:

Yazıb bir şəqqəni şahim, sərimə sayə göndərmiş,
Ona nəqş eyləmiş mehrin, dili-şeydayə göndərmiş.

Nigaridir kərəm kani kərəm dəstini baz etmiş,³⁶⁶
Nübüvvət gülşənindən bir güli-həmrəyə göndərmiş

Mənim cürmi-kəbir içrə pərişan olduğum bilmiş,
Duayi-iltifatını mənə pirayə göndərmiş.

Kərəm dəryasıdır, bir dövləti-biqayə malikdir,
Sərapa lütfdür kim, töhfeyi-biqayə göndərmiş.

Gözüm pürnur olur, baxdıqca könüm açılır guya,
Hərayə pərtövi-şəmsi-ruxindən ayə göndərmiş.

Əcəb xoşnud olurmu iltifatımdan deyə sövqat,
Kərəm qılmış nigaranə, dili-rüsvayə göndərmiş.

Yenə sövdayə düşmüş, aşiqanə bir qəzəl yazmış,
Nigari bir qəzəlnamə büti-zibayə göndərmiş.

Şairə bir qəzəlində artıq təəssüf edir ki, öz mürşidi-kamili olan Nigarinin məh camalını görüb, dərgahi-pakına üz sürtmək, əlin-ayağını öpmək, bülbül kimi gecələr sübhədək kuyində nalə etmək və müridləri dairəsində “hu-hu” deyib, məstü laübalı olmaq ona müyəssər olmadı:

Ey dəriğa kim, o şahın məh camalın görmədim,
Üz sürüb dərgahına, ruxsari-alın görmədim.

Ötmədim kuyində hər şəb ta səhər bülbül kimi,
Yetmədim məqsudə bir dəm gül vüsalın görmədim.

Dəsti-pakın bus edib, həm hər tərəf “hu-hu” deyə,
Seyr edən sərməsti-rindi-laübalın görmədim.

Ey dəriğa kim, o mahın həlqeyi-üşşaqdə
Seyri-çalakın, vücudi-bimisalın görmədim.

Ey dəriğa, dərgəhində aşiqi-şeydasının
Xub avazın, dəxi şirin məqalın görmədim.

Əfv qıl, ya rəbbəna, hər dəm dili-divanəmi
Cürmü üsyan ilə gördüm, yaxşı halın görmədim.

Dər cahan, əlhəmdülilləh, xəsteyi Rəncurənin
Mədhi-şahından səvayi bir kəmalın görmədim.

Mirhəməzə əfəndi Şahnigar xanıma cavabında yazmış:

Nigari-nazəninim fərşi-bəzmarayə göndərmiş,
Nigarış eyləmiş rəngi-tərin şeydayə göndərmiş.

Rəvac olsun deyərdim hüsni bazari-mələhətdə –
Ki, rəngin aşiqi-şeydasinə sərmayə göndərmiş.

Gözəl nəqsü nigariş eyləmiş, zibatərin yazmış,
Müzəyyən müşəfi-ruxsardən bir ayə göndərmiş.

Məgər şuridəsin yad eyləmiş kim, Şahnigarım tək,
Fərəhəfza, dilara töhfeyi-rən'ayə göndərmiş.

Deyil biməni bu ikrami-ziba ol sənəmsima,
Əmiri-həməzəyə, əlbəttə, bir mə'nayə göndərmiş.

Gözüm pürmur olur baxdıqca, könlüm açılır guya,
Hədiyyə pərtövi-şəmsi-ruxindən ayə göndərmiş.

Ziyad olsun dəmadəm iltifatı ol gözəl namın,
Nigarım tək kərəm dəryasını biqayə göndərmiş.

Kərəm dəryasıdır, bir dövləti-bipayə malikdir,
Sərəpa lütfdür kim, töfheyi-bipayə göndərmiş.

Yenə sövdayə düşmüş, aşıqanə bir qəzəl yazmış,
Nigari bir qəzəlnamə büti-zibayə göndərmiş.

Şahnigar xanımın müxtəlif əş'arü qəzəliyyatı iki yüzə kimi olar. Divanı varsa da, övraqü pərişandır. Bizim əlimizdə olan dəftərdə şairənin münacat və qəzəliyyatından maə'da bir neçə rübailəri, müxəmməs və müsəddəsləri və saqınamələri də vardır ki, tamamisi aydın və rəvan

yazılmış şe'rlərdən ibarətdir və lakin cümləsi məzmun cəhətincə bir-birinə oxşadığına görə burada zikr olunmadı.

Atidə dərc olunan qəzəl dəxi Rəncurun təzə səbkdə inşa etdiyi kə-lamların bir növüdür:

Aludeyi-sərməstəm, bu kar nədir bilməm,
Saqi ilə həmdəstəm, sərşar nədir bilməm.

Aludeyi-bir yarəm, eşqində bu gün zarəm,
Dəymə ki, sızılarəm, azar nədir bilməm.

Aludeyi-gülzarəm, dillərdəki göftarəm,
Sanmaz məni kim, xarəm, gülzar nədir bilməm.

Aludeyi-həmsayəm, düşməz dərinə sayəm,
Çün şe'rdürür mayəm, göftar nədir bilməm.

Aludeyi-dildarəm, hər şamü səhər zarəm,
Bir çeşmə giriftarəm, xummar nədir bilməm.

Aludeyi şahmarəm, yalvarmada bir marəm,
Zülfilə günüqarəm, tərrar nədir bilməm.

Aludeyi-in karəm, aşüfteyi-bir yarəm,
Mən talibi-dildarəm, əğyar nədir bilməm.

Bu qəzəldə “aludeyi-həmsayəm” və “zülfilə günüqarəm” sözləri şe'rin vəzni düz gəlmək üçün “həmsayəyəm” əvəzinə “həmsayəm” “qarəyəm” əvəzinə “qarəm” yazılıbdır.

Rəncur aşağıda yazılan kəlamı Mövlana Təbriziyə və Mirəbülqasım Nəbatiyə nəzirə səbkində inşad qılıbdır və bir para fərdlərə öz təbinin xüsusiyyət və mahiyyətini bəyan edibdir:

Nə küfrüm var, nə imanım,
Nə dinim var, nə ədyanım,
Fəemma şahi-qüfranə
Ümidim, biimanəm mən.

Nə dindarəm, nə islaməm,
Nə meynuşəm, nə pürçaməm,
Nə Bəsrə əhli, nə Şaməm,
Nə öz Hindü İranəm mən.

Nə şie, sünniyəm pürlaf,
Çahar yarə könlüm saf,
Nə əhli-zülmi-biinsaf,
Nə mərziyə inanəm mən.

Müavi həqqinə* lə'ni
Edərəm müttəsil, yə'ni
Bulardır küfri-biməni,
Bu əhl ilə yamanəm mən.

Nə hüsn əhli kəmalım var,
Nə bir sahibcəmalım var,
Nə mülküm var, nə malım var,
Deyirlər bir şəbanəm mən.

Nə göftarım həqiqətdir,
Nə rahım bir təriqətdir,
Danışsam, nə bəliğətdir,
Nə bir əhli-ıqanəm mən.

Nə dünya, əhli-üqbayəm,
Nə sövda, əhli-rüsvayəm,
Nə rahətdə fərəhzayəm,
Nə həqdən bigümanəm mən.

Nə bəxtim var, nə də biqəm,
Nə ə'ladır, nə bəxtim kəm,
Nə şad oldum, nə çəsmim nəm,
Nə rüsvayi-cahanəm mən.

Nədir talib, nədir mətlub,
Nədir rağib, nədir mərğub,
Nədir cazib, nədir məczub,
Nə zənn olsa, cinanəm mən.

Əyyub ağa Muradov bina etdiyi məscidin tarixi babında yazıbdır:

Zəhi Əyyub ağanın yadigarı,
Cahan içrə olub bu beyt bari.
Günahın əfv qıl, ya rəb, o şəxsin,
Rəva qılma ona minbə'd nari.
Məqamın cənnət et, huri ənisin,
Müşəxxəs qıl ona tacül-vüqari.

* “Həqq” əvəzinə “nəsli” olsa, daha da mə'na düz və doğru olar.

Nüsuhasa qəbul et tövbəsini,
Bina etdi çü beytül-iştihari.
Yazıb Rəncur mübarək tarixin “ğərq”,³⁶⁷
Gəzib qəvvasvəş bəhrul-fikari.

Mərhum Əyyub ağanın Dağkəsəməndə bina etdiyi məscid heyfa ki, itmama yetmədi və onun banii-möhtərəmi məscidi tə'mir edib başa gətirməmiş vəfat elədi. Övladi-kəsirəsi içində bir elə şüurlu və mütədəyyin şəxs tapılmadı ki, babasının xeyir işini əncama yetirsin və haqq-taala ibadət xanası yarımçıq qalmasın. Həmişə Aqstafadan gəlib Qazaxa gedən vaxtı Dağkəsəmənin içindən keçdikdə həqir Allahın evini elə yarımçıq və pərişan halda görüb məğmun və pərişan oluram. Keçmiş halımızla indiki halımızı nəzərə gətirdikdə Mirzə Rəhim Fənanın fəna tə'sirli şe'ri yadıma düşüb, dəxi də könlümü xarab edir:

Sən gəzən gülşəni gördüm, dağılıb övraqi,
Bülbülün naləvü fəryadı tutub afaqi...

MİRZƏ NƏBİ ƏFƏNDİ QAİBOV

Mərhum Mirzə Nəbi əfəndi indi hali-həyatda olan şair Abbas ağa “Nazir” təxəllüsün pədəri-büzürgvarıdır ki, öz əsrində, necə ki, fəvqə zikir olundu, əhli-kamalü mərifət və sahibi-elmü fəzilət bir şəxs imiş.

Mirzə Nəbi əfəndinin Şair İskəndər ağa ilə aralarında dostluq və məvəddət varmış və Şair yazdıqları əş'arü kəlamın çoxunu onun nəzəri tənqidinə təqdim edərmiş.

Mirzə Nəbi əfəndinin çox rəvan və açıq təb'i var imişşə[də], şe'r deməyə özünün çəndan meylü rəğbəti yoxmuş. Onun yazdığı şe'rdən ancaq Şair İskəndər ağaya müraciətən inşad qıldığı “Vəsfi-yaran”ı və “dərdi-pünhan”ı və “Əhvali-dövrən”ı bəyan etmək xüsusunda yazdığı əsərdir ki, burada eyni ilə dərc olunur. Bu beytlər fəhris məqamında yazılıbdır:

Şe'r beşae, zire be Kerman,
Qafiyehai dər “Vəsfe-yaran”,
Çənd degər həm əz “Dərde-ponhan”,
Xatemeye-an “Əhvale-douran”.³⁶⁸

VƏSFİ-YARAN

Şair, eşitdinmi əziz yeznəsi
Qaynı qaziyə gətirdiyin şək,
Yoldaşlığın tərək eləyib dediyin
Haza firaqü beyni və beynək.³⁶⁹

Pənahın bu idi ola muradı,
Həmşirəzadəyi-qazi damadı,
Qızın ona verdi, bunu boşadı,
Tutarmı bu işi bir şəxsi-erkək?!

Mürtəza Əlini hər görən insan
Yaraşdırır baxmasına ad və san,
Öz adını özü qoyubdu Səlman,
Bundan artıq ona daha nə demək?!

Vəkili alimdir, alimi-qadir,
Qamisıyyədə çlen eylədi Nasir,
Polkovnik də əlhəq batilü zahir
Hər işində ona verdi çox kömək.

Axır necə tərək eylədi buları,
Gətirmədi yadə əhdü iqrarı,
Heç birinin əsla yox e'tibarı,
Bu övladdır bihüquqü binəmək.

Demə Məşhəd üçün getdi İranə,
Ya ki, ziyarəti-şahi-mərdanə,
Əli ziyarətin etdi bəhanə
Bu ölkədən qaçdı mərhum Əli bək.

Bundan ziyadə həm münasib halat
Nəzm etmək istədi təb'i-xəyalat,
Leyk əql dedi: Tərk eylə, heyhat
Mətləb anlayana müxtəsər gərək.

Dərdməndə söyləsən öz dərdini,
Bir təbibə yetir bu yüz dəridini,
Nə şe'r dəf' edər, nə söz dərdini,
Ə'lacıdır dərd əhlinə söyləmək.

DƏRDI-PÜNHAN

Məclisi-dünyadə zarü şikəstəm,
Şərabi-zülmüqdən xərabü məstəm,
Məxmuri-heyrətəm, begir dəstəm,
Saqi, ədir kəsən udü xeyrən lək.³⁷⁰

Badə ilə qılıb camı zərnigar,
Boş qoyma əlimi, olsun əlin var,
Dərdimdə ol mənə müinü qəmxar,
Dərdməndə şərhi bəyan eyləyək.

Gör başıma nələr gəldi, ey ustad,
Qədimi aşına məndən oldu yad,
Düşmənlər ortaya saldılar fəsad,
Dedilər: – Xaindir, gəlin öldürək!

Zülm etdilər mənə bicürmü günah,
Necə gavı şirə öldürtdü rubah,
Dost oldu tazədən bir neçə bədxah,
Başladılar əhdü peyman eyləmək.

Hər nə dedilərsə, ona inandım,
Düşmənləri sadıq, mühübb sandım,
Yoldaşların cəfasına dayandım
Nə qədər başıma gəldisə kələk.

Təəssübdə keçdim can ilə başdan,
Hərgiz yarımadım qövmü qardaşdan,
Sədaqət görmədim yarü yoldaşdan,
İmtahan eylədim hər birin tək-tək.

Əqaribə əqrəb deyibdir ustad,
Çün niş vurmağa olubdu mö'tad,
Xoş ol kəs ki, ola əqrəbdən azad,
Haram olmaz ona yemək və içmək.

Yaxşı gündə sənə yoldaş olurlar,
Yaman gündə ayağımı çalırlar,³⁷¹
Parə çörək üçün dalda qalırlar,
Tutsun gözlərini haman duz-çörək.

Görəndə bir nəf'i, eylər hörməti,
Görməyəndə qılır qət'i-ülfəti,
Bir mənqurca olmaz qədrü qiyməti,
Zər vermiş olasan gündə yüz ətək.

Demə bunlar kimi zünnar taxardı,
Sahibindən qaçıb gəndən baxardı,
Düşmən qabağına hürüb çıxardı,
Saxlasaydım əgər bir neçə köpək.

Köpəkdən də bunlar bədtər oldular,
Yediyi çörəyi yaddan saldılar,
Saxlayanı ortalığa aldılar,
Hər biri bir yanə etdi çəkaçək.

Əlində iş olsa yarü qonağın
Gətirməz xatirə hərgiz nifaqın,
Vay halına əgər sürçə ayağın,
Başına vururlar çomaq, dəynək.

Etimad eyləyən əhli-Qazağə,
Öz xeyrindən özün salar uzağə,
Ahu tək düşəndə işdi duzağə
Tapamaz bir yoldaş, çün muşi-zirək.

Yoldaşlıqda muşə oldu qurbağa,
Ayağı yuxarı, başı aşağı,
Həmcinsin tapmayan düşər ayağa,
Kefi olmaz, badə içsə bir sənək.

Xuda tək yaradıb sən dərdməndi,
Yoxdur bu dünyada misli manəndi,
Doğru zənn etmədim verdiyin pəndi,
İndi bildim sözün var imiş gerçək.

Bir də cavan olsaydım əgər mən,
Sahibi-təcrübə olurdum pürfən,
Çifayda, elmi-dudik öyrənən
Qocalıqda çalar gorda dümbələk.

Demə səhv eylədik, tapdıq zərəri,
Xəlq edən xalıqdir xeyr ilə şəri,
İza cəəl-qəza əməl bəsəri,
Fikr ilə təqdirə çarə neyləyək?

Raziqi-ələmsən, la-şərikə lək,
Cudinə mötə'rif insü həm mələk,
Əmrinlədir dövrül-ərzi vəlfələk,
Səddəqtü rəbbəna lək cəllə təbarək,³⁷²

ƏHVALİ-DÖVRAN

Saqi, ayağə dur, dəstinə al mey,
Əyaği dövrənə gətir peydərpey,
Sitəmi-dövrəndan mürdəni qıl hey,
Dəstgirin olsun ruh vəlmələk.

Tut əlimi gedək zülmdən dadə,
Qələmdən özgəyə getmə imdadə,
Məşqimizi yazaq verək ustadə,
“Əhvali-dövrən”i ona göstərək.

Bir nəzər qıl, ey şairi-fərzənə
Böylə zəmanəyə, böylə dövrənə,
Nə oğula ata, nə qıza anə,
Nə qardaş-qardaşa verirlər əmək.

Oğul və qız ağ ata və anayə,³⁷³
Qoymazlar fəqirlər gələ xanəyə,
Derlər zəncir gərək bu divanəyə,
Qocalıb azıbdır, nə üzün görək.

Qardaşlar bacıya qılmazlar hörmət,
Bacılar qardaşdan edərlər qiybət,
Əmidə, dayıda yoxdur mürüvvət,
Əmoğlu bir-birin istər öldürmək.

Övrətlərdə şərmü həya qalmayıb,
Ərlərdə mərdlik əsla qalmayıb,
Qazilərdə şərti-qəza qalmayıb,
İşləridir tamam məsxərə hənək.

Müxtəsər qalmayıb bir doğru halət,
Nə bəydə ədalət, nə eldə adət,
Nə əməldə əməl, nə dində taət,
Nə bir kəsdə vardır doğru söz demək.

Əhli-fəzli gördüm zəlilü şikəst,
Nadamı izzətdə layə'qəlü məst,
Bəylər olub rö'yaya ziri-dəst,
Rəiyyətlər olub hər biri bir səg.

Mat qalmışam bu dövrana, bu hala,
Heç kəs meyl eyləməz əhli-kamala,
Namərdlər əl vurub cahü cəlala,
Mərdlərin əlləri olubdur gödək.

Anlamazlar olur məclisdə sərdə,
Anlayanlar mübtəladır min dərdə,
Ya rəb, varmı heç ədalət bir yerdə,
Bu virandan qaçaq oraya gedək?!

Fələyin böylədir dövrü əhvali –
Kim, cahilə verir dövlətü mali,
Fazillər feyzindən xalidir, xali,
Görüm bərbad olsun bu çərxi-fələk!

Yoxdur zəmanədə bir dərdi qanan,
Vilayətdə halı qanıb qandırın,
Sözü qanmayanda özü qəhrəman,
Skajet on tebe şumaşədşi dürek.³⁷⁴

Ağ iti qaraquş deyib çağırır,
Qandırılmaz mətləbi, bar-bar bağırır,
Ərzəçiyə böylə söyür, çıxırır;
Niponiyal menya iskatın səbək.³⁷⁵

Gör necə məğşuşluq olubdur əhval –
Kim, künci-heyrətdə qalıb nitqi lal,
Fəsih sözlü, şirin dilli Molla Zal*
Məgər üzün örtüb belə ilə kürək?

Dünyada görmədim rahətü səfa,
Əhlində tapmadım bir əhli-vəfa,
Rahəti zəhmətdir səfası cəfa,
Ağlamaq yeridir, bunda nə gülmək?!

* Molla Zal – Qaçaq Kərəmin babasıdır ki, ziyadə fəsih, dilavər və cəsur bir kişi imiş.

Söylə görüm, ey şairi-sultani,
Aləmin sultani İskəndər³⁷⁶ hani?
Dünyanın mehmanı özüdür fani,
Bu fanidən sən gəl əlimiz çəkək!

Ey mürği-can, təndə ömrü nəfəsdən³⁷⁷
Az qalıbdır, əl çək zövqü həvəsdən,
Pərvaz eylə aşiyənə qəfəsdən,
Rəşidən məhdiyyən Allahü məək.³⁷⁸

Mərhum Mirzə Nəbinin şair İskəndər ağaya xitabən yazdığı bu kəlamı sadəlikdə və açıqlıqda Qasım bəy Zakirin Mirzə Fətəliyə yazdığı kağızlara oxşayır. Mə'na cəhətincə dəxi hər iki şair əhvali-dövrənə, vəsfi³⁷⁹-yarənə bir sayaqda yazıb zəmanədən şikayət edirlər.

Nə sayaq ki, mərhum Zakir Qarabağın əhvalatını nəzmə çəkir, o minval üzrə qazi Mirzə Nəbi əfəndi Qazax vilayətinin övza'vü əhvalatını və onda cari olan nasəza işləri və divan əhlinin cövrü sitəmini və müsəlmanlar ilə dürüş və sərt rəftar etməsini şərhü bəyan qılır.

Heyfa ki, mərhumun belə rəvan və güşadə təb'i ola-ola ədəbiyyatımız xəzinəsinə çox az dürrü cəvahirələr saçıbdir. Mirzə Nəbi əfəndi vəfat edibdir 59 sinnində 1869-[cu] tarixi-miladın sənəsində; dəfn olunubdur Salahlıda.

HACI MAHMUD ƏFƏNDİ “NAFE”

Peyğəmbərimizin məddahlarından biri də mərhum Hacı Mahmud əfəndi Hacı Əli oğlu “Nafe” təxəllüsdür ki, Nuxa şəhərinin Dodu adlanan məhəlləsindədir. Nafenin şüglü müdərrişlik olubdur. Dodu məhəlləsində pıxod mollalığına təyin olunub, müsəddiq ruhanilər sinfindən olubdur.

Mərhum Hacı Mahmud əfəndinin yaxşı savadı və rəvan təb'i varmış. Amma kəlamının əksəri nə'ti rəsulullah, münacat, qəsidə və mədhi-ənbi-yavü övliya haqqında olubdur.

Nafe vəfat edibdir altmış beş yaşında, tarixi-hicriyyənin 1293-[cü] sənəsində zilhicce ayında. Tarixi-məsihiyyə[nin] 1876-[cı ilin] müta-qibdir.

Kəlamından nümunə:

NƏTİ RƏSULÜLLAH

Göründü gözümə bir dəm ziyayi-rövzeyi-xəzra,
Ətirati-dilavizi damağında şəmiməfza.
Təkapu eylədi çeşmi-rəməd kim, kəhl qəsdinə,
Qubari-müşkbarmıdan təsəlla qıldı isticxa.
Nəzər qıldım, o surətdə şühudül-qəlb əl verdi,
Tə'nəüm ləzzətin bulduq, bihəmdilləh, ey mövla.
Ziya bir növ' üruc etmiş səmavətin dərunundan,
Məqami rövzədən ta zilli-ərşə etmiş istela.
Mələyiklər münirəti görüb ikram edən vaxtda
Xitabi-müstətab endi: “Fəsübhanəl-ləzi üsra”.
Tərənnüm etməyə mürği-dilim çox cüstücu etdi,
Təhəyyür damənəm tutdu ki, nitqim olmadı guya.
Saqın, ey müflis, aldanma, təhidəstəm – deyib uyma
Cəvahir mə'dənin bulduq fəaməna və əsləmna.
Hüzuri-mə'nəvidə ruyi-sərgərdanlığım oldu,
Nə surət yerdə qaldı, bilmədim nə siyrəti-əsla.
Civari-rövzənin sirri-qərbindən nişan bilməz,
Bilir ol kimsə kim, fəhm eylədi “vəlleyl iza yəğşa”.
Hədisin məzhəri “lov kanə min bədi ələt-təğriz”,
Sərayi-qüdsiyan ruhaniyan sirrin edər hala.
Ədəbsiz olma, əl çək, Nafe övsafında dəm vurma,
Nəçün nə'ti-şərifı sureyi-“Yasin”ü həm “Təha”.

Cənabi-həqqin və rəsuli-Məhəmmədin və onun ali-ətharının və xüləfayi-raşidinin və sair övliyanın mədhində deyibdir:

Vücudi-vacibi-zatın müqəddəm həm müəxxərdir,
Şəhadət kəlməsi daim dilimdə şəhdü şəkkərdir.

Ona həmd eyləmək məqsudi-bizzat ol səbəbdəndir –
Ki, mün'im həqqinə həmd eyləmək ancaq müqərrərdir.
Sifati-əkməli zati-vücudun kainat içrə
Sifati-nəqsdən ari nüməyanü müqəddərdir.
Səlat ilə səlam ol seyyidi-sadat üçün əlzəm,
Cəməli-bədrinə layiq bu sirr onda müsəvvərdir.
Şəfi'ül-müznibindir həm müşəffi' cümlədən əvvəl,
Güruhi-ənbiya, həm övliyələr üzrə sərvərdir.
Dinində müstəqimə əhli-beytə alü əshabə,
Xüsüsən onlara kim, bizlər üçün rahbərlərdir.
Xilafət sədrinə yetmiş, səadət təxtini bulmuş,
Şəriət gülşəninin bülbülü, siddiqi-əkberdir.
Əqibincə xəta etməz, kim olsa hökmünə münqad,
Sütuni-ədl ilə movsuf olan Faruqi-əşhərdir.
Həyavü hilm ilə məruf olan damadi-Zünnureyn,
Şəhadət rütbəsinə came'ül-Qur'an əzbərdir.
Nəsəbdə şəmsvəş zahir, ülumi-şərdə mahir,
Xilafət xəttinə nasir olan Kərrar Heydərdir.
Hüseyn ilə Həsən bədri-ziyayi-dideyi-Zəhra,
Təzəkkür Həməzvü Abbas məhafillərdə zivərdir.
Fəxarət etsin ol kim, tabeinə iqtida etdi –
Ki, ol mərhumlər dinü dəyanətdə müzəffərdir.
İmami-Hadiyi-Ne'mani-sabiq maliki-lahiq,
Məhəmməd Şafe'iyyü Hənbəli Əhməd səzavərdir.
Mühəqqər Nafeinin cürmünə "layöhsa" demək layiq,
Vəli əltafi-rəhmanda bu, timsali-müsəqqərdir.

HACI RƏSUL “RƏSUL”

Hacı Rəsul ibn Zərgər Kərim dəxi Fateh, Nicati³⁸⁰ və Nafe kimi rəsuli- xudanın və onun ali-ətharının və əshabi-güzininin məddahlarından biri olub, əsərlərindən müfəssəl mövludnamə, vəq'eyi-Kərbəla, bə'zi münacat, qəsaid və təsnifati-mütəəddidələri vardır.

Hacı Rəsul Nuxa şəhərinin Yuxarıbaş məhəlləsində sakin olmuş və həştad sənəyə qədər ömür sürübür. Vəfat edibdir 1300-cü tarixdə rəbiül-ləvvəl ayında.³⁸¹

Mərhum çox zirək adam imiş. Bir qədər məlumat cəm' edib, gah mollalıq edərmiş və gah ticarət və çörəkçilik sən'əti ilə ehtiyacsız, rahat dolanarmış. Çox müttəqi və mö'min bir şəxs olduğundan əsərlərindən çoxunda dəxi dinü imana dair məsəildən bəhs edərmiş. Nümunə üçün bə'zi əş'arı burada zikr olunubdur.

Sifəti-rövzeyi-şərif:

Yetişdim rövzəyə, gördüm binayi-Mustəfadır bu,
Məqami-sərvəri-din, şafe'yi-yövmül-bəqadır bu.

Girib babi-sələmətdən hüzurə əssələm etdik,
Görəkən rövzəsin bildik ki, məhəubi-xudadır bu.

Münəvvər canibi-ricləndə ənvər türbəyi-siddiq,
Huvəs-siddiq ki, ol məzhəri-din müqtədadır bu.

Onun payi-şərifü üzrə vazeh türbəyi-Faruq,
Səadət gəncinin fəxrivü nuri-billüdadır bu.

Məratib türbəyi-salis vüqui rövzətül vahid,
Dərun beyti-şərifəsa, vəli qeyri nümadır bu.

Qəfayi-rövzədə binti-Məhəmməd məfxəri-mövcud,
Məqami-Fatimə ümmi-şəhidi-Kərbəladır bu.

Cəlali-rövzənin mədhi misali-cənnətül-firdovs,
Rizası baisül-cənnət Rəsuli-kibriyadır bu.

Səfayi-nurə müstəqraq olan anlar bu asarı,
Nə bilsin mən kimi qafil necə darüs-səfadır bu.

Mühəssil dari-mə'vadır. Məqami-Əhmədi-Məhmud,
İcabət əhlinə tuba, rəhi cənnətsəradır bu.

Dər həqqi-çahar yar:

Lətafəti-xüləfa ləzzəti çahar yarə
Xülusi-eşq ilə hər kəs edərsə nəzzarə,
Olurdu cövfünə varid hədisi-hikməti-nur,
Çatar bəqayi-səfadə məqami-əbrarə.
Cahanda gör nə cəfalər çəkibdi hər birisi,
Nə intiqam ilə xəsmə edibdilər çarə.
Üsuli-dində peyapey ümürə qoydu qədəm,
Müvafiqət edib əmri-cənabi-qəffarə.
Bax onların səbəbi-ictihadi-qeyrətinə,
Qıl inqiyad əsərinə yol açma əğyarə.
Əqayidi-xülafə, həm rəsuli-əməri-xuda
Bərati-baği cinandır, baxın bu əş'arə.
Müvəhhidi mütəvəccih edər bu xəbarət,
Rizayi-həqq ilə bir bax bu çərxi-dəvvarə.
Hərərəti-mütəəttəşü ma'i birrü səfa,
Nə iltiaz verir gör qülubi-ənvare.
Nə fe'li var isə əbdin qəza günü açılır
Hüzuri-dərgəhi-şahi-qədimü qəhharə.
O gündə, rəbbi, Rəsulun ricasın eylə qəbul,
Behörməti-nəbəvi rif'əti-kərəmkarə.
Edək həbib-i-xudanın cəmalına sələvat,
Şəfi'yi-şahid mütləqdi biz günəhkarə.

Bu kəlamda xülafəyi-raşidinin din yolunda çəkdikləri cəfavü bəlalara şair işarə qılıb, onların əməri-ilahini və üsuli-şəriəti-nəbəvini yerinə yetirməkdə müttəfiqül-qövl və fe'l olmaqlarını bəyan edib özünə xitabən deyir:

Bax onların səbəbi-ictihadi-qeyrətinə,
Qıl inqiyad əsərinə yol açma əğyarə.

Bu beyt kaffeyi-müsəlman üçün bir ziqiymət dərguş mənziləsində olub, heç vaxt xatirlərdən gərək unudulmasın.

RƏSUL “DÜLGƏR”

Nuxa şairlərindən şair Rəsul İsmayıl oğlu Yuxarıbaş məhəlləsində sakin olurmuş. Şairin sən’əti dülgərlik, bənnalıq kimi me’marlıq olubdur. Uşaqılıqda oxumaq–yazmaq tə’limində olmayıb, ancaq sonradan özünün sə’yü ehtimamı ilə bir qədri savad kəsb edibdir. Bainhəmə şair Rəsulun savadı azmışsa da, təb’i rəvanmış və lakin fünuni–şə’riyyədən çəndən ittilaati olmadığına görə, bir para şe’rlərinin bəhrü vəznü dürüst gəlmiş.

Şair Rəsul vəfat edibdir 63 sınındə 1305–ci tarixi–hicriyyədə zilqədə ayında.³⁸²

Əsərləri çoxsa da, pərişan və övraqdır. Dostlarından usta Hüseyn nuxalıya onun tərkı–vətən olub, qövm əqrəbanı yaddan çıxarmağı və İlisuda üçüncü dəfə təəhhül etməyi barəsində yazır:

Əya pirim, sizə məndən səlamı–bişümar olsun,
Cahanda ömrüm əl verdikcə hər leylü nahar olsun.

Cünuni–həsərətəm, əfv et, gər olsa səhv ərzimdə,
Cünuni–əfv edib rəhman ki, təklifdən kənar olsun.

Yoxumdur səbrü aramım, qərarım qalmayıb əsla,
Fəraqın qoymayıb bir ləhzə şüglüm kəsbi–kar olsun.

Salıbsan bizləri gözdən, bu var: üz döndü, göz döndü,
Məhəbbət qəlbədə müzmər, nə mümkün var kənar olsun.

Nədir bais ki, tərk etdin bu qədri sileyi–rəhmi,
Nə vəqtə kimi, bimürvət, bu məxluq intizar olsun?!

Əgər cahil tuta hər fe’l, ona yox eyb, cahildir,
Zərurətdir ki, kamillərdə qədrincə vüqar olsun.

Gələndə mövcə dərya xatirin sal qətrəni yadə,
Yazıb mətləb nə var, əmr et, həqirə iftixar olsun.

Nəzər ilə təfəkkür qıl baharı–aləmaranı,
Xudayı–külli–əşyanın kəmalı aşkar olsun.

Edibdir mürdəni əhya bu dəmdə xalığı–yekta,
Qılıbdır qüdrətin zahir ki, aləm mərəğzar olsun.

Edər mürği–səhər əfğan, salıb gülşən ara məskən
Canından əl çəkib pərvanələr şəm’ə düçar olsun.

Şükufə gunəgun açmış, hərə bir növ' zikr eylər,
Çəkərmə qəm olan aqıl belə pərvərdigar olsun?!

Əbəsdir qullara etmək olan batil xəyalatı,
Müqəddərdir əzəl gündən qədərdə hər nə var olsun.

Hərə öz rə'yin eylərsə, görək dünya dolanırımı?
Gedərmə kəsbinə hər qul əlində ixtiyar olsun?!

Nizami-səltənət daim sürər sultan nizamilə,
Nizamın hər biri istər ki, şahı-tacdar olsun.

Yetər mətlubinə əl'an tutan ümmid rəzzaqə,
Qalan məhrum o kəsdir kəsbinə ümmidvar olsun.

Yarıssa həqqə sidq ilə səni dünya arar kəndi,
Bu növ'dür xasiyyət dünyaya harisdən fərar olsun.

Bəsi əsləhdi, dərviş ol, kilim altında rahət yat,
Nələrsən padşahlıq kim, sənə bu dünya dar olsun?!

Nizami-ələmi düzmüş xuda elmin qılır izhar,
Nə növ' olsa, səlahidir, qulun kasib-kübar olsun.

Nə görsə gözlər ələmdə, tamamı cifə dünyadır,
Çalış min gündə sən cəm' et, o, bir gün tarümar olsun.

Kəçirmə fürsəti, zinət ver ol baqi olan mülkə,
Pəşiman olmaz ələmlər ki, bir kəs mülkədar olsun.

Fəna mülki ziraətdir, hədis var dari-üqbayə,
Ötər vəqti, ələ gəlməz, onu qoyma səvar olsun!

Müsəlmanlıq ibarətdir, yəqin dünyadə qeyrətdən,
Müsəlmanda gərək qeyrət, gərək namusü ar olsun.

Xətədir işlədib üsyan, qəzayə eyləmək isnad,
Deyil hökmi-əzəl bir şey onu quldan sorar olsun.

Özün qul nəfsinə, nəfsi sənə qul etmə, ey şahim,
Həvada şahbaz oynar ki, ol yerdə şikar olsun.

Rəsuli-həq buyurmuş kəndinə xud nəfsini düşməni,
Vəli mə'mur odur onda bu qövlə e'tibar olsun.

Neçün gümrəh edirsən izdivacə meyl edib şəb-ruz,
Zəif et nəfsini ol qədr ona fəhmin həsar olsun.

Əgər məqsudin övladdır, onu həqq əmr edib fitnə,
Hamı saleh ki, yüz eybin birinə pərdədar olsun?!

Sənə tən etmərəm, alma iki yüz, nəfsinə zülm et,
Bacarsan ədlü ehsanı, nədir eybi, çahar olsun!

“Ribaa” ayəsi həqdrü in “xiftüm” ağır yüküdür,
Birini sərbülənd etmə, birini qoyma xar olsun!

Cavabın söylə, bax, fikr et, hesab eylə bir ayətdir,
O də'vayə nədir üzrün ki, hökmi-kirdigar olsun.

Əgər hal əhlisən, al əhli-hali, xoş keçir övqat,
Gül ilə həmnışin ol ki, zimistanın bahar olsun.

Şair Dülğər dostuna yazdığı bu məktubunda bir neçə rə'yü e'tiqadlar izhar qılır ki, bir tək şair o e'tiqadü əqidədə olmayıb, bəlkə müsəlman qardaşların əksəri haman rə'yü e'tiqadlara şərikdirlər. Amma həqiqəti-halda bu e'tiqadlardır bizim aqlımızı, huş və diqqətimizi pərdələyib qaranlıqda saxlayın. Əqlü fərasət haqq-taalanın öz bəndəsinə verdiyi ən ali və gözəl ne'mətlərdir ki, insan onların vasitəsilə sair məxluqat və heyvanatın əfzəli və əşrəfi olubdur. Hər şəxs gərəkdir bu gözəl ne'mətin qədrini bilib onunla şərəfətlənsin. Özgə ağıl ilə, özgə tədbir ilə dolanan, öz aqlını unudub, öz fəhmü dərrakəsini yatızdırıb qeyrilərə təqlid edən, müridbazlıqda ömrünü zay edən kəs həmişə fəlakətdə və zillətdə olacaqdır. Amma müsəlman ruhaniləri və onlar ilə müttəfiq müsəlman ədib və fazilləri məqamındı olan ağayi-möhtərəmin çoxu bu əqidədədir ki, adam öz əqli-qasiri ilə iş görsə, axırda peşmanlıq çəkər. Bəs lazımdır ki, öz rə'yincə iş görməyib qeyrilərin buyurmağına qulaq asasan və əmrinə tabe olasan. Ona binaən şair Rəsul söylədiyi sözlər:

Hərə öz rə'yin eylərsə, görək dünya dolanırmı,
Gedərmi kəsbinə bir qul, əlində ixtiyar olsun.

– tək onun qövlü fikri olmayıb, bəlkə ümum müsəlmanların rə'yü fikridir. Çünki doğrudan da müsəlmanların çoxu bu əqidədədir ki, hürriyyət və azadək ancaq fəsad və inqilab törədici[dir]. Onların sayəsində rahat məişət eləmək qeyri-mümkündür.

Avama hürriyyət verilsə, o öz bildiyini eləyəcəkdir və belə olan surətdə bir kəs onun xətasından və bəlasından eymən və fariq qalmayacaqdır. Bəs, bu xətalardan və fəsadlardan salamat qalmaq üçün nə lazım gəlibdir hər kəs öz əqlü rə'yini işlətsin, ağıllılarımız və işbilənlərimiz hər

nə buyursalar, sairləri də onların əmrinə müti' olsunlar və onlar göstərdiyi yol ilə getsinlər. Bir yana baxsan, bu, yaxşı məsləhətdir. Amma iş budur ki, ağıllılarımız və işbilənlərimiz həmişə avamın xeyrini mülahizə eləmir, onun nəf'inə çalışmır, bəlkə onların əksər övqat firkrü xəyalları budur ki, avamı avamlıqda saxlayıb, onların avamlığı və qanmazlığı sayəsində özləri kəməli-rifahət və səadət ilə güzəran etsinlər. Və bir də biz müsəlmanlar nə vaxta kimi avamlıq halında qalacağıq və nə zamana kimi özümüzü qoyun sürüsünə müşabeh edəcəyik?

Hər şeydən əvvəl bizə lazım olan elm və bilikdir. Elm və kamalsız bizim tərəqqimiz qeyri-mümkündür. Elm və kamalımız olsa, öz başımız ilə iş görməyə müqtədir ola bilərik, o halda bizə qəyyum dəxi lazım olmaz. Onda qoyunluq halından çıxıb çobansız da başımızı dolandıra bilərik, onda hürriyyətin də səməri acı olmaz. Və bir kəsin qeyrisinə xeyirdən başqa zərəri olmaz. Hər bir şəxsin zəhməti təklidə özünə nəf' gətirən kimi, ümum nassə də onun xeyiri yetişər.

Sonra şair Rəsul hamımızın dilindən söyləyir ki, xudayi-müttəala ki, rəzzaqül-ələmindir, ümid bağlamaq lazımdır. Sidqi-dil ilə haqqa ümid olunsa, bəndə ac və susuz qalmaz və öz arzusuna yetişər. Məhrum qalan ancaq ümitsizlər olubdur. Sidq ilə haqqa yapışsan, hər niyyətin hasil olunacaqdır. Dünyanın dalısınca düşüb onu aramaq əbəsdir.

Bu ümumi bir ³⁸³ qaydadır: hər kəs bir şey'i şövq ilə axtarsa, bir şeyə bərk həris olsa, o şey ondan fərar edəcəkdir və bir də cəm'i dünyanı gəşt eləsən, onda qəždən qeyri bir şey bulmazsan. Ona görə huşyar adamlar daim qəzaya razıdırlar. Necə ki, şair bu mətləbləri nəzmə çəkibdir:

Yetər mətlubinə əl'an tutan ümmid rəzzaqə,
Qalan məhrum o kəsdir kəsbinə ümmidvar olsun.

Yapışsan [həqqə] sidq ilə səni dünya arar kəndi,
Bu növ'dür xasiyyət dünyayə harisdən fərar olsun.

Dolansan cəm'i dünyanı qəždən qeyri bir şey yox,
Qəzayə razıdır ol kəs ki, daim huşyar olsun.³⁸⁴

Əlbəttə, rəzzağə ümid bağlamaq hər bir cəhətdən yaxşıdır. Məsəldir ki: "Ümitsiz düşmənin olsun". Ümid olmayan yerdə insanın zindəganlığı nəyə lazımdır? İş ümid ilədir, ümidə bağlıdır. Ümitsiz kim bir işə şüru edə bilər? Ümid işin ruhudur. Amma söz buradadır ki, ümidə yetişmək üçün onun səmərini dadmaq üçün sə'y və zəhmət lazımdır. Zəhmətsiz murad və mətləbə yetişmək mümkün deyil, mümkün olsa da, zəhmətsiz muradın meyvəsi bir o qədər ləzzətli və şirin olmur. Necə ki, zəhmət ilə

yetişən meyvənin dadı ləzzətli olur. Haqq özü dəxi ona ümid bağlayanı dost tutur, bəşərti ki, ümid bağlayan şəxs əl-ayağını boşaldıb böyrü üstə yatmaya ki, “Allah yetirəcəkdir” ki, “Allahdan buyuruq, ağzıma quyuruq”, bəşərti ki, ümid bağlayan şəxs alınının tərini silə-silə zəhmət çəkə və haqqdan naümid olmaya. Atalar haqqın dilindən deyiblər: “səndən hərəkət, məndən bərəkət”. Hərəkətsiz bərəkət hərgiz müyəssər olmaz və Dülğərin bu barədə qövlü batildir ki:

Qalan məhrum o kəsdir kəsbinə ümmidvar olsun...

Kəsbinə ümmidvar olan, yə’ni zəhmət çəkən adam heç vaxt məhrum qalmaz. Bu şərt ilə ki, onun kəsbi halal olsun. Çün halal kəsb özü ibadət-dəndir. O ki, qaldı “qəzaya riza vermək” bu xüsusda bizim də rə’yimiz budur ki, qəzaya lazımdır razı olmaq. yə’ni insanın başında qəzadan bir iş gəlsə, artıq cəza-fəza etməmək. Çünki ağlamaq və ah-zar etmək ilə vüqua gələn bəlavü müsibəti rəf’ etmək olmaz və lakin insan öz məişətini düzəldib arastə qalmasa və boş-bikar oturub “hər nə müqəddərdir, o olacaqdır” – deyib bir şüglü kəsb dalınca getməsə, gün-gündən pozğun və pərişan hala düşər olacaqdır və öz pərişan halını qəzavü qədərə həml eləməyin (bu əqidə eyni batil əqidədir) nəticəsi axırda fəqirlik və dərvişlikdir ki, onu şair bu başdan tövsiyə edir ki, dünyanın qılı qalına düşüb başını ağrıtmə, dərvişsifət bir növ’ beş günlük ömrünü başa yetir:

Bəsi əsləhdi, dərviş ol, kilim altında rahat yat,
Nelərsən padşahlıq kim, sənə bu dünya dar olsun.

Keçirmə fürsəti, zinət ver ol baqi olan mülkə,
Peşiman olmaz aləmlər ki, bir kəs mülkədar olsun.

Şair Rəsul bu kəlamı ümum müsəlmanların dünyaya və insana və insanın nə növ’ bu fani dünyada güzəran etməsinə hankı nöqtəyi-nəzər ilə baxmağını ifadə etməklə bizim nəzərimizdə əhəmiyyətlidir. Kəlamın axırında izdivac məsələsi barəsində dəxi bir neçə şe’rlər deyibdir. O mətləbin nə dərəcədə haqq və batil olmasını oxucuların öz nəzəri-tənqidlərinə vaxt veririk.

Əyzən kəlamı-Dülğər:

Eşq əhli olan tarixi-dünya görək olsun,
Alsın nəzərə mətləbi-mövla görək olsun.

Yüz göz kəsile ərre ilə heç deməsin uf,
Taqətdə misali-Zəkəriyyə görək olsun.

Eşq atəşini eyləyibən sinəyə müzmər,
Yusif deyəsən misli-Züleyxa gərək olsun.

Hər Qeys olub sidq ilə Leylanı sevən kəs
Məcnun kimi sərgəşteyi-səhra gərək olsun.

Tök, zahidə ver dürdünü, ey saqi, şərabın,
Üşşaqələrə badə mühəyya gərək olsun.

Zahid nə bilir mey nədi, meyxanə nə yerdir,
Bu rahə gedən aqilü dana gərək olsun.

Dülgər, tut əlin rahi-şəriətdən, usanma,
Sail əlinə mö'təbər əsla gərək olsun.

XƏSTƏ QƏDİR

Xəstə Qədir nam bir şəxs də Nuxa şüərası zümrəsindən olubdur. Xəstə Qədir Çayqırağı məhəlləsindən olub, atası Qasım Nuru oğludur. Şair Rəsul Dülğərin müasiri olub, 20-25 sənə bundan irəli qırx yaşında məqtul olubdur. Xəstə Qədirin əsərlərindən bir parası əlimizə düşdüsə də, onlardan heç birini ədəbiyyata layiq görməyib, məcmuəmizə nümunə salmadıq.

MUSTAFA AĞA “ŞUXİ”

Mustafa ağa Şəkixanov məşhur şair Kərim ağa Fatehin sülbi oğludur. Mustafa ağa validi-büzürgvari kimi mərifət və kamal sahibi, möhtərəm bir şəxs olub, əksər övqat məclisinin ürfəvü şüaralar ilə təzyin edərmiş. Zindəganlığının ibtidasında dövlətmənd olub, axır vaxtlarda bir az kasıb düşübdür və özünə mütəəlliq olan əmlakın mədaxili ilə güzəran edərmiş. Mərhum Mustafa ağa Şuxinin çox gözəl və rəvan təb'i var imiş. Öz dəst-xətti ilə yazılmış bir divanı vardır ki, onda ədəbiyyatın hər növünə dair əş'arü kəlam vardır³⁸⁵. Onlardan bə'zisi nümunə olaraq burada zikr olunur.

Zəmanə əhlinin əxlaqi-zəminəsinə dair deyilibdir:

Nə surət bilməzəm əhvali-xəlqi-dövri-hazirdir,
Olubdur bir-birinə cürmsiz nahəqq cabirdir.

Xəyanətlə dəruni sərbəsər məmlüvvdür xəlqin,
Kimi təsviri-adəmlikdə görsən, şəkli zahirdir.

Əgər kim, dərdini izhar edərsən sandığın yarə –
Ki, guya aləmə izhar üçün mə'mur nəşirdir

Atıb öz karını cümlə biri həmdigəri halın
Təcəssüs eyləməkdə daima amadə, nazirdir.

Ucalda gər fələk həmmillətindən bir kəsin başın,
Dili-əqvami bixlindən müdam aşüftəxatirdir.

Və ya dövri-qəza birlə ola əfsürdə ixvanı,
Dənəətdən görə qardaşın ol halətdə şakirdir.

Edib əf'alını məğşuş cümlə sahibi-sən'ət,
Həzaran heyf ol ustadlər kim, işdə mahirdir.

Görünməz doğruluq əqvalü ə'mali-xələyiqdə,
Sərəpa əyrilikdir fe'li-mərdüm hərçi sadirdir.

Nolur bilməm bu əf'al ilə axır karımız, ya rəb,
Bu tərz ilə olub yek-digərindən cümlə nafdirdir.

Gəhi xəndan, gəhi giryən edir dövri-fələk daim,
Əsasi-dövri-aləm ruzü şəb çəndan ki, dairdir.

Zamanın halətin bu tərz ilə gördükdə, ey Şuxi,
Vəfa eylərmi göftarə dili ol kəs ki, şairdir³⁸⁶.

Şuxinin bu qəzəli şikvəuslub olsa da, pürməzmun kəlamlardan birisi olub, bizim yerlərin əhalisinin müqtəzayi-təbiətləri olan büxlü həSə'di, nəmmamçılığı, öz işini buraxıb özgə sözü danışmağı, aralıq qarışdırmağı, qövm-əqrəbanın tərəqqisinə xəyanət və əfsürdəhal olmasına bəşəşət etməkləri və filcümlə bəşərə layiq olmayan halı və sifətlərini şərhi bəyan edir.

Filhəqiqə, ancaq bizim torpağın adamlarıdır kəsərti-kəsalətdən öz şüglü karını atıb, həmdigəri halını təcnis etməyə daim amadə və nazir ola. Bir kəsin başı uca olsa, onun büxlindən digəri pərişan və aşıftəxatir ola. Qardaşı qəzadan bir bəlaya düçar olsa, ona təsəlli verməyib kəsərti-qənaətdən onun pəjmürdə halına qəlbədən şadü şakir ola. Bu qisim sifətlər ilə müttəsif olanlar, əlbəttə, zahirdə adama bənzəsələr də, batində və həqiqətdə adamlıqdan uzaq və kənardırlar. Odur ki, şair deyibdir:

Xəyanətlə dəruni sərbəsər məmlüvvdür xəlqin,
Kimi təsviri-adəmlikdə görəsən, şəkli-zahirdir.

Bu şe'r Mövlana Cəmaləddin Ruminin kəlamını xatirə gətirir:

İn ke, mibini xelafe-adəmənd,
Nistənd adəm ğelafe-adəmənd³⁸⁷.

Müəllim Nacinin³⁸⁸ dəxi bu babda məşhuri-üdəba olan tərəcibəndində dediyi fərdlər şayani-diqqətdir:

Zahirdə görüb bizləri sanma üqəlayiz,
Biz bir sürü aqil sifətində büdəlayiz*
Aqil denilirmi bizə kim, halı bilürkən,
Dildadəyi-alayışı-neyrəngü həvayiz.

Və yenə bu babda Müəllim Naci yenə haman tərəcibəndində deyir:

Dəhri arasan mində bir adəm bulamazsan,
Adəm görünən xərləri adəmmi sanırsan?³⁸⁹

Mərhum Mustafa ağa Şuxi öz din qardaşlarının belə pozğun və pərişan halda və xabi-qəflətdə qalmaqların görüb kəmalı-təəssüflə deyir:

Yetdi dövran bizə bir vaxt, xudaya, səd heyif,
Vəzi-əyyam pərakəndə, nə bərca, səd heyif!

* B ü d ə l a – kötük məzmunundadır

Xabi-qəflətdə qalıbdır belə əhli-islam,
Həmə bihuş, nə bir karə mühəyya, səd heyif

Hiç bir məşğələ yox bizdə ki, hasil ola nəf
Onda mövcud nə dünyavü nə üqba, səd heyif!

Qabili-tərbiyyəyi-elmü maarifdə ikən
Qalmışq vadiyi-qəflətdə sərpa, səd heyif!

Var ikən gör necə pəmali-cahan olmadayız,
Növ'i-insanda belə qədri-müəlla, səd heyif!

Söndürüb əldə ikən böylə qalıb zülmətdə
Nuri-islam kimi məşəli-ziba, səd heyif!

Nə səbəb qalmağa bu halətə bilməm, Şuxi,
Yox imiş bir kəsimiz samevü bina, səd heyif!³⁹⁰

Doğrudan da səd heyif və yenə heyif ki, əlimizdə nuri-islam kimi belə pürziya və münəvvər çirağ ola-ola cəhalət qaranlığında və qəflət vadisində pərişan və sərgərdan qalıb, pəmali-cahan olmuşuq.

Əsrəfi-ənbiya olan peyğəmbərimiz Məhəmmədəl-Mustafa həzrətlərinin məhdində və çahar yarın vəsfində inşa qıldığı kəlamdır:

Səni məhbub qılmışdır xudayi-əkbərü ə'la –
Ki, sənsən kainat içrə münəvvər gövhəri ə'la.

Şəhi-təxti nəbüvvətsən, həbib-i-həqqi-ziqüdrət,
Səfarayi-güruhi-əhli-məşşər, sərvəri-əla.

Xoşa mümtaz qılmışdır səni kövnü məkan içrə,
Hamə məxluqi-aləmdən güzidə, bərtəri ə'la.

Hamana əbr açıb daim ə'laimdən cinahi-xoş,
Mübarək fərqi-nə bir çətri-zərrin şəhpəri-əla.

Şəbi-me'rac əzmində dəri-dərgahi-mövlayə,
Qədəmgahında fəth olmuş firavan kişvəri-əla.

Sənayi-cümlə əshabın, xüsusən çar yaranın
Öyünmək cümlə ümmətçün səzadır əzbəri-əla.

Əbubəkr sədaqət göstəri siddiqü yoldaşın,
Rəfaqətdə qədəm kəm qoymadı ol mehtəri-əla.

Hərasan sətvəti-Faruqdən dövründə³⁹¹ küffaran
Olubdur nəşr üçün dini-mübinə məzhəri-əla.

Güli-sədbərgi-gülzari-həya Osmani-Zünnureyn
Səadət bürcünə arayışəfza əxtəri-əla.

Məhi-bürçi-səxa nəcmi-səadət şiri-yəzdani
Cənabi-xatəmi-təxti-xilafət Heydəri-əla.

Vücudunla verib xəllaqi-aləm bu cahən içrə
Çiraqi-aləməfruz olmağınla zivəri-əla.

Ümidim böylədir, ya müqbili-dərgahi-sübhani,
Qıla ümmətlərin ə'tasinin çün davəri-əla.

Əzancümlə olursa Şuxiyi-mücrim də azadə,
Nigahınla tərəhhüm etsən, ey sərdəftəri-əla³⁹².

Qəzəli-Şuxi:

Hər təbəssüm ki, gər ol lə'li-şəkərxəndə edər,
Özünə yüz dili-şeydanı o dəm bəndə edər.

Toxuna zülfünə nagağ nəsimi-səhəri,
Ənbərəfşan qılır, əqli pərakəndə edər.

Pərtövi-bərq ilə pəjmürdəvü suzan kəs tək
Hər nigahında məni ol ruxi-tabəndə edər.

Edəsən ruyinə nəzzarə hər an dəm guya
Qeyri bir hissi-novicad nigarəndə edər.

Aparır huşumu məstanə dönüb baxması,
Hər zaman naz ilə ol sərv xuraməndə edər.

Firqətindən gözüm ol novgülü-şirindəhənin
Əşkini əbri-baharan kimi barəndə edər.

Şuxiya, vəqti-həlakımda yetən dəm ləbdən
Zində bir busə ilə büti-nazəndə edər³⁹³.

Əşarü kəlamından mə'lum olur ki, mərhum Mustafa ağa ziyadə din-dar və millət təəssübü çəkən bir vücud imiş. Mustafa ağa vəfat edibdir Nuxa şəhərində 1312-ci tarixi-islamiyyədə cəmədiyüləvvəl ayında ki, tarixi-məsəhiyyənin 1895-ci sənə oktyabr ayına mütəbiqdir³⁹⁴.

Yenə baniyi–dini–mübinimiz olan Xatəmün–nəbinin şə’ində yazıbdır:

Sənə, ey nur, əyan xəlqi–cahan maildir,
Səndəki cəm’i–kəmalatə qamu qaildir.

Əqli–küll mənzeri³⁹⁵–zati–şərəfayinindir,
Cümlə övsaf vücudunda sənin kamildir.

Filisufani–cahan hərçi ki, tərqim edələr,
Qeyri əqvali–şəfabəxşin ola, batildir.

Xələli–izzətü namusuna kim qəsd qıla,
Nəssi–qate’ onu cərh etmək üçün maildir.

Özünə gülşəni–kuyindən alıb daneyi–töxm,
Hər ülum üzrə ki, hər kim görünür, fazildir.

Ey şəhənşahi–cahan, lütfi–cahanpirayən
Cümlə fərqi–səri–məxluq üzərə şamildir.

Tövfi–kuyində süfufati–məlayik şəbü ruz
Dərgəhində həmə məxluqi–cahan saildir.

Kim ki, ixlasın ilə qılmaya pürnür dilin,
Sərnigun çahi–zələlətdə qalıb, qafildir.

Sahiba, Şuxiyi–pürçürm hesab eylər özün
Lütfi–ami–dəri–şahənşəhinə naildir.³⁹⁶

MOLLA MƏHƏMMƏD “HÜZNİ”

Molla Hacıbaba oğlu “Hüzni” təxəllüs Nuxa şairlərindən biri hesab olunur. Molla Məhəmmədin əslü Küngüt qəryəsindəndir. Atası Hacı əfəndinin dəxi təb’i-şe’riyyəsi varmış. Molla Məhəmməd öz sə’yi ilə bir qədər elmü mə’rifət kəsb edib pıxod mollalıqına³⁹⁷ tə’yin olunubdur və mollalıq ilə güzəran edərmiş. Asudə vaxtını şe’r söyləməyə sərf edərmiş. Əsərlərindən [ki], ibarət ola təbrikna’mə, mərsiyə, tə’rifnamə, qəzəliyyat və sair inşaət ənvə’ından, bir divan tərtib olunubdur.³⁹⁸ Molla Məhəmməd Hüzni vəfat edibdir 1309-cu tarixdə (1822) vəba naxoşluğundan.

Əsərlərindən bə’zi nümunə olaraq burada təhrif olundu:

Həqqi tövhid qılıb qail olan mizanə,
Eylər iqdam necə şurü şər’ü üsyənə?!

Etsə Qur’anə əgər taət əhli-Qur’an,
Kafıran rəğbət edib tabe olar Qur’anə.

Etsə göftarına kirdar güruhi-üləma.
Əmri-həqdən cühəla bir qədəm olmaz yanə.

Qövlü-həqdir ki, təsəllüt bulamaz düşməni-həq
Şəri-Məhmudi tutub taət edən yəzdanə.

Rəhnüma olmasa həmsayə, xəyanət edəməz,
Kimsəyə rah bulub, cür’ət edib biganə.

Eylə hər ləhzə həzar bir bəşərin şərrindən –
Kim olubdur sən ilə həmnəfəsü həmxanə.

Hüzniya, ta əbəd ənduhü qərabət görəməz,
Kim təvəkkül edə ixlas ilə həq sübhənə.

Bu kəlamda şairin artıq bir elmi və təb’i-şe’riyyəsi görünmədiyindən maəda, onun fikirlərində dəxi bir növ’ kəclik və zəf müşahidə olunur. Məsələn, bu beytdə:

Eylə hər ləhzə həzər bir bəşərin şərrindən –
Kim, olubdur sən ilə həmnəfəsü həmxanə.

Burada aşkardır ki, həmnəfəs və həmxanədən ibarət kişinin əyalıdır. Vəqta ki, kişi öz əyalını sevməyib, ona bəvər etməyə və hər dəqiqədə ondan ehtiyatda olub, özünü onun şərrindən qoruya, onda belə əyal ilə nə

növ' güzəran etmək olar və belə xanədə rahatlıq və könül xoşluğu ola bilərmi? Bu nə fəsad fikirdir ki, şair qeyrilərin də qəlbinə bunu ilqa eləyir?

Beş vaxt namazın övsafında deyibdir:

Hər kora sadıq olan də'vayi-imandır namaz,
İmtisali-əmri-həq sübhanə bürhandır namaz.

Gərçi bəs islamdə taatü ehsanat var,
Əfzəli-məcmueyi-taatü ehsandır namaz.

Cümlə ədyanın kitabında namaza əmr var,
Bir mücərrəd sanma kim, fərmanı Qur'andır namaz.

Dini islamın sütunu şövkətü arayışi,
Məzhəri-hüsnü rizayi-fəzli-yəzdandır namaz.

Səddi-rahi-əhrimən, rövşəngəri-mir'ati-dil,
Baisi-rizqi-fırvan, qüvvəti-candır namaz.

Nəfsi bədkirdara tabe, fasiqə düşvardır,
Salehü münqadi-əmri-həqqə asandır namaz.

Aləmi-zahirdə beynəlxalq mümtaz olmağa
Qeyri millətlərdən asari-müsəlmandır namaz.

Şiveyi-taatü məcmu'i-məlayik surəti,
Pişeyi-əhli sülukü rahi-ürfandır namaz.

Cümlə ə'za ilə durmaqdır hüzüri-xaliqə,
Bir nə ancaq sanma kim, tə'dili-ərkindir namaz.

Məzhəbi-islamdə bir gülsitani-basəfa
Gəhbigah anda bir bubürdi-xoşxandır namaz.

Təatü təqvayə gün-gün rəğbətü pərva verib,
Nəhy edib rahi-mənahidən, nigəhbandır namaz.

Olsa kim cuya behiştə rəhnümayi-mö'təbər,
Rəhnümayi-gülşəni-cənnatü rizvandır namaz.

Mucibi-tənzimü təkrimi-bəni-növ'i-bəşər,
Cümleyi-taat ilə mizanda yeksandır namaz.

Qəbrdən mizanə qalxarkən olub əmri-xuda,
Əhli-islamın üzündə nuri-tabandır namaz.

Hüzniya, ancaq müvəqqət fəzlərdən məəda
Dərgəhi-izzətdə məqbul olsa, pünhandır namaz.

Elm və ədəb babında deyibdir:

Əsrəful-xəlv olmağa bais bəşər elmü ədəb,
Hadiyi-rahi-riyazi-dadgər elmü ədəb.

İstəsən dünyavü üqba izzü rif'ət xəlv ara,
Eylə hasil, sə'y edib şamü səhər elmü ədəb.

Malü mənşəb sahibin eylər bəlayə mübtəla.
Sahibin amma bəladən hifz edər elmü ədəb.

Qəm deyil, olmazsa dünya dövlətindən dövlətin,
Olsa gər sərmayeyi-əqlü hünər elmü ədəb.

Ehtiram eylər ümumən pirü bürnayi-cahan,
Kim ki, olmuşdur ona deyhimi-sər elmü ədəb.

Sün'i-qüdrətdən tikilmiş gülşəni-aləmdədir
Bir nihali-barvər peyvəstətər elmü ədəb.

Eylə kuşış, etməyib bir an təğafül, Hüzniya,
Rövnəqidir bəzmgahi-xeyrü şər elmü ədəb.

Peyğəmbərimizin şə'nində deyibdir:

Ey vücudun rövnəqi-nüzhətəhi-darüssəlam,
Zayiri-firdovsi-kuyindir məlayik sübhü şam.

Yömmi-təşrif-i-qüdümdən bulub fəzlü şərəf,
Kəbeyi-əşrəf olubdur qibləgahi-xasü am.

Nuri-aləmgiri-xurşidi-cəmalın eşqinə
Buldu aləm dərgəhi-izzətdə izzü ehtiram.

Xilqəti-əflakdəndir gövhəri-zatın qərəz,
Tövfi-kuyindir təvafi-beytdən məqsudi-tam.

Bir imarətdir ki, darül-əmin-şəri-ənvərin,
Rəxnə bulmaz, olsa min tufan ilə yövmül-qiyam.

Olsa lütfün, bir bəni-adəm yaxılmaz atəşə,
Xassə bir adəm ki, dər nami-şərifində bən'am*

Rahi-şərin tut həmin salari-dinin Hüzniya,
Etdiyın rahi-mənahidə təkəpudur tamam.

* Şairin özünə işarədir, çünki öz adı da Məhəmməddir.

MƏHƏMMƏD “ŞƏMƏMDUZ”

Çarıqçı Məhəmməd ibn Səlman “Şəməmduz” təxəllüs dəxi Nuxa şüəarsı silkindən olub, bə’zi əş’arü kəlamı ilə şöhrət kəsb etmişdir. Məhəmmədin sən’əti çarıqçılıq olub, fəqir halında güzəran edərmiş. Çarıqçı şairin, əlbəttə, o qədər təvanası olmayıbdir ki, özünə lazımınca elmü savad qazansın, amma bir az oxumaq–yazmaq öyrənib, yenə öz sən’ətinə məşğul olubdur. Amma xudadadi iste’dadı və təbiəti–şe’riyyəsi olduğuna binaən, macalı olduqca bə’zi ittifaqlara nisbətən şe’rü qəzəl söylərmiş. Onun əsərlərindən bir parası nümunə üçün burada zikr olunur:

QƏZƏL

Çün qəza tiri səni etdikdə nişan, ağlama!
Bax, əlacın var isə, tut qarşı qalxan, ağlama!

Çərxi–kəcrəftar özü sən kimi bir məxluqdur,
Sən də qıl öz dərdinə hər dəmdə dərman, ağlama!

Aşiqi–sadiq olan hər dərdə³⁹⁹ qatlanmaq gərək,
Səbr qıl, səbr əhlinə yavəri–sübhan, ağlama!

Tab qıl, ol Qeys tək Leyladən ayrı düşmüşən,
Olmadın Məcnun kimi səhrada üryan, ağlama!

Ey həkima, ibrət al hər dəm baxıb pərvanədən,
Aşiqin olmaq gərəkdir bağıri suzan, ağlama!

Həqqin “üsərən yüsərən”⁴⁰⁰ hökmün hər zaman sən yad qıl
Pak “ələm nəşrəh”⁴⁰¹ dədir bu əmri–yəzdən, ağlama!

Aqilü huşyar olan etmək gərək sirrini nihan,
Öldürür bu qəm səni, bihudə pünhan, ağlama!

Hər görün insanı dost sanma, cahanda aqıl ol,
Nari–neyrandan bətərdir tənə–düşman, ağlama!

Sən vüqar ilə qəmi–hicranı çək, kamildən ol,
Saxla sirrini, etmə şikvə, gözümə hər yan ağlama!

Yetmədi məqsudinə bir kəs riyazət çəkməmiş,
Səbr edib zindanə Yusif oldu sultan, ağlama!

Sor müalicə dərdinə bir vaqifi–əsrərdən,
Umma nakəs kimsələrdən fəzli əhsan, ağlama!

Hər nə müşkül dərd olursa, bulunur dərman ona,
Eşq dərdinə müalicə olmaz imkan, ağlama!

Görmədim mən bir rəfiqi e'tibarı var ola,
Qalmayıb aləmdə heç bir əhdü peyman, ağlama!

Ey Şəməmduz, ol xuda müşkülğüşa olmuş bizə,
Necə müşkül karın olsa, cəylər asan, ağlama!

Şəməmduzun bu qəzəlindən bir neçə beytlər vəznən səqil gəlməyə görə buraxıldı. Bu kəlamda şairin bir beyti bizə ziyadə xoş gəldi. O da şairlərimizin ümumi adətinə müğayir olaraq çərxi-kəcrəftardan nalə etməyib, onunla müdafə qılmağı tövsiyə etməyidir. Necə ki, şair deyibdir:

Çərxi-kəcrəftar özü sən kimi bir məxluqdur,
Sən də qıl öz dərdinə hər dəmdə dərman, ağlama!

Bu məzmununda şe'ri əvvəlinci dəfədir ki, bizim şüəralardan biz eşidirik. Adətən onların çoxusu, bəlkə hamısı, “çərxi-kəcrəftar”dan şikayət edib, naləvü fəryad edirlər və öz təqsirlərini, kəmcür'ət olmaqlarını bil-küllüyyə “çərxi-kəcmədar” kimi adı var, özü yox olan şey'in üstə həvalə edib yüz dil ilə ondan şikayət edirlər.

Dostlarından “Nasir” təxəllüs bir şairə yazıbdır:

Mən sanırdım, nasir, səni dərdmənd,
Bu aləmdə hər bir dili qanmısan!
Bir gül idin [sən] ol şe'r bağında,
Mart ayında bir qar yağıb, yanmısan.

Aşiq gərək ah edəndə qan tökə,
Bir məsəldir: nə yükünü nə çəkə,
Yazmış idim neçə kəlmə məzhəkə,
Nə şairsən, məzhəkədən sönmüsən?!

Sınan kimsə neçün girər meydana,
Şair gərək hər nöqtədən şey qana,
Piri-müğən gərək duraq divana,
Zərəfəti ləntəranə salmısan.

Onun üçün tə'nə yazırsan mana,
Bundan sora sataşmaram mən sana,
Tap, ver oxut dilbilən yoldaşına,
Zənnin itib sən qəmə boyanmısan.

Hər bəzmdə ariflikdən dəm vuran,
Bais nədir oldun belə bədgüman?!
Sitareyi-sübh ilə karvan qıran,
Fərq etməyib bixəbər oyanmısan.

Çox iş gəlir eşq əhlinin başına,
Aşiq gərək sui-zəndən daşına,
Çatdırmısan sinni əlli yaşına,
Zaye' qılıb bihudə dolanmısan.

Şəməmduzam, baxmaram hər kəlama,
Şair gərək düzə nəzmi nizama,
Aşiqdə səbr olur yetincə kama,
Rəfiq ikən rəqibə inanmısan.

Şəməmduz cavan ikən – otuz iki sinnində 1899-cu [il] iyul ayının 4-də
Nuxa şəhərində vəfat edibdir.

MOLLA İBRAHİMXƏLİL “DODUI”

Nuxa şairlərindən biri də Molla İbrahimxəlil Məhəmməd oğlu “Dodui” və ya “İbrahim” təxəllüsüdür. Molla İbrahim Nuxada Dodu məhəllə[sin]dən olmağına görə, təxəllüsünü dəxi “Dodui” qoymuşdur. Mərhum Molla İbrahim ülumi-ərəbiyyə təhsilinə məşğul olub, bu axır vaxtlarda Küdudlu qəryəsində pıxod mollalığına tə’yin olunub, ruhanilər silkinə daxil olmuşdur.

Molla İbrahimxəlilin təb’i-şə’riyyəsi olmağa görə, mütəəddid şe’rlər dəxi inşa qılmışdır və lakin əsərləri mürəttəb bir qayda üzrə cəm’ olunmayıb, pərişan haldadır. Onlardan ələ düşənlərinin bə’zisi burada zikr olunur:

Eşq bir bəhrdir kənarəsi yox,
Tərki-candan səvayi çarəsi yox.

Dudi-ahim dərindən çəksəm,
Asımın olur sitarəsi yox.

Qəmi-əyyam dildədir məktub,
Bibəsərlər deyir ki, qarəsi yox.

Nalədən nalə döndü qaməti-rast,
Söylər əmma ki xəlq əmarəsi yox.

Dodui, fal əgər deyil niku,
Səndə ixlasü istixarəsi yox.

Zəkət yığmağa gedən tamahkar bir mollaın haqqında deyibdir:

Aləmdə neçə saili-cərrar görünmüş,
Zənn etmə ki, bir böyləcə idbar görünmüş.

Əhbablığa hiç səlahiyyəti yoxdur,
Fisqi səbəbilə mənə əğyar görünmüş.

İllikdən o yanə olur azuqəsi əfzun,
Çardağına get, bax neçə xarvar görünmüş.

Anınla nə ruyənlik edir gör ki, qəryədə,
Həttə dedilər qəryeyi-küffar görünmüş.

O yan Babaratma, bu yanı Dəhnəçapağan,*
Cümlə nəzəri-xəlqdə murdar görünmüş.

* Dəhnəçapağan, Babaratma – kənd adlarıdır

Kim sehrinə pabəstədi, tə'vizinə kim ram,
Bir nəf' zühur eyləmədi, zar görünmüş.

Söylərlər onun təntənəsi vəsfini bihəd,
Bu halla yox bir fərəci, xar görünmüş.

Həq verdiyi ənvə'yi-niəm var ikən onda,
Bişərmliyi aləmə izhar görünmüş.

İqrari-qüsür eyləməz əsla o həyasız,
Yox sidqi, bütünlük ona hər bar görünmüş.

Hər qədr yığa, söyləyəcək: – Olmadı bir şey,
Bir dəfə onun adəti inkar görünmüş.

Burada şayani-diqqət olan budur ki, molla özü öz həmsinfinin bişərm, həris və tamahkar olmağına iqrar edib deyir ki, molla qismi nə qədər sə-dəqə, ehsanat və zəkat yığsa da, yenə söyləyəcəkdir ki, bir zad olmadı, çünki əvvəldən onun təbiətü adəti haqqı inkar etmək olubdur. Burada dəxi cəm' etdiyini hökmən gərəkdir inkar etsin.

Nəti-rəsulüllah:

Lisanın nə'tini guya deyildir, ya rəsulüllah,
Səzayi-dərgəhindir, ya deyildir, ya rəsulüllah!

Budur mənzur əltafi-xudadən eyləyə tövfiq –
Ki, mir'ati könül icla deyildir, ya rəsulüllah!

Həvayi-nəfsi zülmat içrə bir göz əql şaşmışdır,
Hərimi-vəsfinə bina deyildir, ya rəsulüllah!

Səməvat ilə ərz onlarda hər nə var mövcudat,
Biri yox nurdən peyda deyildir, ya rəsulüllah!

Zülali-ləblərin sihhətfəzayi-dərdi-üsyandır,
Onun tək səlsəbil əhli deyildir, ya rəsulüllah!

Civari-kuyi-rövvən bir müəmma, sirri-bitimsal –
Ki, manəndi onun mə'va deyildir, ya rəsulüllah!

Dəmi-fəryadrəslik Doduiyə lütfün izhar et,
Günahın qabili-də'va deyildir, ya rəsulüllah!

Əyzən kəlamı-Dodui:

Dedim: – Könül, səni bu halə dərdi-yar salıb?

Dedi: – Bəli, bəli, əlbəttə, bir nigar salıb.

Dedim: – Bu ahü ününə səbəb nədir şöbü ruz?

Dedi: – Bu sineyi-pürdərdə yar nar salıb.

Dedim: – Xəzan dəmidirmi belə pərişansan?

Dedi: – Fəraq qəmi, nə xəzan, bahar salıb.

Dedim ki, səbrü qərar ilə həll olur müşkül,

Dedi ki, zülfü-siyahi biixtiyar salıb.

Dedim ki, ey güli-tazə, nədir bu cövrü cəfa?

Dedi ki, böylədir adət ki, ruzigar salıb.

Dedim: – Bu hüsndə Yusifmisən, Züleyxasən?

Dedi: – İki bərabərcə yadigar salıb.

Dedim ki, lərzə salıb canə səfi-müjganın,

Dedi: – Nə bircə səni, çoxları fikar salıb.

Dedim: – Bu möhnəti hicranə yoxmu bir əncam?

Dedi: Nə çarə qəzayə ki, girdgar salıb.

Dedim: – Doduiyə bais olan ədavət nə?

Dedi: – Əbəs deyil, əlbəttə, vəchi var, salıb.

Molla İbrahimxəlil Dodui vəfat edibdir 1900-cü sənədə. Vəfatı vaxtı qırx yaşında imiş.

İSMAYIL BƏY “NAKAM”

Nuxa şairlərinin ən məşhuru və müqtədiri İsmayıl bəy Nakamdır. İsmayıl bəyin atası mərhum Hacı Məhəmməd bəydir. Məşhur Hacı Sədrəddin bəyin nəslindən olmağa görə, familiyası Sədrəddinbəyovdur. İsmayıl bəy Nakam tarixi-hicriyyənin 1257-ci⁴⁰² sənəsində təvəllüd edibdir. Mərhum qırx yaşına qədər dövlətli və əmlak sahibi – mülkədar olub mürəffəhül-hal güzəran edirmiş və laikn qırx yaşından sonra dövlətü əmlakı getdikcə əlindən çıxıb məişəti genişlikdən darlığa – yüsrətdən üsrətə mübəddəl olubdur və axiri-ömrünü əlində baqi qalan bir para xırda mülkdən gələn cüz’i mədaxil ilə keçirərmiş.

Mərhum İsmayıl yaxşı məlumat sahibi olub, ürəfaməslək, xoşxülm və xoşrəftar bir vücud idi. Tamami-Şəki mahalında əvvəlinci şair hesab olunur. Əsərlərindən üç böyük divanı vardır ki, onlardan biri “Gənci ədəb” namilə məşhur və otuz bir məqalədən ibarət bir kitabdır.⁴⁰³

Nakamın əlimizə düşən əsərlərindən⁴⁰⁴ görünür ki, onun çox açıq və rəvan təb’i varmış. Onlardan bir neçəsi burada nümunə üçün zikr olunur.

Qəzəliyyat:

Keçindin aləmi-heyrətdə, ey dil,
Keçirdin ömrünü qəflətdə, ey dil!

Görüb bu aləmi-adəmfəribi
Unutdun əhdi bir rəyətdə, ey dil!

Fəraqət hasil et, tərki-səva qıl,
Yetər ah etdiyın möhnətdə, ey dil!

İrişdi aşiqan yeksər vüsələ,
Həmin sənə qalan firqətdə, ey dil!

Müçərrəd ol, müçərrəd ol da, gör də
Nələr var guşeyi-vəhdətdə, ey dil!

Həzaran dərdi-ruhazar çəkdi,
Yenə töhmətdəsən, töhmətdə, ey dil!

Olub nakamə dil Nakam oldun,
Yaxıldın atəşi-həsərdə, ey dil!

Əyzən qəzəli-Nakam:

Fəğan ki, künhi-qəmi-can bilinmədi, qaldı,
Təvəqqeyi-dili-nalan bilinmədi, qaldı.

Simati-dəhrdə⁴⁰⁵ hər kəs nəsibini buldu,
Nəsibi-zümrəyi-rindan bilinmədi, qaldı.

Cəfayi-firqəti-canan bilindi muybəmu,
Səfayi-vəsl kəmakən bilinmədi, qaldı.

Cahanda hər mərəzə bir əlac olub peyda,
Fəraq dərdinə dərman bilinmədi, qaldı.

Kitabi-eşqdə dərki-üqul əcz bulub,
Həzər nükteyi-pünhan bilinmədi, qaldı.

Bilindi qisseyi-ələm səbahi-həşr oldu,
Hekayəti-şəbi-hicran bilinmədi, qaldı.

Kimin əsiri, kimin namuradiyəm, Nakam,
Nədir bu etdiyim əfğan bilinmədi, qaldı.

Bu qəzəldə bir para iradlarımız var ki, onları aşkar etməyə məcburuq. Əvvəlinci beytdə “künhi-qəmi-can” gərib əlfazlardan olmağa görə, qulağa ağır gəlir və mə'nası dəxi bir az çətin anlaşılır. “Künhi-qəmi-can” yə'ni nə? Qəmin də künhü olarmı? Qəm, qüssə, hüzn, ələm və həmçinin fərəh və şadlıq ruha məxsus olan halətlərdir ki, bə'zi zahiri illətlər onların ruhda və qəlbə vüqə gəlməsinə səbəb olur və bu halətlərin altı, üstü, künhü və əsli cüz'i və külliyyəsi olmaz. Bu halətlər çəkiyə və ölçüyə gələn şeylər deyil. Ona görə “künhi-qəm” deməsi dəxi dürüst deyil. “Can” sözü dəxi artıqdır və öz yerində iste'mal olunmayıbdır. Çünki mə'lumdur ki, qəm ancaq canda, ürəkdə olur, özgə bir üzvdə, məsələ, başda, əldə və ayaqda onun olması qeyri-mümkündür. Belə olan surətdə onun təkrarı əbəsdir və habelə əvvəlinci beytin ikinci misrasında (Təvəqqeyi-dili-nalan bilinmədi, qaldı...) “təvəqqeyi-dil” sözləri ədəbiyyatda az işlənən və bəlkə işlənməyən sözlərdir. “Təvəqqe”nin əvəzinə “arizuyi-dil”, “təmənnayi-dil”, “hali-dil” kimi kəlmələrdən birisi qoyulsaydı, şe'rdə eyib olmazdı. Mə'nayi-kəlamı vəznü qafiyəyə qurban etmək dürüst deyil.

Nakamın Füzuli əleyhirrəhməyə yazdığı nəzirə onun dilpəzir və mərəğub kəlamlarından birisidir:

Kuyi-nigarə duş gedib eylədim büka,
Guş eyləyib fəğanımı ol türki-dilruba,
Dərdimi bildi, heyrətimi gördü cabəca,
Rəhm etdi halıma dedi: – Ey ərseyi-bəla,
Kim eyləmiş bu dərdə səni mübtəla? Dedim:
– Mən bilməm özgə, aşıqi-heyranınam sənin.

Ol sərvqəd eylər ikən gəşt gülşəni,
Fərş olmuş idi məqdəminə aşiqan tənı,
Xak üzrə sayəvar görüb nagəhan mənı,
Xəm qəddimə baxıb dedi: – Ey piri-münhəni,
Qəddi-xəmin bu günə nədəndir düta? Dedim:
– Həmmali-bari-möhnəti-hicranınam sənin.

Əfzun olub fəraq qəmi, səbr olub məhal,
Canü tənimi axır edib fədyeyi-vüsal,
Getdim minayi-kuyinə, ol maħi-bizəval
Qeydi-bələdə gördü mənı, eylədi sual:
– Kimdir bu bəstə, kimə gəlibdir fəda?⁴⁰⁶ Dedim:
– Kuyində zəbih qıl mənı, qurbanınam sənin.

Dildə fəraq atəşi etdikcə iştıdad,
Dil eyləyib bükayə şəban-ruz ictihad,
Çəşmim yeritdi aləm ara əşki-xunzad,
Axır görüb bükamı dedi ol pərinijad:
– Vəchi nədir bu rütbə edərsən bükə? Dedim:
– Dilrişi-nişi-navəki-müjganınam sənin.

Şiddət bulub könüldə təəşşüq əsərləri,
Çevrəmdə huyü hal ilə ətfal ləşkəri,
Çəkdi hərımı-yarə mənı eşq rəhbəri,
Əhvalımı xərab görüb dedi ol pəri:
– Divanəsən, nəсэн, nə olubdur sənə? Dedim:
– Məftuni-çəşmi-sahiri-fəttanınam sənin.

Əfşan edib səlasilin ol şahı-şahidan,
Qıldı nəzarə canibi-üşşaqə bir zaman,
Zənciri-mə'nəvidə mənı gördü nagəhan,
Xəndan sual edib dedi: – Ey aşıqi-novan,
Söylə nədir bu silsilədə macərə? Dedim:
– Dilbəsteyi-səlasili-əfşanınam sənin.

Oldum təriqi-əşqdə Nakami-namdar,
Nakamlıqda aləm ara buldum iştihar,
Nakam olduğum olub axır yəqini-yar,
Bir gün edib hüzur dedi ol mələküzar:
– Nakamsan nə vaxtdan, ey binəva? Dedim:
– Ta kamcuysi-vəsləti pünhanınam sənin.

Nakamın Füzuliyə nəzirə olaraq tənzim qıldığı bu tərçibəndi şairin rütbeyi-kəlamını və fünuni-şə'rdə olan məharət və qabiliyyətini göstərir. Bu kəlamda elə fərdlər var ki, ən böyük türk şairlərinin kəlamından onları ayırub tərçih vermək mümkün deyil. Məsələn, şairin vəsf qıldığı “türki

dilruba” züflərin pərişan edib, üşşaclara bir nəzər yetirib və zənciri-mə'nəvidə şair[i]görüb, təbəssüm ilə onun əsiri-silsilə olmasının macərasını istifsar qılmağı və aşiqi-biçarənin ona cavabını elə zərifənə rişteyi-nəzmə çəkibdir ki, hər kəsə onun tə'siri zövqü fərəh yetirir:

Əfşan edib səlasilin ol şahı-şahidan,
Qıldı nəzərə canibi-üşşaqə bir zaman,
Zənciri-mə'nəvidə məni gördü nəgəhan,
Xəndan sual edib dedi: – Ey aşiqi-novan,
Söylə nədir bu silsilədə macərə? Dedim:
– Dilbəsteyi-səlasili-əfşanınam sənin.

Bu müsəddəs-tərcibəndin tamam bəndü hissələri bir-birindən məqbul və müstəhsəndir. Nakamın İbrahim Həqqi həzrətlərinin bir misrasını mütəzəmmnin inşa qıldığı tərcibənd dəxi şayani-diqqəti-əhli-ürəfa və şüəra olduğundan burada eyni ilə təhrir olunur:

Ol dəmdə kim, ədəmdə vücudim nihan idi,
Birəng idim, qəragəhim binişan idi,
Şə'nim şükuhi qibtəgəhi-qüdsiyan idi,
Zülf-i-nigar mürği-dilə aşiyən idi,
Baği-səfadə bülbüli-can nəğməxan idi,
Cananə can, dilbərə dil mehriban idi,
Vəslətdə idi canü könül, şadiman idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Nə qifli-“nun” güşayişinə “kaf” olub kilid,
Nə eyləmişdi aləmi-imkani müstəfid,
Nə əql idi mükəlləf, nə nəfs idi ənid,
Nə vədə dilgüşa idi, nə qəmfəza vəid,
Nə bimi-dilxəraş, nə canbəxş idi ümid,
Adəm hənuz abü gil içreydi nəpədid,
Mövcud cümlə müntəziri-kunfəkan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Dərkar olub bu tarimi⁴⁰⁷-niliyyi-nəhqəbab?
Ta olmamışdı ünsüri-əcsam fezyab,
Əhdi-şəbab keçmək üçün ömr edib şitab,
Fəvt olmayırdı dəbdəbeyi-mövsümi-şəbab,
Mülki-vücudi qılmağa seyri-fəna xərab,
Dövr etməyirdi aləmi-hey'ətdə inqilab,
Mahiyyəti-vücudə qədr pasiban idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Nə intizam bulmuş idi nəzmi-kainat,
Nə olmuş idi zatə ə'ta kisveyi-sifat,
Nə gəlmiş idi zahirə eyni-təyyünat,
Nə kambəxş vəsl idi abayə ümməhat,
Nə kəşf idi nükati-müəmmayi-hadisat,
Nə əql idi məşvəşi-rəmzi-təəllüqat,
Nə dil səqimi-kəşməkeşi-inü an idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Xoş ol zaman ki, aşiqi-günnam idi könül,
Varəsteyi-təəllüqi-övham idi könül,
Dərbəndi-çini-zülfi-siyəhfam idi könül,
Gəh saqi, gəh şərab, gəhi cam idi könül,
Pərvərdeyi-sükun idi, aram idi könül,
Bəzmi-vüsali-yardə nakam idi könül,
Peyvəstə səbzü xürrəmi kamran idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Ta gəlməmişdi mövsümi-həngameyi-ələst,
Zərrat idi müəzzəzü məs'udü həqpərəst,
Səngi-qürur şişeyi-əhdi qılıb şikəst,
Qədri-büləndruh hənuz olmamışdı pəst,
Damani-vəsli-şahidi-mə'na idi bədəst,
Qılmışdı canı şərbəti-didari-yar məst,
Gərm idi bəzm, sağəri-mey dər miyan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

İrdi zamani-zilləti-hicran ehtiqar,
Tərkib olundu qeydimə bu ünsüri hisar,
Bu məhbəsi-küdurətə naçar edib güzar,
Nakam gəldim aləmi-nasutə xarü zar,
Getdi əlimdən axır o rif'ət, o e'tibar –
Kim, bulmuş idim ərseyi-lahutdə qərar,
Bir adəm idim onda məqamım cinan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Bu tərəcibənddə Nakam xilqətdən müqəddəm ədəm aləmini və vücudun haman aləmdə nihanü birəngü binişan olmaqlarını dərxatir edib, cümleyi-mövcudatın hökmi-qadiri-əzəli "kunfəyakun"ə müntəzir olmaq dəmlərini və zamanını arzu eləyir.

Ol zamanü dəmlərdə vücudun rütbəsi artıq idi, şə'nü şükuhu qibtəgeyi-qüdsiyan idi. Zülfi-nigarda könül quşu aşiyan tutub bağı-səfadə bülbüli-can xoş nəğmələr oxuyub, vəslində könül şadiman idi. Ol dəmlərdə ki, aləmi-imkan hənuz xəyallardan uzaq idi, nə ağıl mükəlləf olmuşdu və nə də nəfs ənidvar idi, nə vədə dilgüşa idi, və nə vəidin qəmi çəkilirdi. Nə

qorxu var idi və nə ümidi-həyata bəxş ilə könül şad olurdu. Ol zamanda vücudi-adəm abü gil içrə napədid idi və ol vücuda qədər özü pasiban olub, dövrü-fələk onu fəna seyli ilə xərab etməyə mane olurdu.

Ol zamanda intizami-aləm bir qayda təhtinə girməmişdi, zətə kisveyi-sifat ə'ta olunmamışdı, aba ilə ümməhat vəsldən kəmyab olmamışdı, müəmmayi-hadisat kəşf olunmamışdı, vücudi-insan nəfsi-əmmarə əlində əsirü sərgərdan deyildi, azadə idi. Həngameyi-ruzi-ələstdən hənuz bir xəbər yox idi, məğrur, məs'ud, həqpərəst olan ancaq zərrat idi, səngi-qürur dəxi şişeyi-əhdin şikəst etməmişdi və ruhi-insan bə'zi təəllüqat ilə pabəst olmayıb keşməkeşi-dünyadan və ənvə'yi-qeydlərdən azadə, bülənd məqamda pərvaz edirdi. Hal bu üzrə ikən zillət və aşüftəlik zamanı irişdi və vücudi-insanı qeyd etmək üçün min cür'ə rıştələr və zəncirlər tərkib olundu və şair Nakam dəxi aləmi-nasutə xarü zar gəlib, küdurət məhbəsində əsir və müqəyyəd oldu. Ərseyi-lahutda bulduğu rif'ət və e'tibarı itirib mə'yus qaldı. Necə ki, şair zəbani-təəssüflə deyir:

İrdi zəmani-zilləti-hicran ehtiqar,
Tərkib olundu qeydimə bu ünsüri-hisar...
Bu məhbəsi-küdurətə nəçar edib gūzar,
Nakam gəldim aləmi-nasutə xarü zar,
Getdi əlimdən axır o rif'ət, o e'tibar –
Kim, bulmuş idim ərseyi-lahutdə qərar,
Bir adəm idim onda məqamım cinan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Molla Məhəmməd Bağdadi Füzuli dəxi bu mətləb üstündə xeyli gözəl mə'nalar kəlamı-bəlağətsənci ilə rıştəyi-nəzmə çəkib nəticəyi-kəlamda bu beyti demişdir:

Əlqissə, vücud dami-qəmdir,
Azadələrin yeri ədəmdir⁴⁰⁸.

İbrahim Həqqinin bu tərçibəndinə nəzirə olaraq mərhum Hacı Seyid Əzim Şirvani və qarabağlı Məşhədi Əyyub Baki və nuxalı Rəşid bəy Əfəndizadə Şaki "Molla Nəsrəddin" jurnalının ikinci nömrəsində hər birisi məxsus birər tərkibəndlər yazıbdırlar⁴⁰⁹.

Hacı Seyid Əzim ilə Məşhədi Əyyub Baki təsnif qıldıqları kəlam əyyami-şəbəblərində dilbəri-dilpəzirin vəsli ilə kamran olduqları dəmləri və zamanlarına xəyala gətirib, o xoş vaxtları həsrət ilə arzu edirlər. Cənab Şaki əsri-səadəti-nəbəvini və zamanı-xüləfayi-raşidini həsrətlə dərxatir

edib, müsəlmanların o parlaq vaxtları ilə indiki pərişan hallarını tutuşdurub, öz hüznü mələlini izhar qılır və müsəlmanların o keçmiş pürsütüh və pürşüküh dəmlərini arzu eləyir. Molla Nəsrəddin isə mollaların dilindən söyləyib, keçmişdə onlara nə hörmət və nə izzət edirdilər və onların nüfuzu və ixtiyarı nə dərəcədə ali olduğunu izhar edib, indi o ixtiyaratın fövt olmağını və mollaların hörmətdən düşməyini dərxatir edib həsrət çəkirlər və keçmiş zamanı ahü zar ilə yad edirlər.

Nakam öz günah və təqsiratına müqirr olub, rəhim və mehriban olan haqq-taaladan məğfirət diləyir və onun rəsuli-əkrəmini və xüləfayı-raşidini və on iki imamları zəbani-fəsahtnişanı ilə yad edib, hər birindən ruzi-cəzadə kömək istəyir. Nakamın bu qəsidəsi sair kəlamları kimi ən abdar əsərlərindən birisidir:

Mənəm əgərçi o tərdaməni-siyəhkirdar –
 Ki, ruzü şəb əməlimdir xətai-nahəmvar.
 Vəli yeganəgiyi-xaliqi-rəvanbəxşə
 Dəmi-ələstdə bissidq etmişəm iqrar –
 Ki, eybpuş, günəhbəxşdir, qəfurdur o,
 Odur həlimü səburü şəkur, odur səttar.
 Odur rəhimü qəfurü rəufü heyvü vədud,
 Qədimü qadirü qəyyumü vahidü qəffar.
 Bir ismi-əzəmi Allahdır, biri rəhman,
 Bu iki ismdə min nükteyi-bəş'arət var.
 Digər risalətini xatəmün-nəbiyyinin
 Ki, ruzi-həşrə odur həm şəfi'ü həm salar.
 Edib zəban ilə iqrar, qəlb ilə təsdiq,
 Kəminə ümmət olub, olmuşam sədaqətkar.
 Həbib-i-xaliqi-rəhman nəticeyi-lövlək,
 Rəhimi-rəhməti-aləm, Məhəmmədi-muxtar –
 Ki, cümlə ümməti-müzniblərin şəfaət edib,
 Alıb behiştə gətirmək deyil ona düşvar.
 Digər məvəddəti-qürəba, məhəbbəti-əshab
 Sədaqəti-şürəfa, həm iradəti-ənsar.
 Dilimdə sabit olub, dəmbədəm təzayüd edib
 Bəsani-ruh bulubdur, rüsux olub padar.
 Ələlxusus o yarani-bivəfanın kim,
 Biri cənab Əbubəkrdir, o sidqşüar.
 Təriqi-dində həqqin rızasını gözədüb,
 Cəm'ii-mamələkin bəzl qıldı, etdi, nisar.
 Həbib-i-əkrəmi əfxəm yolunda ğar içrə
 Təni-əzizini qıldı fədayi-niştəri-mar.
 Biri də həzrəti-Faruqdur ki, ol sərvər
 Cahanda qıldı ədalət nə olduğun izhar.
 Ucaltdı çar cəhətdə livayi-islami,

Olub da rövneqi-şərə şüyu', dinə mədar.
 Götürdü küfrü cahanda, cahanı pak etdi,
 Sipahi-nüsrətəsər sövq edib diyar-diyar.
 Biri də həzrəti-Osman cənabi-Zünnureyn –
 Kodur rüsumi-vəfada sərəmədi-ibrar.
 Hesab olursa əgər əhdinin fütuhati,
 Dehatü şəhrü qəraya olur həzar-həzar.
 Həyavü helm idi ol pakizadə xas ancaq –
 Ki baxmaz idi səmayə, edib həyadən ar.
 Biri dəxi şəhi-Düldül səvar Əlidir kim,
 Bir adıdır Əsədullah, digəri Kərrar.
 Məhi-sipəhri-imamət, düri-künuzi-vəfa,
 Kilidi-gənci-əmanət, xəzineyi-əsrar.
 İmami-cinnü bəşər, şahı övliyadır o,
 Müridi-müxlisidir cümlə övliyayi-kübar.
 Deyil o kimsədə kim, hübbi-Mürtəza mövcud,
 İki cahanda o bədbəxtədir səzayi-təbar.
 Digər zəbaneyi-hübbi-əimmeyi-məsum
 Dilimdə dağ yıxıb eyləmiş şəqayiq var.
 Dilim bu atəşi-hübb içrə dəmbədəm yaxılıb,
 Bu kimya ilə olmuş künun tamam əyyar.
 Bəli, o kəsdə ki, vardır vidadi-ali-nəbi,
 Halaldır ona cənnət, haramdır ona nar.
 Bəli, o dildə ki, vardır məhəbbəti-sibteyn,
 Səadəti-əzəlidir o hübb, ol asar.
 İnayət eylə mədəd, ya Əli ki, bari-günəh,
 Qılıb xəmidə məni ələm içrə etmiş xar.
 Gözüm piyaləsi dönmüş piyaləyi-zəhrə,
 Olub qəmi-Həsəni-Müctəbədən atəşbar.
 Necə anıb ləbi xüşkün Hüseyni-məzlumun,
 Yıxılmasın cigərim nari-qəmdə leylü nahar.
 Çıxarmı xətiri-ümmətdən ol cəfayi-əlim,
 Olarmı hiç fəramuş o cövri-dilazar –
 Ki, Kərbəladə Hüseyni-şəhidə eylədilər
 Fədayani-şəqavət müaşiri-füccar.
 İmami-çarüm Zeynəlibad eşqindən
 Edib fəğan, oluram ta səhər sitarəşümar.
 Dilimdə qönçeyi-hübbi-Məhəmmədi-Bağır,
 Olub şikiftə, edibdir vücudumu gülzar.
 Bu buyi-hübb ilə xaki-məzarım əlyəqdir,
 Olursa qibtəgəhi-nafeyi-qəzali-tatar.
 Əcəb deyil əsəri-hübbi-Cəfəri-Sadiq
 Məni edərsə güli-tazə tək şüküftəuzar.
 Təriqi-eşqinə Musayi-Kazimin, billah,
 Səzadır olsa dilü canım ər fəda sədbar.
 Bərati-hübbi-Əliyyür-Rizayi canımda

Nicati-ruzi-cəzadən çox etmişəm əz-xar.
 Müjə səfindən ələ abnüs əsa almış,
 Təvafi-rövzəsi şövq ilə mərdümül-əbsar.
 Xəyali-nəti-Məhəmməd təqilədir könlüm,
 Dürudxani-Məhəmməd və itrəti-əthar.
 Səfayi-eşqi cəmali-Nəqilə bulmuşdur.
 Bu ünsürü-qəfəs içrə hümayi-ruh qərar.
 Bu ol Əliyi-Nəqidir ki, xəsmü münkirini
 Səni'i-xamə olan nəqsü şir qıldı şikar.
 Təəşşüqi-Həsənül-Əskəri [ilə] daim
 Fəzayi-şövqdə könlüm neyi-cünunə səvar.
 Yəli-məhəbbətidir ərseyi-vüçudimdə
 Müdam ərbədəkarü həmişə nizəgüzar.
 Dığər Məhəmməd Mehdi, kodur* imami-zaman,
 Qüdümunə nigərandır ələddəvam ənzar.
 Yolunda verməyə can qalmışam füsuskönan,
 Həmarə didə bərəh bil-əşiyyə vəl ibkar.
 Dəxili-lütfünüzəm, lütf edin, ey ali-nəbi,
 Nəzərdən cəyləməyin həşrdə məni də kənar.
 Sükut qıl dəxi, Nakam kim açır sirrini
 Ğərib rəngdə qıldın sədaqətin işar.
 Bu bəzmi-eşqdə qəmxaneyi-məhəbbətdən
 Bəhər dəqiqə peyapəy bəhər nəfs tək-rar.
 Meyi-məhəbbəti-ali-rəsuldən, ya rəb,
 İnayət cəylə mənə bir piyaley-i-sərşar.

Təxmisi-qəzəli-Şeyx Sə'di bətəriqi-müləmmə:

YUXUDA OLMAQ

Nədir, ey dil, bu təfəzül, nədir, ey dil bu rüqud.
 Hanı peymani-ələstü hanı əşrəfi-ühud?
 Sərf qıl sə'yini, kəsbi-şərəf et, olma künud.
 “Şərəfi-nəfs bəcudəst, kəramət bəsücud,
 Hər iki, in hər dü nədarəd, ədəməş beh zi vücud”.

İrməmiş mərhələyi-əmniiyətə bir rəhrov,
 Ədəmabadə gedər ləhzədə min rəhrovi-nov,
 İftixar etmə olursansa bəsani-xosrov,
 “Ey ki, dər ne'məti-nazi, bəcahan qürrə məşov –
 Ki, məhaləst dərin mərhələ imkani-xülud”.

Etmə qəm, olsa da idbarə mübəddəl iqbəl –
 Ki, bu deyri-kürənin cilvəsidir zilli-zəval,
 Dəyməz ənduhinə bu qəmkədə, bu dari-vəbal,

* Ki odur – red.

“Ey ki, dər şiddəti-fəqriyyü pərişaniyi-hal,
Səbr kön kin dü-sə, ruzi bəsər ayəd mədud”.

Peyrovi-xahiş olub az üçün az eylə tələş,
Olma məğrur olub aşüfteyi-alayiş faş,
Naxüni-ücb ilə etmə dili-insafı xəraş,
“Xaki-rahi ki, bər u migüzəri sakin baş –
Ki, üyunəstü cüfunəstü xüdüdəstü qüdüd”.

Budur ol günbədi-mərdümköşi-viranəpərəst, –
Ki, edib bəzmi-cahanda neçə peymanə şikəst,
Eyləmişdir neçə eyvani-fələkrif’əti pəst,
“İn həman çeşmeyi-xurşidi-cahanəfruzəst –
Ki, həmitaft bər arəmgəhi-Adü Səməd”.

Nə olub bihudə idbari-cahan ilə novan,
Nə baxıb cilvei-iqbalına ol nazkönan,
Olma məftuni-cahan olsa sənin mülki-cahan,
Xaki-Misri-tərəbəngiz nə bini ki, həman,
“Xaki-Misrəst vəli bir səri’-Fir’onu cünud”.

Getməmiş hiç cahandust cahandan xürsənd,
Əcəbəm kim, yenə aləmdir ona xahişmənd,
Ey xoşa kim ki, bu dünyada deyildir dilbənd,
“Dünya an qədr nədərəd ki, bəru rəşk bərənd,
Ey bərədər ki, nə məhsud bəmanəd, nə həsud”.

Hiteyi-rənci-zərurətdə olub müztər əgər,
Nari-üsərdə yaxılsa dilü canım yeksər,
Etmə hər nakəsü kəmhimmətə izhari-kədər,
“Dəsti-hacət çü bəri, pişi-xudavəndi bər –
Ki, kəriməstü rəhiməstü, ğəfurəstü vədüd”.

Odur ancaq məliki-zəlkərəmə zələhsan,
Hadiyü mün’imü vəhhabü rəufü rəhman,
Sami-nalişi-puşideyi-hacətməndan,
“Kərəməş namütənahi, niməş bipayan,
Hiç xahəndə əz in dər nərəvəd biməqsud”.

Cilvə qıldıqca dəmadəm niəmi suybəsu,
Eyləyib çeşmeyi-ixlasdə təcidi-vüzu.
Dərgəhi-izzətinə cümlə qoyur əcz ilə ru,
“Əz sərə ta bə-Sürəyya bəübudiyyəti-u,
Həmə dər zikrü münacatü qiyaməndü qüdüd”.

Ruzü şəb sabit olub daireyi-əhddə, sən
Həqqə təslim olub feyz bulub təətdən,
Eylə nuri-şərəfi-zatını gün-gün rövşən,
“Qiyəti-xudra⁴¹⁰ bəmə’nahiyyü məlahi məşikən,
Gərət iman⁴¹¹ dürüstəst bəruzi-mövud”.

Daməni-piri edib eşqdə, Nakam, bədəst,
Pəndi-canbəxşinə ləbbeyk dedin ruzi-ələst,
Olmamış səni kimi bir müxlişi-piranpərəst,
“Pəndi-Sə’di ki, kilidi-dəri-gənci-sə’dəst,
Nətəvanəd ki, bəca avarəd illa məs’ud”.

Nakamın hər qisim kəlamları vardır ki, cümləsini burada təhrir etmək mümkün deyil. Türk istilahında çox vaxtı bir kəlməyə qafiyə olaraq özgə bir kəlmə də qoşurlar ki, onun əsla məzmunu yoxdur. Məsələn, “zad-mad”, “şey-mey” və hakəza. Nakam belə cüft qafiyəli xoşməzmun bir qəzəl inşa edibdir ki, burada zikr olunur:

Cami-səfadə qalmayıb artıq əsər-məsər,
Mir’ati-dildə qət’-qət olubdur kədər-mədər.

Müşkülə də iqamət əgər kuyi-yardə,
Mümkün deyil bu büqədən, ey dil, səfər-məfər.

Təzvirdir, fəribdir axır nəticəsi,
Hər bir kəlamın olsa məali əgər-məgər.

Getmiş qərar təndə Süleymani-ruhdən
Yoxdur hənuz hüdhüdi-dildən xəbər-məbər.

Məcnun kimi kənar olub adabi-eşqdən
Hər Leylivəş cəmalına qılmam nəzər-məzər.

Mən aşiqəm o şahidə kim, çıxsə pərdədən,
Nabud olur süehhrdə xur-mur, qəmər-məmər.

Nakam, yandı atəşi-möhnətdə, bəd əz in
Yazmaz səni cəhimü məhimü səqər-məqər.

Nakamın ən mövzun kəlamlarından biri də sözün keyfiyyət və mahiyyətində olan fəzilətin keyfiyyəti bəyanındadır. Nakam bu kəlamında və həmçinin eşqi-məcəzi və eşqi-həqiqi babında inşa qıldığı kəlamında Şeyx Nizami əleyhirrəhməyə təqlidən hər şeydən artıq və əfzəl olmasını kəlamı-gövhərsənci ilə nəzmə çəkib deyir ki, xilqətin səbəbi əmri-“kön”

olduqda, hər şeydən əvvəl vücuda gələn süxən olubdur və aləmi-xilqətdə hər nə varsa, cümləsi “kən” əmri ilə vücuda gəlir. Belə olan surətdə cümlə məxluqat[ın] vücuda gəlməsinə səbəb söz olubdur. Sözün meydanı o qədər vüs’ətlidir ki, onun sərhəddi və əndazəsi təsəvvürə gəlməz. Söz məni bəhrinə Nuh və cümlə masəvaya ruhdur. Şairin öz sözü ilə sözün fəzilətini göstərəlim:

Demə ki, bu, töhfeyi-şayan deyil,
Qabili-dərgahi-kəriman deyil.
Olsa da hər payədə naçiz əgər,
Payi-mələxdən ki, deyil duntər –
Kim, bu sərəpa süxəni-nəğzdir,
Cümlə səva qişrdır, o, məğzdir.
Təng deyildir süxən əndazəsi,
Aləmi tutmuş süxən avazəsi.
Bəhri-məanidə süxən Nuhdur,⁴¹²
Cümlə səva cism, süxən ruhdur.
Çıxmasını zahirə gənci-nihan
Qıldı iradə çü xudayi-cahan.
“Kaf” olub ol gənci-nihandan bürün,
Çıxdı həm ol “kaf” ilə birunə “nun”.
Bu iki hərf ilə süxən saz olub,
Sövti-bilakeyf ilə avaz olub.
Xilqətin oldu səbəbi əmri-“kən”,
Yəni əzəl gəldi vücudə süxən.
Aləmi-xilqətdə nə kim, vardır,
Cümlə ol əmr ilə pədidardır.
Gövhəri-dəryayi-nihandır süxən,
Cövhəri-gəncineyi-candır süxən.
Feyzi-süxəndə qəm olur müzməhil,
Həsəl olur cümleyi-məqsudi-dil.
Aləmi-sürətdə olub ciltvəgər,
Olmaz əyan şahidi-mə’na əgər,
Qamətini qılmasa mövzun süxən,
Tələtini etməsə gülgün süxən,
Dəhrdə dana ilə nadan haman
Fəsl olunub fərqi olunmaq əyan,
Xaric olar hiyyəti-İmkandən,
Olmasa zahir süxən insandən.
Sahibi-fəzlə olunur e’tibar,
Fəzl süxənlə olunub aşikar.
Kim, süxən olmuşdur əyari-xirəd,
Bu süxən ilə bilinir nikü bəd.
Ta süxənin oldu vücudi əyan,
Qalmaqda asari-şükühi nihan.

Vüs' bulub dəmbədəm əndazəsi,
 Tutdu cahanı süxən avazəsi.
 Şə'ni-süxən vəsfidir ondan füzun, –
 Kim, süxəni vəsf edə əhli-fünun.
 Olmasa gər vəsf süxənlə süxən,
 Vəsf edə bilməz süxəni əhli-fən.
 Ta bəqiyam olsa süxən vəsf əgər.
 Aciz olur nüktəvəran⁴¹³ müxtəsər.
 Cümlə süxən vəsfin edənlər rəqəm,
 Mö'tərif olmuş buna kim, lacərəm.
 Bülbüli-gülzari-bəyandır süxən,
 Qasidi-dil, peyki-rəvandır süxən.
 Olmasa aləmdə süxəndən mədəd,
 Məsələn puşidə qalib ta əbəd,
 Aləm ara cümleyi-mafissüdür,
 Gənci-xəmuşandən etməz zühur.
 Ey süxəni-işvəgərü dilruba,
 Dil bulur ancaq sənin ilə səfa.
 Nəyil olan yoxsa da didarına,
 Cümlə giriftardır asarına,
 Oldu vücudunla cahən paydar,
 Buldu rəvan təndə səninlə qərar.
 Cümlə cərahata verib iltiyam,
 Cümlə ümuri sən edərsən tamam.
 Rəbt olunubdur sənə fəhmü xirəd,
 Fərq səninlə olunur nikü bəd.
 Cümlə süxənsəncilər iqrar edir,
 Dəmbədəm iqrarını təkrar edir –
 Kim, bu cahən ta ki, pədidardır,
 Cümlədə səndən bir əsər vardır.
 Məhfəzeyi-nitqdəsən, ey süxən,
 Bir göhəri-dilkəşü çanbəxşsən.
 Sirri-zəmayir sənə peyvəstədir,
 Kəşfi-bəyani sənə vabəstədir.
 Qisseyi-nəşnidəni sənsən bilən,
 Aləmi ol qissədən agah edən.
 Gərçi cahanda köhən⁴¹⁴ avazəsən,
 Zahir olan dəmdə vəli tazəsən.
 Təxtdə sən, tacdə xosrov da sən,
 Köhnə də sənsən, köhəni-nov da sən.
 Köhnəliyən tazə qılır canları,
 Tazəliyən şiftə insanları.
 Etməyib artıq dəxi lafı gəzaf.
 Eyləyib insaf, edirəm etiraf –
 Kim, süxənin nükteyi-əsrarını,
 Cilvəsini, nə'şeyi-asarını.

Mən edəməm şərh kəmahu bəyan,
Şərh qılıbdır onu pişiniyan.
Şeyx Nizami ki, süxənsazdır,
Bülbüli-qüds ilə həmavazdır,
O, süxənin həqqin ə'da eyləmiş,
Əhsəni-vəch ilə bəyan söyləmiş:
"Ma ke, nəzər dər soxən əfkəndeim,
Mordəye-uyim, bədu zindeim,
Dər loğəte-əşq soxən cani-mast,
Ma soxənim, in tələl eyvani-mast.
Gər nə soxən reştəye-can tafti,
Can səri'-in reştə koca⁴¹⁵ yafti?"
Pərdəye-xəlvət çə bərəndaxtənd,
Cəlvəyi-əvvəl bəsoxən saxtənd.
Sədrneşintər ze soxən nist kəs,
Douləte-in molk soxənraşt, bəs!"⁴¹⁶
Mədəri-kön doğmamış hərgiz hənuz,
Hiç süxən tək vələdi-dilfüruz.
Xızır⁴¹⁷ sifət həm nov olan, həm köhən,
Aləm ara məhz süxəndir, süxən!
Çəşməyi-nuşin ki, deyirlər, həmin
Bil ki, haman çəşmə süxəndir, yəqin!
Cümlə bina dəhrdə bərbəad olur,
Ləyk binayi-süxən abad olur.
Bax [ki], cahan var olalı dəmbədəm
Qoydular onlar ki, cahana qədəm,
Eylədilər bir süxəni yadigar,
Cümlə gedib, olmadılar payidar.
Bircə süxəndir ki, cahanda haman,
Hey'əti-əslində qalır cavidan.
Qeyri nə kim, dəhrdə mövcud olur,
Cümləsi tədric ilə nabud olur.
Hər süxəni-rəğz ki, bəyebdir,
Gövhəri-gəncineyi-lareybdır.
Vəh necə gəncinə ki, gənci-əta,
Sərf olunur olsa əgər daima.
Dəmbədəm onda görünür izdiyad,
Gövhəri fiqdan bulub olmaz kəsad.
Dürrləri bəzl ilə əfzun olur,
Gövhəri-cənbəxş ilə məşhun olur.
Yox ki, süxən öylə gülüstandır –
Kim, gülü hər haldə xəndandır.
Qönçəsi əşgiftə qalıb hər zaman,
Kərgər olmaz ona badi-xəzan.
Söyləmə artıq dəxi, Nakam, sən –
Kim, rəhi-göftardə sən xamsən.

Olma süxən vəsfın edib şərmsar,
Sən süxəni qıl süxənə vagüzar.
Başqa nəva saz edib, avaz qıl,
Mətləbi şərh etməyə ağaz qıl.⁴¹⁸

Nakamın bu dərəcə süxəni tərif və tövsif qılması bir kəsin təcəbbünə gəlməsin. Həqiqətdə süxən hər qisim tərifə şayəstədir. Cümlə süxən vəsfinə rəqəm və onlar buna mö'tərif olmuş ki, bəyanatı-gülşənin bülbüli-xoşnəğməsi sözdür. Sözsüz cümlə məsələlər və sirtlər ələmdə iləl-əbəd puşidə qalardı və insanın heyvanat və nəbatat qismindən artıq bir fərqi və təfəvütü olmazdı və ələmdə cümleyi mafissüvər olan gənci-xəmuşandan zühur etməzdi.

Bəs, nə vaxtdan ki, dünya yaranıbdir, onda vüqqa gələn əlamətlərin cümləsində sözdən bir əsər var. Məhfəzeyi-nitqdə söz canbəxş olan bir gövhəri-dilkəşdir və sətri-zəmayir ona bağlı olub, kəşfi-bəyanı ondan asılıdır. İnsanın fikrində yengi doğub təşkil bulan qissələri ən əvvəlcə bilən və onları əlvən libas geydirib ələmə göstərən sözdür və nə qədər ki, dünyada söz köhənavazədir, vəli yengi doğduqda yenə türü təzədir və Şeyx Nizaminin dediyi haqdır ki, bizim həyatü məmatımız söz varlığına və yoxluğuna vabəstədir.

Hər bir millətin ruhani həyat və səadəti bağlıdır onun öz ana dilinə. Necə ki, ana dili azadə dillərdə caridir, o millət baqi qalacaqdır. Bir millət nə qədər zillət və üsrətə düşsə də, nə qədər xar və zəlil olub, ixtiyarını itirsə də, nə qədər aciz, zəif və məğlub olsa da, fəvt olmaz, itib batmaz, bəşərti ki, onun ana dili əlindən alınmaya, o dilə cəbr olunmaya, onun hürriyyət və istiqlaliyyətinə mümaniət göstərilməyə və əluzunluq və qələbə olunmaya.

Cənab İlminkinin⁴¹⁹ ana dilinin vasitəsilə Qazan, Orenburq, Ufa və sair daxili quberniyaların tatarlarını ruslaşdırmaq fikir və niyyəti, necə ki, axırda zahir olundu, nəticəsiz qaldı.

Doğrudur, Qazan şəhərində və onun həvalsində tatarlardan bə'ziləri pravoslavıya dinini ələzzahir qəbul elədilər və boyunlarına xaç asıb, zahirpərəst rusları aldadıb şadü xürrəm qıldılar və lakin bunu bilmək gərəkdir o müsəlmanlar ki, dini dinara satıb, zünnara sitayiş göstərdilər, onlar həqiqi müsəlman olmadıqları kimi həqiqi rus da olmadılar və dinlərini ancaq əğrazi-şəxsiyyətlərinə və dünya mənfəətinə satıb, əbədi mürtəd oldular və zahirpərəstləri böyük səhvlərə düçar qıldılar.

Bizim müsəlmanlar İlminkini və onun müqəllidlərini sevməyib, lə'n ilə adlarını zik edirlər. Amma əksəri ol cənabın üsulundan bixəbərdirlər və belə güman edirlər ki, İlminski bizim ana dilimizi əlimizdən almaq

istəyir və dilimizi alıb istəyir bizi rus eləsin. Doğrudur, onun əsil niyyəti tatarları rus eləməkdir. Amma nə yolla? Tatarların dillərini əllərindən almaq iləmi? Yoxsa özgə bir təriq iləmi?

O istəyib ki, tatarları öz dillərinin vasitəsilə xristian eləsin və onun böyük səhvi bu təriqi tutmağa olubdur ki, cümlə fikir və təşəbbüsatları bi-səmər qalıb hədəv və zayə' olur.

İlmnskinin fikri bu imiş ki, Rusiya müsəlmanları öz dinlərindən bixə-bərdir, ancaq onun zahiri əməllərini ə'da edirlər. Bixəbər olmaqlarına səbəb budur ki, ehkami-şəriyyələri ərəb dilində yazılıbdır. O dili dəxi, əcnəbi dil olmağa görə, nə özləri başa düşür və nə mollaları. Belə surətdə şəriətin ancaq zahiri ehkamlarına əməl olunur. Əsil din nədən ibarət olduğunu anlamırlar və bir də anlasalar da, müsəlman dini elə bir mö'təbər və ruhpərvər din deyil ki, qəlbi-xəlayiq onunla pərvəriş tapıb, əmniyyət və ülviyyət kəsb eləsin.

Amma həqiqi din həzrət İsanın dinidir. Hər gah müsəlmanlar ondan xəbərdar olsalar və o dinin künhü mahiyyətini və üsuli-əqayidini kama-lınca düşünsələr və anlasalar, bişəkkü laşübhə onlar Məsiha dinini qəbul edərlər.

Bəs lazım olan budur ki, İncili sadə və açıq türk dilinə tərcümə edib, tatarların arasında onun intişarına sərfi-himmət eləmək. Elə ki, müsəlmanlar xristian dini ilə aşına olub, onu qəbul etdilər, onda, əlbəttə, rus da olacaqlar. Və lakin sadə türk dilində yazılan İncil müsəlmanlara xoş gəlmədi. "Xoş gəlmədi" deməkdən muradımız budur ki, həzrət İsanın təbiəti-bəşərə müğayir və zidd olan ehkamı və "troitsa" məsələsi, yə'ni Allahın üç sifətdə olması ki, ibarət ola müqəddəs atadan, müqəddəs oğuldan və müqəddəs ruhdan, dolaşiq və fəhmə sığışmayan bir məsələ olduğu halda həqiqət axtaranlar və həqiqətpərəstlər ki, ibarət ola Rusiya tatarlarından, belə dolaşiq və ağıl kəsməyən və ruh qəbul etməyən dini götürməkdən gərdənkəşan⁴⁴⁴ oldular.

Belə [ki], İlmnskinin niyyəti nə qədər fasid və müzirr olmuş isə də, bi-zə artıq bir zərər yetirə bilmədi, [...] İlmnskinin üsulu – yə'ni ana dilinin vasitəsilə müsəlmanları xaçpərəst eləmək onlara artıq bir fayda yetirmədi. Layiqi-nifrət və töhmət ancaq onun niyyətidir ki, müsəlmanları lazım döndərib xaçpərəst eləmək. Bu dəxi bir İlmnskinin fikir və niyyəti olmayıb, ümum mütəəssib ruslara müxtəs və siyasi dona girmiş böyük bir məsələ olmuşdu ki, çoxları onun əncəmpəzir olmasına sərfi-himmət edirdilər.

Bu yolda ümum Qafqazın sabiqi maarif naziri dəxi geridə qalmaq istəməyib və Peterburqun diqqətini cəlb etmək istəyib, [...] bu barədə ilmins-kilərə rəhmət oxutdu.

Qafqazın sabiqi maarif mütəvəllisi icad elədiyi üsul bu oldu ki, Qafqazın müxtəlif əqvamü tayfalarını ruslaşdırmaq üçün özgə bir yol yoxdur, bəqeyr əz an ki, bu müxtəlif əqvamü miləlin ana dilini əlindən almaq və onlara qadağan eləmək [...]. Bu əmri məktəblərin vasitəsilə icra etmək eyni-səlah göründü və levitskilər meydana gəlib, təzə “lal üsulu” namında kitabçalar tərtib olunub, onların gücü ilə ana dili məktəblərdən qovuldu. Və ana dilinin başına gələn bu qədər zülmərin və hürriyyətə vurulan bu qədər ağır toxmaqların nəticəsi bu oldu ki, cəm'i Rus məmləkətini iğtişaş və inqilab əhatə elədi.

İmperatori-əfxəm Nikolayi-saninin 1905-ci tarixdə oktyabrın 17-də hürriyyətə dair verdiyi fərmanı-humayun dəxi haman inqilabı yatırmaqda aciz qaldı.

İsmayıl bəy Nakam sözün şə'nində bu qədər gözəl söylədikdən sonra yenə süxəni tə'rif etməkdə özünü xamlar cərgəsinə qoşub, süxənin vəsfini süxənə vagüzər edir və başqa bir mətləbə şüru etməklə onun vəsfü tə'rifə sığmayan fəzilətini göstərir:

Olma süxən vəsfın edib şərmsar,
Sən süxəni qıl süxənə vagüzər.
Başqa nəva saz qılıb, avaz qıl,
Mətləbi şərh etməyə ağaz qıl.

“Başqa nəva”dan murad təzə bir qissəvü hekayətdir ki, şair onun inşasına iqdəm edib, mə'lum deyil ki, onu başa gətiribdir, ya yox. Həmin qissə bir neçə hissə və məqalədən ibarət olduğu ondan mə'lumdur ki, onun əvvəlinci məqaləsi şairin rəqəmi-gövhərrizindən bəhmə gəlibdir və əvvəlinci hissə və ya bab bu sərlövhə ilə təhrir olunubdur: “Əvvəlinci məqalə eşqi-məcəzi və eşqi-həqiqi tə'sirdə yeksan,⁴²¹ onun axırı xüsrən,⁴²² bunun aqibəti qüfran olmağı bəyanındadır”. Bu məqaləni öz qəlbinə xitabən bu sayaq başlayır:

Ey dil, edib tərki-səva, zində ol,
Aşiq olub zindəvü payəndə ol!
Zayc' edib vətini qəflətdə sən,
Qoyma məni ərseyi-töhmətdə sən!
Kəç bu həvadən, yetər eşqi-məcəz,
Tifl sifət olma dəxi xakbaz.
Vəhdətə təhvil qılıb kəsəti,
Kəsət içində bula gör vəhdəti.
Aləmin amizişi ülfətlədir,
Ülfəti-aləm də məhəbbətlədir.

Olmasa aləmdə məhəbbət əgər,
 Cümleyi-mövcuddən olmaz əsər.
 Aləmi-əsrardəki karü bar,
 Meylü məhəbbətlə olur aşıkar.
 Şamü səhər qəlbə dövrən edən
 Bülbülü nalan, gülü xəndan edən,
 Meylü məhəbbət, biri də eşqdir,
 Ləfzi müqayirə də, bir məşqdir.
 Cazibeyi-meyl ilə həm zərrələr
 Pişgəhi-mehrdədir cülvəgər.
 Hübbün əzəl pəyəsidir meyl bəs,
 Dildə olur meyl ilə peyda həvəs.
 Qüvvəsi meylin ki, nəhayət bulur,
 Meyl dönüb onda məhəbbət olur.
 Dildə əlaməti-məhəbbət də həm,
 Şiddət edib anü bəan, dəmbədəm.
 Dövrü-məhəbbət dəxi qayət bulur,
 Namini təb'dil qılıb eşq olur.
 Məniyi eşq isə, məhəbbətdir o,
 Fərti-məhəbbətdən ibarətdir o.
 Eşq iki növ' ilə nüməyan olur,
 Hər ikisi qüvvədə yeksan olur.
 Meyli-səvadə biridir cəngüdəz
 Hübbi-xudadə digəri dilnəvaz.
 Meyli-səva batilü məqduhdur,
 Hübbi-xuda qabilü məmduhdur.
 Gülşəniyani edir əhli-nəim,
 Gülxəniyani edir əhli-cəhim.
 Meyli-səva zülmətü deycurdur,
 Hübbi-xuda atifəti-nurdur.
 Divin olur peyrəvi zülmatıyan,
 Həqqin olur vasili nuraniyan.
 Eşqi-səva hübbi-cahandır haman,
 Hübb-cahan isə ziyandır, ziyən.
 Eşqi-səva rə'si xəyatdır,⁴²³
 Badiyi-xüsrənü cəvayatdır.
 Vaqif ol, ey dil, bu rümuzatdən,
 Eşqi-həqiqidəki halatdən.
 Məl'əbeyi-qəflət ilə olma məst,
 Tərk qılıb qəfləti ol həqpərəst.
 Mahiyəti-nəfsini bil, vaqif ol,
 Qalma bu cəhl ilə, saqın, arif ol!
 Şamü səhər şüğlini tövhid qıl,
 Vəsvəseyi-digəri təb'id qıl.
 Bir çəməni-ruhfəzadır bədən,
 Sən də onun ləleyi-canbəxşisən.

Sənlə bulur rəvnəqini ol çəmənlə,
Anın ilə sən dəxi rəvnəqdəsən.
Lalələrin rəvnəqbəxş bağdır,
Lalələrin rəvnəqi də dağdır.
Atəşi-əşq ilə olub dağdır,
Sən də haman dağ ilə qıl iftixar.
Olma cahangir, olub rişdil,
Səy qıl, ol aşiqi-dərvişdil.
Nuri-həqiqətlə olur müncəli,
Eşqi-məcəzidir onun əvvəli.
Xah həqiqi ola eşqin sənin,
Xah məcazi ola məşqin sənin.
Hansı birində olasan eşqbaz,
Sabitü sadıq olub, ol sərfəraz.
Eşqdə də'vayi-xilaf eyləmə,
Bihudə ağazi-kəzaf eyləmə!
Qıl həzər axırda yaman olmadan,
Məzhəkeyi-əhli-cahan olmadan!
Var idi bir pədsəhi-kamgar,
Misri-qədim içrə idi şəhriyar,
Aləm ara cümleyi-övladdən
Hissəsi ancaq bu qəməbaddən
Var idi bir düxtəri-məhpeykəri,
Hüsnü bəha aləminin dilbəri.
Oldu onun aşiqi bir binəva,
Oldu əyan cümləyə bu macərə.
Hadisədən etdilər agah səhi,
Qıldılar ona səhi-dilagəhi.
Söylədilər aşiqin əhvalini,
Ahü büka olduğun əf'alini.
Şah qılıb cəlb onu ol zaman
Söylədi:⁴²⁴ – Ey aşiqi-bixaniman,
Düxtərimə sən əgər aşiq isən,
Də'vayi-əşqində də sadıq isən,
Etməyib izhar digər üzrlər,
Ya gərəək indi edəsən tərki-sər,
Eyləyəsən ya dəxi tərki-diyar,
Bu iki əmrin birin et ixtiyar!
Məhz quru⁴²⁵ laf imiş eşqi onun,
Oldu əyan süfteyi-məşqi onun.
Eşqdə can vermədən oldu nükul,
Tərki-diyar etməyi qıldı qəbul.
Getdi həngəmdə səhi-cahan
Eylədi cəlladə işarə həman.
Hökmlər verib, çəkdi o dəm bir nida,⁴²⁶
Başın onun qıl – dedi – təndən cüda!

Tutdu gəribanını cəlla onun,
 Tökdü o dəm qanını cəllad onun.
 Qalxdı vəzirin birisi, söylədi,
 Ərz qılıb şahə sənə eylədi.
 Dedi: – O biçarə idi bigünah,
 Tökdü onun qanını heyfa ki, şah.
 Qıldı vəzirə şəhi-adil xitab,
 Tərzi-həkimanədə verdi cavab.
 Dedi: – Onu bil ki, günəhkar idi,
 Qətlə də, bişübhə, səzavar idi.
 Yox ikən onda səri'-sövdayi-eşq,
 Eyləyərek bihudə də'vayi-eşq,
 Aləmə aşiqliyin etdi əyan,
 Mən də künun etdim onu imtəhan.
 Eşqdə mərdanə edib tərki-sər
 Olsa idi aşiqi-sadiq əgər,
 Düxtərimi mən ona təzvic edib,
 Təntəneyi-eşqini tərvic edib,
 Edəcəm idim onu fərzənd mən,
 Məsnədi-iqbaldə xürsənd mən.
 Lakin o, kəzzabi-siyəhkar imiş,
 Hərzövü biqeyrətü biar imiş.
 Oldu əyan ruyi-siyahı anın,
 Qıldı onu küştə günahi anın.
 Nitqini, Nakam, xəmuş eyləmə,
 Sən bu rəviş bihudə cüş eyləmə,
 Eşq rümuzatını kəşf eylədin.
 Türfə xəbər, türfə məsəl söylədin.
 Bu məsəli indi eşitdik tamam,
 Də'vayi-eşq etmə əbəs, vəssalam!⁴²⁷

Burada Nakam eşq və məhəbbətdən bəhs edib, cümlə mövcudat və məxluqatda müşahidə olunan əsərləri, cümbiş və hərəkətləri eşq və məhəbbətdən görür və ələmi-əsrardə olan karbarın aşkara çıxmasına səbəb meyl və məhəbbət olur. Hansı ki, şamü səhər qəlblərdə cövlan edib, insanı şövqü zövqə gətirir. Bülbülü nalan və gülü xəndan və pərvanəni şəm'ə suzan edən haman məhəbbətdir. Şair bu müqəddəs və pakizə hissi üç yerə təqsim edir: meyl, məhəbbət və eşq. Əvvəl payədə meyli qoyur, ikinci payədə məhəbbəti, üçüncü payədə eşqi. Qəlbi-aşiqdə əvvəlcə zövq və həvəs meyl ilə zahir olur. O meyl bir az artıb çoxaldıqda məhəbbətə mübəddəl olur və qəlbə əlaməti-məhəbbət dəxi tədriclə artıb şiddət edən zamanı onun yerini eşq tutur:

Məniyi-eşq isə məhəbbətdir o,
Fərti-məhəbbətdən ibarətdir o.

Eşqi dəxi şair iki qismə təqsim qılıb, onun birisi dilbəri-zibaya və mə'suqeyi-dilkəşə cangüzardır, biri dəxi həqqi-mə'buda dilnəvazdır. Hər ikisi qüvvədə yeksan isə də, şair həqqə olan məhəbbəti məmduh və meyli-səvaya olan eşqi məqduh hesab eləyir. Xəllaqül-aləminə aşiq olanların gülşəniyanlar zümresinə ki, ibarət ola İbrahimxəlil peyğəmbərdən, daxil edib onlara “əhli-nəim” deyir. Dinarın zibü zinətinə aşiq olanları gülxəniyanlar silkinə daxil qılıb, onlara “əhli-cəhim” deyir. Çünki eşqi-səva tamam hübbi-cahandır, hübbi-cahan isə başdan ayağa ziyanə və ziyan və xətdən qaçmaq hamıya fərzdir. Bəs:

Məl'əbeyi-qəflət ilə olma məst,
Tərk qılıb qəfləti, ol həqpərəst.
Mahiyyəti-nəfsini bil, vaqif ol,
Qalma bu cəhl ilə, saqın, arif ol!
Şamü səhər şüglünü tövhid qıl,
Vəsvəseyi-digəri təb'id qıl!

Şair dünyaya və onun məcmueyi-dilcusuna olan məhəbbəti məcazi və xudayi-zülcələla olan məhəbbəti həqiqi adlandırır, hər ikisində sabit-qədəm olmağı tövsiyə eləyir:

Xah həqiqi ola eşqin sənin,
Xah məcazi ola eşqin sənin,
Hansı birində olasan eşqbaz,
Sabitü sadıq olub, ol sərəfraz!

Və burada şair eşqi-məcəzidə dəxi sabitqədəm olmayan kəslərin axırda cəzası böyük tənbeh olduğunu göstərmək üçün timsal gətirib, Misir padşahının qızına yalandan aşiq olan bir şəxsin yalan eşqi ucundan fəna-ya getməsinə bildirir. Sonradan şair eşq və məhəbbətdə müstəhkəm və sabitqədəm olmaqdan bəhs edib, qisseyi-Şeyx Sən'anı və onun eşq yolunda dinü imandan keçməsinə və qisim-qisim bələlara və zillətlərə mübtəla olmasını zikr qılıb deyir:

Qisseyi-Sən'anı edib dərənəzər,
Eşqdə Sən'an kimi ol cəlvəgər!
Yad qıl anı ki, o piri-dilir
Düxtəri-tərsayə çü oldu əsir,
Eşqə fəda qıldı dilü canını,
Eşqdə tərk etmədi cananını.

Sabit olub eşqdə ol binəva,
 Xahişi-cananəsin etdi rəva.
 Bağladı zünnar, olub bütprəst,
 Etmədi peymaneyi-eşqi şikəst.
 Dərgəhi-tərsadə olub xukban,
 Oldu xənazir ilə ülfətkönan.
 Böylə rəzalətləri qıldı qəbul,
 Etmədi adabi-vəfadan nükul.
 Oldu rəhi-həqqi bulub [ağıbət
 Sədrnişini-hərəmi-mə'rifət.
 İmdi bu pəndimdən olub] hissəmənd,⁴²⁸
 Zümreyi-üşşaqdə ol sərbülənd.
 Səndə olub eşqdə sabitqəm,
 Mətləbi-dilxahını bul sən də həm.
 Qeyrət edib aşiqi yekrəng ol,
 Yar ilə həmbəzmü həmahəng ol!
 Şərt deyil aşiqi-rüxsar olub,
 Bəsteyi-dil zülfi-siyəhkar olub,
 Nalə qılıb, eyləyib ahü büka,
 Didələrin qan təkə sübhü məsa.
 Xas deyil eşqi-ruxi-dilbərə –
 Kim, olub aşiq büti-məhpeykərə.
 Vəslə hər dəm olub əndərtələb,
 Hicrdə nalan olasan ruzü şəb.⁴²⁹

.....

 Eyləyib əsnami-məcazi şikəst
 Məqsədin olmağa həqiqətpərəst.
 Səltənəti-fəqrdə sər piç qıl,
 Mülki-Süleymanı keçib hiç qıl!
 Ey dili-şuridə, bəhəqqi-xuda,
 Olma dəxi rahi-hüdadan cüda!
 Rahi-həqi bulmağa bir himmət et,
 Vasili-həqq olmağına qeyrət et!
 Bülbül edər nalə xuda eşqinə,
 Sən dəxi gəl halə xuda eşqinə.
 Əbr qılır giryə haman şövq ilə,
 Qönçə qılır xəndə haman zövq ilə.
 Olmasa hər dildə əgər eşq, bil,
 Töməsidir gürbənin ol, dil deyil.
 Eşq deyil siyrəti abü gilin,
 Eşq isə ancaq sifətidir dilin.
 Can tənə-adəmdə edən dəm qərar,
 Nişteri-eşq ilə olub zəxmdar.
 Atəşəsər⁴³⁰ bir neçə qətrati-xun
 Çıxdı haman zəxmdən, oldu bürün.

Bildilər ol halətin əncamını,
Qoydular ol qətrəyə “dil” namını.
Olmasa dil aşiqi-möhnətzədə
Parçeyi-ləhmdir afətzədə.
Ləhmliyi tərək qılıb, gəl dil ol,
Elmü ədəb eşqinə sərmənzil ol!⁴³¹

Burada Şəms Təbrizinin ləhmdil adamların haqqında dediyi sözlər münasibi-məqal görünüb yad olundu:

Hər ke, nəbvəd mobtəlaye-xubruy,
Name-u əz louhe-ensani beşuy,
Hər kera dər sər nəbəşəd eşqe-yar,
Bəhre-u palano əfsari biyar,
Sineye-xali ze mehre-qolroxan,
Kohne ənbani bovəd por ostoxan.⁴³²

Həqiqətdə zövqü şövqsüz adamlara, əhli-hal və əhli-dil olmayanlara palan ilə əfsar lazımdır və məhəbbətdən xali sinələr sürsümük ilə dolmuş köhnə bir dağardır. Belə şəxslərin adları lövhi-insaniyyətdən pozulub götürülsə, eyni-səlahdır.

Sonradan Nakam eşqi-həqiqi ədəb və kəməldən və mə’rifəti-ilahidən ibarət olmasını şərhü bəyan edib deyir:

Eşq o deyildir kim, olub bütperəst,
Daim olub cami-qürur ilə məst.
Etməyəsən fəhm ki, dünya nədir,
Bilməyəsən aləmi-üqba nədir.
Yenə xətdə olasan hərzərov,
Meykədələrdə ola başın girov.
Eşq odur kim, ədəbamuz ola,
Aqibəti xürrəmi firuz ola.
Olsa əgər eşq həqiqətnüma,
Aşiq olar peyrəvi-əhli-vəfa.
Aşiq olan xaki-təb’iət olur,
Vaqifi-əsrari-həqiqət olur.
Eşq sərpa ədəbi elmdir,
Eşq, demək, məskənəti-helmdir.
Aşiqin əxlaqi mühəzzəb görək,
Aşiq olan pakü müəddəb görək –
Kim, ədəbilə bulur əhli-vəfa,
Kişvəri-ürfanda taci-səfa.
Elmü ədəbdən xəbəri olmiyən
Bəhrəvər olmaz əsəri-dindən.
Cümleyi-ədyanda əsasi-mətin,

Elmü ədəb olduğunu bil yəqin.
 Şəri-mübin daxi ədəbdir əyan,
 Yəni ki, din isə, ədəbdir həman.
 Adəmə kəşf oldu ədəb ələmi,
 Feyzi-ədəb qıldı əziz Adəmi.
 Oldu çü iblis ədəbdən kənar,
 Randeyi-dərgah olunub, oldu xar.
 Olma cüda, ey könül, əbrardən,
 Sən də götür hissə bu göftərdən.
 Bil ki, ədəb içrə təcəlla nədir,
 Sudi nədir, ondakı mə'na nədir.
 Dövləti-pürsüd ədəbdir, ədəb,
 Himməti-məs'udi-xirəddir ədəb.
 Bari-əmanət bu ədəbdir haman –
 Kim, çəkir ancaq onu insan olan.
 Məhz ədəbdir ədəbin hasili,
 İzzəti-dareyni bulur vasili.
 Yəni ədəb sahibi hüşyar olub,
 Cümleyi-üzv ilə ədəbkar olub,
 Verdiyü peymanına etsə vəfa,
 Bəndəliyi haqqını qılsa ə'da,
 Adəmiyə silkinə daxil olur,
 Rüşd bulur, mərdümi-kamil olur.
 Meyl qılıb həqqə cənabi-Xəlil,
 Olduğičün aşiqi-rəbbi-cəlil,
 Narı məqərr etməyi qıldı qəbul,
 Eyləmədi rəsmi-ədəbdən nükul.
 Hifz qılıb kəndi xuda dustin,
 Etmədi əğyarə fəda dustin.
 Lütəf qılıb eylədi əhsan ona,
 Qıldı həməən narı gülüstan ona.
 Sən dəxi qıl sidq ildə, Nakam, nuş
 Meykədəyi-eşqdə bir cami-nuş!
 Eşqdən, adabdan agah olub,
 Pakdilü arifi-billah olub,
 Əvvəl edib pəndinə kəndin əməl,⁴³³
 Sonra çıxıb ərseyi-təbliğə gəl!
 Söylə ədəb nolduğunu, qıl bəyan –
 Kim, bilib, əhli-ədəb olsun cəhan!⁴³⁴

Bu məqalələrdən sonra yəqin ki, İsmayıl bəy Nakam yenə bir neçə məqalələr tərtibü tənzim qılıb, hər bir məqalədə məxsus mətləb üstündə, məsələn, ədəb, elm, sədaqət kimi, öz rə'y və fikirlərini əş'ari-abdar ilə ifadə qılıbdır. İsmayıl bəy vəfat edibdir 1324-cü⁴³⁵ sənədə Nuxa şəhərində.

DƏRBƏND ŞAİRLƏRİ

Mə'lum ola ki, Dərbənd şəhəri qədim binalardan birisi olub, Xəzər dənizinin kənarında tə'mir olunmuşdur. Dərbəndin binasını, bə'zi rəvayətə görə – əzan cümlə “Dərbəndnamə”də⁴³⁶ yazıldığına binaən, İran padşahı Keyqubad⁴³⁷ qoyubdur. Keyqubad şahın əsrində Dağıstanın şimal səmti, Dərbənd həvalisi, Krım, Qazan və Rusiyanın şərq-i-cənub səmti xəzərlərin padşahı Xaqana tabe idi.

Şah Keyqubad Xaqanın qızını hiylə ilə təzvic edib, onunla qohumluq binasını qoydu və sonradan derya kənarında İskəndər Zülqərneyn tə'mir etdirdiyi hasarın ayağını deryaya kimi çəkməklə hər iki dövlətin arasında bir sərhəd binasını möhkəmləşdirməyə izn aldı.

Xaqan dostluq və qərabəti mənzur edib mane olmadı və Keyqubad şah indiki Dərbənd olan məhələ külli me'mar və bənna və fəhlələr göndərüb, deryanın kənarında iki tərəfli xeyli mətin və möhkəm hasarlar çəkirdi və onun içində bir şəhər bina etdirdi.

Tə'mirat tamam olandan sonra sərəskər və bir me'marbaşı şaha xəbər verdilər ki, haqq-taalanın övni-mərhəməti ilə tə'mirat hasilə gəlibdir. Haman şəhərin adını “Babül-əbvavb” qoyub, şahın hökmü ilə üç min ev İrandan oraya nəql olunmuşdu və bundan əlavə şəhəri mühafizət etmək üçün üç min atlı qoşun dəxi oraya göndərilmişdi.

“Dərbəndnamə” sahibi rəvayət edir,⁴³⁸ zəmani ki, şəhər uca və zorba hasarlar və dəmir qapılar ilə möhkəmləşir və şah bilmərrə xətirçəm olub, Xaqanın qızını gətirdiyi halət üzrə, yə'ni ona müqaribət et[mə]miş atasının üstə göndərüb, öz xəyanətini və fasid niyyətini bürüz edib və bu əhvaldan sonra xəzərlər ilə iranlıların arasında böyük cəngü davalar vüqua gəlib, amma nüsrət yenə Keyqubad tərəfdə olur və bir müddət İranın nüfuzu haman yerlərdə artır. Belə ki, Keyqubad şahın oğlu Nuşirəvani-adil haman ətrafda və Dağıstanın çox yerlərində şəhər və qeryələr bina etdirir. Nuşirəvanın vəfatından sonra xəzərlər yenə külli qoşun ilə Dərbənd səmtinə hücum edib, oralarda malik olurlar və hətta İraqi-əcəmin və Azərbaycanın çox yerlərini zəbt qılırlar.

Vəqti ki, Cəzirətül-Ərəbdə dini-mübini-Məhəmmədi zühur etdi, onun nuru ətrafı əknafa dağılıb da bir ləm'əsi Qafqaziya dağlarını və ətəklərini münəvvər elədi və Dərbənd qalası ərəblərin yədi-təsərrüfünə keçdi. Xəzərlər ilə ərəblərin arasında dəfəat ilə böyük davalar vüqua gəlibsə də, xəzərlər həmə vaxt məğlub və münhəzəm olublar. Ən böyük davanın birisinə 40 nəfər ərəb bahadırlar Səlman ilə Rəbiətül-Xeylin sərkərdəliyi ilə özlərini qəlbi-ləşkərə vurub, xeyli cəsəət və rəşadətdən sonra özləri dəxi

şərbəti-şəhadət nuş ediblər. Onların qəbri şəhərin şimal tərəfində vaqə olan məzaristanlıqda ümumi bir hasarın içindədir. Böyük, uzun qəbirlər yan-yanə düşüblər və “Qırqlar” adı ilə məşhur ziyarətgahdır.

Dərbənd hasarları bu halda dəxi hər kəsin diqqətini cəlb edəsi bir əlamətdir ki, keçmiş bənnə və me'marların fünuni-tə'mirətdə nə dərəcədə mahir və qabil olmaqlarına böyük şəhadət edir. Bu hasarın cənub tərəfinə beş darvaza və şimal tərəfinə üç darvaza qoyulub və bu darvazaların bə'zisinin üstünə kufə xətti ilə “İlahə illəllah Məhəmmədin rəsulüllah” yazılıbdır. Şəhərin yuxarı tərəfində qədim və vəsi' bir məscid bina olunubdur. Onan asari-qədimədən olduğuna həmin bu kifayət edir ki, onun tə'miri 130 ildən ziyadədir. Onu Əbumüslüm bina etdiribdir. Demək olar ki, Qafqaz məmləkətində onun misli yoxdur. Sonralardan Şah Abbas Səfəviyi-mərhum əsrində onun əmri ilə yeddi yerdə məhəllə məscidi bina olunubdur və neçə yerlərdə mütəəddid çeşmələr gətirdib və yeddi ab-anbar bina etdiribdir. Məzkur binalar bu halda mövcuddur.

Rus dövləti Dərbəndə iki dəfə təsxir edibdir. Əvvəlinci dəfə 1722-ci sənədə Pyotri-kəbirin qoşunu ilə, ikinci dəfə 1796-cı sənədə İmperator Pəvelin əsrində. Dərbəndin Rusiyaya mülhəq olması 1806-cı sənədə vaqə olubdur. Bu şəhərin əhalisi qədimdən islam dinində olduğuna görə, həmişə şüari-islamı mürəat edib, dindarlıqda və dinpərvərlikdə şöhrət bulublar. Ramazanül-mübarək və məhərəmmül-həram aylarının kəmalisədaqət və ehtiram ilə zöhdü ibadətdə və tə'ziyədarlıqda keçirməyi müqəddəs vəzifələrindən hesab edirlər. Xüsusən Şühədayi-Kərbəla üçün ə'la mərtəbədə tə'ziyə tutub, rövzəxanlıq və şəbihkərdanlıq artıq meylü rəğbət göstərirlər. Şəbih binası yüz ildən ziyadədir ki, Dərbənd şəhərində qoyulubdur. Hər əsrdə bu şəbih ümuratına mübaşir olan şairlər olubdur. Amma bu dəstgaha cümlədən artıq rövənəq verən şüərə üç nəfərdir: Mirzə Kərim Şüai, Mirzə Cəbrayıl Süpehri və Mirzə Məhəmədtağı Qumri.

MİRZƏ KƏRİM “ŞÜAI”

Mirzə Kərim “Şüai” təxəllüs əslən Dərbəndin cənub tərəfindən – Kürə nahiyəsində Üşdü l qəryəsindən İsrafil adında bir şəxsin oğludur. Məzkur mahalda polkovnik Sultan Əhməd bəy ki, o mahalın maliki-riqabı hesab olunurdu, Mirzə Kərimi öz yanında müsəlmani mühərrirliyinə götürüb, hər yerə gedəndə öz yanında aparardı. Hətta Şeyx Şamilin davasında Mirzə Kərimə əvvəlinci çin və medal verdiribdir. Sonralardan məzkur Sultan Əhməd bəy Dərbənddə sakin olduğu üçün Mirzə Kərimini atası İsrafil öz əhlü əyalı ilə köçüb Dərbəndə gəlibdir və orada cənab polkovnikin zilli-himayətində dolanırdı. İttifaqən Sultan Əhməd bəy övza’yi-zəmanədən tənqə gəlib, özünü qətlə yetirdi və Mirzə Kərim öz vəliyyünnə’məsinin qətlindən bir növ’ müttəhim olub Sibirə göndərildi və neçə illər orada qalıb, imperatori-əzəm tərəfindən fərmani-humayun sadir olmağa görə, mürəxxəs olub, dübarə Dərbəndə müraciət elədi. Artıq fəhmü zəkavət sahibi olmağa görə, Rusiyada qaldığı zaman rusca oxumağı və yazmağı ləyaqətincə kəsb etmişdi. Sibirdən qayıdandan sonra Dərbənddə nəcib familiyadan təəhhül ixtiyar edib, əziz və möhtərəm şəxslərdən biri oldu və məhəllə rəisi (kvartalını) mənəsinə nail olub, xoş güzəran edərdi və sakin olduğu məhəllənin şəbih ümuratına mübaşir olub, məscidicame’də şəbih gətirmək həm ona mühəvvəl olmuşdu. Şüai şəbih büsatına dair mükəlimələr yazıb, mərsiyələr inşa etmişdir və bunlardan əlavə bir kitab hürufi-heca qafiyəsində təlif edib, öz həyatında birinci dəfə çap etdiribdir.⁴³⁹ Çifayda, o kitabı ələ gətirmək bizə məqdur olmadı. Mirzə Kərim Şüai türk və fars⁴⁴⁰ dillərinə dara, fəsih bir şəxs olduğuna [binaən], bu dillərdə onun əş’arü kəlamları vardır.

Şüai vəfat edibdir tarixi-miladın 1894-cü sənəsində Dərbənd şəhərində. Onun böyük oğlu Məhəmmədəli nam Badkubədə qulluq edir və ikinci oğlu Şəhriyar bəy Dərbəndin uyezdnə xəzinəsində çinovnikdir.

MİRZƏ CƏBRAYIL “SÜPEHRI”

Mirzə Kərimin kiçik qardaşıdır. Mirzə Cəbrayıl Şüainin vasitəsilə Dərbəndin uyezdni işkollasına ehkami-şəriyyə müəllimi tə'yin olunmuşdur. Amma 1877-ci ildə məzkur işkolla təb'dil tapıb, Mirzə Cəbrayıla pensiya qərar etdilər. Mirzə Cəbrayıl şəbih ümuratına məşğul olardı və onun dəxi xeyli mükəllimat və mərsiyələri və sair ədəbiyyati-mütəfərriqələri vardır. Amma bir kitab tərtib qılmayıb. Olan əş'arü kəlamı övraq və pərişan haldadır.

Mirzə Süpehri, necə ki, rəvayət olunur, çox əhli-zövq və alitəb' bir vücud imiş. Keçmiş şüəra əş'arü ədəbiyyatına çox meylü rəğbəti olmağa görə, çoxunu hafizəsində saxlamış. Ələlxüsus Əlişir Nəvainin türkcə, noqay istilahatında⁴⁴¹ inşa qıldığı qəzəliyyatın əksərini əzbərdən bilib, çox mərğub oxurmuş (Belə ki, Nəvai əgər həyatda olub, onun qiraətinə istima' etsəydi, əlhəqq, insaf verərdi).

Süpehri vəfat edibdir miladın 1902-ci sənəsində, fevral ayının qürrə-sində. Onun böyük oğlu universitetdə kəsbi-ülümü fünuna məşğuldur. Şüai və Süpehrinin atalarının adı İsrafil olmağa görə, fəmiliaları İsrafilovdur.

MİRZƏ MƏHƏMMƏD TAĞI “QUMRI”

Dərbənd şairlərindən ən məşhuru Mirzə Məhəmməd Tağı ibnül-mərhum İbrahim və “Qumri” təxəllüsdür. Qumri əslən Dərbənd əhli olub, zamani-viladəti haman şəhərdə tarixi-hicriyyənin 1235-ci⁴⁴² sənə-sində vaqə olubdur.

Qumri səğir sinnindən məktəbə qoyulub, öz zəhnü fərasəti sayəsində az vaxtda türkcə, farsca və hətta ərəbcə gözəl savad kəsb edib, öz vaxtının və müasirinin mabeynində mütədavil olan ülumü kəmalata dara olubdur.

Mirzə Məhəmməd Tağı əxlaqü ətvar cəhətincə cümlənin nəzərində məmduhü mümtaz bir vücudi-möhtərəm sayılırdı. Kəsb-i-məaşını ticarət əmrinə münhəsir qılıb, mütəşəxxis və mö'təbər tüccarlardan birisi hesab olunurdu. Sahibi-əqlü tədbir olduğu üçün müşkül əmrlərdə əbnayivətəni, dost və aşnası ona rücu edib, onun səlahiddi ilə rəftar edərildilər. Otuz sinninə yetdikdə nəzmü təlifi-əş'ari-gövhərbar və əbyati-dürnisari-müsibəti-əhli-beyti-əthar və şühədayi-Kərbəlaya şüru etməklə bir qüvvəyi-iqtidar peyda etmiş Qumri “Kənzül-məsaib”⁴⁴³ nam əsərinin dibaçəsində nəsr ilə yazdığı bir neçə püribarə sətirlərdən belə anlaşılır ki, əyyami-şəbabını zövqü işrətdə keçirdiyindən pəşman olubdur. Necə ki, ol cənab bu xüsusda deyir: “Bəndeyi-zəlil rusiyah əlmüznibü təhidəst, sərmayeyi-itaəti-übudiyyə və qutəvəri-dəryayi-bimüntəhayi-məasi, əsiri-həvayi-nəfsi-əmmareyi-şərir əbdül-həqir kəsirüz-zünübü təqsir Məhəmməd Tağı ibnül-mərhum İbrahim Dərbəndi əlmütəxəllis və “Qumri” məşğuli-sevdayi-cəməli-bər xəttü-xali məhbubani-əbruhilal və məftuni-nərgisi-fəttani-dilfəribani-cadumisal olub və bəmüfadi “əl məcazü qəntərətül-həqiqə”⁴⁴⁴ gülüstani-ələmi-imkanü məcazdə aşüftəvü nalan, kəməli-nəğməyi-məqamati-fərəhəfza ilə guya və rətbül-lisan olduğu halda naghə şahbazi-büləndpərvazi-nüktəpərdazi-əqli-mümtazi-kamilnəvazi-[ələmi]-insan mərəzi-xitab-itaba gəlib, mütərənnimi-məqal vəcdü hal və müstəhzəri-sualü cavab oldu”⁴⁴⁵.

Bu kəlamın müxtəsər mə'nası budur ki, Qumri cavanlıq əyyamını bir müddət eyşü işrətdə keçirib, ömrünü gözəllərin xəttü xalına və əbruyihilalına və naz-işvəsinə sərf etdiyi halda əqli-mümtaz qəflətən xitab-itaba gəlib, onun qəflətdə olması və cani-nəqdini bihudə sərf etməsini bu minval bəyan edir:

Bu sevdadən keç, ey qafil, dəxi ömri-cəvan keçdi.
Şəbab əyyami getdi, zövqi-sövdayi-cahan keçdi.

Qivami-ünsürriyyətdən qivayi⁴⁴⁶ – xəmsə süst oldu,
Yəqin abai-ülvi iltifatından əyan keçdi.

Yavuqlaşdı dəmi-rehlət, tərəvətdən düşüb qamət,
Olub əfsürdə bərgi-tari çün sərv-i-rəvan keçdi.

Ağardı muyi-sər, qaldı ziyadən çeşmi-nurani,
Məqali-söhbəti-əhli-ləbi-şəkkərfişan keçdi.

Münadi qeybdən eylər nida, ey bixəbər, yatmış,
Oyan bir xabi-qəflətdən, yatıbsan çox, zaman keçdi.

Cərəs fəryad edər, qom-qom vurarlar kus peydərpey,
Qətari-kuç yükləndi sərəsər, karvan keçdi.

Sərayi-ariyətdə hər gələn beş gün qalır mehman,
Rəfiqü aşina getdi, tamamən həmzəban keçdi.

Rəcul səyyadi müstəhzər⁴⁴⁷ durubdur can soracağında,
O vaxt agah olursan kim, çıxıb əldən inan keçdi.

Dayanmaz masələf gəl ma-sə-yəti üstə fikr eylə,
Görürsən bir zaman əldən behişt-i-cavidan keçdi.

Gedər dünyayi-fani, axirət əmrində qıl çarə,
Keçənlər ya qəminü, ya həzin, ya şadiman keçdi.

Gəlir bir gün deyər qədrin bilənlər heyf dünyadan,
Qoyub nəzmi-dürəfşan Qumriyi-şirinzebən keçdi⁴⁴⁸.

Şairin təb'i-rəvanpərvəri ağıln bu gunə Qumrini xabi-qəflətdən bidar edib, axirət və mə'nəviyyət aləminə onun fikri xəyalatını sövq etməyini müşahidə edib, filfövr ağıl ilə mübahisəyə daxil olur və meydana-fəşahətü bəlağət[də] tündü çapük gedən atını cövlan etdirib, bir xeyli mükalimə və mübahisədən sonra təb' ağıla qalib gəlir. Burada təb'dən murad məhəbbəti -əzəli və eşqi-həqiqidir. Çün hər şey'i cünbişü hərəkə-tə gətirən və hər şeyə ruhü can verən, hər şey'i gözəl, lətif, mərgübü tərtaze qılan eşqdir, ona binaən külli-məxluqata sahibü hökmfərman olan, cəm'i yaranmışa ağılıq edən, xüsusən bəni-növ'i-bəşəri öz təhti-idarə-sində dolandıran, piri cavana, cavanı pırə, tərsanı müsəlmana, müsəlmanı tərsaya bənd edən dinü məzhəbi, malü canı, qeyrətü himməti, irzü namusu, namü şöhrəti öz əlində əsir edən lazım olduqda cümləsini badi-fənaya verən eşqdir. Necə ki, onun hər şeydən artıq sahibi-qüdrət olması babında Mollayi-Rumi öz "Məsnəvi"sində deyibdir:

Hər çə quyəm eşq əz an bərtər bovəd,
Eşq Əmirəlmomenin Heydər bovəd.⁴⁴⁹

Ağlın əvvəlinci kitabını ki:

Bu sevdadən keç, ey qafil, dəxi ömri-cavan keçdi,
Şəbab əyyamı getdi, zövqi-sevdayi-cahan keçdi –

– eşitcək şairin bülbüli-təb'i dür-ci-dəhanın açıb, onunla bu sayaq hazır-cavab olur:

Məgər divanədir üşşaq eşqi-yardən keçsin,
Həvayi-vəslü sevdayi-ruxi-dildardən keçsin?!

Rəvadır təşneyi-cami-məhəbbət meydən əl çəksin,
Qoyub zövqü səfanı, badeyi-gülnardan keçsin?!

Ol anda fəsl-i-gül tər qönçənin arayış əyyamı,⁴⁵⁰
Qoyarmı eşq şeyda bülbülü gülzardan keçsin?!

Kəçər nazü nəimi-cavidandan aşiqi-sadiq
Və lakin müşkül işdir ləzzəti-didardən keçsin.

Olur keçmək Bədəxşan lə'linin alafü əlfindən,
Çətindir aşiqə lə'li-ləbi-göftardən keçsin.

Mənim mehrabü qibləm taği-əbruyi-bütan olmuş,
Məzəllah ki, zahid qibleyi-əxyardən keçsin.

Olub Qumridən ötrü rişteyi-can gisuyi-canan,
Məgər candan keçib ol türreyi-tərrardən keçsin?!⁴⁵¹

Ağıl:⁴⁵²

Açdı dübarə dür-ci-dəhan əqli-nüktədən,
Çəkdi bu rəmzi rişteyi-nəzmə qılıb bəyan:

Sevda nədir başında, bu sevdadən əl götür!
Eşqi-məcəzū söhbəti-bicadən əl götür!
Aldanma xubruylərin xəttü xalına,
Çəşmi-xumarü nərgisi-şəhladən əl götür!
Öz rəngi tək siyah qılar ruzigaruvı,⁴⁵³
Tərrar türre, zülfi-çəlipadən əl götür.
Əbrukəmanların dəmi-tizindən et həzər,
Yox e'tibarı lö'bəti-dünyadən⁴⁵⁴ əl götür!

Aşıqlərin həmişə qara bağı qan olur,
 Zahid,⁴⁵⁵ fəribi-şuxi-dilaradan əl götür!
 Minayi-eşq edər səni leylü nəhar məst,
 Ol hüşyar, gərdəni-minadən əl götür!
 Az qaldı qamətin xəmə ola, ömr qurtara,
 Bir ibrət⁴⁵⁶ eylə, qaməti-rən'adən əl götür!
 Keçdi cavanlıq aləmi, göz nurdən düşüb,
 Nəzzareyi-rüxi-güli-həmradən əl götür!
 Cami-məhəbbəti-ruxi-dildari qılma nuş,
 Çox naküvar meydi, bu səhbadən əl götür!
 Qövqası çox, vəfaları yox mahrulərin,
 Vardır nədaməti, belə qövqadən əl götür!
 Pabənd olma xubrüyələrin zülf damına,
 Gisuyi-müşki-cə'di-səmənsadən əl götür!
 Eşqi-bütən ürəklərə hər ləhzə qan qoyar,
 Dəryayi-qandı, girmə, o dəryadən əl götür!
 Cadu gözü çəkib salu təsxirə dilbərin,
 Çox fitnədir, bu fitneyi-üzmadən əl götür!
 Döndər inani-təb'ini bir ayrı gülşənə,
 Qumri, bu pürməlal təməşadən əl götür!⁴⁵⁷

Təb' yaxud eşq:

Tutıyyi-təb' dür-ci-dəhan açdı bihicab,
 Sultani-əqlə verdi bu ünvan ilə cəvab:

Heç gülüstan bu lətafətdə dilara olmaz,
 Arizi yar kimi laleyi-həmra olmaz.
 Hansı sərvin boyu var qaməti-dildar kimi,
 Rövzeyi-bağı-cinanda belə tuba olmaz.
 Baxaram kakili-müşkini dilaramlərə,
 Misli heç müşki-təri-cənnəti mə'va olmaz.
 Ruxi-xubani-cahan bərq vurur ayinə tək,
 Bu nəzakətdə heç ayinə müsəffə olmaz.
 Nə əcəb nəqş edib ustadi-əzəl təsvirin,
 Əhsənüllah ki, belə surəti-ziba olmaz.
 Gər təbəssüm edələr, gövhəri-dəndan görünür,
 Pərtövi mehri-dirəxşanda hüveyda olmaz.
 Guşeyi-çəşm ilə üşşaqə nigah eyləməyi,
 O baxışda deyəsən ahuyi-səhra olmaz.
 Ləbi-gülbərgləri rəşk verir yaquta,
 Lə'li canan kimi yaqut mücəlla olmaz.
 Görsənir lə'li-ləbində onların abi-həyat,
 Ola min çəşməyi-kövsər, ona həmta olmaz.
 Bəxt olur qismət olan cür'əsi hər aşıqə kim,⁴⁵⁸

Dəxi kövsər suyuna meylü təmənna olmaz.
Əl çəkən daməni-məhbubi-mələksima'dən
Olsa hər kimsə, olur, Qumriyi-şeyda⁴⁵⁹ olmaz.

Ağıl:

Tövsəni-əql girib cür'ət ilə meydana,
Gəldi göftari-nəsihətlə əcəb cövlənə:

Ey könül, eşqi-məcaz əhli səbükbar olmaz,
Ayılıb nə'seyi-meydən, dəxi hüşyar olmaz.
Şuxü rən'ayi-cəfaculərə bel bağlamayın –
Kim, gözəllərdə sözü doğru vəfadar olmaz.⁴⁶⁰

Gözəllərin vəfasız və e'tibarsız olmağına işarə etdikdən sonra ağıl şairin dili ilə yenə başlayır onların afətyetirici üzvlərini bir-bir zikr etməyə və hər birisinin fitnəvü fəsadından şairi saqındırıb tənbehü tövsiyə eləyir, deyir: Özünü gözlə, ayıq və hüşyar ol, səni dami-zülf ilə bənd edib, çahi⁴⁶¹-zənəxdana salar və dəxi bu bəlalı quyudan kənara çıxmağa çarə bulmazsan. Kakilinin rayihəsi ilə könlün evini bir sayaq viran edər ki, dər-divardan bir əsər qalmaz. Fitnəcu gözləri cadu qurubdur. Hərgiz qafil gəzmə, həzər eylə, onlar kimi səhhar heç yerdə tapılmaz. Tiri-müjganları əbru yayından çıxıb, sinəni məcruh qılar, belə zalım və mahir ox atan ovçu görünməyib. Mahruların bivəfa və sitəmkar olmağını dübarə şair zikr edib deyir:

Qəti-ülfət elə, Qumri, bu pərirulərdən,
Bivəfalardı, bulardan sənə heç yar olmaz.⁴⁶²

Təb':

Həzari-təb'i-rəvan eşqdən olub dəmsaz,
Hüzuri⁴⁶³-əqldə qıldı bu mətləbi ağaz:

Könül həmişə həvayi-vüsali-yardədir,
Haçan müyəssər olur çeşmim intizardədir.
Çəkib zibəs ki, zimistan qəmin həzareyi-dil,
Qərarü səbr gedib, gözləri bahardədir.
Əgər açılsa gülüstanda min güli-əlvan,
Və leyk meyli-dilim türfə lələzardədir.
Deyəllər mayil olur rəngi-sürxə divanə,
Cünuni-eşqə mü meylin güli-üzardədir.
Səfayi-meydə nə var, ya nədir şərabi-təhur,

Tamami-ləzzəti-dünya löbi-nigardədir.
Meyi-məhəbbətinin cür'əsini içən aşıq
Ayılmayıbdı yenə indi də xummardədir.
Çəkibdi türreyi-mişkin üzari-yarə niqab,
Deyillə gün tutulub, aləm iztirabdədir⁴⁶⁴.

Qumriyi-şikəstəxatir eşqin fəzilətini bu minval daha neçə-neçə
mövzun kəlamlarda rişteyi-nəzmə çəkib, ağılın gözəl və ibrətamiz nəsi-
hətlərini qəbul etməkdən onu uzaq və kənar eləyir.

Ağıl eşqə deyir:

Səhl sanma, eşqi-xubani-cahan düşvardır,
Zahirən gül, batinən amma sərəsər xardır...
Eşq bir pünhan mərzədi aşıqi zar öldürür,
Bəlkə ölməkdən bətər ta ömrə var bimardır.
Rahət olmaz, canı hərgiz qüssədən olmaz xilas,
Fikrü zikri yar ilən ta sübhə dək bidardır.
Ya cünuni eşq olur, məcnun sifət səhranəvərd,
Ya budur Mənsur tək axır məqamı dardır.
Gər vəfasına inansa bivəfa məhrulərin.
Filhəqiqə Qumriyi-şirinzəban biardır⁴⁶⁵.

Eşq cavabında deyir:

Gisuyi-mişki-dilbəri dünyaya vermərəm,
Həm tari-zülfünü şəbi-yeldayəyə vermərəm.
Bir cilveyi-cəlalə-cəmalə-cəmilini
Çərx üzrə bədri-kamil olan ayə vermərəm.
Həngami-sübh rayiheyi-ətəri-kakilin
Hərgiz nəsimi-cənnəti mə'vayə vermərəm.
Hər bir nəfəsdə nəkhəti-dürri-dəhanını
Əhyayi-mövt edən dəmi-İsayə vermərəm.
Gülbərgi-ləblərində olan şəhdü şəkkəri
Min hovzi-abi-kövsəri-üqbayə vermərəm.
Naz ilə sərv qamətinin bir xuramını,
Haşa xurami-nəxleyi-tubayə vermərəm.
Məftuh edəndə simi-müsəffayi-sinəsin,
Musadə görsənən yədi-beyzayə vermərəm.
Dürri-dəhan içində o dəndani-dürri
Min kənizi-dürü lö'löyi-lalayə vermərəm.
Mehri-müniri-səfheyi-ruxsarü arizin
Yüz afitabi-çərx-i-miüəllayə vermərəm.
Müjgan oxilə sinəmi sevdəyə qoymuşam,
Kimdir deyə cahanı bu sevdəyə vermərəm.

Başdan məhaldır çıxı şövqi-liqayı-yar,
Heç qəlbimi bir ayrı təmənnayə vermərəm.
Nəşh, mələmət eyləmə Qumrini eşq üçün,
Hərgiz qulaq bu söhbəti-bicayə vermərəm⁴⁶⁶.

* * *

Kənzi-nəsayihin açıban əqli-tacdar,
Çəkdi bəyan rıftəsinə dürri-şahvar:

Ey dil, vəfası yoxdu dilara gözəllərin,
Cövrü cəfası çoxdu bu rən'a gözəllərin.
Yüz nazü qəmzə ilə can almaqdır adəti,
Ahu baxışlı gözələri şəhla gözəllərin.
Hər tarı bir kəmənd kimi xəlqi bənd edər,
Dami bəlayə zülfi mütərra gözəllərin.
Tavus tək bəzər özünü, xəlqi aldadar,
Çün fikrü zikri məkrdi qət'a gözəllərin.
Bir dəfə güldürər səni, min dəfə ağladar,
Şə'nində gəlməyibdi təvəlla gözəllərin.
Çox imtahan edibdi kəma-keyf haqqına,
Arifdi çünki, Qumriyi-şeyda gözəllərin.

* * *

Verdi cavab əqlə yenə təb'i-pürhünər:
Qılmaz mənə bu növ' nəsihətlərin əsər.

Çıxmaz başımdan eşq ilə sevdası dilbərin,
Könlümdə var həmişə təmənnası dilbərin,
Nuş etmişəm şərabi-məhəbbət ələstdə,
Getməz ölüncə nə şeyi-səhbəsə dilbərin.
Vaiz, mələmət etmə məni, həq mənimlədir,
Gəl bax,⁴⁶⁷ bu mən, bu sən, bu, tamaşası dilbərin.
Cənnətdə hər nə vardı, sən, qoy mənim ola
Bir kəlmə söhbəti-fərəhəfzəsi dilbərin.
Yox özgə məşqi vəsl-i-ruxi-yardən səva,
Qumri olubdur aşiqi-şeydası dilbərin⁴⁶⁸.

* * *

Qıldı dür fəşahəti əqli-köhən nisar,
Ərz etdi pır təb'ə ki, ey mərdi-hüşyar,

Cana məhəbbət ələmi pürinqilab olur,
Əhli-məhəbbətin işi daim əzab olur.
Aramü taqəti kəsilir əhli-nəş'ənin,
Bisəbrü bitəhəmmülü büxürdü xəb olur.
Əncüm sayar sabaha kimi aşiqin gözü,

Hicranda hər gecə ona yövmül-hesab olur.
 Bir tarmuy ilən dağıdar can binasını,
 Ol kakilin⁴⁶⁹ ki, riştəsi pürpiçü tab olur.
 Əhli-günahə nari-cəhənnəm verir əzab,
 Üşşaqi dilkebab eləyən lə'li nab olur.
 Ruxsari-mahtəl'ətə baxmaq deyil rəva,
 Çox baxsa aftabə əgər göz, xərab olur.
 Abi-həyat tək görünür vəsli-məhvəşan,
 Təhqiqi-nəfsül-əmrədə baxsan sərab olur.
 Vermə könül o taifeyi-bədməzəcə kim,
 Kirdari nazü kəlmeyi-nitqi itab olur.
 Bir nuş versə qəlbüvə yüz nişi-qəm urar,
 Cövrü cəfası aşıqinə bihesab olur.
 Yoxdu kitabı-məzhəbi kafir gözəllərin,
 Kafir bulardan əslde əhli-kitab olur.
 Aldanma hüsni-surətə, bu xudfüruşlər
 Surətdə bülbül olsa da, batin qürab olur.
 Zahirdə Müştəridir, əgər batinən Zühəl,
 Axır Zühəldən aləm ara ictimab olur.
 Bu növ'dür vəfalarının istiqaməti,
 Guya ki, filməsəl, su üzündə hübab olur.
 Qət'en əqidəsində bu zalimlərin yəqin
 Aşıqlərə cəfa eləmək çox savab olur.
 Qumri, bu qövlə mö'tərif ol, qılma e'tiraz,
 Bəsdir dəxi, nə qədər sualü cavab olar?!

* * *

Meydani ehticacdə çün təb'i-sərfəraz
 Rəxşi-fəsaht üstə minib oldu yekketaz.

Yetməz kəmalə canda əgər cövhər olmasa,
 Bizzat əsli-cövhəri-canpərvər olmasa.
 İnsan ilən bəhayim içində nə fərq var,
 Başda həvayi-vəsli-ruxi-dilbər olmasa?!⁴⁷⁰
 Olmaz nəvayi-bülbüli-şeyda fərəhfəza,
 Gər sinəsində şövqi-güli-əhmər olmasa.
 Harda qəbuli-məhzəri-əhli-kamal olur,
 Hər kim kitabı-eşqdə sərdəftər olmasa.
 Heç nəfs sahibi təpa bilməz⁴⁷¹ həqiqəti,
 Ta yari-gül'üzər ilə həmsağər olmasa.
 Nəzmin qəzaləsin edə bilməz şikarü seyd,
 Şahini-fikr uçmaq üçün şəhpər olmasa.
 Düşməz fūruqi aləmə kanuni-sinədə
 Eşq atəşilə şö'lələnilib əxgər olmasa.
 Atmaz kənarə dürrünü dərya min il, əgər
 Ta gəlməyib təlatümə şurü şər olmasa.

Cami-məhəbbəti-ruxi-canani-nuş edən
Bak eyləmöz, nəsibi meyi-kövsər olmasa.
Qabil deyil o kimsə ki, dövrü-zəmanədə
Tumari-eşq məşqi ona əzbər olmasa.⁴⁷²
Olmaz çəməndə Qumriyi-şuridə nəğməsaz,
Mənzuri sərvqaməti-siminbər olmasa.

Tutuyi-nəfsi-natiqə oldu göhərfişan
Sərgəştə təb'ə verdi əcəb gülstan nişan.⁴⁷³

“Kənzül məsaib”də ağıl ilə təb’in bu qisim mükəlimövü mücadilələ-rindən sonra şair kitabın səbəbi-təlifü tənzihi barəsində bir-iki mövzun qəsidələr inşa qılıb, gülüstani-Kərbəlaya nəzər yetirib və onda ənvə’i-çiçəkləri və əqsami-nəbatatü şükufələri və quşları pərişanhal, giryənü nalan görür və hər birisi zəbani-hal ilə Kərbəla müsibətini zikr qılır:

Gəhi nəzarə qılar həsrət ilə reyhanə,
Onu şəbih tutar xətti-ənbərəfşanə.
Kəməli-hüzn ilə nalandı binəva Məhzun,
Qılıbdı arizini əşki-xun ilə gülgun.
Baxanda sünbülə əfğan edər bəsövti-cəli,
Düşər xəyalına gisuyi-müşkbari-Əli.
Fəna fəğanə gəlib qönçə gül budağında,
Həmişə suzişi-pünhanı var dodağında.
Baxıb⁴⁷⁴ o qönçə gülə Qasimi salır yadə –
Ki, türfə yas tutubdu ərusi-damadə.
Bahari-təziyədə bağlayıb əcəb divan,
Salıbdı səhni-gülüstane nəzm ilə tufan⁴⁷⁵.

Bu minval bənəfşə, qərənfil, güli-novruz, güli-cəfəri, güli-sabahi-Süleymani, lalə, süsən, reyhan hər birisi hali pəjmürdələri ilə özlərini şühədayi-Kərbəlaya oxşadıb naləvü fəryad edirlər. Bənəfşə gərdənini kəc görəndə badili-zar Səkinəni gətirib xatirinə qan ağlar. Bu büsatü övza’i gördükdə Qumri dərin fikrə gedib, özünü bu məclisi-vəfaya və bu gülşəni-pürsəfaya daxil etməyə layiq görmür və Kərbəla gülşəninin bülbüllərini bir-bir zikr edib özünü onların müqabilində bir aciz və həqiri-bibəzaət şair hesab edir. Neynəva gülüstənin bülbülləri isə bu əşxasi-möhtərəmdən ibarətdir ki, hər biri faciəyi-Kərbəlanı və dastani-pürməlali-seyyidi-şühədanı nəsrən və nəzmən təhrir qılıblar: Müqbil, Mirfəttah, Məhzun, Ağabağır, Cövhəri, Dəxil, Xaki, Sərbaz və qeyriləri. Bu zəvati-giramın hər birinin ismi-şəriflərini Qumri kamali-ədəbü ehtiram ilə bu sayaq zikr qılır:

Görüb bu məclisi bir dəm xəmuş oldu məqal,⁴⁷⁶
 Dedim: – Bu gülşənə girməkliyimdir əmri-məhal.
 Nə abru ilə gülzarə eyləyim pərvaz,
 Gəlib fəğanə, qılım nalə dəmbədəm ağaz.
 Nə cür'ət ilə təkəllüm qılım məni-nalan,
 Olum riyazi-qəmi-Kərbəladə rətbi-lisan.
 Nə növ' cilvələnim⁴⁷⁷ Möhtəşəm qabağında,
 Çəkim sədayi-məhəbbət Hüseyn fəraqında.
 Nə növ' daxil olum məclisi-Süleymanə,
 Deyil gədalərə layiq rəvaqi-şahanə.
 Hanı o rütbə ki, bəzmi-Vüsələ qabil olum,
 Fənavü Bidil ilən Müqbilə müqabil olum.
 Nə qabiliyyət ilən həməzban olum Mirə,
 Nə qism ilən gətirim dürri-nəzmi təsvirə.
 Nəcə bərabər olum dilşikəstə Məhzunə,
 Kəlamı göz yaşını döndəribdi Ceyhunə.
 Olum nə növ' ilə həmdəstan Bağır ilən,
 Əza məcalisini doldurub cəvahir ilən.
 Nəcə əkim bu gülüstanda nəzm güllərini,
 Çəkibdi Cövhəriyi-xoşkəlam cövhərini.
 Hanı o feyz meyi-eşqdən olum məxmur,
 İçim Dəxil ilə bir camdən şərabi-təhur.
 Nəcə müqabili-Xaki olum bu dəm məni-zar,
 Cəvahirati-qəzəl eyləyib bu qəmdə nisar.
 Nə qüdrətim var olam həmtəranə Sərbazə,
 O qədr tutiyi-təbimdə yoxdur əndazə.⁴⁷⁸

Qumriyi-dilxəstə dübarə fikrə gedib belə böyük şairlərin müqabilində özünü zəifü aciz götürsə də və lakin günahü təqsirinin çoxluğundan nələc qalıb, özünü yenə bargahi-Süleymana və yə'ni Kərbəla şahı İmam Hüseynə daxil salır və ona növhəgər olub, ol vəfa kanından səyyiatı üçün əfv tələb edir:

Dübarə fikr elədim bəs ki, çox günahkarəm,
 Bu gülüstanda fəğan eyləməkdə naçarəm.
 Çəkəllə hər biri bir nalə gül fəraqında,
 Gərək fəğanə gəlirim mən də sərvin ayağında.
 Müdam Qumriyi-dilxəstə tək batım yasə
 Və leyk nalə qılım sərvqədd Abbasə.
 Hüseynə növhəgər olmaq əcəb şərəfətdir,
 Əgər qəbul eləsə, çox böyük səadətdir.
 Vəli qovulmayıb hiç kəs bu babi-rəhmətdən,
 Əgər qovulsə, uzaqdır yəqin mürüvvətdən.
 Nəcə qovar qapısından, edər məni məhrum,
 Veribdi ümmət üçün baş o sərveri-məzlum.

Necə qovar qarıdan nökrini bir mövla
Kəsəndə Şimr başın ümmətə edərdi dua.
Əməl yoxumdu, günahımdı çox, üzüm qarə,
Deyillə düşsə olur pak it nəməkzarə.
Gətirmişəm məni-miskin bu dudmanə pənah,
Yəqin günahımı məhşərdə əfv edər Allah⁴⁷⁹.

Bundan sonra Azərbaycana təvəccöh edib, şüərayi-fəşahət və bələğətşüəra onlardan kamalü-əczü inkisar ilə təvəqqə eləyir ki, onun kələmında və şiveyi-nəzmü lisanında müşahidə olunan eybü rəkakətə mültəfü eybcu olmayıb, xətəlarına əfv qələmini çəksinlər:

Təvəqqöüm budur, ey sahibani-əqlü şüür,
Hüseyn xatirinə siz tutun məni mə'zur!
Əgərçi şiveyi-nəzmimdə olmuş olsa xilaf,⁴⁸⁰
Kərəm yüzilə kəmal əhli eylesinlə məaf.
Gəlir təkəllümə hər kəs bəqədri-qüvveyi-xiş –
Ki, bərgi səbzdir aləmdə tövhəyi-dərviş.
Olanda Yusifi-Misrin furuş bazarı,
Kələfə ilə gələn həm olub xəridarı.
Gətirsə pəyi-mələx mur əgər zəlilanə,
Hədiyyə xoş görünür həzrəti-Süleymanə.
Nə qədr olsa kələmım külüftü naməqbul,
Olur hüzuri-Süleymani-Kərbəladə qəbul.

* * *

Həzar şükr sərəfrazi-nəş'ətəyn oldum,
Qulami-hələqbəkuşi-dəri-Hüseyn oldum.
Həzar şükr yetişdim müradə aləmdə,
Həmişə növhəgər oldum bu bəzmi-matəmdə⁴⁸¹.
Həzar şükr bu fəxr ilə ta dəmi-məhşər
Deyirlər adıma məddahi-ali-peyğəmbər.
Həzar şükr ki, tək'i-rəvan qılıb imdad,
Riyazi-qəmdə nəvaxanlıq eylədim bünyad.
Bu gülşəni-qəmdə Qumri kimin qılıb pərvaz,
Edim təəzzül "Kənzül məsaib"i ağaz⁴⁸².

Qumri xoşkəlam və süxənsənc bir şair olduğundan, əsərlərinin əksəri dəxi nəzmən yazılıbdır. "Kənzül-məsaib"nam əsərlərinin ibtidasında deyir: "Çün dürri-giranbəhayi-şe'ri-abdar füsəhayi-əbnayi-ruzigar və hərifani-süxənsənci-kamili-əyyar həzrətlərinin hüzurunda pürqiymət və alimiqdar hesab olunur, binaənəleyh bu kitab dəxi nəzmiyyətlə ilə əncam olundu və billahit-tövfiq və bihinəstəin"⁴⁸³.

Şe'rin mədhü tövsifində kitabın əvvəlinci səhifəsində yazılıbdır:

Şe'rdir qaimeyi-ərşdə bir kənzi-xəfa,
 Əsl müftahi o kənzindi lisanüş-şüəra.
 Nitiqi-şairdi, bilaşübhə, Məsiha nəfəsi,
 Çün dəmi-ruhi-qüdsdür hər iki ruhə səfa,
 Şe'ri insaf ilə hərgəh çəkələr bazarə,
 Dari-dünyadə tapılmaz ona heç vəch bəha.
 Şe'r bir dürrü-giranmayədir hər kəlməsinin
 Qiyməti olmaz, əgər külli-cibal olsa təla.
 Şe'r bir bəhrdi bətni-sədəfi dürrü-yetim,
 Ol sədəf dürrünə möhtacdı şah ilə gəda.
 Şe'rdir həddi-kəmalə yetirən mə'rifəti,
 Şe'rdir əncümə'narayı-mümüi-ürəfa.
 Şe'r bir çeşməyi-şirindi gəlir cənnətdən,
 Nuş edən cür'əsin ələmdə tapar nəhci-hüda.
 Nə rəvadır belə pürqiymət olan əş'arın
 Katibi eyləyə təhriri-hürufunda xəta.
 Çox müürvətdən uzaqdır düşə nədan əlinə,
 Edə kim şairə bir nöqtə xəfasında cəfa.
 Nazimi nadim edə, nəzmi sala rövneqdən,
 Verə təbirinə təğyir, məlasinə bəla.
 Qumriya, nəzm ilə, qəm çəkmə, kəlamındı zərif,
 Olur, əlbəttə, qəbuli-ürəfavü üqəla.

Və yenə şe'r və nəzmin vəsfində inşad qıldığı bir qəsideyi-bəlağət-sirişdə deyir:

Miftahi-kənzi eşqdi alati-şe'rdən,⁴⁸⁴
 Təhsil olur həmişə kəmalati-şe'rdən.
 Dünyayə bixəbər gəlibən bixəbər gedər
 Hər kimsə agəh⁴⁸⁵ olmasa halati-şe'rdən.
 Kafir təriqi-həqqi tutub səlbə-küfr edər,
 Gər görsə mö'cuzatü kərəmati şe'rdən.
 Huşü bəsirət əhlinə ayinə göstərir
 Bipərdə qüds gülşəni mir'ati-şe'rdən.
 Nəfis-nəfis olub bu təmənnadə nüktəsənc,⁴⁸⁶
 Artar səfayi-zəhn xəyalati-şe'rdən.
 Qoymaz qədəm o kimsə rikabi-fəsahtə,
 Ta etməsə şikar qəzalati-şe'rdən.
 Var cün rümuzi-əşqdə ayati-bəyinnat,⁴⁸⁷
 Çoxlar yetib səfayə hədayəti-şe'rdən.
 Bənnayi-ruzigar əgər min bina qoya,
 Bir beytə çatmaz əsli-büyutati-şe'rdən⁴⁸⁸.

İbtidayi-“Kənzül-məsaib”də dərc olunmuş saqinamələr dəxi Qumri-nin gözəl və fəsih kəlamlarından ədd olunur. Əvvəlinci saqinaməsində

saqi-yi-siminsaqa xitab edib, ondan kərəm və himmət tələb edib deyir: qədəhi həzrət Əlinin eşq bədəsi ilə ləbaləb edib, mənə ə'ta elə, ta ki, ol badeyi-gülfami-fərəhbəxşi-zülalü nuş qılıb, o mövlanı mədh etmək üçün şahinmisal zərrin bal açıb aləmi-baladə dövr etməyə pərvaz edim. Sonradan şair saqi-yə üz tutub, ona deyir ki, bu bəzmi-şahanəyə və məclisi ürfana şüərayi-əcəm, türk, Buxaranı gətir. Şairin öz lisanı ilə ifadə edəlim:

Sədəfi-nəzm təmamən yetirib dürri-yetim,
 Qiymətin bilməyə sərrafi-süxəndanı gətir!
 Bircə bu məclisə, ey saqi-yi-fərxündəcəmal,
 Şüərayi-əcəmi türkü Buxaranı gətir!
 Əvvəla eylə güzər məmləkəti-Şirvanə,
 Nəzmdə firqeyi-şairlərə Xaqanı gətir!
 Rə'yəti-təb'im olub hər tərəfə şəqqüşa,
 Bir dəm, ey təb'i-rəvan, başıma sevdanı gətir!
 Söylə Xaqaniyə, ey Çini-süxən xaqanı,
 Ərməğan əldə tutub nəzmi-dürəşanı, gətir!
 Ünsürü,⁴⁸⁹ aləmi-zülmatı-ənasirdə göz aç
 Vadiyi-eyməmə gəl, nuri-təcəllanı gətir!
 Qıl xəbərdir Nəvai kimi sahibhünəri,
 De: tamaşayə tamam əfsəhi-Turanı gətir.
 Ənvəri, neyyəri-əzəm kimi nəzmindi münir,
 Dür nisar eyləməyə əqdi-Sürəyyanı gətir!
 Cami Vəhdətdən içən Cami-yi-Cəmcəhə deyin,
 Açıban dürci-fəsaḥət, dürü mərcanı gətir.
 Sə'diya, ism sənin, taleyi-məs'ud mənim,
 Bərgi-bibardi "Bustan"ü "Gülüstān"ı gətir!
 Ey olan Hafizi-kənzi-şəhvari qəzəl,
 Yarı mə'suqə nədir, huriyü qılmanı gətir.
 Ey Nizami, demə çox Xosrov ilə Şirindən,
 İstəsən təxti-büsat üstə Süleymanı gətir.
 Ar ola qüvveyi-idrakına,⁴⁹⁰ Ey Qaani,
 Sən də gəl öz dediyin hərzəvü hədyanı gətir.
 Çox da fəxr eyləmə öz nəzminə, ey Firdovsi,
 Sevəsən söz yerinə lə'li-Bədəxşanı gətir!⁴⁹¹

Qumrinin Firdovsi ilə müqabilə etməsi:

Gəl, şücaətlə gərək hər ikimiz cəngahə,
 Mərzəi-cəngə qədəm qoymağa meydanı gətir!
 Dörd ağac xari-müğilan yetirən büt'ə mənim,
 Sən müqabilədə durub⁴⁹² sahəti-qəbranı* gətir!

* Qəbr a – yer, ruyi-zəmin mə'nasındadır

Qabiliyyətə hanı qəbrada müqabil durasan,⁴⁹³
 Gər qələt eyləməsəm, ərşi-müəllanı gətir!
 Mən açılıb rəzmdə bir qanlı ələm şəqqəsini,
 Ələmi-Gavə nədir, mehri-dirəxşanı gətir!
 Vardı bir müşk mənim saf suyum ma'i-Fərat.
 Rudi-Ceyhun demə, keç qülzümü Ümmanı gətir!
 Mən Üqab adlı səmənd üstə qoyum zivərü zin,
 Sən də öz Rəxşin ilə ərsədə cövlanı gətir.
 Zülfüqar adlı qılınc mən çəkərdəm də'vadə,
 Gavi-sər gürz ilə sən puri-Nərimanı gətir!
 Məndə bir sinəsi dörd min yaralı köynək var,
 Sən Təhəmtən geyinən cövşənü xəftanı gətir!
 Bəsdə bir qan ilə əlvan olan əmmamə mənə,
 Sən gedib məğfəri-fuladi-mütəllanı gətir!
 Ləşkərim yetmiş iki təşnə dilavərdi mənim,
 Sən özün cəm'i qılıb ləşkəri-İrani gətir!
 Arizu eyləmə hər beytinə dinari-təla,
 Mən kimi beytinə bir cənnəti rizvanı gətir!
 Heyf zəhmət⁴⁹⁴ çəkibən bağlamısən "Şahnamə",
 Onda vəsf eylədiyin Rüstəmi-dastanı gətir!
 Kimdi Rüstəm, nə Fəramərz, nə Söhrab, nə Giv,
 Bəlkə İskəndər ilə Bəhmənü Daranı gətir.
 Nədir İskəndəri Dara, nə səlätini-Kəyan,
 Turi-Sinayə gedib həzrəti-Musanı gətir!
 Ya gözib səfheyi-dünyada dolan, eylə sorraq,
 Misirdən xətti ilə Yusifi-Kə'nanı gətir!
 Harda var səndə mənim tək şərəfi cahü cəlal,
 Şiveyi-nəzmdə girəm yədi-beyzanı gətir!
 Rəhbərindir iki dünyada Hüseyin ibni-Əli,
 Gər varın olsa sənənin də belə mövlanı gətir!
 Həşrdə cami-bülür əldə tutub şiri-xuda,
 Buyurar təşnədi çox Qumriyi-nalanı gətir!⁴⁹⁵

Qumrinin bu saqınamələri bir-birindən mövzun və müsəlsəldir. Təməmisini burada zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Səkkizinci saqınaməsinə də şair Kərbəla müsibətinə şüru edib deyir:

Piyalə ver mənə, saqi, ələm həvası gəlir,
 Yavaş-yavaş gözümün dürri-pürbəhası gəlir⁴⁹⁶.

Altıncı və yeddinci saqınamənin arasında şair mətləbdən kənara çıxıb, Kərbəla müsibətinə dair əhvalat yazan şairləri mədh və bundan qeyrələrini bir növ zəmm qılıb, keçir riyakar və əhli-təzvir ruhanilərə və onların eyb və qüsurlarını bu sayaq göstərir:

Tayiri-tizi-xəyalım çıxdı mətləbdən kənar,
 Yazmağa nuki-qələm bir özgə ünvan axtarır.
 Dami-təzvir əhlinin sövmü səlätindən həzər,
 “Nə’bdü iyyak”də⁴⁹⁷ xud məhz küfran axtarır.
 Günbədi-pürməkdir əmmameyi-əhli-riya,
 Hər müdəvvər piçü tabı dinə talan axtarır.
 Rişeyi-təhtül-hənəkdən, ey müsəlmanlar,⁴⁹⁸ haray,
 Bir yaman əfi ilandır, qətlə insan axtarır.
 Sübhəyi-səddanə ilən çubi-badami əsa,
 Biəməl alim əlində nəf’yi-iman axtarır.
 Ağ libasü ağ ridanın daməni evlər yıxar,
 Etməyə mə’mureyi-imanı viran axtarır.
 Xırqeyi-salusi-zahid hiyləsindən əl-aman,
 Dəmbədəm hər tarı yüz min məkri-pünhan axtarır.
 Can fəda elm əhlinin dinpərvəri dindarına,
 Fikrü zikri müttəsil ayati-Qur’an axtarır.
 Onların əmmaməsi həmduşı-taqi-ərşdir,
 Çün olar bir firqədir, tövfiqi-sübhan axtarır.
 Axtarır afaqdə hər aşiq öz mə’suqəsin,
 Qumriyi-bəzmi-əza şahı-şəhidan axtarır⁴⁹⁹.

Qumrinin biəməl və mühil üləmaların zəmmində yazdığı bu kəlam xeyli nazik və ədibanə əsərlərdən biri hesab oluna bilər. Burada iste’mal olunan “günbədi-pürməkdir əmmameyi-əhli riya” kimi bə’zi istiarət və işarələr ancaq müqtədir və kamil şairin qüvvəsindən xaric olan kəlamlardır.

Kəlamın cümləsindən mə’lum olur ki, Mirzə Məhəmməd Tağı Qumri həqiqətdə bir bəliği-şirinzəban və sahibi-təb’i-mövzun şair imiş. Səhih qövlə görə, ol cənab təb’i-səlimdən başqa qeyrəti-milliyəsi ilə müasiri beynində iştihar bulmuş ziyadə cür’ətli və himmətli və sahibmənsəb və hükkam hüzurunda məruf və ictimai-nasdə Dərbənd əhlinin ehtiyacını bildirən və ərzi-halü dərdi-dilini ərseyi-zühurə gətirən dilavərü mütəkəlim və mütəəssibü millətpərəst bir vücud idi.

Ziyadə dindar və çəkəri-əhli-beyti-rəsul olduğuna binaən, qədimdən Dərbənddə şəbih əsası mütədavil ikən ol cənab dəxi şəbih büsatına rağib və mayil olub, hər sənə mübaliğ pullar sərf edib, şəbihə dair mükalimatı-cə’didə tərtib edərmiş.

Ol mərhumun xəsayisi-qəribəsindən biri də bu imiş ki, xəlayiqi-sübhan ona iki çeşmi-giryən manəndi-əbri-neysan ə’ta buyurmuşdu ki, hər vaxt nəzmi-müsibət qıldıqda xütuti-övraq gözlərinin yaşından pozu-lub, dübarə onları təhrir edərdi. Necə ki, bu barədə şair deyibdir:

Çeşme-geryan çeşmeye-feyze-xodast⁵⁰⁰.

Və yenə axırıncı saqınaməsində buyurubdur:

Bu sirri bilməyirəm şur göz yaşında nə var,
Axanda lö'löyi-şəhvar tək cilası gəlir⁵⁰¹.

“Kənzül-məsaib”dən səva Qumrinin əş’ari-nəfisə və əbyati-mütə-fərriqəsi çoxdur. “Kənzül-məsaib”ə əlli sinnində olduqda yenə bir neçə yüz əhvalat üsərayi-Kərbəladan mülhəq qılıb, onu “Külliyat” ismi ilə mövsum etmişdir.

Mərhumun zükur övladlarından Mirzə Mehdi və Mirzə Cəfər üçün qəzzayi-rəbbanidən bir hadisəyi-üzmə üz verib, nizami-səltənətə görə hükkami-divani-ədlisə hər ikisini müqəssir bilib, iki il müddəti Dərbənddə məhbus saxlayıb, sonra Sibirə İrkut quberniyasına rəvan etdirmişdi. Mərhum Qumri bu yolda – öz oğlanlarının xilasını üçün çox zəhmətlər çəkib və çox pullar sərf edib, hər bir tərəfə səfər qılıb, gahi Tiflisə, gahi Peterburqa və gahi Tehrana. Amma heç bir tərəfdən dərzi-dilinə çarə tapmayıbdır. Bununla belə Qumri öz ənduhü məlalı və pərişan halını öz ürəyində gizlin saxlayıb, əğyarü bədxah nəzərində və təslimi-rizadə sabitqədəm olub, qeyrət və himmətinə əsla qüsur yetirməyibdir və sabiqi adətinə görə nəzmü təlif’ə məşğul ikən:

Şod ze səhraye-ədəm bade-əcəl yekdəm kənar,
Nagəhan rəft an qole-rən’a ze dəste-ruzeqar.
Bəst əz in dare-fəna rəhl eqamət, bər bəqa,
Yek hezaro si sədo noh miqozəşt əz salha⁵⁰².

– nazimi-mərhum hicrətin 1309-cu⁵⁰³ tarixində yetmiş beşinci sinnə yetdikdə dari-üqbaya rehlət buyurdu. Məşhur qövlə görə, Qumrinin on dörd cüz nəzmi-qəsaidi-ərəbiyü, farsiyü, turki və ibrətnaməvü nəsihətnaməvü dübeyt və sair əsərləri qalıbdır. Onlardan əksəri təb’ olunmayıbdır. Məcmueyi-mənzumədə⁵⁰⁴ əbnayi-zəmanəyə yazdığı ibrətnamələrindən birisidir:

Axtar siyab qiymətin, ey dust, urdən
Dərk et həyat nəş’əsin əhli-qüburdən.
Nə’mət əlində qədrini bil, sora tapmasan,
Biqədr tutma əldə olanda vüfurdən.
Qəlp etmə lövhi-qəlbini, ey qəlb sahibi,
Xilqətdə saf xəlq olunubdur bülurdən.
Ey bixəbər, nə eşqdəsən ya nə məşqdə,
Əsla gözün ayağımı görməz qürurdən.
Bir qətrə nöqtədənədi vücudun, nə kibrdir,

Fəxr istəməz, yaranmamısan sən ki, nurdən.
Rahət yol üstə yuxlamısan bixəbər yatıb,
Bangı-cərəs cahanı tutub hər sünurdən.
Bir vaxt olur gəlir mələkül-mövt dur gedək,
Verməz aman əgər keçəsən min kürurdən.*
Əl boş, üzün qara, qalacaq mal özgəyə,
Şərməndə kirdigari-əfvüvvü qəfurdən⁵⁰⁵.

Müəllifi-qüfranpənahnın fərzəndlərindən Mirzə Əliabbas “Riyazi” təxəllüs atasının natamam olan məcmueyi-mənzuməsində bir süls nəzmən öz qüvvəyi-təbiyyəsi ilə izafə qılıb itmamə yetiribdir və “Kənzül-maarif” ismi ilə təsmiyə qılıbdır. Əlan ol məcmuənin təb’ü intişarına hazırlaşır.

Cənab Mirzə Abbas hər bir barədə atasının qaimməqamı olub, o natamam qoyduğu işləri və fikirləri yerinə yetirməkdədir:

Qəm deyil gər danəni məhv etsə dövrü-ruzigar,
Çün nihali-barvər qalmışdır ondan yadigar.

Mirzə Məhəmməd Tağı Qumrinin mədhində mərhum Molla Feyzulla “Feyzi” təxəllüs bir neçə rübaiyyat deyibdir. Onlardan bir-ikisi burada təhrir olundu:

Ə’la ya əyyühəl-Qumri, bəyanın mayeyi-behcət,
Yazıbdır lövhi-sinəndə qələm əsrari-pürhikmət.
Dəmi-ruhül qüdüsdür bu və ya sehri-mühəlləldir,
Əgər xəsmın ola münkir bu höccət əldədir höccət.

Əcəb nəzmi-dilkəş, əcəb xoş kəlam,
Kəlimi-zaman ver Məsifə pəyam,
Deyin Qumriyə bəzmi-firdovs ara:
Kəlamül-imami, imamül-kəlam.

Filhəqiqə Qumrinin çox rəvan və mövzun təb’i varmış. Buna şəhadət verən onun əş’ari-abdarı [və] xoşgüvarıdır. Heyfa ki, Qumri qüvvəyi-şəriyyəsinə ancaq bir yolda – yə’ni müsibət yazmaqda sərf edib, özgə qisim asar qoymayıbdır ki, şayani-diqqət ola. Əlbəttə, buna səbəb onun pişrovları və müasirinin, xüsusən Dərbənd əhlinin müsibətnaməni hər qisim əş’arü kəlama tərcih tutmaqları və xud şairin özünün əyyamitüfuliyyətdən şəbihkərdanlar və mərsiyəxanlar və növhəsazlar arasında nəşvü nüma tapması və ev tərbiyyəsi olubdur.

* Kürür – yarım milyona bərabər – *red.*

Mə'lumdur ki, beş-on sənə bundan əqdəm artıq hörmət və şöhrətdə olan ancaq İmam Hüseyin müsibətinə dair növhə və mərsiyə yazan şairlər idi ki, onların kəlamı məscidlərdə təkyələrdə oxunurdu və onlar öz kəlamlarını eşibid, xalqın tə'rifü tövsifi ilə sərəfraz olurdular və növhə yazmağa dəxi də artıq şövqmənd olub, bütün vaxtlarını və qüvveyi-şe'riyyələrini bu yolda sərf edirdilər. On beş-iyirmi sənə bundan əqdəm Şuşa qələdə əli qələm tutan kəmsavad uşaqlar dəxi növhə yazmağa məşğul olub, hər birisi öz düzdüyü şe'rə oxşayan kəlamları ilə iftixar edirdilər. Amma bu axır vaxtlarda növhə və mərsiyə mövsümü bir növ' keçib və solub. Təğazayi-zəmanəyə görə şairlərimiz indi də təzə məsləkdə və qeyri bir məzmununda şe'r yazırlar. Məzmunu məsləkin dəğşirilməsi ilə belə şairlərimiz şiveyi-lisanlarını da dəğşiriblər.

MİRZƏ HƏSƏN ƏFƏNDİ ƏLQƏDARI

Cənabi-fəzailməab sədrül-üləma Mirzə Həsən əfəndi ibn Əlhac Abdulla əfəndi Əlqədari “Məmnuni” təxəllüs əsrimizin ən məşhurərbabi-qələmi və ədibi və ən mö'təbər tarixnəvisi hesab olunur. Bu zati-həmidəxəsailin “Asari-Dağıstan” nam kitabında dərc olunmuş əxbarü rəvayətin cümləsi müsənnifin ziyadə mə'lumatlı, fəsih və kamil bir vücud olmasına dəlalət edir. Ülumi-mütəəvvəyə dəra olmaqdan maəda Mirzə Həsən əfəndinin təb'i-mövzun sahibi olmağı dəxi onun əş'ari-bərcüzidələrindən mə'lum olur.

“Asari-Dağıstan”ın 249-cu səhifəsində Əlqədari cənabları kəmalihəqarətlə özlərini Dağıstan üləmaları silkinə daxil qılıb, tərcümeyi-halına dair bir para mə'lumat verirlər və biz dəxi burada haman mə'xəzdən nəf'bərdar oluruq. Mirzə Həsən əfəndinin validi-əmcədi Dağıstanda Kürə nahiyəsində Əlqədar kəndinin sakini Əlhac Abdulla əfəndidir ki, üləmayi-mütəbəhhirin cümləsindən ədd olunur və öz kəndində xeyli müddət müdərrislik edibdir. Ol cənabın valideyi-möhtərəməsi Şeyx Məhəmməd əfəndi Əlyərağinin qızı Hafizədir. Mirzə Həsən cənabları təvəllüd edibdir Avar xanlığında Beyləqan adlı qəryədə camadiyülixirin 11-ci günündə hicrətin 1250-ci⁵⁰⁶ tarixində. Bu halda Beyləqan Zaqatala okruğuna daxildir, ziyadə məhsuldar və meyvəcat gətirən bir yerdir.

Mirzə Həsən əfəndinin təvəllüdüəndən sonra onun atası vətəninə qayıdıb, Əlqədarəda sakin olubdur və öz valideyninin təhti-nəzarətində nəşvü nüma tapıbdır. Haman qəryədə olan mədrəsədə on beş sinnə qədər üləmü fünuni-ərəbiyyəyi-mütədavilənin təhsilinə məşğul olubdur və həm də orada fars dilinin müəllimi olan ağdaşlı, Qaraxan kəndinin əhli Əsseyid Abdulla əfəndidən fars və türki lisanını layiqincə öyrənibdir və bir müddət dəxi Kürədən yuxarı Yarağ qəryəsində Əlhac İsmayıl əfəndinin hüzurunda qiraət edibdir və övqati-əxirədə Axtı qəryəsində müdərrislik edən əlqazi Mirzə Əli əfəndinin “Hey'ət” və “Hikmət” nüsxələrini oxuyubdur. Təhsildən fariq olub, tədrisə məşğul olduqda ol cənabı o zaman Kürədə xan olan general Əlhac Yusif xan hüzurlarına aparıb, altı sənəyə qədər onu öz yanında saxlayıbdır və bu əsnada onun şüğüli kitabət və tə'lim olubdur. Bədən Kürə nahiyəsində rus divanxanası açılənda bir müddət də burada əvvəlcə mühərrir və bə'dən divanbəyi xidmətində iqa-mət edibdir. Bundan sonra on iki ilə qədər dövləti-Rusiyyə canibindən cənubi Təbərsəranda nayiblik edibdir.

1294-cü⁵⁰⁷ sənədə Dağıstanda vüqaa gələn iğtişaşda müttəhim olan əşxasın cümləsindən haqq-nahaq Mirzə Həsən əfəndi də idrac olunub,

dövləti-Rusiyyə hökmü ilə Dağıstandan əhli əyalı ilə Rusiyaya, Tambovski quberniyaya göndərilibdir və dörd ilə qədər haman məkani-qürbətdə üsrət və pərişanhallıqda vətəni-əzizini sərf edibdir. Sonradan dövlət tərəfindən Dağıstana müraciət etməyə izn verilib və ol cənab əyalı əfali ilə Kürəyə qayıdıb, vətəni-əslisi olan Əlqədar qəryəsində sakin olubdur. Necə ki, yuxarıda zikr olundu, Rus dövləti ilə Osmanlı dövlətinin 1294-cü sənədə müharibəsi başlanan zamanı Dağıstanda böyük iğtişas və inqilab zühura gəldi və izhari-bəğyü xəyanət etdiklərindən ziyadə zərər və xəsərətə düçar oldular və vaxtın qarışıqlığına görə haqq-nahaq əyri doğrudan seçilmədi. Atalar sözü misdaqınca: “Quru oduna yaş da yandı”. Ol əsnada cənab Məmnuni Peterburqda imperaturi-əzəmin hüzurunda konvoyi-məxsusi xidmətində olan oğlu Əbumüslimə nəzmən təhriir qıldığı məktubdan bə’zi təfsilatı-vəqayə müstəfad olunur. O, məktubu bu sayaq başlayır:

Ey Əbamüslim, ey əzizi-pədər,
 Ey cigərguşeyi-sütudəsiyer,
 Ola ömrün tə’vili-səhhətdə,
 Yarın olsan cahanda bəxti-zəfər.
 Dəstgirin ola həmə övqat
 Şahi-lövlak, saqiyyi kövsər.
 Bə’d əzan ümdeyi-mətəlibimiz
 Olmağındır həmişə sə’dəxtər.
 Saniyən cüləsən əgər məndən,
 Həm bu ətrafdən sual, xəbər,
 Həmdilillah bu vaxtacan sağam,
 Əyzən əmamü ixvətü madər,
 Həmçininin sairi-əqaribimiz,
 Leyk bunda göründü çox işlər.
 Çərxi-cərdun edib bəəks mədar,
 Gərdişi düzlüyündən⁵⁰⁸ oldu bə’dər.
 Aşikar etdi sün’i-buqələmun
 Növbənöv nəqşi-müstənfər.
 Qırılıb rişteyi-qələdeyi-dəhr,
 Tutdu gövhər yerini möhreyi-xər.
 Oldu zahir fəsadi-səfki-dima’
 Gəldi misdaqı-şərri-qəmm-bəsər.
 Düşdü xaki-məzəllətə birdən,
 Neçə xürrəm gözən böyü əfsər.
 Yəni bu mərz-bumi-Dağıstan
 Olmuş ikən fəraqətə bəstər,
 Nəgəhan etdi əhli- səğri-Əkəg
 Bir qələt kim, cahana saldı şərər⁵⁰⁹.

Bundan sonra iğtişaş düşən dehatın və ədavət göstərən əfradın filcümlə adları zikr olunub və təcəüb burasıdır ki, ləzgilər də bu axır vaxtlarda erməni-müsəlman ədavətində müsəlman qardaşlar göstərən hərəkəti əf'ali-şənienə bürüz edib, bir-birlərinin canına, malına yağdı düşüblər, necə ki, şair deyir:

Qaçdı bu iğtişaşda Kürədən
Bakı şəhrinə alişan kəslər.
Qaldı əhli-Kürə sərəsimə,
Dedilər: xəlvət oldu bu dərələr.
Bildilər fürsəti qənimət ta,
Sandılar qarəti cahanda hünər.
Bir-birin kəsdi-basdı axırda,
Tikdilər ittifaq ilə sərvər⁵¹⁰.

Bundan sonra hər yerin əhli özlərinə min şərərətü xəyanət ilə böyük tə'yin edirlər və bu intixabda haqq və ədalətin üzünə nainsafılığın qara pərdələrini çəkirlər. Şair bu halı – Dağıstanın pərişan övza'ını görüb fər-yad edir:

Ahü vahəsərəta bu ölkələrin
Cümləsi etdilər əzim zərər.
Yox imiş heç birində bunların
Beş nəfər müstəqim əqlü nəzər.
Olmadı hiç yerdə asudə⁵¹¹
Kənd əhli, qudurdu oğrulər.
Götürüldü bulardan insanlıq,
Çoxusu döndü qurda, qəlbi həcər.
Sırqətü qarətə olub mayıl,
Az qalib bir-birin boğub yeyələr.
Füqərə çöllərə qaçıbdı tamam,
Qarışıb səsləri təbiü bəqər.
Qalmış idi yetim, dul övrət,
Soyuq altında bid tək titrər.
Kəsməyirdi yağış arasını nəf'
Verməyirdi olara zilli-şəcər.
Qayalar altı döndü qələlələrə,
Sanki hər bir mağara bir Xeybər⁵¹².

Burada şair müvəqqəti rəyasət edən kəslərin zülmü sitəmindən və naməşrü' əməllərindən filcümlə [...] bəyan edir. O əsnada Şimali və Şərqi Qafqazın hər yerlərinə şurişü vəlvələ düşür [...] və əhaliyi-şəhrü dehat böyük xəvfü əndişəyə düşür. Dağıstanın yavuqunda olanlar hərə bir canibə qaçırlar. Necə ki, şair deyir:

Düşdü Dərbəndü Qübbəyə nifrin,
Gəldi ha, gəldi ləzgi, eynə məfər?
Çox əkabir edib əyal ilə,
Hacıtərxana kəşti ilə səfər.
Çoxu həm ehtiyat edib oradan,
Saldı dəryada neçə gün ləngər.
Mən də Dərbəndə eylədim rehlət,
Əlqədardan edib burada həzər.
Gəldi xani⁵¹³-mükərrəmim oraya,
Həm neçə əhli-qəryeyi-digər.
Leyk gördük orada çox qiybət,
Danışib üstümüzdə hər əbtər.
Bu səbəbdən olunmuşuq məhbüs,
Ta ola sidqü kizb müstəhzər⁵¹⁴.

Bundan sonra Məmnuni Rusun qoşunu gəlib, ölkəni əmnü asayişə salmağından və əhli-fəsada tənbihi baxxast yerləşməyindən danışib, oğluna xitabən bu nəhv xətm-i-kəlam edir:

Ah, çoxdur burada əhvalat,
Var kitabətdə ehtiyat əksər.
Ancaq ümmidvarıq Allaha –
Ki, qıla lütfünü bizə rəhbər.
Çünki oldur müsəbbibül-əsbab,
Qüdrətilə dönər məhü xavər.
Onun əmirlədir təqəllübi-qəlb,
Əməli-rəfü nəsb, mənəsbü cər.
Ummarıq üstümüzdə eyləyə o,
Hükəmayi-üzami dilpərvər.
Ey oğul, ol həmişə nikəməl,
Olma heç vaxt maili-mümkər.
Eylə məktublarınla Məmnuni
Dəmbədəm şad, ey ziyayi-bəsər⁵¹⁵.

Cənab Məmnununin fərzəndi-dilpəsəndinə təhrir qıldığı bu məktubu onun mövzun və mö'təbər kəlamlarından birisidir. Mirzə Həsən əfəndinin beş-altı nəfər zükur övladı vardır ki, cümləsi pədəri-büzürgvarları getdiyi yol ilə zahib olub, elmü mə'rifət kəsbi ilə özlərinə şöhrət və hörmət qazanıblar. Onlardan böyüyü Mirzə Əhməd əfəndi məhkəməyi-qəryədə qazilik etməkdədir. Qeyriləri isə qisim-qisim dövləti qulluqlarda və kəsbi-ülumda yaşamaqdadırlar. Haqq-taala cümləsinə ömri-tə'vil və xoşbəxtlik ə'ta eləsin.

Cənab Əlqədarinin asari-qələmiyyəsinə gəldikdə, deyə bilərik ki, onlar həddən mütəcavizdir. Əksəri ərəb lisanında olmağa binaən, onların

barəsində burada bəhs olunmayacaqdır. Türk dilində nəzmən tərtib olunmuş əsərləri bunlardır: 1) “Mənzum üsuliddin”, 2) “Əlfulül-matəm fihəqqil-matəm”, 3) “İzharül-hal fixüsüsül-al”, 4) “Asari-Dağıstan” nəsrən və bunlardan əlavə xeyli əş’ari-mütənəvvələri vardır ki, onlardan bir neçəsini nümunə üçün öz mövqeyində göstəririk.

Alimi-mühəqqiq Mirzə Həsən əfəndinin asari-qələmiyyəsinin cümləsindən biz Azərbaycan türklərinə artıq müfidü zərur olanı və bizi öz tariximizlə bələd edəni “Asari-Dağıstan” adı ilə təb’ olunmuş kitabıdır ki, hər əhli-savada onun mütaləəsini nəinki məsləhət, hətta borc görürük. Bu əsər açıq və asan türk lisanı ilə yazılmış, 255 səhifədən ibarət xoşsəliqə bir kitabdır. Qiyməti dəxi ağır deyil, bir manatdır. Bakıda kitabfuruşların mağazasında satılmaqdadır. Müsənnifin özündən dəxi yazıb gətirmək mümkündür. Oxucularımızı bu kitabın mündəricatı ilə aşına etmək üçün onun bir müqəddiməsi və on iki babları və nə mətləbü məbhəsdən söylədiyini müxtəsərən burada zikr eləyirik:

“Asari-Dağıstan”ın müqəddiməsi Dağıstan əhalisinin bu ana qəddər əsnafı nəvəhiləri bəyanında və burada müstəməl olan əlsinəvü lüğati-məşhurə bəyanında, həmçinin islamdan irəli burada sakin olan xələyiqin əqayidi xüsusundadır.

I bab dini-mübini-islam bu diyara varid olandan sonra Teymurləngin bu tərəflərə xürc etdiyi zamana qəddər bu yerlərdə vəqə olan əhvalat xüsusundadır.

II bab Teymurləng zahir olandan sonra dövləti-Osmaniyyə və dövləti-Səfəviyyənin (qızılbaşların) rəyasət və siyasətləri bu ətrafa yetənəcən zühur edən vəqayə barəsindədir.

III bab haman iki dövləti-islamiyyə zühur edəndən sonra Rus dövlətinin əvvəl dəfə varid olduğuna kimi vüqə gələn əhvalat xüsusundadır.

IV bab Rus dövlətinin qoşunu əvvəl dəfədə Dağıstan canibinə vürud edib, oradan qayıdana kimi cari olan əhvalat və güzərişat bəyanındadır.

V bab Rus qoşunu Dağıstandan qayıdan zamandan Pyotri-kəbirin əsərkilə Dağıstana yerləş etməyinə kimi vüqə gələn əhvalat bəyanındadır.

VI bab imperator Pyotri-kəbir Dağıstandan müraciət etdikdən sonra Nadir şahın zühuruna kimi vəqə olan əhvalat bəyanındadır.

VII bab Dağıstanda Nadir şah xürc etdikdən sonra onun qətlinəcən burada ittifaq olan əhvalat bəyanındadır.

VIII bab Nadir şah məqtul olandan sonra rus əsgərləri üçüncü dəfə bu ətrafa gələnəcən vəqə olan əhvalat bəyanındadır.

IX bab üçüncü dəfə Rus dövlətinin qoşunu Dağıstana daxil olub, müraciət eləyənəcən zühura gələn əhvalat bəyanındadır.

X bab rus əsakiri⁵¹⁶ üçüncü dəfə Dağıstandan qayıdandan sonra dövləti-Qacariyyə zahir olanacan və rus qoşunu dördüncü dəfə bu ətrafa gələnəcən burada olan əhvalat bəyanındadır.

XI bab dövləti-Qacariyyə zahir olandan sonra və Rusiya əsakiri dördüncü dəfə buraya gələndən sonra ol iki dövlət məbəyində “Müsaliheyi-Gülüstan” iniqad olana kimi vüqua gələn əhvalat bəyanındadır.

XII bab bu zikr olunmuş iki dövlətin aralarında “Gülüstan müsalihəsi” iniqad olunandan sonra ba vaxta kimi Dağıstanda vəqə olan hadisat bəyanındadır.

Əlxatimə Dağıstan əhalisinin əxlaqü adəti bəyanında və bir para üməravü mərhumiyyə və üləməvü ümərəyi-əhya halü şə'nləri bərsindədir⁵¹⁷.

Bu mə'lumatın təmamişi ziyadə əhəmiyyətli və lazıməli olmağa görə, biz dəxi onların təhsilini əbnayi-vətənə tövsiyə qıldıq. “Asari-Dağıstan”ın ibtidasında təb' olunmuş qəzəl kitabın təlifinə bəis Həmidü sakini Əhməd xanın fərzəndi Bəybala bəy olduğunu bəyan eləyir; necə ki, deyibdir:

Bu təlif'ə olub bəis mənə bir fəxri-Dağıstan,
Əmiri-binəzirü dilpəzirü sahibi-ürfan.

Təbəsəran diyarında əmarət xanədanında
Kəmaləti edib təhsil, olan səramədi-əqrən.

Təvazö əhli, xoş əxlaqü xoşdidarü xoşsöhbət,
Həmidü sakini Bəybala bəy fərzəndi-Əhməd xan.

Xuda qılsın onu hər dəm mükərrəm əqrəbasilə,
Müvəffəq eyləsin əməli-xeyrə daimül-əhyən.

Əgər düşsə bu asarım rəkikü ləfzim aşüftə,
Səzadır kim, mənə əyzən qılıb aşüftədil dövran

Verən varın utanmaz, mal bənzər malikə, həqqə,
Bular doğru misallardır, mənim əhvalıma şayan.

Bu təlifin şüruində yazıb Məmnun bu tarixi:
“Ğəvaşi” lamsuz salı, məhi şəvvali-xoşünvan⁵¹⁸.

Zeyldə yazılan mənzumat dəxi “Asari-Dağıstan”ın dibəçəsində dərc olunmuş və itxisar vəchdə Dağıstanın keçmiş halına və onda vüqua gələn asarü əlamata və onun şimdiki pərişan əhvalına işarə edici şe'rlərdir ki, müəllifin qələmindən südur etmişdir:

Qəröz oldur ki, bizdən qaib ixvanə ola əş'ar,
 Fəramuşxanə Dağıstan diyarından neçə asar –
 Ki, bilsinlər necə bunda olubdur naili-zəhmət,⁵¹⁹
 Qəriqi-bəhri-rəhmət olmuş əbrarı ulul-əbsar.
 Neçə əshabi-peyğəmbər dəxi ətba'i qılmışlar
 Xəzərdən bu diyarı pakü çəkmişlər cəfa bəsyar.
 Necə almış Əbumüslim bu ölkə fatehi namin –
 Ki ta məhşər olur adı duayi-xeyr ilə təzkar.
 Neçə şamxalü xanlar, usmiyü məsumü qadilər
 Qılıblar xəlq içində bunda, dini-həqqi, istiqrar.
 Neçə məscidlərin mə'mur ediblər həsbətüllahi,
 Neçə tədrisxanə, xanəgahü qələni əmar.
 Neçə yüz il idarə eyləmişlər bu nəvahidə,
 Vəli təfsil ilə mə'lum deyildir imdi ol rəftar.
 Olub hamı səlatini-bəni-Abbas bunlarə –
 Ki, ta Teymurləng etdi buları ləng bir miqdar.
 Gəhi şahani-İran etdilər bunda rəyasətlər,
 Gəhi qıldı siyasətlər burada bir neçə xunkar.
 Gəhi tarixi-hicrətdən zamani-qərnü-aşirdə
 Açıldı ləzgilər başı, cahanı qıldılar bizar.
 Biri çəkdi qoşun Şirvanü Gəncə, Ərdəbil üstə,
 Birisi cari Gürcüstanı qıldı xeylinə mizmar*.
 Gəhi çəkdi Kırım sultanları bu canibə ləşkər,
 Gəhi avarə düşdü bu tərəfdə firqeyi-tatar.
 Gəhi-təcdidi-dinə oldu dai bunda Şeyx Mənsur,
 Gəhi Qazi Məhəmməd, gah Həməzə etdi istikbar.
 Gəhi Şamil əfəndi bunda qıldı hökmünü şamil,
 Çıxardı hər tərəf əmr etsə bundan ləşkəri-cərrar.
 Bihəmdillah düşüb hazırda növbət dövləti-Rusa,
 Olubdur xəlq arasında ədalət işlərə meyar.
 Açıldı əhli-Dağıstana kəsbi-elmin əvbabı,
 Olubdur gərmü rayic⁵²⁰ kəsbi-mala həmçinin bazar.
 Və lakin ləzgilər vaxtı edib təzyi', yatmışlar
 Təğafül bəstərində, olmayırlar xabdən bidar.
 Deməzlər barı indi biz də insanıq bu aləmdə,
 Edək tə'lim övladı ki, bilsinlər nə yox, nə var.
 Açılısın gözləri aləmdə, görsünlər nə lazımdır,
 Həm etsinlər paroxodlar, ədmir yollar ilə əfsar.
 Qalıbdır ləzgi qardaşlar fənavü fəqr küncündə,
 Sanasan bunlara göydən yağar ərzaq ilə iftar.
 Əgərçi var bularda bə'zi əhli-mə'rifət əşxas,
 Olublar müqtəzayi-dəhrdən agahü⁵²¹ bərxürdar.
 Edərlər ehtimami-tə'lim övladı xüsusunda,
 Vəli bir neçə gül qılmaz belə səhraları gülgzar.

* Mizmar – qoşu (cıdır)⁵²² meydanı

Gərək əyyami-istiqlalə etsinlər dürüst himmət,
Gərək fürsət zamanın etməsinlər bad ilə imrar.
Məsəldir: arifə bəsdir işarı, annamaz cahil,
Oxunsa üstünə⁵²³ Tövratü İncilü Zəbur təkran.
Gərək zər'ə təəhhüd iştıdadi-həbbədən əqdəm,
Gərək əşcar ola islah, ta saleh ola əsmar.
Xuda tövfiq versin qullərinə himməti-xeyrə,
Budur məmnun duası isticabət eyləsin qəffar.⁵²⁴

Cənab Əlqədarinin əbnayi-vətəni olan ləzgi qardaşların pərişan halına canü dildən yanması bica deyil. Ümumən, ləzgilər zirək, maddəli, qoçaq və qabili-tərbiyə birtayfa olub da, belə elmü mə'rifətcə hamıdan geridə qalmaqları, yoxsulluq və dilənçilik halında yaşamaqları cümləmizə gərəkdir bir dərəcədə tə'sir edib, qəlbimizi məhzun və mükəddər qılsın və onların tərbiyəvü tə'limi yolunda cümlə ərbabi-bəsirət və sahibimiknətü mə'rifət gərəkdir sərfi-himmət eləsin.

Ustadi-möhtərəmimiz və mürşidi-kamilimiz olan Mirzə Həsən əfəndi lütfü şəfəqqət edib öz tərcümeyi-hallarını iki sənə bundan irəli nəzmən tərtib qılıb bəndlərinə göndərmişdir. Əgərçi ol cənabın seyrü süluku fəvqədə təhrir olunubdur, amma bu mənzuməni dəxi burada yazmağı münasib gördük. Çünki bu mövzun kəlamda müsənnif həzrətlərinin tərcümeyi-hallarına dair bir para mə'lumat təfsilən bəyan olunubdur.

BİSMİHİ SÜBHANƏHÜ VƏ TAALA

Bihəmdilləh, yetişdi sinnim islam içrə həştadə –
Ki, iman ilə varam rehləti-üqbayə amadə.
Sual olsa, nə gördün, nə qazandı dari-dünyadə,
Nə xeyri eylədin təqdim ki, zadın olsun üxradə?
Cavabımdır ki, gördüm hər nə, gördüm məhz rö'yadə.

O rö'yanın budur bir müxtəsər təqrirü tibyani,
Uşaqılıqdan tutub təhsil qıldım dərsi-Qur'ani,
Ərəbcə əsli-dini elmi-sərfü nəhvü mizani,
Əruzi, məntiqi, elmi-bəyani, şərhi-Fürqani,⁵²⁵
Əhadis içrə bəzli-himmət etdim elmi-isnadə.

Oxudum hikməti, elmi-hesabi, elmi-hey'ati,
Üsuli-fiqh ilə fiqhi, həm üstürlabi-miqati,
Zəbani-farsü türkiyə lavazim istilahati,⁵²⁶
Xülasə, xaki-Dağıstanda mümkün ədəbiyyati,
Atamın ehtimamı rəhbərim oldu ol irşadə.

İyirmi üç sənə ömrüm təmamində qəza qalib
Gəlib tədbirimə, oldum bir özgə sən'ətə sahib –
Ki, mərhum Hacı Yusif xan məni ikram ilə katib
Edib, yanında qaldım altı il, oldum ona rağib,
Həm övladına tədris eylədim elmi ol əsnadə.

Helə ki, oldu Dağıstanda xanlıq rütbəsi tə'til,
Açıldı bunda rus divanı, oldu zabitə təb'dil,
Bu divanda kitabət xidmətində qalmışam üç il –
Ki, ta qıldı qubernaturi-Dərbənd bəndəni təhvil,
Niyabət xidmətinə qeryeyi-Yaraği-süfladə.

Bu naiblik ibarətdir Təbəsarının ərzində,
Cəm'in əlli dörd kənddən on iki sal ərzində
Dolandırdım oları müqtəzayi-əsr-i-fərxündə,
Poruçik çininə çatdım ki, gərsəd inqirazında,
Dolandı çərxi-kərov, özgə babət oldum üftadə –

Ki, yə'ni ol sənə rus etdi cəngin türk ilə e'lan,
Verildi əhli-Dağıstana əzmi-rəzminə fərman,
Bu fərmandan neçə kənd əhli oldu sanki rugərdan,
Cahandan bixəbər ləzgilər içrə bir neçə fəttan
Edib təzvir, qılmışlar buları türkə dildadə.

Bürüz etdi qəzavət fikri tüfrakdan ələqəflə,
Qumuq əhli yetirdilər kübari-dövləti qətlə,
Ol atəşdən dağıldı yerbəyer ətrafına şö'lə,
Olub yaği zəd Qarulu, Əşəbaşlı filcümlə,
Təbəsarın, Axtı, Qübbə düşdülər ifsadə.

Bəs etdi əsgəri-dövlət oları fəvr ilə təfriq,
Neçə ə'yani darə çekdi, qıldı evlərin təhriq,
Neçə əşxasi həbs etdi, neçəsin eylədi təzviq,
Vəli bir paralar haqqında əsla olmadı təhqiq,
Süründülər Saratova naxır tək ahü veyladə.

O həşrü nəşr arasında məni həm etdilər məhbus –
Ki, guya ol zamanda xidmətimdə zəf olub məhsus,
Yarım il qəleyi-Dərbənd içində qalmışam məhrus,
Şikayət eylədim divanə versinlər məni, əfsus,
Qəbula keçmədi ərzim, təarüz* oldu Şuradə.**

* Təriz – manelik

** Şura –Teymurxaşura şəhərindən ibarətdir

Vəziri-daxiliyyə hökmü oldu bir zaman tərtib,
Olundum Tambova istitan* üçün təğrib,**⁵²⁷
Həm əhli-beytimi cəbr ilə qıldılar mənə təznib,
Mürur etdi orada vəqtimiz üç il ələttəqrib,
Zühura gəldi bir əmri-qəribi-xarüqülədə.

Cənabi-imperatori-zaman – İskəndəri-sani
Olub məqtul, ta ki, oğlu oldu Rus sultani,
Bunun vəqti-cülusunda verildi əfv fərmani,
Ümumən, əhli-Dağıstanə keçdi lütfi-rəbbani –
Ki, divansız məğarib qismi küllən oldu azadə.

Rücu etdim oradan Kürrəyə əhli əyalımla,
Məşəm oldu kəndimdə müyəssər mülkü malımla,
Həzaran şükr ola pərvərdigara sidqü balımla,**
Keçirdim bunda övqatı üluma iştiğalımla,
İyirmi iki il tədris qıldım bu zəvayadə.****

Bu işdə ümdə məqsudim oldur həsbətə lillah,
Olam nəşri-ülumi-din ilə əqranıma həmrah,
Dəxi taliblərim əyzən olalar bəndəyə eşbah –
Ki, bu minval ilə məhfuz ola şəri-rəsulillah,
Səlat olsun ona al ilə təslimati-müzdadə.

Bəli, övladıma sorsa, olur naqabili-təqsim
Əsərlər kim, oları eylədim mövquf bittəmim,
Yenə cüz'i ziraət ərzi-mərci, nə zərü nə sim,
“Və ma min-daabbətin illa”nı⁵²⁸ qıldım onlara təfhim,
Gətirsinlər halal kəsbi ilə mə'nasını yadə.

Dəxi etdim olara bu vəsiyyəti ki, qılıb zəbtin,
Ümur içrə müraat eyləsinlər rahi-mövsutin,
Oxutsunlar uşaqlarına dinü mə'rifət şərtin,
Ərəb, həm türkü, rusü, farsın əlsinəsən,⁵²⁹ xəttin,
Əzimət eyləsinlər zəri-ərzə dadü bəstadə.

Cənabi-müstətabi-həzrəti-əllameyi-təhrir
Firidün bəy, xuda qılsın onun mətlubini teysir
Mənə fərmayış etmişdi ki, onunçun edim təhrir
Həqirin sərgüzəştin, ixtisar ilə budur təqrir
Edib, göndərdim anı də'vat ilə ol ustadə.

* İstitan – vətən olunmaq, vətən etmək

** Təğrib – vətənindən qürbətə göndərilmək, sürülmək

*** Bal – xəvfi, qorxu

**** Zəvaya – zaviyə, guşə

Rəbülaxirin nisfındə tarixi-sənə “ğəşkəb”⁵³⁰
Həyati-müstəarım baqidir, amma budur mətləb –
Ki, həngami-vəfatımda olam iman ilə həmləb,
Lihaza eylərəm həmmanıma fəryad luzü şəb –
Ki, ya rəbbi, tərəhhüm eylə bu Məmnuni bizadə.

Kürə mahalının xanı general Əlhac Yusif xan 1295-ci⁵³¹ sənədə Dərbənd şəhərində vəfat edib, Qırqlar ziyarətqahında mədfun olmuşdur. Necə ki, sabiqdə zikr olundu, cənab Mirzə Həsən əfəndi o alişan xanın yanında altı sənə qalıb, onun övladı tə’limü tərbiyəsinə məşğul olubdur.

Bu zati-şərif qayətdə pəhrizkar və taatü qərabata müləzimü müttəqi və dindar bir şəxs olduğundan, özünə artıq hörmət və məhəbbət qazanmışdı ki, və necə ki, Əlqədari cənabları öz kitabında yazıbdır, ol cənabın otaqları daima mədrəsə kimi tə’lim və təəllümi-ülumi fünundan xali ol-mazdı və bundan əlavə ol mərhumun himmət və xərci ilə Kürə nahiyə-sində çoxlu körpülər tikilib, yollar qayrılıb və məscidü mədrəsələr tə’mir olunubdur. Öz əhsanətü xeyratı ilə külli-Dağıstanda şöhrət kəsb edibdir.

Cənab Mirzə Həsən əfəndi mərhum xanın vəfatı ittifaqında atidə zikr olunmuş mərsiyəni inşad qılıbdır ki, xeyli mərəğubü dilpəsənd kəlamlarından birisidir:

Dəriğa, ahü vaveyla ki, alicah Yusif xan
Edib darül-bəqa əzmin, cahandan oldu rugərdan.
Vücudi zinəti-Qafqaz idi, həm əhli-islamə
Pənahi-xas olmuşdu, olanda müztərib dövran.
Qalıbdır indi başsız əhli-islam bu diyar içər,
Səzadır kim, ona matəm tuta məcmu’i-Dağıstan.
Xudaya, mərəqədi-pakın münəvvər eylə lütfünlə,
Həm əmsalın onun nəslindən etmə hiç dəm nöqsan.
Xitami-şəhri-zilqədə vəfatın olub tarix,
Keçəndə sali-hicrətdə min iki yüz beşü doxsan.
Tutun, ey nazirin, ibrət, əcəldən olmayın qafil,
O mərhumi duayi-xeyrdən həm etməyin nisyan⁵³².

İki sənə bundan müqəddəm sünni və şiəməzhəb idareyi-ruhaniyyələrin qəraradlarını əsrimizin iqtizasına müvafiq və təğyirü təb’dil vermək üçün Tiflisə cəm olan üləməvü ürefə silkində həqir dəxi olub, orada cənabifəzilət-məab Mirzə Həsən əfəndi Əlqədari ilə bir azacıq vaxtda görüşüb tanış oldum. Bu zati-şərif ziyadə xoşsima və xoşxülq olduğuna binaən, bir baxışda cümlənin meylü məhəbbətini öz ağıllı gözləri, güşadə və nurani üzü ilə cəlb eləyir. Mirzə Həsən əfəndinin bu halda yetmiş iki sinni vardır. Yaş nəzərə çox gəlırsə də, möhtərəm əfəndinin bədəni sağ və salamatdır və mərhəməti-ilahi ilə daha da çox yaşamasına ümidimiz vardır⁵³³.

MİRZƏ ƏBDÜRRƏHİM ŞEYX ABUTALIBZADƏ

Şimali Qafqazın üləmavi şüəravü üdəbasından filcümlə məlumat verib, cənab fəzailməab Mirzə Əbdürrəhim Şeyx Abutalıbzadə həzrətlərinin ismi-şəriflərini təyəmmünən və təbərrükən zikr etməklə məcmuəmizi bir növ' müzəyyən qılmağı lazım gördük.

Əgərçi Mirzə Əbdürrəhim cənabları milliyyət cəhətincə Azərbaycan türklərinə mənsubdur və türk lisanı onun dilidir, vəli bu dil İrənin mərkəzində bu axır vaxtlarda kimi qeyri mütədavil olduğu üçün ol cənab dəxi öz əsərlərini fars dilində yazıbdır və bu əsərləri ilə ümumi İrən əhalisinin boynuna böyük minnət qoyubdur.

İki sənə bundan qabaq həqir ol cənabdan onun seyr-sülukuna dair bir para məlumat istəmişdi və o dəxi böyük iltifat edib, əsərlərinin bir neçəsi ilə məən müxtəsərən öz əhvalatını bizə göndərmişdi və xahişmənd olmuşdu ki, özü təhriir qıldığı kimi eyni-ibarət ilə məcmuəyə yazım. Biz dəxi ol cənabın fərmayışinə əməl edib yazdığını burada nəql edirik: “Adım Əbdürrəhim, atam Əbutalıb Nəccar,⁵³⁴ doğulan yerim Təbriz, 1855 miladi,⁵³⁵ məskənim layənfək Dağsitanın mərkəzi Teymurxanşura, sən'ətim ticarət, öyrəndiyim qırx yaşında bir üç-dörd ilin ərzində səthi ittilaat. Xəlqən müstəvilxılqə, xülqən acıqlı və qeyzli, əxlaqi-həsənədən ari, fəzaili-nəf'saniyyədən bibəhrə, hər tövbixü təşniyəyə ən şayəstə bir məchul adamam. “Pəndnameyi-Markus”,⁵³⁶ “Fizikayi-ibtidaiyyə”,⁵³⁷ “Hey'əti-Flamaryon”u⁵³⁸ rusdan farsca tərcümə və iki cild “Əhməd ya səfıneyi-Talibi”,⁵³⁹ bir “məsalikül-möhsinin”⁵⁴⁰ və bir “məsailül-həyat”,⁵⁴¹ tarixi-müxtəsəri-xatəmül-ənbiya “Nüxbeyi-süpehri”⁵⁴² öz təlifatımdandır. “Məsail” və “Məsalik”dən başqaları 1311 hicridən əvvəl çap olunubdur; yenə nüsxələri kəmyab olmuş. Bu kitablar Asiyada nəşrü təhsin və İranda artıq şöhrət tapmağının səbəbi özlərinin hüsni-təlifıyyəsi üçün deyil, bazari-məarifdə mətəim novzühur olmağı üçündür.

Gahi şe'r yazıram, amma çox az və əksəri mürtəcilən. Hamısı üç yüz beyt olmaz. Hər nə var isə də, bu ləng əş'ardır. Bu, bəndənin əhvali-sabiqə və lahiqəsidir. Sinnim 69 şəmsidədir.

Mirzə Əbdürrəhim cənabları məktubunun axırında tə'kid edir ki, onu eyni ilə yazım: “Oxuyan məni səhihən tanısin. Gələcəkdə tarix hər kimin haqqında öz qəzavətin icra edəcəkdir”.

Hörmətli oxucularımız görürlər ki, cənab Talıbzadə ülü mü kəmalatı ilə mütəəssif olduğu halda, əczü inkisar ilə öz şə'nü dərəcəsinə, öz mə'rifətü fəzilətini nə mərtəbədə azaldıb qədrü qiymətsiz edir və hətta

özünün xilqəti və şəxsi qüsurlarını dəxi “xülqən acıqlı və qeyzli, əxlaqi-həsənədən ari, fəzaili-nəf”saniyyədən bibəhrə” ibarələr ilə açıb, hamının gözünün önünə qoyur. Bu sifətlərin onun vücudunda olub-olmamağını, əlbəttə, biz ya inkar və ya təsdiq edə bilmərik. Çünki əvvələn biz ol cənab ilə tanış deyilik və saniyəni tanış olsaq da, öz vücudumuz hər bir qüsurat ilə malamal olduqda qeyrilərin eybini göstərməyə haqqımız və ixtiyarımız yoxdur.

Bəhər surət ol cənabın öz əleyhində belə açıq söz söyləməyi onun bir tərəfdən əhli-insafı müürvətü sədaqət olduğuna və qeyr bir tərəfdən şikəstənəfs, alçaqtəb’ xoşxülq olmağını göstərir. O cənabın belə şikəstənəfsliyi və haqqərəstliyi xüsusən bizim bu zəmanədə baisi-heyretdir. Çünki bizim hamımız xudpəsəndlik və məniyyə təməzinə bir dərəcədə mübtəla olmuşuq ki, əslən öz gözümüzdə tiri görmürük və həmişə özgə gözündə qıl axtarmağa məşğuluq.

Cənab Mirzə Əbdürrəhim ŞeyxTalibzadənin tamami əsərləri fars dilində olduğuna binaən, onların barəsində oxucularımıza təfsilən məlumat verməkdə acizik və bu iş bizim təklifimizdən xaricdir. Amma cənab müəssəniif özü Azərbaycan oğlu olmağa görə və kitablarının tatamisi farslar ilə belə Azərbaycan türklərinin tərəqqivü təəlisinə səbəb düşməyə binaən, onların barəsində bilmərrə sükut etmək də savab deyil.

Ədibi-möhtərəmin asari-qələmiyyəsinin əksəri ülü mü fünuna dair mətalibdən bəhs edir. “Səfineyi-Talibi”nin hər iki cildləri, “Pəndnameyi-Markus”, “Fizikayi-ibtidaiyyə”, “Hey’əti-Flamaryon” və qeyriləri tətəmən elmdən danışır və özləri də açıq və sadə dildə yazılıb, yaxşı kağızın üstə gözəl və mərəğub hürufat ilə çap olunduğuna [görə], asan və rəvan oxunur. Kitabların çoxunda ülüma dair məlumat sual-cavab təriqi ilə nəqlü rəvayət olunduğuna görə, tez və asan təfəhhüm olunur və artıq həvəslə mütalə olunur.

Nəql olunan əhvalat hissiyyat və xəyalat ələmindən uzaq və dıışqarı olduğuna görə, qarelərin qüvvəyi-əqliyyələri və fikirləri zəhnü fərasətləri işləyir, işıqlanır. Bu qüvvələr işlədikcə açılıb vüs’ətlənir, doğru və nəf’li məlumat ilə dövlətlənir, nuraniyyə və mə’rifət kəsb edir.

“Məsaili-həyat” nam kitablarda həllü kəşf olunan məsələlərin cümləsi hal-hazırda bizim məişət və diriliyimizə ən lazım olanlarıdır ki, hər bir kəsə onları oxuyub bilmək vacibdir. Zəmanəmiz elm və bilik zəmanəsidir. Bunlarsız tərəqqi və təməddün qeyri-mümkündür. Müsəlmanların dalda qalmasına ümdə səbəb elmsizlikdir. Aramızda müşahidə olunan ədəmi-ittifaq və ittihad, büxl, ədavət, zillət və rəzalət, əsarət cümləsi elmsizlikdən və avamlıqdan törəyən əlamətlərdir. Zorlu ikən zorsuz

olmağımız, varlı ikən yoxsul olmağımız, hürr ikən, ağa ikən qul olmağımız yenə elmsizlikdən və mə'rifətsizlikdəndir. Bəs, ən əvvəl bizə lazım olan, yemək-içmək kimi zəruri olan elm və mə'rifət qazanmaq, fünuni-hazirədən və sənayei-müxtəlifədən bəhrəmənd olmaqdır.

Elm və bilik qazanmaqda ədibi-kamilimiz Mirzə Əbdürrəhim cənablarının yazdıqları kitablar bizə əvvəlinci rəhbər olub, hüsn-i-xidmətlər göstərə bilir və elmin şirin səmərələrini bizə dadızdırır, onu kəsb etməyə həvəsləndirir. Ona binaən intişari-maarif yolunda sərfi-himmət edən ər-babi-qələmlərimizdən acizənə təvəqqe olunur ki, maarifpərvər Talibzadə cənablarının əsərlərindən bacardıqları qədər açıq və sadə dildə farsdan türkcə tərcümə eləsinlər. Bu gözəl xidmətləri ilə onlar bir tərəfdən millətimizi ayıldır elm və mə'rifətdən xəbərdar olmaqlarına səbəb olurlar. Digər bir tərəfdən ədəbiyyat xəzinəmizi belə pürqiymət əsərlərlə dövlətləndirib, özləri üçün hörmət, yaxşı ad qazanırlar.

Mirzə Əbdürrəhim cənablarının asari-qələmiyyəsinin cümləsindən vətəni-mə'lufu olan İrana aid bir məhəbbət rayihəsi və bəndəçilik hissi dərk olunur. "Məsailül-həyat"ın ikinci cildinin ibtidasından sahibi-təlif ilə oğlu Əhməd mabeynində bu günə söhbət vüqaa gəlir.

Mə'lum ola ki cənab Talibzadə "Kitabi-Əhməd"də ülumi-mütənəvvəyə dair verdiyi məlumat təzə ixtiraatının tamamısını fərzəndi-ərcüməndi Əhməd ilə mükəlimə edə-edə kəşfü bəyan qılır. Əhməd isə ziyadə fərasətli və zəki və müstəhid və xoşəxlaq bir uşaq imiş ki, cümlə onun xatirini əziz tutub, öz övladı kimi istəmiş və müsənnif onun barəsində deyir ki: "Əhmədə-bəndezadə rəfəqəyə-mən behəməyə-motəəlləminə-məkətibə-İran mişenasənd ke, dər tofileyyət çe estədə-qərubi daşt, çe tefle-bəmeze bud. Hekayətə-"Qorbeye-eynəki, morəkkəbsazi, əksəndazi və lebase-topçıpuhişidəne-u məruf əst. Əgərçe oulade-mouhimiyyə-bəndəəst, əmma digəran biştər əz mən besələmətiyyə-u doa mikərdənd"⁵⁴³.

İndi Əhməd ali mədrəsədə təhsilini tamam edib qabil mühəndis çıxıbdır və özü dəxi sahibi-təlifdir. Əhməd atasının otağına daxil olub, onu kitabətə məşğul görüb deyir: "Yenə siz yazmağa məşğulsunuz? Bu qocalıq, zəiflik halında ki, bu qədər naxoşluqlara mübtəlasınız, gözləriniz nurdan düşübdür, niyə öz ömrünüzə heyfiniz gəlmir? Məgər ondan bezmisisiniz? İndiyə kimi bu qədər ki, söyləyib yazıbsınız, hər yatırı oyatmağa və hər məsti huşyar etməyə, hər bədəbi təəddüd qılmağa, hər cahili alim, hər zalimi əhli-insafü mürüvvət etməyə xeyli kifayətdir. Görürsünüz ki, yağış qətrələri səngərxaraya tə'sir etməyən kimi, sizin dəxi dəlayilü nəsayihiniz daş bağırılı iranlılara əsər etmir. Nəçə gün bundan irəli bir məclisdə sizin "Hey'ət" kitabınız əldən-ələ keçirdi. Birisi onun cildini və

o birisi xəttini tərif edirdi, üçüncüsü şəkillərini çox bəyənmişdi. Haman məclisdə əhli-nüfuzdan birisi belə dedi: “Mən eşitmişəm ki, bu müzəxrəfatı yazan sahibi-əqlü idrak və əhli-təvanavü saman bir şəxsdir. Amma deyirlər ki, müxəbbətdir. Hər nə sözlər ki, danışır və hər nə mətləblər ki, yazır, vətənin eyblərini islah etmək üçündür. Bir kəs yoxdur ki, ondan soruşsun ki, ey Allahın bəndəsi, bizim vətənimiz ki, onda bu qədər behişt meyvələri və ətirli çörək bitib hasilə gəlir ki, misli heç bir torpaqda yoxdur, hansı məmləkətdən pisdir və onun nə eybləri var ki, islah oluna?” Haşiyənişindən birisi deyir: “Mən onu mülağat etmişəm, bir biçərə naxoşdur və xudpəsəndlik dərdinə mübtəla olubdur. İranda bir şəxs və bir təbəqəni bəyənmişəm. Belə ki, dövlətin mərkəzi işlərindən soruşdum, dedi ki, nəzmü qanun yoxdur. Hükəmalardan xəbər aldım, dedi zalimdirlər, cəbr edən və rüşvət yeyəndirlər. Mirzələrdən aralığa söz saldım, dedi ki, mim hərfinin başını və nun hərfinin dairəsini yaxşı yazırlar, amma elmi-hesab oxumayıblar, həndəsə bilməzlər. Tüllab qismindən əhval istədim, buyurdu ki, yəğmada mahirdirlər. Üləmadan sual etdim, dedi ki, ətəbatda olanlar hirsü təmə'dən kənar, zahiri zinət və təcəm'mülatdan biniyazdırlar və kəklik, turac ətə yeməkdən meyl etməyib, pənir və soğana qənaət edirlər. Onlar bizim ruhani atalarımızdır və taəti vacib olan əimmeyi-ətharın canişinləridir. Amma ruhanilərdən əksəri ki, İranda vardılar, təmə'kar və möhtəkirdirlər. Bu qisim alimlər şərişü iğtişəş və ricalidövlətin qövqasını dost tutarlar, otuz mindən əlli min tümənə qədər bunların əmlakından bir sənədə mədaxil gəlir. Tüccardan soruşdum, dedi ki, fücçadırlar. Onlar əcnəbi dövlətin malına rəvac verməkdən və hüubəti anbarlara doldurmaqdan başqa bir şey bilməzlər. Bu təbəqədən mülkü millətə əsla fayda yoxdur. Bir gün arvadların libası üstündə söhbət düşdü, dedi ki, bəli, iranlılar öz qeyrətü şüurlarından ötrü arvadların gödək və qısa libaslarını miqyası-səhih qərar ediblər. And olsun ağanın mübarək başına ki, bunların cümləsini bivasitə bu kitabın mütərcimi Hacı Mirzə Əbdürrəhim Təbrizdən Teymurxanşurada öz evində eşitmişəm. İndi özünü mühakimə ediniz ki, bu şəxs naxoşdurmu və ya Məcnundurmu?”

Bu xəbərləri nəql edəndən sonra Əhməd bir ah çəkib dedi: Bəndənin ərzi kifayətdir ki, siz dürüst yəqin edəsiniz ki, bu cahil və avam millətin uğrunda çəkdiyiniz zəhmətlərin hamısı bada gedibdir, suda qərç olub və oda düşüb yanıbdir.

Mən Əhmədin bu sözlərinə qulaq asıb, ondan artıq mütəəssir və mə'yus oldum ki, nə üçün onun üfqi-bəsirəti dar olubdur və özgələrin əqidəsincə işin fe'l və ya tərkibini vacib bilir, nə üçün “əmr bəməruf” və “nəhy əz münkər” hökmünü yaddan çıxarıbdır? Nə üçün bilmir ki, hər işin

əvvəli çətin olar və onu tənbih və bidar etmək üçün soruşdum: O sözlər ki, cühəla mənim haqqında deyirlər, haqdır ya batil, məhdirdir ya qübh? Əhməd dedi ki, əlbəttə, cühəlanın qövlü batildir. Mən dedim: Bəs, bir surətdə ki, mən bir neçə dəfə eyib axtaranların və bədxəyalü bədfikir şəxslərin iradlarını müraat edib, öz əməlimdən geri çəkiləcəyəm və bildiyimi deməyəcəyəm və yazmayacağam, onda mənimlə o cühəlanın arasında təfavüt nədə olacaqdır?

Bir adamın ki, bu halda islamın zillətdə olmasından və qərrib zəmandan onun bilkülliyə inqiraz olmasına mühəyya olan xəbərlərdən xəbəri olmaya və vətən məhəbbətindən onun qəlbində meyvənin bolluğundan və çörəyin müəttərliyindən qeyri özgə hiss olmaya, məgər o, insandır və onun sözlərində tə'sir ola bilər? Təəccübdür ki, o sözlər sizə tə'sir edibdir. Müntəzir idiniz ki, mən də avamın sözündən bulanıb aşıftədil olam. Avamların məclisində eşidilən sözlər haman yerdə dəxi gərək unudulsun, nəinki ürəfa və üdəba məclisində zikr olunsun.

Əhməd cavabında deyir ki, mən belə sözlərin qübhünü anlayıram, vəli siz mənim atam olduğunuza görə, istədim ki, sizi belə münafıqların və müanidlərin xəyalından agah edim. Mən dedim ki, çün burada cana bir xətər və mala bir zərər mülahizə olunmur və bu günə xəbərlərin dilazürdəliyindən səva bir faydası yoxdur, ona görə sizin kimi mə'rifətli şəxsə layiq deyil onlara qulaq asanız. Hər kəs cühəlanın söhbətini tərək etməzsə, onlara bir növ' özünü şərək edər. Mən öz vəzifəmi icra etməkdən geri durmayacağam və necə ki, həyatım var, deyəcəyəm və yazacağam. Əgər müasirinin qulaqları kardır, eşitmir və "fi əbsarihim gişavətün"⁵⁴⁴, gələcək əsrlərdə bu yazdıqlarımın az-çox faydası bilinib, zikri-xeyir ilə yad olunuram. Onda şayəb bizim rə'yimizin haqqü savab olması dərk olunar və diriliyin qədri layiqincə bilinib, millət azadlığına və vətənin abadlığına sərfi-himmət edərlər. Bizim peyğəmbərimizə Qüreyşin cürhəlası Məcnun dedilər "və ma huvə illa zikrün lil-ələmin"⁵⁴⁵ bu hala şahiddir.

Əgər mənim kimi savadsız və elmsiz bir kişiye dəli və divanə desələr, nə eyib olar?! Buraya kimi sözü pərdədə deyirdim, hala açıq deyəcəyəm, öz dediyimdən dilşad oluram. Vətən mənim mə'suqumdur, vətən mənim mə'budumdur, zira həqiqi mə'bud öz bəndələrinin ibarəti-sitayişindən müstəqnidir, amma vətən öz əbnasının xidmət və pərəstişinə möhtacdır".

Filhəqiqə, nə dərin fikir və nə gözəl e'tiqad!.. Cümləmiz bu e'tiqadda olub, vətəni-mə'lufumuza xidmət və pərəstiş etmək üçün himmət kəmərinə qeyrət belinə bağlamağa borclu oluruq. Hacı Mirzə Əbdürrəhim cənablarının gözəl əsərlərindən birisi də "Məsəlikül-möhsinin"dir ki, fövqdə onu işarə olundu. Bu kitab məalü məzmunca "İbrahim bəyin səya-

hətnaməsi”nə çox bənzəyir. Bunda İrənin övza’vü əhvalı və iranilərin adabü ayinləri, əxlaqü ətvarları, nə əqidə və qanacaqda olmaqları və nə qayda üzrə məişət etməkləri eyni ilə təhrir olunur. Sahibi-kitab bu əsərinde İrənin işlərindən və əhalisinin dolanacağından layiqincə baxəbər olmağını izhar edir. İrənda indilikdə vüqaa gələn bə’zi işləri və iranilərin övza’i-məişətini elə bir məharət və ustalığ və ədibanə ilə təhrir qılır ki, guya qabil bir nəqqaş onların eyni ilə surətini çəkib, gözlərimizin qabağına qoyur.

Kitabi-“Məsəlikül-möhsinin” zahirdə beş hissəyə təqsim olunursa da, mə’nən bir əhvalat üstə danışıq. Haman əhvalat bundan ibarətdir ki, idareyi-coğrafiyayi-müzəffəri tərəfindən düşənbə günü zilqədənin 1320-[ci]⁵⁴⁶ sənəsində bir hey’ət, yə’ni bir neçə elmi şəxslər Dəməvənd dağının başına çıxır, onun şimali tərəfində olan duz mə’dənin, dağın qülləsinin ucalığını və ona məxsus olan sair məlumat və mükaşifəti mülahizə edib və xəritəyə salıb öz idarələrinə təqdim etsinlər, mə’mur olurlar.

Hey’əti-məzkur bu şəxslərdən tərtib olunubdur: sədri-hey’ət – mühəndis Mirzə Möhsün xan ibn Abdulla xan, iki nəfər mühəndis – Mustafa və Hüseyn ismində, bir nəfər təbib – Əhməd və bir nəfər müəllimi-şimi – Məhəmməd adında. Bu hey’əti-fənniyyənin sədri Mirzə Möhsün xan İbrahim bəy kimi xeyli məlumatlı, xoştəqir və sahibi-kamal bir şəxs olduğu hər yerdə göftarü kirdarından anlaşılır.

Artıq şayani-diqqət olan Mirzə Möhsün xanın əsnayi-rahda Xorasan-dan təşrif gətirən böyük bir müctəhid ilə Şah Abbas karvansarasında görüşüb, Avropa mədəniyyəti (sivilizasiyası) üstündə mükalimə etməkləridir. Mirzə Möhsün xan Avropa sivilizasiyası xüsusunda lazım olan qədəri təfsilatü bəyanat verib, sözü bu məqama yetirir ki, gün-gündən zəmanə dəyişirilməkdədir və hər vaxtın təqzasına görə adamların fikri, işləri və övza’i-məişəti dəxi təğyirü təb’dil tapır. Amma biz müsəlmanlar min il bundan əqdəm tutduğumuz yol ilə gedib, ol vaxtda tə’sisü təşkil olunmuş qanun və qayda üzrə məişət edib, öz əf’alü kirdarımızı zəmanənin iqtizasına müvafiq etməyə əsla çalışmırıq və min ildən bəri biz xəfif və möhkəm dairə içində səfil və sərgərdan dolanıb, kənara çıxıb asudə nəfəs almağa meylü rəğbət göstərmirik.

Sair millətlər və dövletlər irəli gedib, elm və mə’rifət sayəsində tərəqqi tapırlar, kamali-hürriyyət, vüs’ətlə güzəran edib, siz müsəlmanların malına mülkünə və canına sahib olurlar. Biz isək övqatımızı əczü qəflətdə keçiririk, dünyadan xəbərimiz yoxdur. Vətənimizin, dinü dünyamızın malü əmlakımızın hətta irzü namusumuzun hifzü əmanda qalmasına lazimeyi-bina-güzarlıq, tədarükət və əsbab fərahəm etməmişik. Əgər üstümüzə bu halda

bir qəvi düşmən hücum etsə, mə'yusü məğlubü münhəzim olmağımıza şəkkü şübhə yoxdur. Cənab müəllifin öz yazdığına rücu edək: “Hala ma be-
 imməsəleye-mofəssəle əz tərəfe-təcrobe neqah mikonim. An vəqt irade-
 ədilleye-mocərəbbeye-baleğə esbate-həqiqəte-əmrıra kafi başəd. Emruz
 hicdəh douləte-Orupa nüsəra həstənd və mottəfeqən mixahənd be melləte-
 eslam ğaleb şəvənd, məmaleke-anhara təsərrəf konənd və məzhəbe-xode-
 şanra bedəhənd və əvayede-xodeşanra məril-ecra nəmayənd. Yə'ni məsa-
 cede-mara kəlisə besazənd və mara əbdo təbeye-xod bedanənd və beko-
 nənd. Dər in surət əlbətte ma bayəd cəhad bekonim. Befərmaid əfrade-
 moslemin ke, bəndeye-şoma və həzərate-calesine-şərbətxore-həvaşist be-
 həmləvo defa'e-sərbaz məllem və tufəngə təhe-por və tup ke, hər dəqiqə
 devisto pəncah qolule be yek fərsəxe-məsafət miyəndazad qader həstim?
 Və mitəvanim becəhad berəvim? Əgər nərəvim əsir mişəvim, məğlub mi-
 gərdim və məzhəbo vətənəmə bəhreye-ğalebin mişəvəd. Dər in surət tək-
 lif in əst ke, behomke-qanun cəhadra bər həməye-cəvanane-bistsəleye-ma
 vaceb bekonim ke, hər sale çəndin hezar beqore də'vət şəvənd. Benəme-
 hər kodam ke, tore aməd do sal dər rekab elme-cəngra biyamuzəd və mo-
 rəxxəs şəvəd. Heyne-lozum təhte-selah ayəd və vətəno məzhəbe-xodra əz
 təcəvoze-əcnəbi hefz nəmayəd. Hala ba çomağə nizevo şəmşiro təbəzin
 həfze-melko mellət momken nist. Vaceb əst ke, mocəhedine-mosəlləh daş-
 te başım və bəraye-məxarece-negəhdaştəne-anha məbləği əz hər təbəe
 beonvane-maliyate-cəhadiyye hər sale əxz nəmayim və sərfi-ləşkəro sə-
 kərdeqane-u bekonim.

Ağa [yəni moctəhed]⁵⁴⁷ fərmud: – Məgər mar sərbaz nədarim?
 Qoftəm: – bəli, darim. Təbəe bəraye-anha pul midəhəd, vəli çon qanune-
 əxzə-an pulo-xərce-ura nədarim, pul sərbəste bekisəye-digəran mirəvəd
 və sərbaz qorosnevo bilebaso əsləhe mimanəd. Əgər ina qanunra mörət-
 təb' və məbsut vəz' nəmayim, hər kəs həqq və dər surəte-təcəvoz hədde-
 xodra bedanəd və əz dəstqəhe-qəzavəte-əskəriyye mocəzat yabəd, dər in
 surət məgər xoday nəxəste bevocub cəhad təhrif mikonim? Ya tərtibo tən-
 zime-u bedət gərdəd? Fəqət tərhə-u və surəte-ecraye-u dər təbqe-eqteza-
 ye-əsr monəzzəm və məzbut mişəvəd. ...Pəs, hər mosleme-zişouro
 monsef cozi təəmmol bekonəd. Danəd ke, eqtezəye-hər əsro rə'ye-qozəş-
 tevo ayəndəəst. Və əgər inhara nəfəhmim və nədanim və nəkonim və dər
 haləte-hezar sale-qəbl bəmanim və əndəki in cəhalətra emtedad bedəhim
 an vəqt nə eslam xəhim daşt və nə ehkəmo əvəade-u. Melələ-əcnəbi əz in
 ğəfləte-ma montəfe' mişəvənd və mara ğələbe mikonənd”⁵⁴⁸.

Sahibi-kitab Hacı Mirzə Əbdürrəhim cənabları Mirzə Möhsün xanın
 dilindən “Məsəlikül-möhsinin”in axırıncı səhifələrində qanun barəsində

çox gözəl mətləblər danışıb, keçir Müzəffərəddin şahın imarəti-Ziyada-yasayi-müzəffəri-məclisinin güşadında söylədiyi nitqi-şahanəyə. Şah həzrətləri öz rəiyyət və təbəələrinə hürriyyət və azadlıq müjdəsini bu sayaq təbliğ edir: “Bedanid ke şomara betəvafe-Kəbeye-azadi və horrey-yəte-kamele də’vət nəmudeəm. Calese-bəzme-məhəbbəte-vətən və pər-rəsteşe-soltan həstid. Şomara beaine-eslam və xodaye-vahed qəsəm mi-dəhəm də esteqrare-in bənaye-xeyro vəze-yasaye-mozəffəri ke, dibaçe-ye-tərəqqi və səngərə-hefze-esteqlaləst, çenan sə’y nomayid ke, bemoa-leceye-pəsərane-məhbube-xod mikonid. Əz xodavo əimme estemdad bekonid, əz mən montəzere-cəzavo səza başid. Hər kəs hər çe midanəd azad bequyəd, nətərsəd, nəhərasəd, xacetaşani nəkonəd, gərəze-şəxsi nədaşte başəd... Dər xətmə-kəlame-fərmayeşate-xodeman təyəmmonən təəssi bexatəmol-ənbiya nəmude beşomə miqiyəm: “Əlyaumü əkməltü ləkum dinəkum və ətməmtü əleykum ne’məti və rəzceeytu ləkum əlisə-ləm dinən...”⁵⁴⁹

Bəd əz an ba ruyə-qoşade və souləte-şahane nəzərə-mərhəməti bətrafe-hozzar nəmude ba inke gədəğən ba həməye-hazerin, hətta fə-rəngiyan beavaze-bolənd “Zende baş! Dir bepa!” çenan səlavət keşidənd ke, otaqe-bein bozorgi... betəzəlzol dər aməd. Əz in sədaye-şəfəngiz əz xab bidar şodəm. Didam an qədr xabideəm, əndaməm amaz kərde. Bər xastəm. Xane tarik, çerağ məfğud, kibrit nist. Dər in zolməte-şəb koca bərəvəm. Ta birun əz xane qədəm qozaştəm, doçare-əsəse-bidaruğə mi-şövəm. Motəfəkker neşəstəm. Didəm əz xab behtər çizi nist. Sərə-xodra bebalin qozaşte və baz xabidəm, ta key bidar şövəm?”⁵⁵⁰

HACI ƏBÜLHƏSƏN RACİ

Azərbaycanın İrana mütəəlliq qit'əsində zühur edən türk şairlərindən məşhuru Hacı Əbülhəsən Racidir. Racinin nüfuzu Araz çayının sol tərəfində sükunət edən Azərbaycan türklərinə dəxi ki, rus təbəələrindən ibarət olsun, keçibdir. Belə ki, Raci nə qədər İran torpağında mərufü məşhurdur, bir o qədər də Zaqafqaziya türkləri arasında onun hörmət və şöhrəti vardır. Bununla belə Raci kimi şairin ki, onun lətif və dilpəsənd qəzəlləri və cigərsuz növhələri böyükdən kiçiyə kimi cümlə əhli-savadın dillərində caridir, tərcümeyi-halına dair lazım olan məlumatı cəm' etməkdə aciz qaldıq. Divani-qəzəliyyat, qəsaid və növhəccatına⁵⁵¹ rücu etdik də şairin öz halı şə'ninə və filcümlə seyr-sülukuna məxsus bir işarə də bulmadıq. Bu isə bir tərəfdən şayani-təəssüf və bir yandan layiqi-heyrət və təəccüb bir haldır ki, kərrat və dəfəat ilə Rəcinin divani-əş'arı kəlamı çapdan çıxıb və hər bir sinif arasında intişar tapıbdir və divan çap etdirən kitabfuruşların və onun təbinə imtiyaz alan sair əşxasın heç birinin fikrinə gəlməyibdir ki, divan sahibi olan şairin tərcümeyi-əhvalına dair divanın, icmalən cüz'i məlumat kitabın bir guşəsində dərc edib, oxuyanları onunla aşına eləsin. Bu təəccüb gəlməsi hal bir Racinin haqqında olmayıb, bəlkə ümum İran və Azərbaycan şairlərinin halına şamildir. İndiyə kimi demək olur ki, Şeyx Sə'dinin "Gülüstan" və "Bustan" kitabları əqəllən yüz dəfə çapdan çıxıbdir, amma bu çapların heç bir nüsxəsinə Sə'di kimi müəzzəm və mö'təbər, əhli-hikmət şairin haqqında üç kəlmə də söz tapılmaz. Ancaq kitabın axırında çəndan lüzumiyyəti olmayan şey'i qeyd edirlər ki: "Təmam şod divane-mərhumol-məğfure-fe'lan əleyhorrəhme behəsbə-fərmayeşe sərvəre-mokərrəm və məlazol-ekrame-Məşhədi fe'lan və ya xeyrol-hace-fe'lan kitabforuş və besəyo ehtəma-me-Kərbəlaye fe'lan surəte-enteba' pəziroft. Allahummə ənfəəhu bihə və licəmiil-moumenin"⁵⁵² ...

Hacı Əbülhəsən Racinin tərcümeyi-əhvalına dair bizdə olan cüz'i əxbardan mə'lum olur ki, ol mərhum təvəllüd edibdir tarixi-məhəmmədiyənin 1247-1252-ci⁵⁵³ illərində Təbriz şəhərinin Xiyaban məhəlləsində. Tə'lim və tərbiyəsi öz şəhərində olubdur. Ömrü qırxıdan qırx beşə kimi olubdur. Vəfatı Həcc ziyarətindən müraciət edəndə olubdur. Cəddədə gəmiyə oturanda əsnayi-rahda dəryaya qərç olubdur və bu hüznəvər hadisə hicrətin 1292-ci⁵⁵⁴ ilində vəqə olubdur.

Şairin əhibbalarından birisi – "Səbur" təxəllüslü – Racinin belə qafil, vətəndən kənarda vaxtsız vəfatı barəsində yazdığı bir növhədə onu belə vəsf etmişdir:

Ey dəriğa ke, həzrəte-Raci
 Çon zər əz kiseye-əhibba rəft.
 Bihədd əfsus, sədhezər dəriğ
 Ke, behəsərət ze dare-donya rəft.
 Dağə-ferqət nəhad bər dele-ma,
 Suxt əz hecre-u-dele-ma rəft.
 Nə şəbəm şəb, nə ruze-mən ruzəst,
 Huşəm əz sər, ze del şəkiba rəft.
 Bi to ey çeşmeye-çerağə-sorur
 Rouşənai ze çeşme-bina rəft.
 Xake-qəm çərx bər sərə-ma rixt –
 Ke, tora, xərə-mout bir pə rəft.
 Heyf əz an şahbaze-qolloye-Qaf –
 Ke, beqafe-ədəm çə Ənqa rəft.
 Zən kəmalate-u-hezar əfsus –
 Ke-bebade-əcəl beyekca rəft.
 Ey mohiti-ke, xun şövəd abət,
 Abe-ru əz roxe-to əz ma rəft.
 Ey ze şure-to şur dər delha,
 Vəz şərə-to şərər becanha rəft.
 Kaş an dəm ke, ubekəşti şod,
 Hokme-“ya ərzü ibləi ma” rəft.
 Ahü vahəsrəta ke, mədfəne-u,
 Gəşt penhan vəli ze peyda rəft.
 Qəbruhu fi qulubi min valast,
 Gərçə dər zaher əz nəzərha rəft.
 Gəşt çon Xezr zendəvo cavid
 Ta bezolmate-mərg tənha rəft.
 Yunesasa ze Mesre-dare-fəna
 Bərdəhane-nəhənge-oqba rəft.
 Və minəl-ma’i kullu şey’in həyyun,
 Zende baz şode Xezrasa rəft.
 Şod rəvan suye-cənnətöl-mə’va,
 Tayere-qodse-xod bəmə’va rəft.
 Cəsm boqzaştə sərbəsər can şod,
 Əz doi sələb gəşt yekta rəft.
 Həmçə qol və şod əndər in qolşən,
 Pa keşid əz çəmən, beyəğma rəft.
 Peyə didar bude həmçə Kəlim,
 “Ərmi” quyan be Ture-Sina rəft.
 Şahede-mə’nəvi nəmudəş rox
 Həmçə Musa pey-e-təcəlla rəft.
 Əz meye-eşq corei nuşid,
 Baz çon bade suye-mina rəft.
 Əz ərz pək gəştə couhər şod,
 Həmçə ruh əz kədər mosəffa rəft.

Yarı peyvəst aqəbət ba yar,
Ançe mikərd əz ən təmənna rəft.
Qələmə-ənbərinşəmimə-Səbur
Bəhre-tarix kərdən enşa rəft.
Yaft əz kələmeyə-“əya ğəffari”,
Bəhre-təhriir kərdən emla rəft⁵⁵⁵.

Səbur cənablarının burada yazılan şe’rlərindən mə’lum olur ki, mərhum Hacı Əbülhəsən Racinin şe’nü rütbəsi dost və əhibbası arasında xeyli tutulmuş. Mərhum şairin pişəzvəqt qafil ölməyi əhibbalarını böyük yasü ələmə düçar edib, novgüllərinə ayrılıq və heyrət dağı çəkibdir. Cənab Səbur sair Azərbaycan şairləri kimi vəsfində mübaligə edib, Racinin fəzilətini bir dərəcədə artırıb ki, onun şe’nü halını ənbıyayi-kiramdan bə’zinin halına təşbih qılıbdır. Bir sayaq üzrə ki, Raci dəxi müqəddəs və mütəhhər vücudlar kimi məaniyi-əshab ilə həmcəlis olub, cismi-kəşifdən xilas olmaq ilə böyük bir səadətə vasil olubdur. Necə ki, şair deyibdir:

Əz ərz pak gəştə couhər şod,
Həmço ruh əz kədər mosəffa rəft.

Racinin divani-əş’arı bu qayda üzrə tərtib olunubdur: qəzəliyyati-farsi, qəsaidi-türki, qəzəliyyati-türki, təcni-türki, Kərbəla şühədalarının əhli-beytinin müsibətinə dair növhəvi sinəzənləri, müqəttəat və rübaiyyat. Növhə və sinəzənlərin arasında yazılan əfrad mərhumül-məğfur Molla Hüseyin “Dəxil” təxəllüs şairin kəlamlarıdır ki, onları Raciyə nisbət vermək dürüst deyil. Divani-Racinin bə’zi nüsxələrində Dəxilin və Nacinin və Mirinin kəlamlarından dəxi seyyidüş-şühədanın müsibətinə dair növhə və sinəzənlər daxil olubdur. Belə ki, Təbriz mətbəələrində çap olunan kitabların çoxunda əsla bir qayda və səliqə yoxdur. Hər bir kitaba lazım olan fəhrisdən dəxi xəbərləri yoxdur. Ancaq onu qənimət bilirlər ki, kitabın boş qalan yerlərini hər nə ilə olacaq, olsun, doldursunlar.

Racinin səlis və rəvan təb’i olduğu əş’arından görünür. Onun qəzəllərinin çoxu dillərdə əzbər olubdur və xanəndələrin çox vaxtı toylarda və işrət məclislərində oxuduqları Pacinin gözəl qəzəlləridir. Necə ki, şair özü deyir:

De bir türki qəzəl, Raci,
Oxusun bu gözəl, Raci,
Bələd olsun əzəl Raci
Rümuzi-eşq dərdinə⁵⁵⁶.

* * *

Raci, fünuni-şe'rdə gərçi vəhidsən,
Dəm vurma çox ki, baisi-lafü kəzaf olur⁵⁵⁷.

Və həmçinin şe'r və qəzəl deməyə artıq meyl və həvəsi olmağını və həqiqi fəxarəti şe'r və qəzəldə görməyini bu beytində bildirir:

Tərk elə simü zəri, cəm' elə əş'arü qəzəl,
İstəsən, Raci əgər namü nişanın çıxsın⁵⁵⁸.

* * *

Desəm Raciyə şe'r yaz, hey yazar,
Pul adı gətirsəm biləkdən qürur⁵⁵⁹.

Racinin vətəndaşı və həmməclisi olan bir nəfər şəxs ilə dəmir yol[un] da tanış oldum. Ol cənab ziyarətə gedirdi və Racini görmüşdü. Racinin əxlaqı adabından əhvalpürsən oldum. Məzkur Hacı Racini çox tə'rif edib, ziyadə xoşxülq, xoşrəftar və xoşsöhbət olduğunu söylədi. Mərhumun əxlaqı-pəsəndidələrindən birisi də onun artıq mütədəyyin, vətənpərəst və həmçinin hirsü təmə'dən ari, cümləyə yaxşılıq edən dərvişsifət və əhli-qənaət, pakdamən bir vücud olması barəsində bir beytdə deyibdir:

Qalıb bu pənd mənə yadigar pirimdən:
Həmişə zində bu aləmdə niknam qalır⁵⁶⁰.

Racinin dostluqda, vəfada və vətənpərəstlikdə sabitqədəm olmağına bu şe'rləri şəhadət verir:

Sər fədaye-dust kərdən pişe-ma doşvar nist,
Danəm in naqabeliha qabele-ezhar nist.

Hər ke aşeq şod yaqin başəd ke, əz can bezərəd,
Şeyx-Sən'an bəhre-tərsa arəş əz zonnər nist.

Dustan, əfğane-Raci başəd əz hobbe-vətən,
Mouseme-qol bolboli danəd ke, dər qolzər nist⁵⁶¹.

Və əyzən həqiqi dostluq babında deyibdir:

Hər kəs ke, košte gəşt berahe-vəfaye-dust,
Əz-xune-u rəvast xəlayeq vozu konənd⁵⁶².

Padşah ilə gədanın və fəqir ilə dövlətlinin arasında həqiqətdə bir təfavüt olmadığını və cümlənin axırı puç olduğunu bu rübaisində bəyan etmişdir:

Girəm to padşahə-təmame-cəhan şəvi,
Girəm cəhaniyan həmera hökmran şəvi,
Girəm ki, qəsrhaye-to sər bir fələk keşəd,
Ruzi şəvəd to həm gele-kuzegeran şəvi⁵⁶³.

Əgərçi Racinin divani-şe'ri Azərbaycanın hər bir vilayətinə dağılıb və kəlami-mövzunu dillərdə caridir, vəli biz də məcmuəmizi onun asari-lətifələrinlən xali qoymamaq üçün bir neçə nümunələr burada təhrir qıldıq.

Qəzəli-Raci:

Övza'i-çərx sanma ki, biixtilaf olur,
Cuyi-zəmanə gah bulanır, gah saf olur.

Verməzlə gah Yusifi Misrin bəhasına
Gəh pirəzal əlində bəhası kəlaf olur.

Eşq əhlinə bir özgə əziyyət rəva deyil,
Təni-rəqibü cövri-zəmanə kəfaf olur.

mə'suqə aşiqin bilü razi-nihanını
Bu rışteyi-məhəbbət ona telqraf olur.

Kəşf eylərəm bu eşq ilə hüsnün mətalibin,
Amma yazanda xamə bu sirri şikaf olur.

Töv'əmdi* rəncü rahət, müdgəmdi eysü qəm,
Vəslü fəraq, şadiyü matəm müzaf olur.

Hər şey'i öz yerindədi bu karxanənin,
Dəxlü təsərrüf eyləsə hər kim, xilaf olur.

Hər kimsə öz məqamını aləmdə seyr edər,
Ənqayə Qaf, cügdə** xərabə mütaf*** olur.

Ustad hər kəsin qədinə bir qəba biçib,
Var bir qəba ki, özgə qəbayə sicaq olur.

Olmaz⁵⁶⁴ yüz il fəğanə gələ zağ, əndəlib,
Pəşşə nə qədr tiz uça, simürği-Qaf olur.

* T ö v ə m – əkiz doğulan uşaq

** C ü ğ d – bayquş

*** M ü t a f – Təvaf olunmuş məhəl

Bəs, hər kəs anlasın gərək öz qürbü qədrini,
Rubəh nə növ'i şirə hərifi-məsaf olur.

Amma olubdu çoxlara bu ömr müştəbeh,
Culfalıq etməmiş küləhdüz kəlaf olur.

Raci, fünuni-şe'rdə gərçi vəhidsən,
Dəm vurma çox ki, baisi-lafü kəzaf olur⁵⁶⁵.

Racinin bu qəzəlində xeyli məzmunlu şe'rlər vardır ki, onlara diqqət yetirməmək olmaz, əz cümlə zəmanənin övza'ı müttəsil təğyirü təb'dil tapıb da, ixtilaf üzrə gərmiş etməsidir. Belə ki, “Cuyi-zəmanə gah bulanıb, gah saf olur”. Ona binaən insan dəxi gərəkdir elmü bilik ilə mütəməddin olub, zəmanənin iqtizasınca dolanmağa özünə əsbabi-məişət mühəyya edə.

Atidə yazılan qəzəlində Raci insanın başına eşqdən gələn bəlaları bir-bir tedad edib, onların olmağını, filcümlə dünyada insanın zövq-vəfası və eyş-ışrəti üçün xəlq olunmuş əsbabü əlamətlərin yoxluğunu və hüzn-ə'ləmin, qəm-qüssənin nəf'yini arzu edib əsil mətləb və təmənnası nə olduğunu məxfi saxlayır. Rus şairi Lermontov⁵⁶⁶ kimi bizim Racimiz də nə ölmək istəyir və nə sağ qalmaq, nə şirinliyə meyl edir və nə acliğa, nə hicrin zəhri-hələhilini⁵⁶⁷ və nə vəslin şəkəri-safını tələb edir. Haman qəzəl budur:

Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə hüsnü-dilbər olaydı,
Nə ayinə, nə səfa, ey könül, nə cövhər olaydı.

Nə nazü qənzə, nə qəncü dəlalü* nə işvə,
Nə əczü labe** nə xunabi-dideyi-tər olaydı.

Nə zülf olaydı, nə ariz, nə xətt⁵⁶⁸ olaydı, nə xal,
Nə müşk olaydı, nə məcmər, nə udü ənbər olaydı.

Nə hüsn olaydı, nə könlüm, nə dəstə-dəstə bu zülf,
Nə şərh, nə mülk, nə bu fövc-fövc ləşgər olaydı.

Nə əbruyi-xəm olaydı, nə çeşm, nə müjgan,
Nə tiğ olaydı, nə cəllad, nə bu xəncər olaydı.

Əzəl nə nəş'ə olaydı, sonra nə rənci-xumar,
Nə tiyşi-vəsl, nə ənduhi-hicri-dilbər olaydı.

* Qəncü dəlal – ikisi də nazü işvə məzmunundadır

** Labe – söz, laf

Nə öldürəydi xətin gəlcək üzdə üşşaqı,
Məsih tək nə ləbi-lə'li-ruhpərvər olaydı.

Nə yalvaraydı rəqibə bu payədə üşşaq,
Və nə bu mərtəbə mə'şuqələr sitəmgər olaydı.

Nə şur olaydı, nə bülbül, nə gül olaydı, nə xar,
Nə lütfi-bağrı-baharü nə cövri-sərsər olaydı.

Nə dil olaydı, nə qamət, nə qəlb olaydı, nə rux,
Nə şəmi-şö'lə, nə pərvanə, nə səməndər olaydı.

Nə gül, nə ətr, nə şümşad olaydı, nə şanə,
Nə zülf olaydı, nə məşşatə, nə bu zivər olaydı.

Nə şərhe-şərhe olaydı bu sinə tiğirlə,
Nə şərhi-dəftəri-dərdü bəla, nə müztər olaydı.

Cəfayi-yar ilə üşşaq inciməz, ey kaş,
Nə səndə mümkün o, məndə nə bu, müyəsər olaydı.

Nə hicr olaydı, nə giryə, nə künci-qəm, nə bu ah,
Nə abü atəşü xakü həva müxəmmər olaydı.

Nə tifl olaydı, nə məktəb, nə dərs olaydı, nə elm,
Rümuzi-eşq nə dillərdə böylə əzbər olaydı.

Nə kuyi-yarı qoyub xəlq edəydi meüli-behişt,
Nə şeyx olaydı, nə məscid, nə və'zi-mənbər olaydı.

Nə dil olaydı, nə didə, nə əşki-xunalud,
Nə kan olaydı, nə dərya, nə ləlü gövhər olaydı.

Nə ictimab, nə tövbə olaydı, nə pəhriz,
Şikəsti-tövbə nə peymandan füzuntər olaydı.

Məzaqi-Raci nə şirin olaydı, nə böylə təlx,
Nə hicr zəhri-hələhil, nə vəsl şəkkər olaydı⁵⁶⁹.

* * *

Sənə bu hüsn, xəyal eyləmə müdam qalır,
Çəməndə hansı güli-tər ələddəvam qalır?!

Qalıb bu pənd mənə yadigar pirimdən:
Həmişə zində bu aləmdə niknam qalır.

Gözün könül quşun ovlar, əgərçi laçın tək
Və leyk axır özü paybəndi-dam qalır.

O ləbləri ki edər kami-aləmi şirin,
Mənim kimi olu bir vaxt təlxxam qalır.

Gedər çü məstiyi-mey, zəhməti-xumar gəlir,
Həmişə başda haçan nəşyei-müdam qalır.

Həmişə aşıqinə naz edib, xəyal etmə
Sənə bu rəngü ruxü zülfi-müşkfam qalır.

Əsər xəzan yeli gülzari-hüsnünə bir gün,
Nə üzde rəng nə zülfündə bir nizam qalır.

Nə çeşmi-məstin edər böyülə naz-naz nigah,
Səhi qəddin nə bu növ' ilə xoşxuram qalır,

O vaxta üz çevirib cümlə bədnəzər səndən,
Məgər bu Raciyi-biçarə sübhü şam qalır?⁵⁷⁰

Racinin fününi-şe'rdə mahir olmağına onun təcnisləri dəxi şəhadət verir. Nümunə üçün onlardan bir neçəsini burada zikr etməyi münasib gördük:

Demə, zahida, sərgüzəşti-behişt,
Yoxumdur mənim meyli-gəşti-behişt.

Büküb qəddimi eşq ilə bari qəm,
Qəmindən iki aləmin fariqəm.

Dilü din ver müşkbu kakilə,
Mənim tək ol aşüftə bu kakilə.

Gəl, e aşıqin atəşə yanduran,
Məni yana-yana qoyub yan duran.

Nədir, ey səhiqəd günahım mənim,
Keçər ərşdən hər gün ahım mənim.

Sən oyna gecə rudü şətrənc ilə,
Töküm mən yüzə rud şətrənc ilə.

Rəvadır qalım mən şəbi-tar ilə,
Keçir sübhə tək sən şəbi tar ilə.

Sipahi-qəm aldı, aman, dövrəmi,
Tavam eylə, ey saqi, can dövrəmi.

Dolub dərd ilə meysərə meymənə,
Sınıq qəlbə bax vergilən mey mənə.

Yazın bu sözü səngi-mərmərdə siz,
Qoyun fərq namərd ilə mərdə siz.

Açıbdır qərənfil, güli-yasəmən,
Güli-yas tək batmışam yasə mən.

Könül şəm'i-ruyində pərvanədir.
Ona suzdən xəvfi pərva nədir.

Səninlə böylə oldu cism, ey sənəm,
Həqiqətlə baxsan əgər mən sənəm.

Bilərsən əgər baxsan ayinəyə,
Sənə oxşadır xəlv ayi nəyə?

Məni aqibət öldürür dər diyar,
Xədəngi-cəfayə məni-dərdi-yar.

Könül şişəsin sındırıb səng ilə,
Genə səngdil eylişən sən gilə.

Harayım çıxar ərşə hər gün, hər ay,
Yetiş, ey sitəngar, hərayə həray.

Sənə Raci, ey hur, ta bəndədir,
Həminə üzün nuru tabəndədir.

Çıxarmaz səni yaddan mah, sal,
Onu sən də bir yadə, ey mah, sal!⁵⁷¹

Racinin bu qisim təcniləri çoxdur. Burada biz ancaq onlardan bir neçəsini yazdıq. Cümləsi ilə bələd olmaq istəyənlər onun divanına rücu eləsinlər. Mərhum Hacı Əbülhəsən Racinin qönçeyi-təb'i-lətifi xüsusən faciəyi-Kərbəlanı zikr etdikdə gül kimi açılıb, hər tərəf hüznü ələm gətirici ətirilər saçıb və cümlənin ürəklərini qəmü qüssə ilə və gözlərini yaş ilə doldurur. Və lakin bu qəmü ələm və bu göz yaşını insanı məyüsü məğ-şuşü təzyiq etmir, bəlkə onun qəlbini səfalandırır, gözüne işıq gətirir.

Əgər iradəti ətiraf olunsu ki, kədərlə səfa və qəm ilə sürür və göz yaş ilə nur bir yerdə ola bilməz, bunlar bir-biri ilə zidd olduğu halda uyuşmaz, onda deyər bilərlik, bəli, İmam Hüseyn müsibətində bu feyz vardır, bir

yandan ağlayır, bir yandan nuraniyyət bəxş edib şad qılır; bir yandan qəm-ləndirir, bir yandan qəmə qüssədən azad edir. Bir yandan şikəstəvü pəri-sanhal edir, bir yandan uca məqamlarda dövr etməyə pəri bal verir. Bu feyzü bərəkət, bu qeyri-adi halət və xüsusiyyət ancaq seyyidüş-şühəda müsibəti ə'zasına müxtədir, ancaq mahi-məhərrəmdə tərtib olunan tə'ziyələrdə hiss olunur. Raci isə bu tə'ziyələrin rövneqi və matəmlərin şefəqidir. Azərbaycan şüərasından Dəxildən sonra Raci Kərbəla gülşəni-nin ən fəsih bülbülü-xoşəlhani və neynəva dəştinin ən suznak növhəxanı hesab olunur. Racinin növhələrində olan tə'sir çox rövzəxanların mərsiyələrindən artıqdır. Əzbəs ki, rövzəxanların əksəri oxuduqları əhvalatda bə'zikərə o qədər mübaliğə edirlər ki, o qədər fəhmü idraka sığışmayan və ağıl qəbul etməyən sözlər və hekayə söyləyirlər ki, əhli-məclis onlara inanmayıb, bir növ qövlərindən ikrah edirlər. Oxuduqları mərsiyəyə meylü rəğbət göstərmirlər. Raci Kərbəla faciəsinin hansı bir qissəsini riş-teyi-nəzmə çəkibse, tamamında böyük məharət bürüz edibdir, əhvalatı eyni ilə sərəpa, şairanə elə gözəl tərzdə nəql edir ki, cümlənin huşu diqqətini cəlb edir.

Məsələn, İmam Hüseyn əleyhissəlamın əziz və istəkli qızı cənab Səkinə Şamda cümleyi-əhli-beytlə əsirvar olduğu zamanda bir gecə yuxuda babası seyyidüş-şühədanı görüb, ona şərhi-hal etməsini, yanki aliəbanın Kərbəla diyarına yetişdikdə möhnəti qəm qubarına batmaqlarını və seyyidüş-şühədanın övladı ənsarının hər birinin vəsfi-halını və yanki əhli-beytin Şamdan Mədinəyə müraciət etməsini və əhli-Mədinənin şurışü nəvaya gəlməsini və mərizə Fatimənin hali-pürməlalını və bu qisim çox-çox Kərbəla əhvalatını Raci əleyhirrəhmə elə bir fəsahtət və məharətlə təhrir qılıbdır [ki], hər kəs onları diqqət ilə oxusa, mə'yusü məlulü feyz-yab olmaqla əhvalatdan dəxi filcümlə xəbərdar olar. Kərbəla şəhidlərinin müsibətinə şüru etməkdən qabaq şair həqq dərgahına münacat edib, ondan tövfiqü mərhəmət diləyir və səhni-çəməni-Neynəvanda pərvaz etmək üçün balü pər istəyir və nəfsi-şumun əlindən xilas olub, həqiqi aşıqlar məsləkinə daxil olmağa və vadiyi-heyretdən qurtarıb nicat bulmağa lütf kimi bir dadrəsü rəhbər tələb edir:

Can bülbülü olmuş zəğəni-nəfsə giriftar,
Daim qəfəsi-sinədə eylər ona azar.
Bu, layiqi-firdovs, o, niyrənə səzavar,
Ülvitələbi-süflədə ol hiyləgər istər.

Tövfiqini, ya rəb, bizə həmvərə rəfiq et,
Də'vayi-təvaliyi- Hüseynidə sədiq et,

Lütfün bu rəhi-eşqdə həmrəhi-təriq et,
Dil vadiyi-heyrətdən, bu rahbər istər.

Hər kimsənə istər ola aşıqlıyə layiq,
Əlbəttə, xələyiqdən edər qət'i-əlayiq,
Qəti-nəzər ondan da gərək aşıqi-sadiq,
Hər məmələkindən edə qət'i-nəzər istər⁵⁷².

Racinin növhələri mə'lum isə də, onlardan birini nümunə üçün burada yazırıq. Bu növhədə İmam Hüseyn həmsiğəsi olan vəfa kanı və dəyanətü sədaqət mənbəyi Zeynəbi-qəmpərvərdə öz cananı ilə, yə'ni xaliqi-ləmyəzəl ilə ruzi-əzəldə elədiyi əhdləri bəyan edib, kamali-cür'ətü fəxarət ilə deyir ki, həqq yolunda və eşq aləmində nə qədər ağır cəfalara və böyük bəlalara giriftar olsam, mənə eyni-səadətdir və yüz belə zəhmətlərə öz canımla dözərəm. Cənab Zeynəb isə qardaşına təsəlli verib hər növ' bəlalara təhəmmül etməsini təsdiq edib deyir ki, ya Hüseyn, ruzi-cəzadə sənənlə başlar əlində şühədə həsrə gələn zamanı mən də üsəranı başıma cəm' edib, bu zülfi-pərişanımla siz ilə müttəfiq cümlə [ümmətə] şəfaətçi olaram.

Haman növhə budur:

Belə əhd eyləmişəm, ey bacı, cananım ilən,
Ərseyi-Kərbubələdə boyanım qanımla ilən.

Çünki bu cami-əcəldə şəkəri şəhdim var,
Bu səbəbdən susuz ölməkləyə çox cəhdim var,
Aləmi-zərrədə canan ilə bir əhdim var,
Varam öz eylədiyim əhd ilə, peymanım ilən.

Bacı, əhdim budu bu çöldə gərək qanə batam,
Qanımla Əkbərimin qanına şövq ilə qatam,
Can verib təşnə, gərək isti qum üstündə yatam,
Cismi-məcruhim ilə, sineyi-suzanım ilən.

Qan içində eləyim həqq ilə bir razı niyaz,
Budur əhdim ki, quram burda gərək məclisi-raz,
Can verən vəqtdə meydanda qılam, bacı, namaz,
Dəstəmazım ola bu şərt ilə öz qanımla ilən.

Düşdü İbrahim əgər şövqi-həvayi-eşqə,
Etmədi tab, vəli dərdu bəlayi-eşqə,
Bircə qurban ilə gəldi o, Minayi-eşqə,
Gəlmişəm mən bura yetmiş iki qurbanım ilən.

Çəkmərəm dəm, dəmi-şəmşirdə, şəmşir nədir,
Xəncəri tiğ nədir, nizə nədir, tir nədir,
Məclisi-vəslə qədəm qoymağa təxir nədir,
Mən bu bəzmə gedirəm başım ilə, canım ilə.

Zövrəqi-cismimə var lüccəyi-xun içrə nicat,
Təşneyi-eşqə verir suzi-ətəş abi-həyat,
İcmərəm gər tuta dünya üzünü abi-Fərat,
Bəzmi-vəslə gedirəm bə ləbi-ətşanım ilə.

Həq yolunda susuz ölmək demə zəhmətdi mənə,
Gözümə ox dəyə gər, eyni-məhəbbətədi mənə,
Aləmi-eşqdə hər zəhməti rahətədi mənə,
Dözərəm yüz belə zəhmətlərə bir canım ilə.

Çəkmərəm minnət ədudən, çəkərəm bu ətəşi,
Bacı, eşq aləminin çoxdu belə keşməkeşi,
Səni bazarə çəkərlər çü əsiri-həbəşi,
Şami-şum içrə əyali-şəhi-mərdanım ilə.

Əhli-Kufə yetirir zülmünü itməmə, bacı,
Bədənimdə dəxi qoymazla qala camə, bacı,
Nizələrdə apararlar başımı Şamə, bacı,
Bədənim yerdə qalar peykəri-üryanım ilə.

Şamdə məclisi-işrət qurular, söz demərəm,
Kuçəvü bamdə səf-səf duralar, söz demərəm,
Xeyzüran çubu nə qədri vuralar, söz demərəm,
Bəzmi-əğyardə mən bu ləbü dəndanım ilə.

Zeynəb ərz eylədi: – Qardaş, bilirəm ruzi-cəza
Sən ilə həşrə gəlir başlar əlində şühədə,
Üsəranı başıma cəm' edərəm mən də, əxa,
Gələrəm məhşərə bu zülfi-pərişanım ilə.

Ümmətə cümlə şəfaət edərəm mən sən ilə,
Kərbəladə bulaşan qanına piraşən ilə,
Şimri-dunun yaxasından tutaram şivən ilə,
İstərəm qanını bu çaki-gəribanım ilə.

Ya Hüseyn, hövli-qiyamətdə yetiş imdadə,
Raciyəm, bircə ümidim sənə var üqbadə,
Ağlaram, olsa həyatım nə qədər dünyadə,
Gecə-gündüz sənə bu didəyi-giryanım ilə.

PÜRQƏM

Racinin müasirlərindən “Pürqəm” təxəllüslü şair dəxi Azərbaycani-
əcəmdə şöhrət tapmışdır. Pürqəmin divani-əş’arü kəlamından öz əhvalı
güzarişatana mütəəlliq iki kəlməsə də bir söz tapmadıq⁵⁷⁴. Hətta şairin adı
dəxi öz divanında zikr olunmayıbdır. Ancaq divanın sərlovhəsində dərc
olunmuş şe’rdən anlaşılır [ki], şairin ümdə məramı matəmi-seyyidüş-
şühədanı zikr etməkdir:

Xəyalatə-ma qesseyi-matəməst,
Ço zolfe-pərişan soxən dərhəməst,
Əgər delpəsənde-əhibba şəvəd,
Mosəmma beğəmxaneyə-Porqəməst⁵⁷⁵.

Pürqəmin Raci ilə həməsr olmağına şəhadət edən kitabın tarixidir ki,
əbcəd hesabı ilə bir “ğeyn”⁵⁷⁶ ilə dörd “eyn”dən istixrac, Nəsrəddin şahın
əsrində olunur, yə’ni 1280-ci sənə Pürqəmin kitabı tamam olubdur. Bu
barədə şair kitabın bir yerində yazıbdır:

Saqi, nə ruze-səbro şəkibəst in zəman –
Kin əhd-əhdə-Nasere-dinəst, dustan.
Zan abe-rühpərvərəm ey ruhe-cane-mən,
Dəh sağəri bemehre-şəhənşahe-kamran.
Birin könəm ze del gəme-deyre-se pəncra,
Dər əhdə-kamraniye-Cəmşid-astan.
Mey dəh, məpors namo neşan əz vocude-mən,
Mey dəh məgir xurde binamo bineşan.
Ğeyno cəhar eyn ke, zəd təb’le-ərrəhil,
Şayəd bename-ma-zənəd in deyr xakdan...
Porğəm, ze rəsme-eşq gərət nist entebah,
Giti bekame-pire-moğənəst dər Moğan⁵⁷⁷.

Pürqəm özü saqiyyə rücu edib deyir ki, mey ver, mənim namnişanım-
dan soruşma, bu üç-dörd günlük fəna dünyaya nə e’tibar var? Cəmşid,
Cəm, Kavus, Keyqubad, Kəyumərs kimi padşahlar fəvt olub gedəndən
sonra və onlardan bir namü nişan qalmayandan sonra mənim kimi həqirü
zəlilü fürumayə şəxsini adı və sanı qalmaqdan nə hasil?

Pürqəmin fəqir, yoxsul və möhtac olmağı kitabının axırında yazdığı əv-
vəlinci misraları türkcə və axırıncı misraları farsca şe’rindən mə’lum olur:

Gözün fədasiyəm, ey saqiyyə-səadətmənd –
Ki, dər məhəbbəti-mövla bedəh piyaleyi-çənd.
Gətirdi axiri-dəftərdə Cəbrəili-xəyal,
Hədisi-nanü pənir əz bərayi-hacətmənd.

Bu beş gün ömrümü sərf etdim ahü zar ilə,
 Dəmi nəşod diləm öz kami-dünyəvi xürsənd.
 Əlimdə var-yoxu badi-fənayə verdi qəza,
 Vəli bəhər dü cəhan pul migüşayəd bənd.
 Skəndəri edər aciz bu nəhs pulsuzluq,
 Çinan ki, qürbi-gəda nist nəzdi-dövlətmənd.
 Keçib boğazıma bu tuği-fəqri-mövlana,
 Tərəhhümi ki, mərə qət' şüd sədayi-bülənd.
 Bu ac qarın çörək istər, bu lüt bədən paltar –
 Ki, şaxə-şaxə hüveydast əz dü pəhlu bənd.
 Bu mürği-təbimi, şaha, salıbdı hövsələdən –
 Ki, nist haləti-təğrir bər xuda sövgənd.
 Kömür çuvalı ayaq bəndə xanədən çəkmiş,
 Zi dəsti-cayi-xətai ki, yə'ni çarək qənd.
 Qızıl-gümüş tükənib, cibdə yoxdu bir qara pul –
 Ki, dər təsərrüfi-hər kəs dəmi bəvəd peyvənd.
 Deyil lətifeyi-dərviş, Pürqəma, mənzur,
 Bəvəd bərabəri-din əz şə'nidənəş xürsənd⁵⁷⁸.

Pürqəmin divanı-əş'arı dəxi Racinin divanı kimi ibarətdir farsı və türki mənzumələrindən. Şairin yazdıqları əksəriyyəni pəncəni-ali-əbanın ya mədhinə və tövsifinə və ya mərsiyə və növhələrinə dair əsərlərdir. Pürqəmin dəxi təb'i rəvan isə, bir o qədər lətif və nazik deyil. Belə ki, Racinin kəlamında olan məlahətü abdarlıq Pürqəmin əş'arında məhsus deyildir. O cəhətə onun növhə və mərsiyələri bir o qədər şöhrət və rəğbət kəsb etməyibdir, nə qədər ki, Racinin və mərhum Dəxilil asari-məmdü-hələri mərufü məşhur olublar. Pürqəmin əsərlərindən nümunə üçün burada bir türki qəzəli və bir növhəsi tərcim olunur.

Qəzəli-Pürqəm:

Gəlir nəsimi-behişt aşikarə zülfündən,
 Müəttər oldu bu məclis dübarə zülfündən.
 Kəsib qabağını hüsnün misali-əbri-siyəh,
 Olubdu mah ruxin bəxti qarə zülfündən.
 Çəkəndə darə haçan böylə ah-zar elədim –
 Ki, düşmüşəm bu gecə ahü zarə zülfündən?!
 Rəqib çox çalışır kuyi-eşqə yol tapsın,
 Vəli düşən deyiləm mən kənarə zülfündən.
 Məti-müşkə bu tüccari-eşq olub talib,
 Budur ki, şur düşüb hər diyarə zülfündən.
 Fəraq oduna yanar həsrə dək dili-Pürğəm,
 Gər olmasa bu yaman dərde çarə zülfündən⁵⁷⁹.

Növhə; qətlgahda cənab Fatimeyi-novərusun dilindən əmizadəsi
cənab Qasımın nəş'inə xitabən:

Dur, ey biyarü biənsar əmoğlu,
Şəhidi-ləşkəri-küffar əmoğlu.

Dur, oldu ruzigarım qara sənsiz,
Yetişdi qəmli könlüm zarə sənsiz,
Salıblar canımı odlarə sənsiz,
Bu çöldə firqeyi-xunxar, əmoğlu.

Necə görsün gözüüm qan toy hənasın,
Necə bilməm çəkım hicrin cəfasın,
Dur əyləş, bağlayım başın yarasın,
Məni-nakami-diləfkar, əmoğlu.

Qəsəm olsun o zülfi-müşksayə,
Məni saldı fəraqın min bəlayə,
Əsir etdi bu qövmi-əşqiyayə,
Nədir təqsirim, ey sərdar əmoğlu?!

Kimə dərdi-dilimi eyləyim fəş,
Gedib yeksər əlimdən qövmü qardaş,
Nedim axır məni-biçarə, külbaş,
Mənə qalmıbdı bir qəmıxar, əmoğlu.

Əcəb qoydun məni dəşti-bələdə,
Qəribü bikəsü tənha aradə,
Ərusundur gedər Şamə piyadə
Yanınca yox ənisü yar, əmoğlu.

Kərəm qıl, gəlmişəm billah amanə,
Məni yalqız yola etmə rəvanə,
Və ya tapşır gələn, Şimri-Sən'anə
Mənə çox etməsin azar, əmoğlu.

Şəbü ruz ağlaram bu qəmfəzadə,
Salan yox halımı bir kimsə yadə,
Nedim ərz etməyə bu macərədə
Tapılmaz Heydəri-Kərrar, əmoğlu.

Mən axır novgüli-baği-əmirəm,
Mən axır novərusi-hicləgirəm,
Mən axır Şimr əlində dəstgirəm,
Dəxiləm, dur məni qurtar əmoğlu.

Əcəl yetməz ölüb rahət oleydim,
Bu xəfvü lərzədən can qurtareydim,
Dəxi Şimrin cəfasın görmiyeydim,
Ki, billah, olmuşam zinhar, əmoğlu.

Gəlib fəryadə cinnü insü adəm,
Olub Pürqəm qəmində qərqi-matəm,
Hər il saxlar ə'za mahi-məhərrəm,
Sənə ol zarü diləfkar, əmoğlu⁵⁸⁰.

İmam Hüseyinin şə'nində yazıbdır:

Vəfalı aşiq olan aləmi-vəfadə gəzər,
Təriqi-eşq tutub vadiyi-bələdə gəzər.

Bu kuyi-eşqə düşən tərək edər, çıxar vətəni,
Əyalını götürüb dəşti-Kərbələdə gəzər.

Vüsal istəyən aşiq riza qəzayə verər,
Özü yatar gün önündə, başı cudadə gəzər.

Riza qəzayə verən baş susuz gedər Şamə,
Yanınca nazlı qızı çölləri piyadə gəzər⁵⁸¹.

Hüseynə ağla ki, Pürqəm, sən ağlayanda o da⁵⁸²
Səsin qatar səsinə, çünki bu azadə gəzər.

Qəm etmə aşiq ilə həşrdə şəfaət üçün,
Əlində qanlı başı ərseyi-cəzadə gəzər⁵⁸³.

AĞAMİRZƏ MƏHƏMMƏD BAĞIR “XALXALI”

Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxali, demək olur ki, Azərbaycan-
əcəmdə bu vaxta kimi zühur edən türk şairlərinin ən müqəddir və rəvan-
təb'lisidir. Xalxalının ləqəbi göstərir ki, ol cənab Təbrizin yaxınlığında
Xalxal qəryəsindəndir və Qarabulaq sakinidir. Bu qəryə isə böyük və
məhsuldar, xoş abü havalı bir mövqedə qədimdən bina olunmuş dehatlar-
dan birisidir.

Mirzə Məhəmməd Bağırın ancaq bir əsəri-mətbuu “sələbiyyə
– “Tülkü” adında ki, nəzm ilə inşa olunubdur, bizə mə'lumdur⁵⁸⁴.
“Sə'ləbiyyə”dən qeyrisini görməmişik və anladığımız görə, ondan səva
özgə bir əsəri olmayıbdır⁵⁸⁵.

Xalxalının tərcümeyi-əhvalına məxsus əxbar cəm' edə bilmədik və
bu bərədə sə'yü təlaşımız bisəmər qaldı. Çoxları məlumat cəm' edib gön-
dərməyi vədə etdilərse də, vədələrinə vəfa edənləri olmadı. Ancaq
“Sə'ləbiyyənin axırında şair öz əhvalına dair cüz'i məlumat verir. Onun
öz yazdığından mə'lum olur ki, ol cənab Nəsrəddin şahın vəqti-səltənə-
tində kitabını 13[10]-cu tarixdə itmamə yetiribdir və bu tarixi-kitab dəxi
onun öz şe'rində istixrac olunubdur əbcəd hesabı ilə⁵⁸⁶. Öz adını və
məhəlli-təvəllüdünü dəxi şair bir şe'rində bəyan edibdir. Kitabın xatimə-
sində Nəsrəddin şahın duası bəbində yazdığı şe'rlər bunlardır:

Bihəmdilləh, kitabı-“Sə'ləbiyyə”
Tamam oldu əcəb şirin qəziyyə.
Zaməni-Nəsirəddin şahı-Qacar,
Şəhənşahi-cahangirü cahandar.
Mənə yoxdur yolu şahı edim mədh,
Nəçün ki, qorxuram mədhim ola qədh.
Və lakin şahımız çox yaxşı şəhdir.
Xilafət bürcünə rəxşəndə məhdir.
Onun əhdində asudə dolannıq,
Ədalət kölgəsində daldalannıq...
Xudaya, daimi qıl tacü təxtin,
Bülənd et himməti tək cahü bəxtin.
Özün, oğlanların, əhlü əyalın,
Hamı nökrələrin, cahın, calalın
Həmişə bu cahanda paydar et,
Onun bədxahına bərpəyi-dar et...
Xəbər əlsa biri adımı bilfərz,
Özüm öz adımı qoy eyləyim ərz.
Fünuni-mə'rifətdən xaliyəm mən,
Məhəmməd Bağır-“Xalxaliyəm” mən.
Bu fərdi-axirin nəzmi-savabı
Bəyan eyləydi tarixi-kitabı⁵⁸⁷.

Bu yazılardan başqa Məhəmməd Bağır Xalxalidən özgə bir xəbərimiz yoxdur və çox heyif belə müqtədir, xoştəb' və şirikələm şairimiz adsız və sansız itib gedir və qədrü qiyməti kəma huvə həqqəhu bilinmir.

Çox ola bilir ki, Məhəmməd Bağır indiki hali-həyatda⁵⁸⁸ sağ və salamat məişət dəryasına cumub, kəsbi-qüvvət və təhsili-məaş yolunda cəngü cidal etməkdədir;⁵⁸⁹ vallahü ələm.

İndi “Sə'ləbiyyə” kitabına rücu edək. Xalxalinin bu əsəri başdan-ayağa nəzm ilə yazılıbdır. Nəzmi-şe'rində bir qüsür yoxdur. şe'rlərin hamısı səlis, rəvan və mövzundur.

Əgərçi mə'nanı şe'rlə ifadə etmək asan deyil və çox vədə şair qüvvəsini kələmin vəzn, rədif və qafiyəsinə sərif edib, mə'naya və əsil mət-ləbə çəndan mültəfit olmur, amma həqiqi şair çox ali fikirləri və nazik mə'naları asan vəch ilə gözəl şe'rlər vasitəsilə bəyan edir. Necə ki, sabiqdə Füzulinin haqqında danışıldıqda biz dedik ki, “Leyli və Məcnun” hekayəsində nə qədər dərin mə'nalar, hikmətli sözlər və işarələr vardır, amma onların hamısını Molla Məhəmməd Bağdadi elə asan və açıq, şirin dil ilə şərhü tövsih etibdir ki, onları anlamamaq olmaz.

Həqiqi şairin baş vəzifəsi mə'nanı yetirməkdir. Çünki hər bir qissəvü hekayətin ruhu onun içində olan mə'na və məzmundur. Nə qədər ki, şairin başında doğan təzə fikirlər aydın, açıq və salamat olsa, bir o qədər də onları bəyan etmək asan olur. Çətin ancaq fikrin başda doğub pərvəriş tapmağıdır. Dolaşiq və qarışıq fikirlərin zühura gəlməsi də dolaşiq olur və bə'zi şairin yazılarının kələmı o qədər qarışıq və bulaşiq olur ki, o qədər ağır və qəliz ibarələrlə malamal olur ki, elə ölçüsüz və biçiksiz yaraşıl-mayan dona geyinilir ki, onları oxuyanlar bir şey fəhm edə bilmir və bu kələmı yazmaqdan şairin ümdə məramı nə olduğunu anlayıb başa düş-mürlər.

Zənn edirəm ki, əgər şairin və ya ədibin özündən dəxi soruşulsa ki, cənab filan, sizin bu kələmı yazmaqda əsl məramınız nə olubdur və bu-nun ruhu, canı nədədir, hansı mətləbi ifadə etmək istəyibsiniz, ol cənab bu suallara cavab verməkdə aciz qalsın...

Məhəmməd Bağır Xalxali Azərbaycan şairlərinin ən açıq və aydın fi-kirli və salamat əndişəli şairlərindən birisidir. Əqli-səlim və fikri-mətin ilə belə haqq-taala ona rəvan təb' dəxi mərhəmət etmişdir ki, onun vasi-təsi ilə yaratdığı qissələrin cümləsində müfidü mə'qul hissələr götürmək olur.

Bəziləri irad edə bilərlər ki, xırdaca uşaqlar üçün məzhəkə səpkində yazılan “Tülkü” nağılından nə böyük hissələr və müfid təcrübələr əxz etmək olur? Doğrudur, Xalxali cənabları söylədiyi “Tülkü” nağılıdır və

ələzzahir çəndan əhəmiyyət və ləyaqəti ola bilməz və lakin şair məzhəkənin zimmində münasibi-halü məqal haşiyəsəzləq edib, xeyli məsləhətli sözlər və gözəl nəsihətlər söyləyir ki, cümləsi indəl-üqəla məqbulü müs-təhsəndir. Xalxalının bu tutduğı nizamü rəviş Mollayi-Ruminin şivəvü qaydasına bənzəyir ki, adi bir şey'in üstə söz açıb, tülküdən, canavardan, atdan, eşşəkdən və ya insan növ'i şahdan, gədadan, dərvişdən və qənidən bəhs etdiyi əsnada məqamı gəldikcə münasibi-məqal haşiyələr çıxıb, xeyli həkimanə və fəlsəfanə sözlər söyləyir ki, onların məalü məzmunu cümləni heyrətə salır.

Əlbəttə, Xalxali ilə Mollayi-Rumi arasında fərq çoxdur. Biri şəkkəri-Hindustan isə, o biri şəkkəri-Mazandarandır. Amma bunu dəxi inkar etmək olmaz ki, ikisində də şirinlik vardır. Mollayi-Ruminin "Məsnəvi"-sində olan dərin fikirlər, hikmətamiz sözlər, barik nüktələr, əlbəttə, Məhəmməd Bağırın "Sə'ləbiyyə"sində yoxdur. Amma onun "Sə'ləbiyyə"sində dəxi xeyli gözəl nəsihətlər və müşfiqanə öyüdlər, nazik işarələr və məqbul zarafatlar olmağını dəxi danmaq olmaz.

Xalxali kitabını məzhəkə tərzində yazdığıının səbəbini xatimeyi-kitabda belə bəyan edir:

Əvamün-nasə yazdım bu kitabı.
Bu vəchi onlara qıldım xitabı.
Deyib çox məzhəkə, qıldım zərafət,
Onun zimmində yazdım həm nəsihət.
Nəçün ki, xəlqə həqq acı gəlübdür,
Zərafət sözləri şirin olubdür.
Qarışdırdım ikisin gəldi halə,
Yetişdi müntəhayi-etidalə.
Bu üzrümdən sora gər mərdi-bədxah
Təərrüz eyləyə əlhökmü lillah.

Şair özü ifadəyi-məram etdikdə buna müqirr olur ki, kitabı avamün-nas üçün yazıbdır, mərifət və kəmal əhlinə tövsiyə və tənbeh etməkdən yaxasını kənara çəkir. Çün kitab avam xalq üçün tənzim olunubdur, ona binaən haqqı çılpaq söyləməkdən ehtiyat edibdir. Əzbəs ki, açıq söz, haqq kəlam avama həmişə acı və ağır gəlir və mənzurda olan nəticə hasil olmur, o səbəbə şair nəsihətini xalqa eşitdirmək üçün həqiqəti-halı zərifanə bir səbkədə və doğrunu məzhəkə sayağında söyləyibdir ki, avamün-nası sözlərini eşitməkdən və nəsihətlərini qəbul etməkdən birəğbətü mütəəffir qilmasın. Və insafən demək olur ki, Məhəmməd Bağır Xalxali belə zərifanə şe'r söyləməkdə, ziştü zibalı kəlam yazmaqda böyük məharət və qabiliyyət göstəribdir. Bir yandan güldürübsə, bir yandan da ağla-

dıbdır, bir yandan xoşhal şad edibsə, digər bir yandan da qəmgin, mə'yus və mütəfəkkir qılıbdır.

Kitabi-“Sə'ləbiyyə”də tülkünün öz hekayəsinə məxsus əhvalat kitabın ancaq onda bir hissəsi ola bilər. Mabaqisi qisim-qisim pəndü nəsihətlərdir və zəmanənin övza'vü əhvalına, müsəlman tayfasının dolanacağına, adətü adabına, əxlaqü ətvarına və dünya zindəganlığına və axirətə dair təhriatdan ibarətdir.

Burada kitabın mündəricatını tamamən nəql etməyə ehtiyac yoxdur və belə zənn edirik ki, “Sə'ləbiyyə” ilə əhli-savadımız aşınadır, aşına olmayanlara dəxi onunla tanış olmağı öz tərəfimizdən məsləhət görürük. İran kitab-füruşlarından onu az qiymətə almaq müyəssərdir. Ancaq biz burada – məcmuədə Xalxalının bir para fikrü xəyallarını və hikmətamiz nəsihətlərini göstərib, möhtərəm oxucuların diqqətlərini onların tərəfinə çöndərmək istəyirik. Ta ki, özləri şairin qüvvəyi-şə'riyyəsini və dərəcəyi-mə'rifət və kamalını təmyiz etsinlər.

İsfahan şəhərində tülkünün aclıqdan bitaqət, zəifü nəhif olmasından danışmış, şair inqilabi-övza'i-ruzigara ətfi-kəlam edib deyir:

Bəli, heyrətdi bu çərxin qərarı,
Bilinməz işdi çərxin⁵⁹⁰ karü barı.
Birisinə müyəssər nazü ne'mət,
Birisi ac çəkər yüz min məzəllət.
Birisi çigriyib yağlı pulovdan,
Birisi doymayıbdır nani-covdan.
Birisinin yağar dövlət başından,
Birisi görməyib bir pul yaşından.
Birisi başə qoymuş taci-şahi,
Birisi başıacıq, yoxdur külahi,
Biri növ'kər, birisi xan olubdur,
Biri rə'yət, biri sultan olubdur.
Biri daim çalar çəngü çəğanə,
Birisi ney kimi gəlmiş fəğanə.
Birisinin ağzı gülməkdən yığışmaz,
Birisi dərdü möhnətdən göz açmaz,
Birisinin mənzili qəsrül-giramə,
Biri həsrət qalib bir hisli-damə.
Biri atlas tuman geymiş damağlı,
Birisinin bez tumanı var yamaqlı
Birisinin gözləri qarə, qələmqaş,
Yazıb guya qələmlə dəsti-nəqqaş.
Birisi kök, deyərsən pərvəridir,
Birisi bir sümükdür, bir dəridir.
Birisinin sözü mat etmiş əqli,
Biri yazmış mənim tək “Tülkü” nəqli⁵⁹¹.

Bu gözəl şe'rlərdən sonra Xalxali nizami-aləmdən və insanın başına gələn bə'zi həvadisindən danışmış, o həvadisindən vüquunu haqq-taalaya isnad verir və deyir ki, bunlar haqq-taalanın işləridir və aqıl gərəkdir onlara mötəriz olmasın⁵⁹².

Bu babda Məhəmməd Bağırın bir neçə mə'qul fikirləri varsa da, mabaqisində müfəviqət göstərə bilmərik. Əgər həqiqətdə ol cənab tədad etdiyi işlər Allahın işləri isə, sözümlə ola bilməz. Çünki onun çox hikmətləri vardır ki, insan onları anlamaqda acizdir. O hikmətlər ki, filcümle ibarət olsun dünyanın yaranmasından və bizi əhatə edən təbiətin övza'vü əhvalından və ənvə'i-məxluqatın təbiəti iqtizasından və sair əcaibü qəraibdən, bunların cümləsi filhəqiqə bizi böyük bir heyretə salır. Doğrudur, elm sayəsində çox gizli sirlərin və namə'lum şeylərin üzündən cəhalət pərdəsi götürülübdür və çox şeylərin səbəbi-xilqəti və mahiyyəti kəşfə bəyan olunubdur və olunmaqdadır, amma daha da çox şeylər var ki, onlar təhqiqü tədqiq olunmayıbdır və bu yolda hükəməvü filosoflar xeyli zəhmətlərə və məşəqqətlərə giriftar olublarsa da və ömürlər sərf ediblərsə də, yenə də bir məqama vasil olmayıblar və çox üləməvü hükəma axır nəfəsində həsrətlə canlarını təslim etdikdə dünyaya cahil gəlib, cahil getdiklərini söyləyiblər. Hasili-kəlam biz dediyimiz budur ki, xudavəndi-aləm öz qüdrəti ilə yaratdığı aləmin hər şey'ində bir hikməti sirr vardır və hər nə ki, yaradıbdır, tamamisini öz yerində xeyli gözəl və qəşəng yaradıbdır və xüsusda bir e'tirazü irad ola bilməz və dünyaya bəsirət gözü ilə baxdıqda şairin sözü yadımıza düşür:

Bu kargahi-sün' əcəb karxanədir,
Hər nəqşi elmi-lədündən nişanədir⁵⁹³.

Və Xalxali özü də bu qövlə müqirr olub deyir:

Bu övza'i görüb gəlmə sualə,
Təərrüz eyləyib çıxma cidalə –
Ki, hikmətlə xuda düzmüş nizami
Bu mətləbdə nə xoş yazmış Nizami:
“Cəhan çon çeşmə zülfo xalo əbrüst –
Ke, hər çizi bəcaye-xiş nikust”⁵⁹⁴.

Xalxalının bu sözləri çox lətif və çox mərəğub, şairanə yazılmış şe'rlərdir. Amma bunlardan aşağıda yazılan şe'rlərin məalına iradımız vardır və onların haqq olmasını təsdiq edə bilməyəcəyik. Haman şe'rlər bunlardır:

Fəqirin fəqri, mün'im cahü mali
Səlahül-külldür hali, məali.

Düşə dövlət fəqirü pəst əlinə,
 Qılıc guya düşübdür məst əlinə.
 Əgər mün'im kişi olsaydı zadı,⁵⁹⁵
 Tutardı aləmi şərrü fəsadi.
 Bunu çün anladın, ey mərdi-agah,
 Hamı işlərdədi əlhökmü lillah.
 Əgər naxoş olursan, qədrini bil,
 Balam, səbr eylə, açma şikvəyə dil.
 Mərəz⁵⁹⁶ eyni səlahındır bu yerdə,
 Düşünmürsən gözündə vardı pərdə.
 Ata övladını bisərfə vurmaz,
 Nihalın bağban bihudə qırmaz.
 Sənə xaliq atadan mehribandır,
 Düşübsən özə fikrə nə gümandır.
 Xudadən gəlsə bir cüz'i-müsbət,
 Əlində ya dilində var şikayət.
 Bələdən incimə, ey kərbəlai,
 Buyurmuş "əlbəlaü lilməlai"⁵⁹⁷.
 Bəla versə sənə üz, olma məğmum,
 Nə yaxşı söz deyib Məcnuni-məhmum;
 Əgər ba digəranəş bud meyli,
 Çəra zərfi-məra bəşkəst Leyli⁵⁹⁸.
 Qərəz, Allah işində qılma irad, –
 Ki, iradın olur mə'nada ilhad⁵⁹⁹.

Bu şe'rlərdə Xalxali cənabları müsəlmanların nə əqidə üzrə olmaqlarını göstərüb öz tərəfində yenə də onlara tövsiyə edir ki, Allah dünyanı belə yaradıbdır ki, kimi fəqirdir, kimi dövlətli. Ona görə həqqdən şikayət etmək lazım deyil. İnsanlar[ın] belə təbəqə-təbəqə xəlq olunmasında, əlbəttə, bir sirr vardır. Belə ki, fəqir əlinə dövlət düşsə, gözləri qızıb, heç bir şey'i seçməyəcəkdir və dünyada çox fəsad törədəcəkdir və dövlət tapmış fəqirin halı əlinə qılıc düşmüş məsti-layə'qil halına bənzəyir ki, qabağına gələni qılıclayıb doğrayır. Əlbəttə, bu əqidə dürüst deyil, batil əqidədir. Haqq-taala hamı adamları bir halda, bir surəti hey'ətdə yaradıbdır və cümləyə ağıl, zəhn və fərasət ə'ta edibdir. İnsanı yaradanda birisinin alınına ağılıq və birisinin[kinə] rəiyyətlilik nişanəsi vurmayıbdır. Birini fəqir və birini mün'im yaratmayıbdır. İnsan arasında vüqaa gələni bu fərq və təfəvüt, bu ədalətsizlik və ədavət insanın əməlindən, tamah və hirsindən törəyib zühura gəlibdir və necə ki, adamlar öz nəfslərinə və bətnlərinə qulluq edəcəklər, öz hirs və tamahlarına tabe olacaqlar, yer üzündən zülm və sitəm əksilməyəcəkdir. İnsanlar firqə-firqə olub, bir-

* İlhad – təriqi-həqqdən üdul edib küfrə mail olmaq

biri ilə cəngü cidal edəcəklər. Yer üzündən büğzü ədavət, nifaqı fəsad qurtarmayacaqdır. Və bu büğzü ədavəti, nifaqı fəsadı Allah yaratmayıbdır, insanın özü yaradıbdır. Həmişə fəqir istəyibdir ki, fəqirlikdən və yoxsulluqdan xilas olsun, dövlətli də istəyibdir ki, dövləti və malı əlindən verməsin və hətta bacardığı qədər dövlətinin üstünə daha da dövlət artırsın. Bu yolda hər iki sinfin arasında həmə vəqt nizavü nifaq olubdur və olacaqdır.

Əgərçi peyğəmbər buyurubdur ki, “əlfəqrü fəxri”, amma heç kəs bu fəxri kəsb etməyə meylü rəğbət göstərməyibdir. Peyğəmbərin əsr-səadətində fəqirlik səadət və fəxarət imişsə də, son əsrlərdə və bizim vaxtımızda fəqirlikdən və yoxsulluqdan böyük məşəqqət və zillət yoxdur və fəsadların çoxusu bu mənəbdən zühura gəlir. Bəs, fəqirin fəqirliyi və mün’imin cahü malını səlahül-küll hesab etmək səhih deyil və həmçinin insanın başına gələn sair bəlalərin cümləsinə təhəmmül edib, onların dəf’ü rəfinə çarələr axtarmayıb, “əlhökmü lillah” demək canına müsəlman olan düşmənin qılıcının altına kamali-əcz ilə boynunu uzatmaq həm əqlən və həm şər’ən dürüst deyil, böyük günahdır.

Doğrudur, haqq-taala insana atadan-anadan mehribandır və o mehribanlıığı cəhətinə insan insana əbəs yerə zülm etməz, onu dərdü bəlalara düşür qılmaz. Ona binaən bizə bir müsibət və bəla üz verdikdə haqqdan şikayət etməyimiz nahaqdır. Çünki həqiqəti-halda o bəla müsibətlərin vüquuna əksəri-övqat bais özümüz oluruq. Allahın bunda bir qarışacağı yoxdur. Amma acizliyimiz və avamlığımız ucundan öz təqsirimizi və qəflətimizi haqqdan görüb, şaki və asi oluruq. Bilmək gərəkdir hamı müsəlmanlar və elmsiz tayfalar bu batil əqidə üzrə yaşamaqdadırlar.

Adamların işlərinə və dolanacaqlarına gəldikdə Xalxali zükur tayfasının haqq yoldan çıxmağından və avamlığından bir az danışılıb, keçir ünəs tayfasına və bunları iki yerə təqsim edir: bir qismi həyalı və ismətli, bir qismi də həyasız və əxlaqsız arvadlardır. Hər iki qisim arvadların bərəsində Xalxali nə e’tiqad üzrə olduğunu bəyan edir. Söz yoxdur, şairin arvadlara bu sayaq baxmağı ümumidir, yə’ni şair nə göz ilə arvadlara baxırsa, onları nə sayaq yaxşı-yamana bölürsə, o sayaq da onun vətəndaşları baxırlar və təqsim edirlər. Zira ki, şair öz əsrinin və əbnayi-vətənin aynasıdır. Ətrafında vüqaa gələn hadisələri, öz millətinin zahiri və batini aləmini eyni ilə göstərir. Yaxşı arvadları bu sayaq tövsif edir:

Biri vardır həyası var, hicabı,
Eşikdə üzde rübəndü niqabı,
Ərinə qul kimi eylər itaət,
Ərə taət, xudavəndə ibadət.

Özün saxlar kişisinə damağlı,
 Onun yanında durmaz qaşqabaqlı.
 Kişi bilməz ərindən başqa haşa –
 Ki, bir naməhrəmə qılıns tamaşa.
 Kişi evdə olan vaxtı bəzəkli,
 Geyər tazə libasını tüzəkli
 Səfər etsə əri, silkər palasın,
 Haman saət geyər köhnə libasın
 Gözünə sürmə çəkməz, zinət etməz,
 Evində əyləşər, qonşuya getməz.
 Qənaətlə keçirdər ruzigarın,
 Gecə-gündüz çəkər ər intizarın.
 Nənəm olsun bu cür övrət tapılsa,
 Nə yaxşıdır hamı evlərdə olsa!..
 Bu cür övrət tapılsa, yox qüsuri,
 Buna övrət demə, huridir, huri⁶⁰⁰.

Bu şe'rlərdən mə'lum olur ki, yaxşı arvad olmaq üçün iki şərt lazımdır: əvvələn, arvad gərəkdir həyalı olsun və saniyə, ərinə tabe olsun. Bu iki vəzifəni kamalınca yerinə yetirən arvad həqiqətdə layiqi-təhsindir. Və lakin biz müsəlmanların nəzərində ismət və həya ancaq ondan ibarətdir ki, arvad evindən dışarı çıxanda gərəkdir başını və gözünü bərk-bərk sarınsın və çalışsın ki, bir kəsə üzünü göstərməsin və ərə itaət də bundan ibarətdir ki, kişisinin qabağına təzə libas geyinib, özünə bəzək və düzək verə, onun nəzərində cilvələnib xuraman gəzə. Əri evdə olmayanda, səfərə gedəndə təzə libasını dəyişirib, köhnə libasa girə, qaşına vəsmə və gözünə sürmə çəkməyə, evdə otura, qonşuya getməyə, israf xərclər etməyib, qəaətlə dolana və ərinin intizarını çəkməkdən səva özgə bir dərdü qəmi olmaya. Bu cür övrətə huri demək səzadır və hansı evdə olsa, eyni-səadətdir.

Bu sən'ətlərin heç birini nəhy etməyib, öz tərəfimizdən ancaq bunu demək istəyirik: Bir üzə niqab salıb və ərinqabağında bəzənib şuxluq, nazü nəzakət etməklə bir növ' onun qüvvəyi-şəhəviyyəsinə tərətəməklə əvvəla arvadların vəzifəsi tamam olmur. Lazımdır anlayıb düşünmək ki, arvad da kişi kimi insandır, kişinin elm və ədəb, ruhani və cismani tərbiyəyə ehtiyacı olan kimi, arvadın da bunlara ehtiyacı vardır.

Hər bir şeydən əvvəl insanın cisminin, ağılının və ruhunun tərbiyəsidir. Yaxşı tərbiyə alan arvadda və kişidə, əlbəttə, həya da olacaqdır, ismət də. Xüsusən tərbiyə və tə'lim arvadlara lazımdır ki, onun döşlərinin arasında və dizlərinin üstə, gözlərinin önündə və əllərinin altında təzə nəsil nəşvü nüma tapıb hasilə yetməkdədirlər. Təzə və cavan nəslin bəqası və səadəti, bilkülliyyə, analar əlindədir, onun himmət və mə'rifətinə bağlıdır.

Mahir, təcrübəli, elmlı və bilikli bağban əkib-becərdiyi ağaclar salamat, gözəl və barvər olan kimi, elmlı, mə'rifətli anaların təhti-tərbiyəsində böyüyən övlad dəxi gözəl, salamat, xoşxülq və sahibi-fərasət olacaqdır. Müsəlmanların mədəniyyət və tərəqqi yolunda dalda qalmaqlarına baş səbəblərdən birisi də arvadların zillət və üsrətlə güzəran etməkləridir. Şəri-şərif verdiyi hüquq və ixtiyarlardan xəbərləri olmayıb, pərdə altında, cəhələt ələmində ömürlərini çürüdüüb, işıqlı dünyadan bixəbər qalmaqlarıdır. Belə zülmət və cəhələt içində dolanan anaların əllərində böyüyən övlad dəxi, əlbəttə, avam, qorxulu, cür'ətsiz və fəhmü fərasətsiz olacaqdır.

Bu halda xümsi-məskunda zindəganlıq edən müsəlman məktəblərinin hansı birisinə nəzər yetirsək, görürük ki, onlardan yazıq, aciz, bacarıqsız və cür'ətsiz tayfa yer üzündə yoxdur. Cəhəti ki, analar qoçaq, hünərli, elmlı və bacarıqlı övlad yetirməyiblər. Bəs, lazımdır ki, arvadların tə'lim və tərbiyəli, ixtiyarlı və məlumatlı olmağına himmət sərf etmək və onları ziyalandırıb bir hala yetirmək ki, övladlarına tərbiyə verməyə özləri müqtədir olsunlar. Və illa onların sitr altında boğulub və dünyadan bixəbər qalıb, sırf cəhəldə yaşamaqlarından bir nəticə hasil olmaz. Bizim arvadların halı gün şəfəqi və təmiz hava görməyən çiçəklərin halına bənzəyir ki, onlar şüküftə və xəndə olmamış, ətrafa ətirlər saçmamış soluşxuyub puç və zay olurlar.

İkinci qisim arvadların halı şə'ninə gəldikdə şair onların böyük eybini üzuaçıq gəzməklərində görür və üzuaçıq gəzməyi hiyləvü fəsad bilib, onları əxlaqsız və həyasız xatunlar silkinə daxil edir. Bu qisim övrətlərə şair min cür'ə eyib gətirən bəzəklər qoşub, xülasəyi-kəlamda deyir:

Bu cür övrətlərə min lə'nü nifrin
Dedim mən, siz deyın aminü amin⁶⁰¹.

Şair ünəs əhlini iki firqəyə təqsim edib onlardan əvvəlincisini təhsin və ikincisini təzmim qılıb, dünyanı ikinci övrətlərə təşbih tutur və xəlayiqi onun məkrü hiyləsinə və zahiri zinətü bəzəyinə aldanmaqdan tənbeh edir:

Bu, çərxi-bivəfadır, ver tələğın,⁶⁰²
Boşa getsin, evindən kəs ayağın.
Bunu anla ki, axır səndə durmaz,
Vəfası yox, həyası yox, utanmaz.
Dolanma sən onun dövrü bərinə,
Yalançıdır, inanma sözlərinə.
Bu, təmkin etmədi heç padşahə,
Bu, təslim olmadı heç əhli-cahə.
Ləcuc olsan, tələğın verməsən sən,

Boşar axır səni ol bivəfa zən.
Təlaq eylər kişi gər həmsərini,
Bu mə'lunə boşar amma ərini.
Təlaqın ver, özün çək bir kənarə,
Bədəl qıl şurəzarı lələzarə⁶⁰³.

Yəni dünyayə mayıl olma, dünya bir hiyləsi çox, vəfası yox övrət kimi şeydir ki, səni öz toruna salıb, əl və ayağını bağlayıb böyrü üstə yıxacaqdır və sənin gözünün önündə qeyrisi ilə və hətta sənin rəfiqin ilə aşinalıq əlaqəsi bağlayacaqdır. Bəs, özünü qoru, ayıq və huşyar ol ki, bu məkkarənin duzağına bənd olmayasan, zira ki:

Bu, and içmiş ki, ta ruzi-qiyamət
Edə insanı iqva, qılma qəflət⁶⁰⁴.

Bu batil əqidə dəxi biz müsəlman tayfasını dünya işlərindən, xüsusən kəsbi-məaşdan soyudub fəqrü zillətə salır. Qeyri-millətlər isə ümuri-məaşdan artıq huşyar və qeyrətmənd olub, öz dolanacaqlarını vüs'ətləndirirlər və gün-gündən sərvət və dövlət sayəsində tərəqqi bulurlar. Amma biz müsəlmanlar “Allahdan buyruq, ağzıma quyruq” – deyib, ehtiyac və yoxsulluq dəryasına qərğ oluruq.

Dünya məəşəi üçün çalışanları şair eşq əhlinə oxşadır, necə ki, aşiq sevgili mə'suqəsindən doymaz, elə də dünyagir adam dünyanın malı dövlətindən doymaz:

Bəli, mə'suqdən eşq əhli doymaz,
Məhəbbət həsbın əldən ölsə, qoymaz.
Dolar mə'suq ilə cismü rəğü pust,
Olur aşiq fəna, qalmaz məgər dust.
Deyil mə'suqdən bir ləhzə xali,
Olur mə'suq ilə daim xəyali⁶⁰⁵.

Dünyapərəst şəxslər dəxi bu dəsturi-dünyadan doymazlar:

Odur bais ki, dünyanı tutanlar,
Tutub dünyanı, üqbanı atanlar⁶⁰⁶
Həmişə cəhd edər, hərgiz yorulmaz,
Gecə-gündüz yığar dünyanı, doymaz.
Gəzər daim, dolanar dağü daşi,
Dəyər daşdan-daşa min dəfə başi.
Yığar dünyaları eylər xəzinə,
Xəyal⁶⁰⁷ eylər o dəmdə öz-özünə,
Deyər: – Bihəddü əfzun dövlətim var,

Qabaqda xoş günüm var, ləzzətim var.
 Münəqqəş mənzilim, yaxşı otağım,
 Səfalı mənzərim, gülgeştü bağım,
 Cəlalım, şövkətim, şanı, əsasım,
 Mə'nalım, izzətim, faxir libasım,
 Kənizim, növ'kərim, xidmətgüzarım,
 Gözəlcə dilbərim, məhvəş nigarım.
 Gedincə gah otağə gahi bağə
 Təfənnüm eylərəm, gəlləm damağə.
 Xəyal etməz qabağında əcəl var,
 Qəzayi-xaliqi izzü cəlal var.
 Əcəl birdən qoyar bir⁶⁰⁸ ox kamanə,
 Oxa eylər o bədbəxti nişanə.
 Çəkər zur ilə yayı kinəsindən,
 Gəlir pərran keçər ox sinəsindən.
 Alır əldən hamı malü mə'nalın,
 Gədələr tək edər aşıftə halın.
 Çəkər ali imarətdən məzarə,
 Olur qəbr içrə yoldaş murü marə.
 Bəli, vallahi dünya bivəfadır,
 Cahanın bağı bizövvü səfadır.
 Əzizim, sən ki, dünyanı görürsən,
 Nə böylə sən özünü öldürürsən?!
 Yəqin eylə öləndə gec [və] ya tez,
 Sənin haqqındı evdən bircə top bez.
 Gözüm, aldanma bu malü mə'nalə,
 Təəllüq tut xudayi-layəzalə⁶⁰⁹.

Şair buradan yenə tülkünün nağılına rücu edib, onun aclığını və pəjmürdə əhvalını ziyadə fəsahtə və məharətlə nəzm edir: Ac tülkü:

Xəyalında toyuq nəqşin çəkirdi,
 Baxıb ol nəqşə, göz yaşın tökürdi.
 Yuxusuna əgər gəlsəydi cücə,
 Oyanmazdı yuxudan ta ölüncə.
 Keçərdi göylərə ahü füsusi,
 Eşitsəydi əgər bangi-xürusi⁶¹⁰.

Bu minval biçərə və natəvan tülkü neçə müddət ac-naəlac qalıb:

Baxıb gördü ürək durmaz, pırıldar,
 Bağırsaqlar acından hey cırlıdar.
 Qoyub başın dix üstə, oldu xamuş,
 Nigari fikrilən oldu həmağuş.
 Xəyal eylərdi öz dərdinə dərman,

Bu fikrə çulğanıb qalmışdı heyran –
Ki, nəgəh qeybdən qovzandı bir səs –
Ki, ey sərgəştəvü məğmümü bikəs,
Gərək aqıl⁶¹¹ olan qılsın tələşin,
Gərəkdir anlasın rahi-məaşın.
Oturmaqdan dəxi yox çarəvü sud,
Deyil, əlbəttə, babi-rizq məsdud⁶¹².

Burada şair sə'yü tələşin və kəsbi-məaşın hər iki dünya üçün lazım olmağı babında bir neçə xoşməzmun şe'rlər yazır ki, zikr etməyə bilmirik:

Tələş eylə dolansın karübarın,
Olub kasıb həbib⁶¹³ kirdəgarın,
Əgərçi xalığın ruzirəsandır,
Tələş etmək təriqi-aqılandır.
O kəslər kim, cahanda işləməzlər,
Çörək hərgiz doyunca dişləməzlər.
Bu aləm aləmi-əsbab olubdur,
Bu aləmdə əliboş ac qalıbdur.
Əzizim, olmasa sə'yü tələşin,
Düzülməz isti aşın, ağ lavaşın.
Oturma mənzilində, ey nikunam,⁶¹⁴
Deyib razıqdır Allah, tutma aram,
Tələşin eylə ta ruzin yetişsin,
Bunu tərək eyləmə ta ömr keçsin⁶¹⁵.

Yenə Xalxali dünya tələşindən axirət mə'murəsi üçün tələş etməyi tövsiyə edib deyir:

Bəli, canım, çi dünyavü çi üqba,
Tələşin olmasa, olmaz mühəyyə.
Əgər üqbayə vardır e'tiqadın,
Gərək qəbrə gedə hər gündə zadın.
Çəkərsən doqquz ay zəhmət, firavan –
Ki, xoş keçsin sənə üç ay zimistan.
Məgər bir qışca yox fərdayi-üqba,
Deyil bir hisli damca zilli-tuba?!
Tələş eylə, deyil vəqti-təənni –
Ki, leysəd -dinə qət'ən bittəmənni.
Əlində görmürəms bir zad əməldən,⁶¹⁶
Amandır, durma, getdi fürsət əldən...
Tələşin eylə, ol əmrində cazim,
Mənim ərz etməyim daxi nə lazım⁶¹⁷.

Bundan sonra yenə tülkünün hekayəsinə qayıdır. Onun əhli-əyalından ayrılıb, İsfahandan qürbət vilayətə azim olmağını nəql edir və burada

şair tülkünün uşaqları, əyalı və anası ilə ayrılmağını və nə dil ilə onları dindirib, kimisinə təsəlli və kimisinə nəsihət verməyini və kimisindən xeyir-dua etməyini eyni-sürətlə təqirü təhrir qılır və hətta tülkünün əyalı ərindən ayrılandan ona bədnəzər dəyməsin deyib üzərlik yandırmağını da unutmayıbdır:

Xülasə, tülkünün bikəs əyalı
Bu qəmli qissələrdən oldu hali.
Müsibət atəşinə düşdü, yandı,
Yetişdi başına bircə dolandı.
Əlindən, gah ayağından öpürdi,
Dalınca gözlərindən su səpirdi.
Deyirdi: Ey mənim avarə yarım,
Amandır, getmə, ey biçarə yarım!
Güzərin çın düşər hər rəhgüzərdən,
Sənə çox qorxuram mən bəd nəzərdən.
Mənə çün⁶¹⁸ eyləyibsən yaxşı ərlək,
Daban altında yandırram üzərlik.
Üzərlik yandırıb köz-köz edirdi,
Töküb göz yaşını hərdəm deyirdi:
Üzərlik, yan, üzərlik sən həvasən,
Həzaran dərdə dərmansan, də'vasən.
Üzərlik, yan, tütün ver qan qovuşsun,
Qada bundan, bəla bundan sovuşsun⁶¹⁹.

Burada şair yenə münasibi-məqal ər ilə arvadın arasında cari olan müamilə və ülfətdən danışib, çox ədibanə və nazik imavü işarələr edir və vəfalı həmsərin şə'nində bu sözləri deyir:

Vəfalı övrətin heç qiyməti yox,
Vəfasız olsa, batsın gözünə ox.
Vəfalı övrətin bas öp gözündən,
Sənə hər nə desə, çıxma sözündən.
Vəfalı övrətə qılma xəyanət,
Əlindən hər nə gəlsə, qıl ianət⁶²⁰.

İki və daha ziyadə arvad almaqdan danışib, onlardan törənən bəlavü müsibəti bəyan edib deyir:

Sənə bir söz deyim, dillənmə, qardaş,
Əyalın üstünə evlənmə, qardaş!
Neçün kim, görmədim mən, ey vəfadar,
İkiövrətli olsun mərdi-dindar.
Avam olsa xüsusən vamüsibət,

Yəqin qalmaz əlində dinü millət...
Günü alsan günün qarə edərsən,
Özün hər işdən avarə edərsən.
Nə yaxşı söz dedi ol adı Gülzar:
Müsəlmanlar, günüm yoxdur, günüm var⁶²¹.

İki arvad almağın acı səmərini bir neçə gözəl və bəməzə təmsillər ilə şərh qılıb, kərrat ilə tövsiyə eləyir ki, kişi iki arvad almaqdan sakınıb özünü bədbəxt və gününü qara etməsin.

Xalxali arvad məsələsini böyük məsələlərdən biri hesab edib, onun barəsində uzun mətləblər danışır və bu məsələnin əncamında arvad almaq və əyaldarlıq fəqərələrinə dair söyləyib, arvad almaqda bu şərtləri mülahizə etməyi tövsiyə edir:

Uzandı söz ki, qıldı xəlqi xəstə,
Qələm, durma, yeyin get mətləb üstə.
Deyim bir söz, sənə məndən vəsiyyə,et,
Əgər övrət alırsan, eylə diqqət.
Gərək lazım ola övrətdə dörd zad,
Qəbul eylə sözüümü, ey niküzad!
Biri ismət ki, olmuş rükni-əzəm,
İkimcisi məhəbbət, ey müəzzəm!
Üçümcüsü ola xoşxu xəliqə,
Ola dördümcüsü sahibsəliqə.
Bu dörd vəsf ilə gər hüsn olsa məqdur,
Yəqin eylə olur nurün ə'la nur⁶²².

Əyaldarlıq babında deyir:

Bəli, vallah deyil⁶²³ rəsm fütüvvət,
Cavanmərdiyyü insafü mürüvvət –
Ki, etsin şəxs əhlini fəramuş,
Özü işrət şərabın eyləsin nuş.
Əyalın yandıra nari-fəraqə,
Çəkə başın, gedə gözdən qıraqə.
Nə övlad anlayın, nə qövmü qardaş,
Nə ata var, nə ana, yarü yoldaş⁶²⁴.
Öz özbaşın həmişə xoş keçir də,
Vəli əhlinə cami-qəm içir də.
Fərahəm eyləyəndə aşü nani,
Fəramuş eyləyə hər aşinani.
Özü kef eyləyə zövqü səfadə,
Qoya əhlini min dərdü bələd⁶²⁵.

Sonra Xalxali tülkünün qürbətdə başına gələn qəzavü qədərdən söyləyib, münasibi-hal haşiyələr çıxıb, hər qisim mətləblərdən danışır. Tülkü xoruzun banlamağını eşidib, onu dami-təzvire salmağını nəql etdikdə sükut və xamuşluq faydası babında yazır:

Bəli, dildən gəlir başın bəläsi,
Qəmi, dərdi, bəläsi, mübtəläsi.
Danışmaqlıq gümüşdən olsa, billah,
Qızıldandır sükut, ey mərd, agah!
Deyər baş lal olarsan rahətəm mən,
Özüm asudə, həm bizəhmətəm mən.
İkidir çün qulağın, bir dilin var,
Eşit ikki, danış bir, ey vəfadar⁶²⁶.

Qəzayi-ilahi gəldikdə insanın sə'yü təlaşı səmərə vermədiyi babında yazıbdır:

Bəli, billah, qəzadən qaçmaq olmaz,
Dügin çalsa⁶²⁷ məşyyəət açmaq olmaz.
Kimi gördün ki, qurtuldu qəzadən,
Özün çəkdi kənarə macəradən,
Gələn vəqti qəza quş damı görməz,
Gözünü kor edər əncamı görməz.
Qəza gəlsə edər əbləh⁶²⁸ təbibü,
Səfih eylər qəza mərdi-ləbibü⁶²⁹.

Tülkü xoruz ilə mükalimə etdikdə özünə “hacı”lıq ləqəbi qoyub, hacılar barəsində yazır:

Dedi tülkü: – Xəyalın getməsin⁶³⁰ kəc –
Ki, mən heç kimsə ilən etmərəm ləc.
Töküb pul, xərc edib mən hacı oldum,
Xudaya şükr mərdi-nacı oldum.
Xələyqlər mənə hacı deyirlər,
Məgər hacı olanlar zülm edirlər?
Əgər zülm eyləsə hacı birinə,
Ona mə'lun deyın hacı yerinə.
Ziyarət eyləyin beytül-hərəmi,
Xilaf etsə, qoyun adın hərəmi.
Səfa təhsil edən sə'yü səfadən,
Gərəkdir göz yuma cövrü cəfadən⁶³¹.

Axırkı üç fərdləri çox gözəl deyibdir. Bizim hacılar hər nə pis əməllər var isə, beytüllahil-hərəmi təvaf edəndən sonra büruza gətirirlər və bu

qisim hacılara hacı əvəzinə hərami demək eyni savabdır. İnsanın qəlbi həqqin evi olmaq babında deyibdir:

Ki, ey yaran, bu sözdə yoxdur inkar –
Ki, Allahın iki yerdə evi var.
Birisinin binası səngü gildir,
Biri nuri-ilahi, adı “dil”dir.
Bu iki ev⁶³² içində, ey müəzzəm,
Olubdur qəlb beytül-lahi-əzəm.
Buna şahid hədisi-mavü minni,
Əzizim, əhli olsan eylə məni.
Buyurmuş yə’ni xəllaqi-müheymin,
Mənə mənzildi qəlbi-əbdi-mö’mün.
Demə, canım, ürək bir parça ətdir,
Məhəlli-nuri-şəmsi-mə’rifətdir.
Ürək mir’ati-nuri-ləmyəzəldir,
Ürək mişkati-misbahi-əzəldir.
Ürək gər zində olsa, zindəsən sən,
Öülm yoxdur sənə, payəndəsən sən.
Gözün bir nöqtəsidir mənəbəi-nur,
Əgər getsə bu nöqtə, göz qalır kur.
Ürək bir çeşmi batindir bədəndə,
Bu göz lazımdı salik⁶³³ yol gedəndə.
Ürək salsan ələ gər, ey bəradər,
Taparsan bil səvabi-Həcci-əkbər...⁶³⁴

Tülkünün hiyləbaz və biəməl olduğunu xoruz ona sübut etdiyindən danışıb, şair mətləbi biəməl alimlərin tərəfinə çöndərir:

Bəli, alim olan amil gərəkdir,
Ümuri-şərdə kamil gərəkdir.
Çü alim getməyə öz bildiyinə,
Yəqinən e’tiqadı yoxdu dinə.
Adın molla qoyub süzdürmə qaşın,
Əməl lazımdı, çox oynatma başın.
Özün “latə’külu”⁶³⁵ hökmün oxursan,
Yetimin malını yekca udursan⁶³⁶.
Həmişə qəribə diqqət tutarsan,⁶³⁷
Əlinə düşsə qurd kimi udarsan.
Məaşü karbarın işvədəndir,
Hamı xürdü xurakın rişvədəndir.
Əməl divarının altın oyubsan,
İşin bu, adını alim qoyubsan.
Deyil layiq sənə alim desinlər,
Yeri vardır sənə zalim desinlər.

Əməl yoxsa, şəriətdə dolanma,
Adın qazi qoyub çox qazılanma.
Şəriət əhlisən, Allahı atma,
Gözəlcə dinüvi dünyaya satma...
Əgər alim yesə bir şübhəli mal,
Həramə meyl edər, bişübhə cühhəl.
Əgər alim yeyə mali-həramı,
Bu şivə kafir eylər çox avamı.
O alim kim, edər dünyaya iqbal,
Vəbalın boynuma, çöndər ona dal.
Gözüm, təqva yolun tut, tap səadət,
Öləndə səndən istərlər ibadət.
Çalarlar başına bu nəhvi sərfi,
Xəbər almazlar ismü fe'lü hərfi⁶³⁸.

Bu mövzun şe'rlərdə Xalxali cənabları biəməl alimlərin, müfəttin və dünyapərəst ruhanilərin və tamahkar qazilərin vəsfi-halını bir tərzdə nəzmə çəkibdir ki, onlara heç bir tərəfdən irad etirafı oluna bilməz.

Tülkü xoruzun bihəya və biədəbliyni ona sübut etməyindən danışib, kəlamı ədəbin üstünə gətirir və ədəbi belə vəsf qılır:

Bəli, sərmayeyi-izzət ədəbdir,
Nişani-izzəti rif'ət ədəbdir.
Gözüm, sən laf urma çox nəşəbdən,
Nəşəbdən əl götür, dəm vur ədəbdən.
Nəcib eylər ədəb hər nanəcibi,
Ədəb sultan edər mərdi-ədibi.
Ədəbdən bəndəlik yetmiş kəmalə,
Ədəb xoşdur xudayi-layəzalə,
Günah etsən xudaya biədəbsən,
Yəqin müstövciyi-qəhrü qəzəbsən.
Ədəblə peyrəviyi-ənbiya qıl,
Xilaf etmə xudavəndə, həya qıl⁶³⁹.

Tülkü xoruzun zülmkar və mərdümazarlığından bəhs etdikdə şair münsibi-məqal zülmün zəmmindən və zalimin tövbixindən belə yazır:

Bəli, qardaş çü həqqün-nasdır zülm,
Süruri-sinəyə xənnasdır zülm.
Odur bais olub şərrül-məasi,
Olan zülmü onun yoxdur xilasi.
Gözüm, zülm eyləmə heç binəvayə,
Düşərsən möhnətü dərdü bəlayə...
Dağılmış zülmədən çox dudmanlar,
Xərab olmuş nə ali xanimanlar⁶⁴⁰.

Çox yeməklik zəmmində, az yeməklik vəsfində yazıbdır:

Bəli, qarnın tox olsa, ey fələkcah,
Yəqin eylər səni, əlbəttə, gümrah.
Edər aclıq səni billah kamil,
Olubdur çox yemək rəsmi-əvamil.
Oğul, çox tıxma, gəl keç bu sifətdən,⁶⁴¹
Özün ac saxla, ta dol mə'rifətdən.
Olubdur çox yeməkdən bissəviyyə,
Mərəzlər zahiriyyə, batiniyyə.
Balam, ta burnuva⁶⁴² kimi tıxıbsan,
Qızıbsan, şiveyi-həqdən çıxıbsan.
Həmişə talibi-rəsmi-kamal ol,
Oruc tut, ac dolan, ta nur ilən⁶⁴³ dol.
Qarın dolsa, qızıb "dən, dən" deyərsən,
O vaxta dinü imanı yeyərsən⁶⁴⁴.

Hər şəxs müqəddəm öz əməlinin cəzasını almaq bərsində yazıbdır:

Bəli, dünya evində hər nə afat
Gələr gər başına olmuş mükafat.
Nə gəlsə başına gör öz gözündən.
Müşəxxəs bil, özündəndir, özündən.
Otursa öz tükü üstündə hər kəs,
Tükü tərənəmz əsla, ey müqəddəs.
Yetimi incidib salma fəğanə.
Yetim eylər uşaqların zəmanə.
Gözüm, əlbəttə, incitmə fəqiri,
Olursan bir qəvinin dəstgiri.
Əgər rədd etməsən rəddi-məzalim,
Onu səndən alır bir güclü hakim,
Əzizim, ehtiyatın qoyma əldən,
Həmişə qorx mükafati-əməldən.
Cəhənnəm əhli abi-kövsər içməz –
Ki, hər kim arpa əksə, buğda biçməz.
İbadət yoxsa, sallanma behiştə,
Ayaqların çolaqdı, çıxma gəştə.
İtaət etməyibən umma zəhmət,
Cəhhənəmdir yerin, get, vermə zəhmət⁶⁴⁵.

Mehmannəvazlıq bərsində yazıbdır:

Gözüm yağın yedirsəm gər qonağə,
Yəqinən xoşdu min qeyril-həmaqə.
Qonaq gəlsə, gəlir ruzi dalınca,
Nə ruzi, fəthi-firuzi dalınca.

Xudavənda, bəhəqqi-ali-ismət,
Qonaqdan heç kimi etmə xəcalət.
Nə xoş zaddır əziz etmək qonağı,
Qabağına qoyasan qayğanağı
Açasan xidmətində ağ lavaşı,
Çanağna doldurasan yarma aş⁶⁴⁶.

Cavanlıq əyyamının qədrini bilmək barəsində yazmışdır:

Bəli, billah, qənimətdir cavanlıq,
Cavanlıqda olurmuş kamranlıq.
Əgər məqsudun olsa malü dövlət
Və ya qəsdin itaətdir ibadət.
Cavanlıq mövsümündə eylə təhsil,
Əlindən hər nə gəlsə, eylə təcil...
Cavanlıqda qazan, yığ malü dövlət,
Qocalıq mövsümü qıl istirahət⁶⁴⁷.

Bilmək gərəkdir Xalxali bu dünyadan artıq şikayətçidir. Ona binaən məqamı düşdükcə ondan şikayət edib, onu gah bivəfa övrətlərə, gah bidəyanət yoldaşlara, gah nəfsi-insanı bənd etmək üçün qurulan tələyə oxşadır, toruna düşməməkdən və hiyləsinə allanmamaqdan e'tiraz edir.

Xalxali dünyanı gah bir yumurtaya və dünyagir və axirət aləmindən bixəbər şəxsi onun içində pərvəriş tapan cücəyə bənzədir ki, cücə işıqlı və gen dünyadan bixəbər olmağa görə, belə xəyal eləyir ki, yumurtanın içindən yaxşırağ və rahatraq məskən ola bilməz:

Olur cücə yumurta içrə guya,
Deyir: Nə yaxşı mənzildir, xudaya.
Bu ərzimi eşit, ya rəb, dilimdən,
Bu yaxşı mənzili alma əlimdən.
Əcəb mənzildi, bir zibə otaqdır,
Yeri-divari, səqfi cümlə ağdır.
Əgər hər yanə dönsəm, vüs'əti var.
Bu cür mənzildə qalmağ ləzzəti var.
Deyə bilməm ki, ey biçərə cücə,
Fərasətdən olan avarə cücə,
Təəccübdür sənin bu e'tiqadın,
Deyil hasil, bu dar yerdə muradın.
Nədən böylə bu zülmətdə qalıbsan,
Bu qoxmuş mənzilə ünsün salıbsan.
Durub bu pərdədən⁶⁴⁸ çıx, eylə pərvaz,
Uçub ol yarü yoldaşınla dəmsaz.
Təlaş eylə, qabıqdan çıx kənarə,

Güzər qıl bağı dəştü laləzarə.
Nə yaxşı çeşmələr, bağlar görərsən,
Gülüstanlar,⁶⁴⁹ uca dağlar görərsən,
Gəlib pərvazə çək bir xoş tərənə,
Tamaşa qıl zəminü asimanə.
Bu dünya, ey oğul, üqba yanında
Yumurta kimidir dünya yanında⁶⁵⁰.

Xalxalının “Sə’ləbiyyə”si başdan-ayağa gözəl məsəllər və təcrübə üzü ilə deyilmiş atalar sözləri ilə doludur ki, tamamisini buraya yazmaq olmaz. Qərək, məişətimizə aid bir məsələ və nüktə qalmayıbdır ki, Mirzə Məhəmməd Bağır onlara əl aparmamış olsun; az-çox əhəmiyyətli bir mətləb qoymayıbdır ki, onun barəsində söz danışmasın. Rə’yimizcə Xalxalının “Sə’ləbiyyə” nam kitabçası ədəbiyyat xəzinəmizin ən qiymətli cəvahlərindən və ən məqbul əsərlərindən birisidir. Amma lazımdır ki, giranmayəni bir para ləkələrdən təmizləyib, üstünə qonmuş toz-torpağı silib, sığallayıb təzədən çapa vermək. Çünki Təbriz çapında səhvü xəta çoxdur və bundan əlavə hekayənin bir neçə namünasib yerləri vardır ki, onları isqat etməklə kitaba bir xələl gəlməz və bu minval təshih olunduqdan sonra onun mütləsinəni şagirdlərə dəxi cayız görmək olar.

AXUND MOLLA HÜSEYN MARAĞALI “DƏXİL”

Dilsuzun həmməslək və həməsrləri olan Azərbaycan şairlərindən məşhurdur ki, “Dəxil” təxəllüsü ilə iştihar tapıbdır. Dəxilin yazdığı asarın cümləsi cənab İmam Hüseynin müsibətinə məxsus, Kərbəla faciəsinə dair əhvalatdır. Dəxilin kitabı mərsiyəxanların əlində ən mö'təbər kitabdır⁶⁵¹ və bu kitabda Kərbəla əhvalatı bə'zi yerdə nəsr ilə və əksərən nəzm ilə təhrir və tənzim olunubdur. Dəxilin Füzuli kimi nəsr ilə yazmaqda dəxi ziyadə qabiliyyəti və məharəti kəlamından mə'lum olunur. Necə ki, zeyldə yazılan sətirlər ona şəhadət edir.

Vəqta ki, şahı-Kərbəla-seyyidüş-şühəda, yə'ni məzlumlar ağası İmam Hüseyn Kərbəlada yekkəvü tənha qalıb özünə kömək çağırırdı, ol cənabın ahü naləsi göylərə və yerlərə böyük çaxnaş və zəlzələ saldı və pərvərdigari-cəlinin təsbihü təhlilinə məşğul olan görübən müqərribin və mələikeyi-səməvatü ərzin Kərbəla səmtinə mültəfit olub gördülər bir gülzardır ki, xiyabanın gülləri sineyi-əhli-matəm tək çak-çak, çeşmə kənarının səbzələri çeşmi-həsərət kimi nəmnaq⁶⁵² və sahəti-zəmini [misli]-daməni-gülçin sərəsər laleyi-xun[in] və nəsimi-həvası manəndi-ahidilnişin və reyhanları yetim zülfü kimi qubaralud və sərvləri əsirlər ahı tək siyahəndud və qönçələri aşiqi-məhzun tək xunbar və sünbülləri zülfi-ərusani-matəmdidəmisal tarumar və rayiheyi-nəsimi əşki-əsirən ilə həməbü həva və həzarələri ətfali-qəriblərə həmnəva və cuybarı məcrayi-əşki-laləgun və çeşməsarı beeynih didəyi-pürxun, bülbülləri xamuş və bağbanı mədhuş:

NƏZM

Vəh nə gülşən, çeşməsarı cuyi-xun,
Novcavanlar nəş'i sərvı-vajəgun.
Qanə batmış türrelərdir sünbülü,
Pənbeyi-daği-cərahətdir gülü.
Bir tərəf güllər tamam olmuş xəzan,
Bir rərəf məbhut durmuş bağban.
Bir tərəf bihəm əsər badi-səmun,
Bir tərəf zağü zəğən eylər hücum.
Qüdsiyan ol gülşənə heyran həmə,
Vadiyi-heyrətdə sərgərdan həmə.
Bir belə gülşəndə ağlar bülbülü,
Qan içində tərbiyə tapmış gülü.
Etdilər diqqətlə çün hər yan nəzər,
Gördülər açmış zəban susən deyər:
Bu çəməndir bustani-Kərbəla,
Məqtəli-pirü cəvani-Kərbəla.

Bu hängamədə mələikələr cəm'iyyən bina qoydular təfərrüc ilən
Kərbəlanın gülşəninə baxmağa. Mütəvəccəh olub, tainki gördülər:

Bir tərəf qan içrə yatmış bir cavan,
Hülqi-pakından olur al qan rəvan.
Aşiyani-mürği-peykan peykəri,
Pay ta sər zəxm cismi-ənvəri.
Bəs ki, dəymiş tirü xəncər abdar,
Hər səri'-muyi olub bir çəşməsar.
Yusif-Misri kimi gülgun qəba.
Seyd tək xəncəri-gürgani-cəfa.
Kimdi, ya rəb, ol cəvani-mahru?
Kimdi, yaran, ol gəzali-mişkbu?
Ümmi-Leylanın Əliyyi-Əkbəri,
Kərbəla sərdarının gülpeykəri.
Gördülər bir yanda düşmüş xarüzar,
Bir uca qamətli qolsuz şəhriyar.
Bəs ki, cismindən olub al qan⁶⁵³ rəvan.
Kuhü səhranı edib dəryayı-qan.
Kimdi, yaran, ol qəribi-naümid,
Təşnələr səqqası Abbasi-şəhid.
Naz ilən xab eyləyib bir sərvinaz,
Türrəsi eylər səbədən ehtiraz.
Cismi-pakı sərbəsər zəxmi-sinan,
Kakilindən telbətəl qanı rəvan.
Olmamış bir ləmhə həmağuşı-yar,
Buyı-vəsl ilən olub bihuşi-yar.
Gül kimi cismində qanlı pırəhən,
Parə-parə nəş'inə olmuş kəfən.
Peykərində zəxmi-pürxuni-sinan,⁶⁵⁴
Şərhi-dərđi-hicr üçün açmış zəban.
Bəs ki, qan cari olub hər dağdən,⁶⁵⁵
Laleyi⁶⁵⁶-həsrət bitib torpağdən.
Mən nə hacət kim, edim adın bəyan,
Qan hənəsi eylər əhvalın əyan –
Kim, odur damadi-şahi-Kərbəla.
Təşnələb qurban olan kuyi-vəfa⁶⁵⁷.

Cənab Əli Əkbərin şə'nində yazdığı qəsidənin başında bələdan bəhs
edib belə buyurur:

Hədisdir ki, vəla əhlinə bəla gətirir,
Bəla nə qədər gələ qəlbə incilə gətirir.
Tilayi-qəlb əgər qəlp ola şərari-bəla,
Nə qədər artıq ola, artıq bəla gətirir.

Mərizsən, mərəzindən mərəz edib qafil,
 Sənə həmişə təbibi-xuda də'va gətirir.
 Bəla də'vadır, əgərçi gəlir təbiətə təlx,
 Vəli məzacına şirinliyi riza gətirir.
 Əgər bəlanı qəbul eyləsən riza ilə,
 Olara ruzi-cəza əhsənül-cəza gətirir.
 Məriz hali-dil ilə də'vayə talib olur,
 Əgərçi qal-qiyli hərfi-narəva gətirir.
 Deyil təbib, ilahi, mərizdən qafil,
 Odur gəza gətirən, sən demə qəza gətirir.
 Həmişə hikmət ilə hökm edər təbibi-həkim,
 Qəbul et sənə hər nə də'va gəza gətirir.
 Pəriyü cinnü bəşər aqibət bəlayə düşər,
 Bu hökmü xəlqə Süleymani-Kərbəla gətirir.
 Fəna yelinə büsatın verib bilib ki, fəna
 Həmin büsat də'va ilə çün liqa gətirir.
 Düşüb bəlayə ki, nəhli-həqq ola agah –
 Ki, xəlqi daireyi-həqqə ibtila gətirir.
 Əliyyi-Əkbəri kuyi-bəlayə oldu dəlil,
 Salıb dalınca onu xəlqə rəhnüma gətirir.
 Ki, ümməti edə əsrari-şər'dən agah,
 Dübarə ümmətə peyğəmbəri-xuda gətirir...

İmam Hüseyin bacısı müxəddəreyi-ülya cənab Zeynəb xatuna buyur-
 duğu bə'zi xitabatü fərmayışatdan bir neçə əbyat:

Xoş ol zaman ki, çıxam bu hicabi-kəsrətdən,
 Tapam bu kəsrət ara bir nişanə vəhdətdən.
 Məhaldır ola tərki-ələyiqi-məxluq,
 Könül gər olmaya agah sirri-xilqətdən.
 Neçün məhəbbət ilə mə'rifət olur zahir –
 Ki, xalq zahir olub məbdəyi-məşiyətdən.
 Gərək həmişə ola xaliqə təvəccöhi-xəlq,
 Gəzayi-ruh alalar vəhcəti-vəcahətdən.
 O vaxtı əks salır surəti-cəmali-ilah –
 Ki, qəlb ayinəsi pak ola küdurətdən.
 Könül hərimi-ilahidi qeyrə yol vermə,
 Həramdır hərəmi-həqqi, salma hörmətdən.
 Rəva deyil ola bir yerdə yar ilə əğyar,
 Əgər kişi olasan, çox uzaqdı qeyrətdən.
 Əgər xülusilə lillah ola əməl fillah,
 Nə bak salik üçün tə'növü şəmatətdən.
 Özünə xaliqi-mə'budi etgilən məhəbbət,
 Əgər varındı şikayət əzabi-firqətdən.
 Olanda vəslinə talib yanında hazırdır,
 Hüzuri-talibi eylə xilas vəhşətdən.
 Hicabsən özünə sən özün özündən çox,

Cəmali-yarı çıxar ta niqabi-qeybətdən.
 Məcaz mənzərəsindən nə qədər keçməmişən,
 Həmişə varsan uzaq mənzili-həqiqətdən.
 Cəmali-şahid o vaxtı olur sənə məşhud –
 Ki, kamyab olasan şahidi-şəhadətdən.
 Özün şahidü özün şahidü özün məşhud
 Olursan, olsan əgər pak lövsi-kəsərdən.
 Səni bu can eləyib əcnəbi, mənim canım,
 Bu canı qan ilə yu, ta çıx a cinayətdən.
 Bu surəti sənə surətdə göstəriblər olar –
 Ki, tərki-surət edib çıxmayibla surətdən.
 Hüseyn tahir idi, əthəri-mütəhhər idi,
 Yenə yuyub üzünü qan ilə təharətdən.
 Yuyubdu zahiri batin kimi əlayiqdən,
 Çəkibdi ali-hərəm hicleyi-xidarətdən.
 Qılıbdı qəlbini fariq süüni-dünyadə
 Əyalü malü mə'nalü cəlalü şövkətdən.
 Edibdi izzətini tərək "ya əziz" deyib,
 Təvəhhüm eyləməyib inkisarü zillətdən.

Cənab Leylanın oğlu Əli Əkbər olduğu məhəbbəti izhar edib, bilümmum məhəbbətdən söyləyir:

Məhəbbət əhlinin əhvalı bərqərar olmaz,
 Məhəbbət olduğu yerdə hayavü ar olmaz.
 Məhəbbət əhli həras eyləməz məlamətdən –
 Ki, hər nə fikrinə gəlsə, çıxar məhəbbətdən.
 Sərir-i-məsnədə əyləşdi eşq sultanı,
 Şikari-höküm ilə eylər qulam mövlanı.
 Məhəbbət aşiqə mə'suqi çün əziz eylər,
 Ananı oğluna bir kəmtərin kəviz eylər.
 Çün⁶⁵⁸ ixtiyar ilə olmaz məhəbbətin səbəbi,
 Həmişə aşiq lazımdı sədmeyi-qəlbi.
 Məhəbbət olsa edər tazə qaidə tə'sis,
 Məhəbbət ilə yetər abruyə miqnatis.
 Olur məhəbbət məhəbbub ilə müqabil ola,
 Xüsus o vaxta ki, məhəbbub əsli-qabil ola.
 Görəkdir aləmə məhəbbub ola Əli Əkbər,
 Bu qabiliyyətə şahiddi cəddi peyğəmbər.
 Tutub həbib-i-xudayə şəbahətini güvah –
 Ki, ol cəvanə deyilsin gərək həbibüllah.

Həzrət Abbasın atı Üqabın tə'rifində yazılıdır:

Mənəndə sabitü möhkəm bəsani-kuhi-əzizim,
 Havalanandan uçardı havada çün təyyar.
 Rəuf sahibinə çün mərakibi-cənnət,

Şədid düşməne həmçün cəhənnəmi-qəhhar.
Gəzəndə yerdə mələk tək əlü əyağına
Nisar üçün tökülürdü səvabitü sə'yyar.
Urardı daməni manəndi-taziyaneyi-sim
Çəkəndə şeyhə çəkərdi fənaiyi-düşməne xar.
Üqab üstə çü şəhbaz nizəsi çəngal,
Xədəngi-şəhpəri-minqarı xəncəri- xunxar.
Çəkib Üqab çü məhmiz döndü bir dalıya,
Dedi Hüseyne: xudahafız, ey səhi-biyar,
Hələl eylə, gedirəm, yalqızam, dua eylə,
Atam Əli yanına gəldi vədeyi-didar...

Cavani-valaşani-şücaətnişanü rəşadətbünyan, yə'ni Əli ibn Hüseyinin müqabili-səfi-üdvanda durub zəbani-fəsaḥət-tərcümanı ilə bətəriqi-rəcəz söylədiyi nüktədən bir qit'ə:

BƏHRİ-TƏVİL

Bilin, ey ləşkəri-kafərfəru bədtinətü bədhəybətü biqeyrətü übbadi-sənəm, nəgi-üməm, hatiki-səttari-hərəm, düşməni-ərbabi-kərəm, mühriqi-Qur'ani-xuda, mözeyi-yarani-xuda fasiqü həm facirü həm ariqü həm şaribü həm zaniyü həm latiyü həm layi'ü əlqabi-kilab, afəti-əhbabilə'inani-bədayin, müridani-şəyatın, cəfacuy cəfakar, xətadidə xətakar, mənəm şibhi-peyğəmbər, mənəm nayibi-heydər, mənəm misli-Qəzənfər, mənəm sahibi-xəncər.

Bir cavanəm ki, vəcahətdə, səlabətdə, səbahətdə, səxavətdə, şücaətdə, məlahətdə, tərəvətdə, təlaqətdə, lətafətdə, nəcabətdə nəzafətdə mənə yoxdu bərabər nə nəbiyyü nə vəliyyü nə səxibü və nəqibü nə fələkdə mələkü əncümü ənvari-məhü mehrü sitarə. Mənəm xəlqdə, həm xülqdə həm nitqdə mir'ati-rəsuli-mədəniyyü Qüreyşi məzhəri-övsaf Əli şirixuda şirsəda mehtəru həm kəhtəru həm xaceyi-Qənbəru həm saqiya-kövsəru həm qatili-Əntəru həm qale'i-Xeybər ənə Əli ibnəl-Hüseyn.

Yoxdu hərçənd mənim tək dəxi bir sahibi- şəmşiri-şərərpeykerü həm xəncəri-xuncövherü tizü təbəru nizeyi-suzəngüzəru sahibi-Səmsami-pələngəfkənü düşməşikən əmma nə edim çarə bu küffarə necə tiğ çəkim xun töküm bikəsü biyarü mədədkar və bəradər, nə əmim həzrəti-Abbas na Ovnü nə Cəfər cigərim təşnə, atam təşnə, anam təşnə, susuzlar qəmi bir yanda, susuzluq qəmi bir yanda özüm yekkəvü tənha, tutub çəvrəmi ə'da, gəlib üstümə yeksər, çəkib qətlimə xəncər məni-bikəsü biyar, nə bəradər nə Ovnü nə ləşkər ənə Əli ibnəl-Hüseyn.

Rəhm qıl, ey məlikül-ərş, bu biyarü diləfkarə ki, yox tabü təvanım, quruyub təşnə dəhanım, yanır ağzımda zəbanım, nə təbibim, nə həbibim,

tutub ətrafi rəqibim baxıram hər yana nə həmnəfəsim var, nə bir dadrəsim var, tutub dövrəmi ləşkər, alıblar ələ xəncər edər qülqülə əşrar urar həlhələ küffar, atam bikəsü biyar, anam xiymədə ağlar, bibim zülfün açıbdır, bacım rəngi qaçıbdır, çıxıb nalə hərəmdən bu cövrü sitəmdən hanı cəfəri-təyyar, hanı həmzeyi-sərdar, nolub Əhmədi-Muxtərə, nolub Heydəri-Kərrarə görə zarü zəliləm, qəribəm, Dəxiləm, gələ dadıma o sərvərü sərdari-dilavər görə bu ləşkəri-əbtər tutub dəşti sərəsər ənə Əli ibn əl-Hüseyn.

Və üzün qoşun camaatına tutub buyurdu:

Sizdə əgər Yəzidi-bədəxtər nişanı var,
Gündən işıqdı bizdə⁶⁵⁹ peyəmbər nişanı var.
Mən nayibi-Hüseyn, Hüseyn varisi – Əli,
Məndə Hüseynü Heydərü Səfdər nişanı var.
Vardır atam Hüseyndə çün surəti⁶⁶⁰ Əli,
Etsə qəbul məndə də Qənbər nişanı var.
Olmaz hərif kimsə mənə, məndə, bixilaf,
Abbasi-namdarü dilavər nişanı var⁶⁶¹...

Dəxilin xah nəsr ilə və xah nəzm ilə yazılmış kəlamı onun təbinin mətin və rəvanlığına və lisanının güşadəvü fəsihü bəliğ olmasına şəhadət edir. şe'rində əsla bir rəkakət və siqlət görünməyib, vəznü, rədif və qafiyəsində əsla bir eyib və qüsur müşahidə olunmur.

MƏHƏMMƏD ƏMİN “DİLSUZ”

Dilsuzun əsli təbrizlidir. Əşarü kəlamından belə mə'lum olur ki, Dilsuz bir fəqirü xoşxülqü [xoş]xasiyyət və haqsevən bir şəxs imiş:

Haqqı gör, haqqı danma, haq söz eşit,
Bəsdir, ey tirəqəlbi-kəcbünyad!⁶⁶²

Şeyxülislamın mədhində yazdığı kəlamında Dilsuz öz bəxtindən və fəqirliyindən şikayət edib deyir ki:

Qibləgaha, fələyin qəsdı dili-zardədir,
Aləmin qüssəsi bu xatiri-əfkardədir.

Günü-gündən, bəli, ənduhü qəmim artıq olur,
Bilmirəm bəxtdə, ya çərxi-cəfakardədir.

Aləmin dadrəsi sənsən, əya dadrəsim,
Bunu iqrar eləyir hamı kim inkardədir.

Mən fəqirin də yetiş dadına, ey dadə yetən,
Dərdimin çərəsi budur ki, sər kardədir.

Mən ilə buğdanın aləmdə sən et divanın,
Görgilə məndədi təqsir, o xunxardədir⁶⁶³.

Buğdanın kəmyablığından şikayət edib, Dilsuz öz yoxsulluğuna və ehtiyacda olmağına işarə edir. Buğdanın sorağınca kəndə gedir, buğda qaçıb kəndilərdə (buğda anbarlarında) gizlənir, şəhərə gəlir, tikili yüklərdə – çuvallarda əllafların anbarında ağzı bağlı görür və onu ələ gətirmək bağlıdır dirhəmi dinara, o da şairdə yoxdur. İndi Dilsuz şeyxülislama xitabən deyir:

Neçə müddətdi əlimdən qaçıb ol zalimi-dun,
Tutmuşam indi sorağın, sizin anbardədir.

İltimasım budu səndən tutub ol səngdili,
Verəsən bəndəyə, çün qəsdı-dili-zardədir.

Aparım mən də dəyirmanə onun başın əzım,
Dönməyib ta ki, dəyirman, nə qədər kardədir.

Mənə hər neyləsə səhlidi, vəli cənnətdən
Cəddimin çıxmağının cürmü bu bədkardədir –

Ki, gərək təndir içində bişirim, ta cəddim
Razı olsun ki, qisas oldu bu aşkardədir⁶⁶⁴.

Qeybdən Dilsuzun qulağına nida gəlir ki, gecə və gündüz fikirdə
məhzun olma:

Şeyxülislamə bu əsrarı əyan eyləgilən,
O verər gər güzəranın neçə xərvardədir⁶⁶⁵.

Mə'lum olur ki, indiki üləməvü müctəhidlərin anbarları buğda və sair
qəllə ilə dolu olan kimi, ol vaxtın şeyxülislamının dəxi anbarı dolu olarmış.

Yenə özgə bir əsərində şeyxülislama öz fəqirliyini və hali-dilini şərhü
hü bəyan edib, ondan müavinət istəyir və onun başına fəqirlikdən nə bə-
lalar gəldiyini bildirir:

Bir soruş, ey dadrəs, çərxi-cəfakardən,
Bunca nə istər görüm ta məni-naçardən?⁶⁶⁶
Mən fūqərə dadına kim yetişir qeyri-sən,
Nayibi-xeyrül-bəşər Əhmədi-muxtardən.
Xitteyi-Təbrizdə bizlərə səndən səva
Kimsənə yoxdur bu gün yarü mədədkardən.
Tulini ömrün sən istəmişəm daima,
Xaliqi-fərdü əhəd, qadirü qəffardən.
Canə yetişdim dəxi, dərdimə bir çarə qıl,
Tarı bilir gəlmişəm təngə bu məkkardən.
Gah aparıb bəndəni şövq ilə baqqal edər,
Gündə gərək dad edim bir para həmkardən.
Gah tütüncülüyə göndəri min şövq ilə,
Gah qaçırır məni məhsilü pakardən.
Gah dükandır edər, sən bilisən bu sözü,
Həqq özü bizardır cümlə dükandardən⁶⁶⁷.
Gəh salı zindana bir ərməni üstə məni
Gəh sizə növ'kər verib xəvfi-tələbkardən.
Söz demərəm ustama, çox yemişəm çörəyin,
Dadımlı alsın tarı şatirü pişkardən⁶⁶⁸.

Bu şe'rlərdən mə'lum olur ki, biçarə Dilsuz fəqirliyin ucundan cürbə-
cür bəlalara giriftar olubdur: gah dükançılıq edib, gah tütün satmağa məş-
ğul olubdur, gah baqqallıq edibdir. Hətta bir erməni üstə müttəhim olub,
zindana dəxi düşübdür və tələbkərin xəvfindən nökrəçilik dəxi edibdir:

Mirzə Əbülqasimi* xalığı-ələm gördüm
 Hifz eləsin cümleyi-afətü azardən.
 Verdi qəbz kəndinin kəndxudasından alam
 Adı Məhəmmədəli Şimri-sitəmkardan.**
 Mən belə gördüm onu dinü imandan keçər,
 Keçməyəcəkdir yəqin bircə çürük daridən.
 Əcz edərəm hər nə mən, faidə verməz ona,
 Yox xəbəri qeyrətü namusü həm ardən.
 Onda bir üz görmüşəm, görməsin heç erməni,
 Lütf ilə imdad əgər olmaya sərkardən.
 Çörəyin⁶⁶⁹ çörəkçilər satar üç abbasiyə,
 Evdə çörək yox, cibim pakdı dinardən.
 Qarı da evdə girib kürsüyə hökm eyləri:
 Yoxdu pulun nisiyə alma bu bazardən⁶⁷⁰.
 Bildir ağa lütf edən buğdanı get, al, gətir,
 Bişirim evdə, olum eymən uşaqlardən.
 Bu iki söz eyləyib dəhrdə aciz məni,
 Səndən utanır üzüm, şərm edirəm qaridən.
 Zadəyi-xeyrül-bəşər, müstəcibüd-dəvəsən,
 Münkir olanmaz bu gün kimsə bu göftardən.
 Ya sənə⁶⁷¹ ərzim budur, ey xələfi-Mustafa,
 İstəgilən sən bunu qadirü qəhhardən.
 Ya ki, bizim qarını alsın əlimdən mənim,
 Ya məni etsin xilas əf-əfi-kaftardən.
 Varü yoxum anlamır, neyləsin ol binəva,
 Acda olmaz iman, hər şey olur vardən.
 Gərçi bu Dilsuzda bir quru candır, vəli
 Versən alırsan əvəz Heydəri-Kərrardən⁶⁷².

Mərhum Hacı Seyid Əzim Şirvani dəxi Dilsuz kimi fəqir olduğundan
 buğdadan zərifanə şikayət edib, onun soracağına düşür və Mahmud ağanın
 anbarında onu tapır və ol cənabdan ilhah edib deyir:

Sahiba, Mahmud ağa, lütfü mürüvvət dəmidir,
 Eyləyib Seyyidi-miskinə xəyanət buğda.
 İndi beş aydı ki, məndən qaçıb ol ruysiyah,
 Qoyub avarə məni-zari bu nikbət buğda.
 Tutmuşam indi sorəğın, sizin anbardadır,
 Qorxuram ki, qaça ordan dəxi xəlvət buğda.
 Babamız Adəmin ol qəlbiqara düşmənidir,
 Eyləyib həzrəti-Həvvəyə ədavət buğda.

* Mə'lum deyil ki, Mirzə Əbülqasım şeyxülislamın öz pədərimi, yoxsa özgə ali cənabdır.

** Ağanın malı gedər, muzdurun canı.

Qoyma anbardə qalsın, onu ixrac eylə,
Nə bilir nanü nəmək, rəsmi-məhəbbət buğda.
Ver mənə, un tək onu ta ki, dəyirməndə əzim,
Çox veribdi məni-biçarəyə xiffət buğda.
Sahiba, buğdanın əhvalın əgər şərh eləsəm,
Olar afaqdə bir tul hekayət buğda.
Qərəz oldur ki, bu il həm dəxi bildirki kimi
Edəsən Seyyidi-biyarə inayət buğda.
Bir tağarın ədədi qədri həq etsin ömrün,
O qədər Seyyidə olsun dəxi qismət buğda.

Mə'lum olur ki, Hacı Seyid Dilsuzun buğdanın haqqında yazdığı əş'arı oxuyub, nəzirə səbkində haman məzmununda özü dəxi Mahmud ağadan buğda təmənnə edibdir. Amma Hacı Seyid Əzimin əş'arı Dilsuzunkundan rəvan və abdardır. Bu barədə öz məqamında danışılmışdır. İndi Dilsuza müraciət edək.

Dilsuzun divanında şairin öz əhvalından və seyrü sülukundan və tarixi-təvəllüdü vəfatından bir xəbər yoxdur. Amma belə anlaşır ki, şair hicrətin 1250-ci⁶⁷³ sənələrində hali-həyatda imiş və özü dəxi müsinn halında vəfat edibdir. Buna şahid özünün bir para əş'arıdır.

Məcmuəsinin başında, iyirminci səhifəyə kimi, dərc olunan kəlamın cümləsi fars dilindədir və onlar həzrət Əlinin mədhində yazılan qəsidələrdən və Kərbəla müsibətinə dair növhəvi sinəzənlərdən ibarətdir. İyirminci səhifədən başlanır türk dilində yazılan qəsidə, növhə və sinəzənlər və ədəbiyyatın sair qisimləri: qəzəliyyat, müxəmməs, saqinamə, mədhnamə, rübaiyyat, bahariyyat və qeyrə.

Türk lisanında yazılan qəsidələrin bərgüzidəsi xatəmül-ənbiya mədhində və həzrət Əlinin şə'nində tənzim olunan qəsidələrdir. Ən gözəl şivədə və rəvan dildə yazılan "Hədisi-mərdi-qəssab"dır ki, onda cənab Əmirin bir para mö'cüzələri bəyan olunur. Burada şairin təb' və elminin dərəcəsinə göstərməkdən ötrü haman hədisin ibtidasından bir neçə sətir yazmağı lazım gördük:

İbtidayi-süxən bən'ami-xuda,
Xaliqi-kainatü ərzu səma,
Qadiri-zülcəlalü fərdi-vəhid,
Vahidü laşərikü bihəmta.
Saxlayan bisütun nöh əflaki,
Xaliqi-abü narü xakü həva⁶⁷⁴
Gah əyan eyləyən zimistani,

* Ənasiri-ərbəə

Gah fəsli-bahar edər inşa.
 Gah salan dəştə məsnədi-kafur,
 Gah tökən bəhrə lö'leyi-lala.
 Şəkəri neydən eyləyən cari,
 Səngdən abü abdən xara.
 Növ'i-insanı hər şərəfətdə
 Sairi-xəlqdən edən qərra.
 Bədi-həmdü sənayi-həyyü qədim,
 Eylərəm mən də şövq ilə imla –
 Mədhini bir peyəmbərin kim, odur
 Baisi-xilqəti-həmə əşya.
 Nami-paki-Məhəmmədi-ərəbi,
 Dini-islamı eyləyən bərpa.
 Nuri-pakından ol şahənşahın
 Olunub rövşən aləmi-bala⁶⁷⁵ və hakəza.

Bu şe'rlər Dilsuzun təbinin ziyadə rəvan və mövzun olmağına aşika-
 rən şəhadət verir və "Hədisi-mərđi-qəssab" axıra kimi belə açıq və rəvan
 dil ilə yazılıbdır ki, oxuyanlar artıq dərəcədə müstəfid olurlar. Aşağıda
 zikr olunan əsərlər Dilsuzun mərtəbeyi-təbini və məsləkini bildirir. Sair
 qisim kəlamlarından bir neçəsini burada zikr etməyi lazım gördük.

Qəzəl:

Qoydu məni bu dəhrdə avarə gözlərin,
 Saldı məni bu qəmlərə ol qarə gözlərin.

Ey gül, işim olub gecə gündüz fəğan mənim,
 Bülbülsifət gətirdi məni zarə gözlərin.

Ey Leylivəş, hərayıma yet, olmuşam cünun,
 Məcnunsifət salıb məni kuhsarə gözlərin.

Eşqin məni bu dəhrdə bimar eyləyib,
 Əmr et ki, eyləsin mənə bir çarə gözlərin.

Bir vəhşi baxış ilə alıb ixtiyarımı,
 Bəxtim tək eyləyib günümü qarə gözlərin.

Şəm'i-ruxun fədası olum, qıl nəzər mənə,
 Pərvanə tək salıb məni odlarə gözlərin.

Kami-dilim hər ikki cahanda rəva olur,
 Bir ləhzə eyləsə mənə nəzzarə gözlərin.

Yusif kimi bu dəhrdə, ey şux dilruba,
 Çəkdi məni nə şövq ilə bazarə gözlərin.

Hər dəm xədəngi-qəmzə ilə qıldı çak-çak,
Zülm ilə etdi sinəmi səd parə gözlərin.

Bir baxmaq ilə aldı əlimdən qərarımı.
Saldı məni bu bəstəri-bimərə gözlərin.

Səbrim alıb, tükəndi qərarım hərayü hay,
Dilsuzi gətədi dəhrdə zinharə gözlərin⁶⁷⁶.

Əyzen qəzəli-Dilsuz:

Sənə mənzil cahanda, ey Fəlatun, Dilməqan* olmuş,
Mənim darün-nişat içrə işim ahü fəğan olmuş.

Misali-əndəlibəm düşmüşəm mən ayrı gülşəndən,
Gül üzlüm, firqətindən bu əlif qəddim kəman olmuş,

Çıxan gündən yəqin et xitteyi-Təbrizdən guya
Dağılmış zülmdən bu xaneyi-eyşim, viran olmuş.

Gecəm il, gündüzüm qarə, kəsim yox, həmdəmənim nalə⁶⁷⁷ –
Ki, bir badi-səba guya mənimlə həməzəban olmuş.

Xəyal etmə deyil Təbrizdə sən⁶⁷⁸ gördüyün Dilsuz,
Çəkib əzbəs qəmə möhnət, bu yerdə nimcan olmuş⁶⁷⁹.

Yenə özgə qəzəl:

Zülfün düşəndə yadə, pərişan olur könül,
Lə'li-ləbin xəyalı ilə qan olur könül.

Seyli-sirişkim aləmi qərqi-bəla edib,
Əzbəs ki, dudi-ah ilə tufan olur könül...

Gülzari-hüsn içində əgər qönçə ləblərin,⁶⁸⁰
Bir nim xəndə eyləsə xəndan olur könül.

Görsəm səni rəqib ilə cami-mey içmişən,
Rəşk atəşində quş kimi büryan olur könül.

Qəmzən oxun atanda kəman qaşdan keçər,
Zənbur xanəsi kimi şan-şan olur könül...

* Yer adıdır

Hər dəm görəndə bağdə ol sərv qəddini
Bixud sənin dalınca xuraman olur könül.

Ruyin xəyalı ilə yatıb xab eyləsəm,
Xəlvətgəhi-vüsaldə mehman olur könül.

Dilsuzə lütf üzilə əgər eyləsən nəzər,
Müri-həqir olsa Süleyman olur könül⁶⁸¹.

Müxəmməs, əsnafdan şikayət:

Ey əzizan, bir yaman dərd içrə zarü müztərəm,
Yanmışam bu çərx əlindən, bircə kəf xakistərəm.
Gərçi xakistər olub cismim, vəli bir əxkərəm,
Bivəfa⁶⁸² dövran əlindən hər zaman dad eylərəm,
Arifa, tut bir qulağın gör nə sözlər söylərəm.

Görmədim mən bu cahanda bir həqiqi aşına,
Hər nə gördüm, qəlp gördüm, əyri gördüm, bihəya,
Çərxi-kəcrəftarnisbət cümləsi eylər cəfa,⁶⁸³

.....
Baz söylər: mən sənə öz qardaşından behtərəm..

Ey könül, gəl bu cahanın aşinasın tərək qıl,
Olma qafil bu sitəmgər dəhrə vermə çox da dil,
Mərdi-rah ol, bircə bədkirdir fe'lindən çəkil,⁶⁸⁴
... Dünyanın həvasilə çox olma münfəil,
İstər isən mən sənə dəhrin cəfasın göstərəm.

Qazisin gördün ki, qurmuş dam xəlqin malına,
Mollasın gör hiyləvü təzvür külli-halına,
Hacısı tüksüzpərəstdir, baxma yoğun şalına,
Rövzəxanlar tüpürürlər bir-birinin yalına,
Bir-birilə bəhs edirlər mən də sahibmənbərəm.

Ol həkimlər bilmirəm mən neylər⁶⁸⁵ axır kur ilən,
Öldürürlər dəhr ara çox naxoşi dəstur ilən,
Aləmi sərraf soyar, ağlar həmişə şur ilən,
Cümlə növkər bəbi xəlqin malın alır zur ilən,
Dinməsən söylər filan xan tövləsində mehtərəm.

Cümlə baqqalü çörəkçilərdə⁶⁸⁶ yoxdur zərrə din,
Əllafi, qəssabı, yaran, xüşkəbarı həmçininin,
Hamı başmaqçılarnın dabbaqçılar bükmüş belin,
Ol qapandarlar yıxarlar cümləsi⁶⁸⁷ xəlqin evin,
Hər kəs istər ev yıxa, yıxsın evin sahibkərəm.

Mürdəşürü gürkənlər heç kimi sağ istəməz,
Çuxaçı, börkçü, corabçı ildə bir doğru deməz,
Zərgərü dərziyü şalçı zad halal olsa, yeməz,
Biimandır cümlə əspəzü çilovpəz, nimpəz,
Söylərəm həcvin buların həşrə dək əl çəkmərəm.

Ol palanduzlar tamamən xişdir Dəccal ilə,
Ülfət etmin siz dəxi, əlbəttə, həm dəllal⁶⁸⁸ ilə,
Heç müsəlman aşinalıq etməsin baqqal ilə,
Əttarı batman ilə alır, satar misqal ilə,
Bir dirəm hil, üç çərək kağız nədəndir bilmərəm.

Hamıdan bədzat mişgər, sağırduz, həkkakdır,
Sinf arasında tütüncü hamıdan napakdır,
Təbrizi bədnam edən həm mütribü dəllakdır,
Cülfavü həllaclar hər barədən bibakdır,
İstərəm bunu yazıb mən hər diyarə göndərəm.

Cümləərbabi-təmə'lər kim, olublar çox yalaq,⁶⁸⁹
Binəva dərvişlərin xurakıdır bəngü araq,
Yox ağacçılərdə⁶⁹⁰ iman, bağbanlarda qulaq,
Hər necə yorğa at olsa, nalbənd eylər çolaq,
Nəqqaşın var iddiası tarı tək surətgerəm.

Cümlə müst'əcirlərin qəbrini həq var eyləsin,
Nitq yox dildə qıflgər həcvin izhar eyləsin,
Nə deyim ayinəsazü mücrisaz ar eyləsin,
Həq çubuqçiyü səhafi dəhr ara xar eyləsin,
Daima mən böylə vəqti, bu məqamı gözlərəm.

Hər nə çertab ilə şərbafə deyəm, əfsanədir,
Əhli-tüllab hər nə var xeyrat evi zurxanədir,⁶⁹¹
Hər nə bəngi, piləkəş var yeri qəhvəxanədir,
Heyf, yaran, xırdavatçı şəhrdə bir danədir,
Mən onu bu cümleyi-əsnafdən çox istərəm.

Fə'lə, bənnə, pinəçilər, çərçilər əhli-dehat
Hamı biqüslü təharət, hamı⁶⁹² bixümsü zəkət,
Nilfüruş, xırdafüruş, təxtəfüruşlar bisəbat,⁶⁹³
Bəhlədüzü qəmməsazü səhmsazə yox nicat,
Fəxr edərlər hər biri mən ümməti-peyğəmbərəm.

Dülgərü xarratlər yonulmayıbdır heç biri,
Qalmasın Təbrizdə, ya rəb,⁶⁹⁴ bir nəfər gəcpəz diri,
Ol dəyirmançılərin yoxdur bu dünyada yeri,
Dən verərsən aparır dartaqla yarma tək diri,
...yemişəm onlara aləmdə mən bir dən verəm.

Zurxanə əhlinin vəsfin sizə eylim bəyan,
Qırxı bir dünbəklə oynar, yə'ni işlər pəhlivan,
Şişəgərü camədardan əql ummun siz, aman,
Suçilərdən [siz] soruşmun bir nədir dinü iman,
Məhkəmə şagirdlərinin hamısına çəkərem.

Qaldı sərracü dəvatgər, qabqacaqçı, kuzəgər,
Bunların dördü, əzizan, bir-birindən hiyləgər,
Həm təkəltüduz, əlaqəbəndü saətsizlər,
Cümlə biimandır, bunlardan eylin siz həzər,
Xeyli qalayçı əlindən bağlayıb könlüm vərəm.

Müxtəsər əlvatını gördüm təmamən bivüqar,
Bir-birinə rəng ururlar hiyləsazı əxzkar,⁶⁹⁵
Gər danışrsan, deyirlər əqli kəmdir, etməz ar,
Dinməsən, söylər təkəbbüdü, edin ondan fərar.
Gər müsəlman olsa bunlar bilgilən mən kafərəm.

Sadərulər bə'zisi kundadəvü biardır,
Kərbəlayi, məşhədilər lotidən bədkardır,
Cümlə hammam əhli ol şeytan ilə həmkardır,
Tacirü bəzzaz xəlqin malına sərkardır,
Şairəm, mən, bil, bunların hamısından bədtərəm.

Mən bu dəhrin möhnətindən canə yetdim, ya Əli,
Bəhri-qəmdə Nuh tək tufanə yetdim, ya Əli,
Təpmədim bir dadrəs, hər yanə getdim, ya Əli,
Dərd əlindən atəşi-suzanə yetdim, ya Əli,
Rəhm qıl, Dilsuzəm, ey mövla, qulami-Qənbərəm⁶⁹⁶.

Şair əsnafların hər birisinin övsafı-zəməmələrindən şəmmə'i zikr edib özgə bir kəlamında tüccarların üstə düşür və bunların ə'mali-şəninə və övsafı-məzmunələrini bərbəbir həcv dili ilə bəyan eləyib deyir:

Adını hacı qoyub hiylələr eylər bu qədər,
Xəlq eşitsin ki, dəyib hacıya on şahı zərər,
Əjdaha tək hamının malını kamına çəkər,
Ya Seyid Həməzədə, ya müctəhid evində keçər
Həftəvü ruzü məhü salı bu tüccarların⁶⁹⁷.

Xəlqin malını min cür'ə hiyləvü təzvir ilə tovlayıb alıb, hacı övqatını müctəhidin evində keçirir. O müctəhidin ki, tüccarın haram yol ilə qazandığı pulu və dövləti hiyleyi-şər' ilə halala çıxarıb, ona şəriklik edir və hacı ilə nişəst-bərxast etməyə onun rütbəvü şə'nini avamın nəzərində uca qılır.

Çün Dilsuz binəvanın başına çox bəlalər gəlir, ona binaən, könlünə xitabən deyir ki, ey könül bir adamı imtahan etməmiş özünə dost tutma, öz sirrini hər bir kəsə demə, dünyaya bel bağlama, adamların axtardığı puldur və cifeyi-dünya üçün sənə mehribanlıq göstərirlər. Guşeyi-vəhdətdə əyləş, özünü qılı-qala salma, salimlik vəhdətdədir. Dilsuzun zeyldə yazılan kəlamı onun dünyaya nə göz ilə baxmağını anladır. Mə'lum olur ki, borc ucundan binəvanı dustağa salıblar və şərikləri ona əvvəlcə ümid verir, dar və ehtiyac günündə onu qoyub qaçıblar:

Ey könül, əvvəl rəfiqi imtahan etmək gərək,
İmtəhandan çıxsa gər, qurban can etmək gərək,
Bu sözü şamü səhər virdi-zəban etmək gərək,
Əldə bu nəqli həmişə imtahan etmək gərək,
Hamıya bu qissəni bir-bir bəyan etmək gərək,
Dildə daim bu müəammanı rəvan etmək gərək,
Şəhr içində şöreyi-pirü cəvan etmək gərək.

Ey dili-gümrah, oyan, yatmagilən leylü nəhar,
Uyma çox bu qəflətə al pəndimi, ol huşyar,
Dəhr ara hər aşınayə bağlama, bel, zinhar
Mən də sən tək bağladım bel, görmədim bir e'tibar,
Axırı bir günü⁶⁹⁸ üstə oldu məndən dilfekar,
Yetmiş iki millət içrə etmə sirrin aşikar,
Olsa gər sirri-nihan, candan nihan etmək gərək.

Görmədim heç aşınadə zərrə sifət, həq bilir,
Məhz dildir əxzi-əklü şürbü şöhrət, həq bilir,
Çoxların yolunda çəkdim cövrü möhnət, həq bilir,
Qalmayıb bir para kəsdə buyi-qeyrət, həq bilir,
Hər kəs ilə eyləsən bir ləhzə ülfət, həq bilir,
Görmədim axır vəfasın qeyri-töhmət, həq bilir,
Lalə nisbət dəhr ara bu bağı qan etmək gərək.

Ey könül, bu aləm içrə sevmə hərgiz qılı qal,
Yoxdu təklidən cahanda yaxşı ne'mət bimisal,
Adəm oldur eyləyə guşini kar, nitqini lal,⁷⁴⁰
Sirrini heç kəs bilməsə yetməz sənə hərgiz zəval,
Üzünə hər kimsə gülsə, olma ondan xoşxəyal,
Bəs nə vaxt olursan, keçdi axır sinnü sal,
Gününü* bu gün özündən bədgüman etmək gərək⁷⁴¹.

* Könlünü və ya gününü

Çün şeriklər qoydular yalnız dükanda bəndəni,
Aşınalar söylədilər: qoymarıq pusluz səni,
Biri təvid eyləyib birisi etdi kişəni,
Xəlqə xatircəm olub, həm belə urduq daməni,⁷⁴²
Başladıq borclulara “vəzzarəyat”ü “əmməni”,
Axırı zindana saldı bəndəni bir erməni,
Böylə dərdi xalq ara daim əyan etmək gərək.

Dilsuza, vardır Əli tək şahi-mərdanın sənin,
Qəm yemə, daim yetər fəryadə sultanın sənin.
Hər iki dünyada versin dərdə dərmanın sənin,
İstəsən gər rahat olsun dəhr ara canın sənin,
Əldə qalsın abiruvü dinü imanın sənin,
Eyləsin şiri-xuda fəzl ilə divanın sənin,
Müxtəsər, səhranı Məcnun tək məkan etmək gərək⁷⁴³.

* * *

Bilmirəm, ya rəb, yenə qəlbimdə bu qövğa nədir,
Axiri-ömrümdə bu başımdakı sövdə nədir,

Gəh çəkər deyrə, gəhi bütخانə, gah məscidə,⁷⁴⁴
Bilmirəm məscid nədir, deyrü kəlisa həm nədir,

Hər nə gözdüm məscidü meyxanəvü bütخانədə,
Bilmədim kimdir müsəlman, kafəri tərsa nədir.

Aqiləm ya cahiləm ya mö'minəm ya kafirəm,
Bilmədim cahil nədir dünyada ya dana nədir.

Zahidü müftiyü şeyx şəhnəvü ya zöhdü fışq,
Nurü zülmət, xeyrü şər ya ziştü ya ziba nədir.

Eşq Məcnun eyləyib saldı mən səhralərə,
Bilmədim Məcnun nədir, Leyla nədir, səhra nədir.

Güldə nə hüsnü tərəvət, ya nədir bülbüldə şur,
Gül nədir, gülşən nədir ya bülbüli-şeyda nədir.

Neçə müddətdir təkəllüm eylərəm mən nikü bəd,
Bilmədim bu dil nədir ya dildəki guya nədir,

Ey məni xəlq eyləyən xaliq, özün imdad qıl,
Qalmışam valeh ki, bu dünya nədir, üqba nədir.

Gündə yüz yol kafir ollam, yüz yol iman istərəm,
Bilmədim gəh küfrü iman, gəh “bəli”, gəh “la” nədir.

Gah bu Fir'oni-nəfs eylər məni səndən cüda,
Bilmirəm Fir'on kimdir, həzrəti-Musa nədir.

Turi-Sinadə münacat eylərəm xəllaq ilə,
Gəh əsanı əjdaha etmək yədi-beyza nədir.

Gah nəfsə⁷⁴⁵ əql olur qalib deyir: key nəfsi-şum,
Munca gəl sərkeşlik etmə, xahişi-bica nədir.

Bircə insaf eylə sən də zahidi-bidin tək,
Bir belə hər gündə nahəq verdiyin fitva nədir.

Bir gecə bu fikr ilə yatdım dedim: Ya zülcəlal,
Sən mənə bildir görüm surət nədir, mə'na nədir.

Hatifi-qeyb ol zaman verdi cavab: – Ey bixəbər,
Bir belə bihudə fikri-zahirü ixfa nədir.

Bilməsən kimdir bu övza'ə səbəb ruzi-əzəl,
Baisi-icadi-aləm Adəmə Həvva nədir.

Sirri-həq damadi-peyğəmbər əmirül-mö'minin,
Görmüsən sən ol Əliyyi-aliyü ə'la nədir⁷⁴⁶.

Bu axırıncı fərddən sonra başlanır mədhi-həzrət Əmir Əliyyül-Mür-təza və qurtarır matəmi-seyyidüş-şühədə ilə və ruzi-aşurada zülm ilə qətlə yetənləri əş'ari-cigərsuz ilə zikr edib, Yəzidi-pəlidə lə'nət oxuyub, bu sözlər ilə xətmə-kəlam edir:

Dilsuza, qıl müxtəsər bu qisseyi-dilsuzi sən,
Əcz ilə ərz et xudayə bu qəmi-üzma nədir.

Lə'nət eylə sən Yəzidə həşr olunca dəmbədəm,
Zülmi-bihədd etdi zalim, bilmədi fərdə nədir⁷⁴⁷.

QƏSİDƏ

Ey dil, nə yatmısan, gözüün aç bir cahana bax!
Səthi-zəmini seyr eləyib asimanə bax!

Sındır tilsimi-cismi, bu süfladə durma çox,
Çox da müqəyyəd olmagilən, cismü canə bax!

Süfladə mənzil etmə sən, ülviməqamsən,
Ey şahbazi-qüds, elə övc, aşıyanə bax!

Sal yadə bir gedənləri ya bir gələnləri,
Hər kəs gəlir, gərək gedə, bir karvanə bax!

Əqli unutmə, nəfsə əsir olma, həqqi gör,
Nahəqqə ver təməyyüz bu sudü ziyənə bax!

Baxma bu xəlqə, bax özünə, həqqi gör müdam,
Nə an gör, nə in, nə ün nə anə bax!

Ver bircə guş-huşini, əsrari-həqq eşit,
Aç bir gözün, gözünlə⁷⁴⁸ bu razi-nihanə bax!

Bel bağlama bu dəhrə, fənadır, bəqası yox,
Mövtü həyat, nəqli-baharü xəzanə bax!

Şahü gədayə verməz aman gəlsə gər əcəl,
İbrət gözilə bircə müluki-Kəyanə bax!

Aya nə oldu söylə səlätini-məsələf,
Səlcuqianü Səncərü Pişdadiyanə bax!

Gör bir nə oldu əfsəri-Daravü cami-Cəm',
Baş ziri-xakə çəkdi Ənuşirəvanə bax!⁷⁴⁹

Şair bu qərar üzrə keçmiş padşahların və ənbıyayi-kiramın bu fani dünyaya gəlib-getməklərini zikr edib, sonra keçir həzrətin mədhinə və yenə qəsidənin axırını Kərbəlada vüqə gələn qisseyi-pürqüssə ilə qurtarıb deyir:

Yetməz tamamə bu qəmi-üzma bəyan ilə,
Bu qəm cahanda şər⁷⁵⁰ ilə gəlməz bəyanə, bax!

Dilsuz edər həmişə sənə növhə, ya Hüseyin,
Bir lütf ilə cəza günü bu növhəxanə bax!⁷⁵¹

QƏBUL EDİLMİŞ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

- AƏT – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, üç cilddə, Bakı, 1958; 1960.
BS – Библиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период), М., 1974.
DD – Məhəmməd Əmin Dilsuz. Divan, Təbriz, H. 1281.
FQ – Feyzulla Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1966.
GƏ – İsmayıl bəy Nakam. Gənci-ədəb (əlyazması), H. 1323, RƏF, B-672/9087.
H – Hicri.
HN – Fəridun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərinin hazırkı nəşri – Azərbaycan ədəbiyyatı, iki cildə, Bakı, 2005.
İN – İlk nəşrdə – F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, iki cildə, Bakı, 1925; 1926.
İNİ – İlk nəşrdə “İdarə” də verilmiş qeyd.
KM – Mirzə Məhəmmədağlı Qumri. Kənzül-məsaib, Təbriz, H.1300.
KS – Mirzə Məhəmməd Xalxali. Kitabı-sələbiyyə, Təbriz, H.1310.
QM – Hüseyn əfəndi Qaibov. Məcmuə (əlyazması), RƏF, S-1091.
QMD – Hüseyn Əfəndi Qaibov. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əş'arına məcmuə (əlyazması), dörd cildə, RƏF, I cild, M-131; II cild, M-132; III cild, M-133; IV cild, M-134.
M – Miladi.
MƏAD – Mirzə Həsən Ələqədari. Asari-Dağıstan, Bakı, 1903.
MHDD – Axund Molla Hüseyn Dəxil. Divan, Təbriz, H. 1325.
ND – Seyid Nigari. Divan, Tiflis, H. 1301.
PD – Pürqəm. Divan, Təbriz, H.1324.
RA – Məhəmməd ağa Müctəhidzadə. Riyazül-aşiqin, İstanbul, 1901.
RD – Əbülhəsən Raci. Divan, Təbriz, H. 1320.
RƏF – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
ŞD – Mustafa ağa Şuxi. Divan (əlyazması), RƏF, B-2584.
TN – Mirmöhşün Nəvvab. Təzkireyi-Nəvvab, Bakı, 1913.
YT – Yeni təqvimlə.
ZD – Molla Məhəmməd Zöv'i. Divan (əlyazması), RƏF, B-742 (2915).

İZAHLAR VƏ QEYDLƏR

¹ İN-in mündəricatından buraya köçürülmüşdür.

² Sahib Şirvaninin şəxsiyyəti haqqında məlumat yoxdur.

³ M. 1835. F.Köçerlidən sonrakı tədqiqatda Bahar Şirvaninin 1834-cü ildə Şamaxıda doğulduğu göstərilir. S.Mümtaz. Mirzə Bahar (əlyazması), RƏF., arx. 38, Q-31 (558), vərəq I; *FQ, səh.390*.

⁴ İN: qəzəli.

⁵ *Əndəlib Kaşani* – XIX əsr İran şairi.

⁶ Tərcüməsi:

Cünəşlər hamı əyləşdi, günəşə bənzər mey hanı?
Ay qabaqlı gözəl necə oldu, şərab pıyaləsi hanı?
Neyin nəğmələri hanı, rübabin tərənəsi hanı?
Mərcañ cəm' hanı, saf lə'l kimi mey hanı?
Sən mənim canım, ay qulamciyəz, tez ol!

⁷ Tərcüməsi:

Badə vəhydir, Cəbrail isə saqi,
Hər kim bunu içsə, peyğəmbərdir.

⁸ *Nəsrəddin şah (1831-1896)* – 1848-1896-cı illərdə İran şahı.

⁹ Tərcüməsi:

Gecəm nalə, gündüzüm qaranlıqda keçdi,
Fəğan bu paslı göylərin dövrənindən.
Ömrümün günəşi damımdan keçdi,
Artıq yatmış bəxtimin oyanmasına ümidim yoxdur.
Dövrənin möhnətindən qəddim əyildi,
Bəli, ağır yükədən qamət əyilər,
Mən qəmli asimanam, xoşbəxtəm ki, gecələr sübhə qədər
Göz yaşımın ulduzları seyr edirlər.
Dünya bostanında məcnun söyüd kimiyəm,
Üzüaşağı – əksinə tərəqqi edirəm...

¹⁰ Tərcüməsi:

Ey dostum, əhdlər pozulduğundan
Həsətli günlərim çoxaldı.

¹¹ Tərcüməsi:

Sənin ayrılığının əlindən elə zar-zar ağlayıram,
Sanki gözədən Zindərüd * (daşqın çay) axır.

* Zindərüd – İranın İsfahan şəhərindən axan çay

¹² İNİ: tərcüməsi:

Mən nerdəyəm, mən nerdə idim, nerdə olacağam,
Bu qədər çətin bir müəmma olurmu?
Ey dost, mən səni bula biləcəkmiyəm
Şərqdə, qərbdə, şimalda ya cənubda?

¹³ M.1878.

¹⁴ Tərcüməsi:

Mən demirəm ki, ürəyimi əlimdən almaqla sən bizi şad elə,
Bir əldən düşmüşü görəndə bizi yada sal.
Can verəndə sənın cəfandan şikayət etməyəcəyəm,
Ey namehriban, bacardığın qədər bizə zülm elə.
Demədim ki, qeyri rəhm ilə özünə ümidvar elə,
Sənə dedim ki, bir gecə bizim fəryadımıza qulaq as.
Məni incitməklə şad olursansa, qol-qanadımı qana boya,
Əgər sənın cəfandan nalə eləsəm, qəfəsdən bizi azad elə.
Ey həməşiyən, nə vaxta qədər başım qanad altında həsrətlə qalsın,
Allah xatirinə, bizi ovçu evinə sarı yolla.
Sənın əğyar ilə ülfət vüsəlində olmağından nə vaxta qədər
mənım ürəyim qan olacaq,
Ey hicran gecəsi, hardasan, gəl bizim dadımıza çat.
Bahar kimi nə vaxtadək səndən şad olmağımı bildirim.
Hərdən bir yolüstü bizi öz baxışınla şad elə.

¹⁵ Tərcüməsi:

Vəsl günüdür, ya rəb, məni naz içində öldür,
Məni yenə görüş həsrətinə salma.
Bütün bu cövr-cəfanla sənə sarı gəlirəm, nə edim [ki],
Ürək məni yenə özbaşına gəzməyə qoysun.
Aman daş ürəkli ovçunun bu adətindən ki,
Qanadımı sındırır, sonra da mənə deyir uç.
Eh mäh, yeri var ki, səni Allah adlandıram,
Çünki hər nəfəsdə məni öldürüb, sonra da dirildirsən.
Məni öldürmək üçün mənə nə qədər naz edirsən,
Məgər, ey gözəl qamətli büt, məni sən yaratmısən?
Baharın belə ağlar gözü və saralmış bənzi
Mənım sırımı dünyada faş eləməyəcək.

¹⁶ Tərcüməsi:

Ənbər saçan saçımı töküb pərişan elədin,
Yenə mən bədnamı rüsvayı-cahan elədin.
Mənım ürəyimin çırıntısından sənın zülfün pərişan oldu,
Bəli, quş çapalayanda qəfəsdə pərişanlıq olar.
Mənə vədə verdin ki, sübh çağı vəslə çatacağıq,

Məgər bilirdin ki, sənin ayrılığın mənim gecə-gündüzümü
bərabər edib?!

Ona dedim: – Sənin gümüş bədənini bağrıma basmaq istəyirəm,
Dedi: – Get, bu xam xəyalı başından çıxar.
Əgər surətdə Çin bütləri sənə oxşasalar,
Bundan sonra sənəmlərə səcdə eləmək vacib olar,
Saçının qaralığı əgər dinə belə qəsd eləsə,
İslamın qibləsini kafirlərin səcdəgahına çevirər.
Müstəhəqq olanlara gözəl ne'mətlər bəxş edirsənsə,
Əvvəlcə ürəyi xəstə Baharı söy.

¹⁷ F.Köçərli bu qəzəlin altı beytinin bədii tərcüməsini aşağıda verdiyi üçün burada onun yalnız son beytinin tərcüməsi verilir:

Bahar sənin üzündəki tər damcısını yada salıb ilhama gəldi.

Damcı sədəfə düşəndə təmiz dürr əmələ gəlir.

¹⁸ Tərcüməsi: Türk ətri gəlir.

¹⁹ İNİ: “Yandırdı dürdən məni ruxsarı atəşi” olmalıdır.

²⁰ İNİ:

Zahid sözlə mən necə meyxanədən keçim,

Zahid özü keçərmə behişt ilə hurdən? –

– [olmalıdır].

²¹ *La ilah [ə illəllah]... – Allahdan başqa Allah yoxdur... (Q u r ' a n ayəsindən).*

²² M: 1824-1829.

²³ *QM, səh.105.* Axırıncı misra İN-də: Yəngicə kişi rahi-müsəlmana düşübdür.

²⁴ *QM, səh.138.*

²⁵ *QM, səh.140.*

²⁶ İN: nəfsi-əmmariyyəni.

²⁷ *QM, səh.108.*

²⁸ *QM, səh.78-79.*

²⁹ QM: qılma.

³⁰ *Ələstü birəbbiküm – məgər mən sizin Allahınız deyiləm? Hədisdir.*

³¹ İN: Ey dil, çəkinmə, bimey mə'suq ilə qoyma kim.

³² İN: Hər kim bəzmi-eşqdə ki, mey nuş qılmadı.

³³ *QM, səh.140*

³⁴ QMD: rəzil.

³⁵ *QM, səh.140-141.*

³⁶ *QM, səh.142.*

³⁷ QM: müddəasıdır.

³⁸ İN: yar (QM).

³⁹ İN: duzəx kimidir (QM).

⁴⁰ QM: tutarsan.

⁴¹ *QM, səh.122.* Son misradakı “də'va” İN-də: rəva.

⁴² İNİ: Seyidin hansı qəzəlinə işarə olduğu burada qeyd olunmamışdır. Ehtimal ki,

Nişimənin ki, sənin buriyadır, ey vaiz,
Qəsəm ol xaliqə kim, bu riyadır, ey vaiz!

– mətə’li qəzəlinə işarədir.

⁴³ *QM, səh.148.*

⁴⁴ *QM, səh.110.*

⁴⁵ İN: şam (QM).

⁴⁶ *QM, səh.140.*

⁴⁷ M: 1830.

⁴⁸ Bixudun həmin əlyazması əldə edilməmişdir

⁴⁹ M: 1892.

⁵⁰ İN: Mehdiqulu xan Fəna.

⁵¹ “*Beytüs-Səfa*” – Təxminən 1855–1860-cı illərdə Şamaxıda gənc şair Məhəmməd Səfənin evində təşkil olunmuş ədəbi məclis. Rəhbəri və aparıcısı Seyid Əzim Şirvani, fəal üzvləri isə Mollağa Bixud, Ağababa Zühuri, Mirzə Mahmud Zöv’i, Ağəli bəy Nəseh, Mirzə Nəsrullah Didə və başqaları olmuşlar. Nəsrəddin Qarayev. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri (namizədlik dissertasiyası), Bakı 1971, səh.79–80.

⁵² İN: müayinə.

⁵³ İN: Əgər şur ilə həcvim yüz qoya Dərbəndə, ey Qumri.

⁵⁴ İNİ: Dərbənd səddinə işarədir.

⁵⁵ *Ağ div* – “Şahnamə” qəhrəmanı Rüstəmin öldürdüyü ağ div.

⁵⁶ *Kamal əfəndi Ünsizadə* – Azərbaycan mətbuat xadimlərindən olan Səid və Cəlal Ünsizadələrin kiçik qardaşı. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlində şəxsi mətbəəsi olmuş və orada “Məzhər” adlı Azərbaycan dilində qəzet nəşr etmişdir. Bu qəzet çox qeyri-müntəzəm çıxmışdır.

⁵⁷ “Məcmuə” adı ilə çap olunmuş həmin kitabı 1895-ci ildə Tiflisdə H.Z.Tağıyevin pulu ilə şairin oğlu Mircəfər Seyidzadə çap etdirmişdir. Bu məcmuə yenə həmin ildə Təbrizdə eyni ilə çap olunmuş Seyid Əzimin Übeyd Zakanidən tərcümə etdiyi “Pişik və siçan” hekayəsi də əlavə edilmişdir.

⁵⁸ YT: iyulun 9-na.

⁵⁹ İNİ: Seyidin əsl nüsxəsinə baxılsa, bu beytin ikinci misrası “Tutubdur hansı kövnpərvər çün ə’za Kə’bə yazılıbdır...”

⁶⁰ Misra HN, səh.118-də:

Arayıb gərçi düşmüş xanə-xanə.

⁶¹ *A.O.Çernyayevski (1840–1897)* – məşhur Azərbaycan dili müəllimi və meto-dist. Şamaxıda anadan olmuş və ilk təhsilini orada almışdır. Bir müddət Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının inspektoru olmuşdur. 1879-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi müdiri olmuşdur. BS, səh.288.

⁶² “*Vətən dili*” – A.O.Çernyayevskinin ibtidai siniflər üçün yazdığı bu kitabın birinci cildi altı dəfə (1881, 1888, 1897, 1899, 1901 və 1910-cu illərdə) nəşr olunmuşdur. 1910-cu il nəşrini F.Köçərli müəyyən ixtisar və əlavələrlə çapa hazırlamışdır. Kitabın ikinci cildi 1888-ci ildə çapdan çıxmışdır. Onun müəlliflərindən biri də S.A.Vəlibəyov olmuşdur.

⁶³ Həmin məktəbdə S.Ə.Şirvani 1877-ci il sentyabrın birindən dərs deməyə başlamışdır. *AƏT, II cild, səh.293.*

⁶⁴ Tərcüməsi:

Eşitmişəm ki, qocalıqda kilsə keşişi olmusan,
Xoş halınıza, aqibətiniz xeyir olsa.

⁶⁵ İNİ: Seyidin vəfatı Ramazanın 21-dədir.

⁶⁶ YT: iyulun 1-nə.

⁶⁷ *Corc Qordon Bayron (1788-1824)* – böyük ingilis şairi, inqilabi romantizmin görkəmli nümayəndəsi.

⁶⁸ *Adam Mitskeviç (1798-1855)* – məşhur Polşa şairi, milli-azadlıq hərəkatının nəğməkarı.

⁶⁹ S.Ə.Şirvaninin “Xilafəti-həzrəti-Əbubəkr”, “Qəzavati-həzrət Əli” və “Qissəsül-ənbiya” əsərləri əldə edilməmişdir.

⁷⁰ Seyid Əzim “qəzəliyyat”ı 1903-cü ildə Bakıda mətbəə üsulu ilə çap edilmişdir.

⁷¹ Seyid Əzim 1902-ci ildə Təbrizdə çıxmış “Divan”ından, ehtimal ki, F.Köçərliyin xəbəri olmamışdır. Həmin “Divan” iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə şairin qəsidləri (1-252 səh.), ikinci hissədə qəzəlləri (1-204 səh.) verilmişdir.

⁷² Ehtimal ki, Seyid Əzim yuxarıda F.Köçərli tərəfindən adları çəkilən bütün əsərlərinin əlyazması “Azərbaycan ədəbiyyatı”nı yazarkən müəllifdə olmuş və alim onlardan istifadə etmişdir.

⁷³ “Müctəhidin məscidə təşrifi” və bir az aşağıda “Müctəhidin və’zi” başlıqlarını mətnə F.Köçərli artırmışdır.

⁷⁴ *Molla Sədra Şirazi* – İran fiqh alimi.

⁷⁵ *Beyzavi [Qazi Beyzavi]* – “Təfsiri Beyzavi” əsərinin müəllifi. XIII əsrdə yaşamış və Qur’ana şərh yazmışdır.

⁷⁶ *Razi [Fəxrəddin Razi]* – məşhur İran alimi; “Məbahisül-məşriqiyyə” əsərinin müəllifi.

⁷⁷ “*Tibyan*” – türkcə yazılmış bir təfsirin adı.

⁷⁸ “*Ruhül-bəyan*” – Şeyx İsmail Həqqinin Qur’ana yazdığı dörd cildlik təfsir.

⁷⁹ *Molla Fətullah Kaşani* – fiqh alimi olub ona aid bir neçə kitablar yazmışdır.

⁸⁰ *Ətəmürənən-nas* – Qur’anın 2-ci surəsinin 41-ci ayəsindən.

⁸¹ Beytdə Məhəmməd peyğəmbərin “İza fəsədəl-alim, fəsədəl-aləm” (alim fəsad edəndə, aləm fəsada gedər) kəlamına işarə edilir.

^{81a} *Süleyman* – Süleyman peyğəmbərə işarədir.

⁸² İN: vələdiyəm.

⁸³ ... [*innə əkrəməkum*] *indəl-lahi atqaküm...* – ... sizlərin ən hörmətli Allahın yanında o kəsdir ki, o, pak və pəhrizkardır. Qur’anda “Hücurat” surəsindən ayə.

⁸⁴ [*Qalə ya Nuhu, innəhu*] *leysə min əhlikə...* – [Dedi (Allah): eh Nuh, o sənin] əhlin-dən deyil... Qur’anda “Hud” surəsinin bir ayəsindən. Dini rəvayətə görə, Nuh tufanın-da Nuh öz ailə üzvlərini və digər müsəlmanları gəmiyə oturdur. Amma onun kafir olan bir oğlu gəmiyə minmir və tufan zamanı suda boğulub ölür. Nuh Allaha müraciət edir ki, axı o, mənim əhlim idi!.. Cavab gəlir: ya Nuh, o sənin əhlin-dən deyildi, çünki kafir idi.

⁸⁵ *Ülaikə kələnami bəlhüm əzəllü səbila* – Qur’anda bu məzmununda iki ayə vardır. F.Köçərli öz qeydində bunları bir-birinə qarışdırmışdır.

a) ... *ülaikə kələnami, bəlhüm əzəllü ulakə hümül-qafilün* – onlar (islami qəbul etməyənlər) heyvanat kimidirlər; bəlkə onlardan da çox azğın düşmüş kəslərdir; onlar qafillərdir. Bu, Qur’anda “Əraf” surəsinin 178-ci ayəsindəndir.

b) ... *inhum illa kələnami bəlhum əzəllü səbila...* – onlar heyvanat kimi vücuddan başqa bir şey deyillər; bəlkə onlardan da çox azgın düşmüş, yolunu itirmiş kəslərdir. Bu isə Qur’anda “Fürqan” surəsinin 46-cı ayəsindəndir.

⁸⁶ ... *innəma yəxşəllahə min ibadəihil-ülə’maü...* – həqiqətən, Allahdan onun bəndələri, o cümlədən alimlər qorxurlar. Qur’anda “Fatir” surəsindən ayə. “İnnəma” İN-də: əynəma.

⁸⁷ Parça Sə’di Şirazinin “Bustan” əsərindəndir.

Tərcüməsi:

Bir padşah oğlunu məktəbə verdi,
Onun qucağına gümüş bir lövhə qoydu,
Lövhənin üzərində qızılla yazdı;
Ustadın əzabı ata məhəbbətindən yaxşıdır.

⁸⁸ İN: xələqə.

⁸⁹ İN: kuyü.

⁹⁰ M: 1856.

⁹¹ *İncil* – xaçpərəstlərin dini kitabı; *Zəbur* – İncildən götürülüb kilsələrdə dini nəğmə kimi oxunan surələr məcmuəsi.

⁹² *Həl yəstəvi [əl-əma vəl-bəsir]...* – məgər korla gözlü şəxslər bərabərdir? Qur’anda “Ənam” surəsindən ayə.

⁹³ *Səlman* – Məhəmməd peyğəmbərin əshabələrindən biri. Əvvəl atəşpərəst, sonra xaçpərəst və nəhayət müsəlman olmuşdur.

⁹⁴ Bu başlığı F.Köçərli artırmışdır.

⁹⁵ *Əlkasibü həbibüllah* – kasıb Allahın dostudur. Hədisdir.

⁹⁶ *Əhməd bəy Ağayev (1868-1939)* – Azərbaycan burjuva jurnalisti. “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetlərinin redaktoru.

⁹⁷ *İnnəməl-mö’minunə ixvətün...* – mö’minlər bir-birinə qardaşdırlar... Qur’anda “Hücrət” surəsindən ayə.

⁹⁸ Son tədqiqatda Seyid Əzim Şirvaninin “Pərişannamə” adlı kitabının 1912-ci ildə İranda çap olunduğu və həm də fars şairi Qaaninin “Kitabi-pərişan” əsərinə nəzirə olduğu göstərilir. “Pərişannamə”nin “Rəbiül-ətfal”dan ibarət olduğu da ehtimal olunur. Həmin əsər hələlik əldə edilməmişdir. *S.Ə.Şirvaninin “Əsərləri”nin I cildinə yazılmış müqəddimə (Bakı, 1967, səh.8-10. Tərtib edən: Süleyman Rüstəmov, redaktoru: Həmid Araslı); II cildinə yazılmış şərhlər (Bakı, 1969, səh.615-616. Tərtib edən: Süleyman Rüstəmov, redaktoru: Əziz Mirəhmədov).*

⁹⁹ Tərcüməsi: Əlbəttə, ürəyində bir dərdi var.

¹⁰⁰ “*Xülasə*” – Şeyx Bəhaəddin Amilinin riyaziyyata aid “Xülasətül hesab” kitabı.

¹⁰¹ “*Cəbrül-məqabil*” – Şeyx Bəhaəddin Amilinin cəbr kitabı.

¹⁰² Übeyd Zakaninin əsəri. Bax: qeyd 2.

¹⁰³ “Kəlilə və Dimnə” kitabının meymun hekayəsinə işarədir.

¹⁰⁴ “Kəlilə və Dimnə”dəki dovşan hekayəsinə işarədir.

¹⁰⁵ *Əsgər ağa Gorani Adıgözəlov (1857-1910)* – Azərbaycan yazıçısı, “Əkinçi” qəzetinin müəlliflərindən biri.

¹⁰⁶ *Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1925)* – məşhur Azərbaycan dramaturqu və publisisti.

¹⁰⁷ Beyt Füzulinindir. İkinci misrası şairin beş cildli əsərlərində: Təb’ə təğyir verib lə’li-Bədəxşan olmaz. *Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, beş cildə, I cild, Bakı, 1958, səh.379.*

¹⁰⁸ *Sən'an* [*Sən'an ibn Ənəs*] – Kərbəladada İbn Ziyad qoşunu sərkərdələrindən biri.

¹⁰⁹ Misra Sə'di Şirazinin “Gülüstən” əsərindəndir. Tərcüməsi: Adəti tərk eləmək xəstəliyə səbəb olur.

¹¹⁰ Tərcüməsi:

Paxılların yanında onun qədri olmasa da,
Bəsirət əhlinin yanında onların hamısı Ədən dürrüdür.

¹¹¹ *Mahmud ağa* – XIX əsr Azərbaycan ziyalı mülkədarlarından biri. Şamaxıda ədəbi-musiqi məclisinə başçılıq etmişdir.

¹¹² İN: birisində.

¹¹³ *Əhsənül-Qəvaid* – XIX əsr Azərbaycan maarif xadimi və jurnalisti gəncəli Hacı Məhəmməd Sadıqın təxəllüsü. “Əkinçi” dövründə Rəştə yaşamış və oradan qəzetə məqalələr göndərmişdir. *FQ, səh.433; AƏT, II cild, səh.143.*

¹¹⁴ 1876-cı il aprelin 28-də çıxmış 8-ci nömrədə.

¹¹⁵ *Mən ləm yazıq və ləm yə'rif* – hər kəs dadına baxmasa bilməz. Ərəb atalar sözü.

¹¹⁶ Tərcüməsi:

Gözəl surətə aşiq olmayanın
Başına ip keçir, dalına çul qoy.
Başında yar eşqi olmayan
Üçün palan və noxta gətir.
Gözəl üzlüyə aşiq olmayanın
Adını insanlıq lövhəsindən sil.

¹¹⁷ Tərcüməsi:

Ruhun qidası köhnə şərabdır
Ki, onun rəngi və ətri gülün rəngini və ətrini dıqladır.
Təmdə ata nəsihəti kimi acı və lakin faydalı.
Nadanların yanında batıl, alimlərin yanında isə həqiqət olur.

¹¹⁸ Tərcüməsi:

O, nə zülf və nə qulağın ətrafıdır, o, gecə və gündüzdür.
O, sənubər boylu deyil, həmişə yaşıl xurma ağacıdır.

¹¹⁹ Tərcüməsi:

Şeyx istehza ilə mənə dedi: Şərab içmə haramdır.
Dedim ki, gözüm üstə, hər eşşəyə qulaq asmaram.

Beytdəki “betənz” və “çəşm” İN-də “betəne” və “huş”. *Divane-Xacə Hafiz Şirazi: Tehran, səh.204.*

¹²⁰ ...*ənharün min xəmrin ləzzətin lişşaribinə...* – orada (cənnətdə) şərabdan nəhr-lər (çaylar) vardır ki, ondan içənlər ləzzət alırlar. Qur'anda “Məhəmməd” surəsinin 16-cı ayəsindəndir. Təfsirlərdə yazıldığına görə, cənnət şərabları adamı sərxoş eləmir.

¹²¹ “Dəq kərdən”in mə'nası lüğətlərdə “pozmaq, qurub dağıtmaq” deyil, dıqlatmaq, vərəmlətmək kimi verilir.

¹²² İNİ: Rotəb' təzə xurma deməkdir.

¹²³ [*Yətufü əleyhim*] *vildanun məüxəllədün...* – onları (behişt əhlini) həmişə orada (behiştdə) qalan cavan oğlanlar təvaf edər. Qur'anda “Vaqiə” surəsindən ayədir.

¹²⁴ ... *əşşüərəü yəttəbüü hüml-ğavün...* – şairlər elə şəxslərdir ki, tüğyan edənlər, azğınlar onlara tabe olurlar. Qur'anda “Şüəra” surəsindən ayədir. Məhəmmədin döv-ründə islamiyyəti qəbul etməyən bir sıra şairlər vardı ki, peyğəmbərə həcv yazırdılar. Bu ayə onlar haqqındadır.

¹²⁵ *İlləlləzinə amənü [və əmilüssalihati]...* – Məgər o kəslər ki, iman gətiriblər və [xeyir əməllər edirlər]... Qur'anda “Şüəra” surəsindən ayədir. İslamiyyəti qəbul edən şairlər haqqındadır. Onlardan biri də Həssan ibn Sabit olmuşdur.

¹²⁶ Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəndir. Tərcüməsi:

Şair inciyəndə həcv deyər,
Həcv isə qiymətə kimi qalar.

¹²⁷ *İnnə lillahi təhtə ərşi künuz* – Allahın ərş altında xəzinələri (şə'r xəzinələri) vardır. Hədisdir.

¹²⁸ *Əşşe'rü hikmətün* – şə'r hikmətdir. Hədisdir.

¹²⁹ M: 781. Son tədqiqatda Həssan ibn Sabitin vəfatı tarixi H. 54-cü il (M.674) gös-tərilir. *Circü Zeydan. Ərəb ədəbiyyatı tarixi, dörd cildə, I cild, Qahirə, 1957, səh.171.*

¹³⁰ ...*nimə nasirüna...* – nə yaxşı köməkçimizdir. Hədisdir.

¹³¹ *Şəra (şərayi-Yəmani)* – “Böyük it” bürcünün ikinci ulduzu Sirius.

¹³² İN6 sərvəri-rəhman.

¹³³ M: 729.

¹³⁴ Tərcüməsi:

Söz asimandan enmişdir.
Söz göy aləmindən enmişdir
Sözün yerinə əgər gövhər olsaydı,
Sözün yerinə o, [yerə] enərdi.

¹³⁵ *İnnəməl-xəmrü [vəl məysirü... ricsün min əməliş-şeytani... fəctəni-buhu...]* – həqiqətən şərab içmək [və qumar oynamaq... murdar şeytan əməlləridir]... Qur'anda “ma'idə” surəsindən ayə.

¹³⁶ İN: pürdərdə.

¹³⁷ YT: Martin 21-də.

¹³⁸ *Səbbəhə lillahi [ma fəssəməvati vəl-ərz]* –Allahı bütün yerdə və göylərdə olan hər bir şey (tə'rif edər). Qur'an ayəsindəndir.

¹³⁹ S.Ə.Şirvani. Əsərləri, II cild (səh.259): yerin.

¹⁴⁰ Tərcüməsi:

Kə'bə ilə bütخانə arasında heç bir fərq yoxdur.
Hər tərəfə ki, baxırsan, o bərabərdir.

¹⁴¹ İNİ: Füzulinin:

Könül ta var əlində cami-mey, səhbayə əl urma,
Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma.
– mətə'li qəzəlinə nəzirədir.

¹⁴² *Seyid Məhəmməd Vəhəbi* – XIX əsrin əvvəllərində İranda şiə firqələrindən birinin başçısı.

¹⁴³ *İbrahim Həqqi (?-1772)* – məşhur türk filosofu və şairi; “mə’rifətnamə” əsərinin müəllifi.

¹⁴⁴ M: 5 dekabr 1828.

¹⁴⁵ M: 23 aprel 1892.

¹⁴⁶ M: 1 noyabr 1818.

¹⁴⁷ M: 30 noyabr 1891.

¹⁴⁸ M: 6 yanvar 1849.

¹⁴⁹ M: 1892.

¹⁵⁰ M: iyul 1832.

¹⁵¹ *Bilal* – Məhəmməd peyğəmbərin qulamu.

¹⁵² M: 30 yanvar 1876.

¹⁵³ Tərcüməsi:

Səfa getdi və işrət camımı sındırdı
Ey pir, məgər mənim üçün bəd dua eləmişdin?

¹⁵⁴ İN: Siyasət etsə mahrulər.

¹⁵⁵ F.Köçərli bu əsəri yazarkən sağ olan Məhəmməd Zöv’inin anadan olma və vəfatı tarixləri mə’lum deyildir.

¹⁵⁶ ZD, səh 60–67. F.Köçərli Zöv’inin bu əlyazma divanından istifadə etmişdir.

¹⁵⁷ ZD: Xoş ol gəh meykədələr içrə xanəməz var idi.

¹⁵⁸ ZD, səh.134.

¹⁵⁹ İN: xak (ZD).

¹⁶⁰ İN: qurtarır (ZD).

¹⁶¹ ZD, səh.68.

¹⁶² M: 10 sentyabr 1856.

¹⁶³ Son tədqiqatda F.Köçərlinin müasiri Ağəli bəy Nəşhin 1914–cü ildə vəfat etdiyi göstərilir. *Bəylər Məmmədov. Sabir və Səhhətin dostu, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 9 may 1970.*

¹⁶⁴ İN: *Bağır* – qara ciyərdir. Fəqət əksəriyyəti-iste’maldan “ürək” mə’nasına keçdiyi burada bəllidir.

¹⁶⁵ İN: səfayi-vəslədən.

¹⁶⁶ Natəvanın “Ölürem” rədifli qəzəlinə nəzirədir.

¹⁶⁷ ... *kərrəməna...* – ... hörmətli və əziz etdik... Qur’anda “bəni-İsrail” surəsinin 72-ci ayəsindəndir. Ayədə deyilir: “Bəni-Adəmi hörmətli və əziz etdik, çölləri və dənizləri onların ixtiyarına verdik...”.

¹⁶⁸ M:1840.

¹⁶⁹ “*Beyti-xamuşan*” – təxminən 1872-ci ildə Mirmöhşün Nəvvab tərəfindən yaradılmış ədəbi məclis. Fəal iştirakçıları Abdulla bəy Asi, Həsənəli xan Qaradaği, Məşədi Əyyub Bakı, Fatma xanım Kəminə və başqaları olmuşlar. *Nəsrəddin Qarayev. Göstərilən əsəri, səh 166–178.*

¹⁷⁰ İN: dövam

¹⁷¹ İN: könlü.

¹⁷² İN: irgac.

¹⁷³ İN: zəxmiğə.

¹⁷⁴ *Düxtəri-nəş arasında Cüdeyim var mənim. Düxtəri nəş – Bənatün nəş (nəş qızları) bürcünə işarədir. Bu adla iki bürc məşhurdur: 1) Bənatün-nəş'i-kəbir yaxud Dübbi-kəbir ki, buna Böyük ayı bürcü deyilir; 2) Bənatün-nəş'i-səğir yaxud Dübbi-səğir ki, buna da Kiçik ayı bürcü deyilir. Bu misrada söhbət kiçik ayı bürcündən gedir ki, onun sonuncu ulduzu Cüdeydir (qütb ulduzudur).*

¹⁷⁵ İN: bir abinə.

¹⁷⁶ ... *Mazaqə bəsər...* - ... gözü meyl etmədi... Qur'an ayəsindən.

¹⁷⁷ İNİ: Bu qəsidə:

Həzar şükr, könül, mövsümi-bahar olacaq,
Həzar naləsi hər guşədə həzar olacaq.

– mə'tlülə başlanan qəsidədən ibarətdir ki, o da Hacı Seyid Əzim Şirvaninin tərcümeyi-halı arasında dərc olunduğundan təkrara hacət görülmədi.

¹⁷⁸ M: 1863.

¹⁷⁹ *Seyid Hüseyin ağa – rəvayətə görə Natəvan dövründə Şuşada dərziilik edən bir cavan imiş.*

¹⁸⁰ İN: latəvil

¹⁸¹ Tərcüməsi:

Ey ürək, sözümə qulaq as, o, hər məclisin töhfəsidir,
Uyma dünyaya, bu alçaq dünya ...dir.
[Dünyanın] işi Zal fələyin Siyavuş kimi cavanlarının
Qanını tökməkdən, məkr və hiylədən ibarətdir.
Şərab içənlərin əlindəki gül rəngli şərab qədəhi
Fəraməzsin kəlləsi və Təhəmtənin dodağıdır.
Dad pis üzlü qəzavü qədərin əlindən –
Ki, indi saxsının qiyməti Yəmən əqiqindən artıqdır.
Ürəyimin sirlərindən dünyada heç kəsin xəbəri yoxdur,
Dərdimə çarə yoxdur, bu dərd məni öldürəcəkdir.
Allah bilir ki, gecə-gündüz ciyərimin qanını içirəm,
Qarabağ şəhərində hasilim dərd-qəmdir.
Ürəyimin şikayətini kimə deyim, təngə gəlmişəm,
Çünki bu qəmi Kuhkəndən* başqa kimsə bilməz.
Tülküsiyətlər şirlərin mağaralarında yatıblar.,
Simürğün Qaf dağı qarğa və dolaşaların seyrəngahına çevrilib.
İstədim öz qəmimi bir az şərh eləyim.
Ürəyim gülümsünüb dedi ki, ...
Guş qıl ta ki, yüzündən birini şərh qılım,
Mənim qəmginliyimə bais olan bu sözlərdir...

¹⁸² M: 13 sentyabr 1874.

¹⁸³ İN: Əcəl peymanəsindən nuş etdi badə. Misra ilk nəşrdə idarədən verilmiş qeydə əsasən vəznə uyğun olaraq “Əcəl peymanəsindən içdi badə” kimi gedir.

¹⁸⁴ İN: Qaradanmı.

¹⁸⁵ İN: Nadən Əli, Əliyyə, Əliyyə, ya Əli.

¹⁸⁶ M: 1883-1884. RA-da (səh.175) İbrahim bəy Azərin təvəllüd tarixi H. 1251-ci il (M.1835), vəfatı tarixi h, 1302-ci (M.1835) il göstərilir.

¹⁸⁷ Bundan sonra İN-də aşağıdakı beyti F.Köçərli sual altında vermişdir.

(Hüsn Misrində, əzizim, ver şikəst bazarına,

Yusifin ta rismani-zalə sövdalənməsin?

¹⁸⁸ RA (səh.133) və TN-ə (səh.69) görə, Mirzə Əbülhəsən Şəhidin atasının adı Kərbəlayi Kazımdır.

¹⁸⁹ *Molla Zeynalabdin Sağəri (1793-1855)* – XIX ər Azərbaycan şairi. RA-da Şəhidin vəfatı tarixi H. 1301-ci (M.1884) il göstərilir.

¹⁹⁰ Tərcüməsi:

Ey eşqinin şuru başıma düşən,
İki dünyada səndən başqa istədiyim yoxdur.
Sənin xəyalın həmişə ürəyimdə canlandığından
Hara baxıramsa, gözümə səndən başqa heç kəs görünmür.
Sənin üzünə olan şövqüm səbr köynəyimi cırdı,
İndi mən [bu dərdə] necə dözüəm.
Sənin adının zikri laim dilimin əzbəridir,
Sürətin daim ürəyimdə nəqs olunmuşdur.
Sənin üzünə bir an baxıb kam almaq
Mənə yeddi iqlim məmləkətidən xoşdur.
Dünyaya üz tutub hər nəyə baxsam,
Gözümə səndən gözəli görünməz.

¹⁹¹ Tərcüməsi:

Gözəllikdə indi yüksək mərtəbəli şah sənsən,
Sənin qılıncının şəhidi [bütün] şəhərdir, yoxsa nə ordudur, nə qoşun.
Sənin nurundan məndə qərar qalmadı,
Bilmirəm nəyə oxşayırsan: nə günəşsən, nə ay.
Sən gözüümün qarşısından, lakin mənim heyrdəndən
Nə danışmağa qüdrətim var, nə baxmağa cür'ətim.
Səni də adlandıırım, sən hər nə desən ondan şirinsən,
Sənə nə deyim, sən hər nə istəsən ondan gözəlsən.
Sənin üzünə baxmaq mənim üçün padşahlıqdan artıqdır,
Sənə yaxın olmaqdan başqa heç bir mənsəb istəmirəm.
Məni min dəfə qılıncla vursalar da, səndən dönmərəm,
Kəhrəba kimi ixtiyarsız samanı özümə çəkirəm.
Mən sənin olmaq şövqilə göz yuma bilmirəm,
Qoşun arını öz balından necə ayıra bilər?
Sənin ay üzünə baxmağa məcbur olduğuma görə,
Eşq şəhidinin qiyamət günü günahı yoxdur.

¹⁹² RA-da (səh.112) Saların atasının adı Hacı Yusif bəy verilmişdir Burada onun vəfatı tarixi də göstərilir: H.1295-ci (M. 1878) il.

* “Xosrov və Şirin”dəki daşyonan (Kuhkən) Fərhad nəzərdə tutulur.

¹⁹³ RA-da Mirzə Haqverdi səfanın vəfatı tarixi H. 1294-cü (M.1877) TN-də H. 1299-cu (M.1881) il göstərilir.

¹⁹⁴ Tərcüməsi:

Bizim ah-əfğanımız çəmənə od vurubdur,
Ey bağban, çəməndə bizim aşıyanımız da yandı.
Qara qarğa bizim gülüstanı qərç elədi,
Gülüstanımız xəzan yelindən büzüşdü.
Qara qarğa gül budağında yuva saldığından
Bizim xoş nəğməli bülbülümüz susdu.
Sənin qapında rəqibdən başqa dadına yetən yoxdur,
Bizim gizli sirmimiz sənin qulağına nə vaxt çatar?!
Səfaya yüz cəfa yetmə də, yüngüldür (eybi yoxdur),
Bizim zəif bədənimiz bələdan başqa heç nə görməyib.

¹⁹⁵ Tərcüməsi:

Ey dostlar, Hindistandan uzaq düşüb
Qəmlərə mübtəla olan mənəm.
Ey cənnət bağının quşları.
Üns bistanından uzaq düşən də mənəm.
Ürəyim yenə can aləmini seyr edir,
Yenə ürəyim cananın əhdini yada salır.
Bağ, çəmən, məclis həvəsilə
Ruhumun quşu qanadlandı.
Başda bulbul olmaq həvəsi var,
Gül üçün qəribə nəğmələri var.
Unudulmuş aşiq vüsali yada saldı,
Gör ki, Məcnun əslə doğru meyl etdi.
Ürəyin naləsi yenə huşumu başımdan çıxardı,
Yenə yarımı və diyarımı yada saldı.
Gülşən tərəfə meyl etdiyindən
Quş qəfəsdə çırpınır.
Həqiqi vətən ürəyin yadına düşdü,
Ürəyin işi yenidən müşkülə düşdü.
Əfsus ki, bahar keçdi və güllər saraldı,
Çəmən soldu, bülbül də [uçub] getdi.
Əgər zıncırov kimi ürəyimdən fəğan qoparsa,
Təəccüblü deyil, çünki karvandan geri qalmışam.
Ey xoş ol məclis ki, halım şad idi,
Ruhani məclisinin ruhunda idi.
Müqəddəs məclis idi, söhbət yardan idi,
Üns məclisi idi, çatışmayan yarın eşqi idi.
Ey xoş ol dərs ki, işraqidir.
Ey xoş ol şərh ki, müştəqidir.

Günəş batdı, bəşişli ay hardadır?
 Dəniz qurudu, bəs gövhər hardadır?
 Hərçənd üzüm yarın üzündən ayrıdır,
 Lakin onun surəti mənim yadigarımdır.
 O dilrübədən zahirdə uzaq olsam da,
 Ürəyimdə onun yaratdığı [elə bir] kəhrüba var ki,
 Canımı mə'naya tərəf çəkir,
 Mənə cananın yolunu göstərir.
 Ey dənizdən yadigar qalan gövhər,
 Ey yarın ətirli gülüstanının güləbi,
 O gövhərdən çirağ kimi işıq bəxş elə,
 Bu güləbimdən dimağımı ətirləndir.
 Hərdən bir bu hicrana düşmüşdü yada sal.
 Ürəyin Turunu öz nurunla nurlandır.
 Hərdən bir tatar nafələrindən,
 Hərdən bir ətirli namələrdən
 O müqəddəs [diyardan] uzaq düşmüşə,
 Ey mənim canım, lütf yolu ilə
 Bizim yarın diyarından xəbər verən bir
 məktub yolla ki,
 Bizim xəstə könlümüzü şadlandırısın.
 Yarın diyarından qalxan hər nəsim,
 Aşıqın canını çox rahat edir.
 Gıriftar olanlara yar söhbəti xoşdur,
 Bülbülə gülzar söhbəti xoşdur.
 Mən ki, vətəndən, yardan uzaq düşmüşəm,
 Ey mənim dostlarım, [qoy] sizin [gününüz] xoş keçsin.
 Bütün varlığım fəğana gəldi:
 Aman, hicran əlindən, aman!

¹⁹⁶ *Mixail Nikolayeviç Romanov* – Rus çarı II Aleksandrın kiçik qardaşı, 1862–1882-ci illərdə Qafqazın baş hakimi.

¹⁹⁷ Tərcüməsi:

Əgər zəif (zərif) çubuğa ziynət versən,
 Vaxt olar ki, şahların öpüş yeri olar.

¹⁹⁸ Tərcüməsi:

Yənə Misir çəməninə gül üzlü Yusif göründü,
 Bülbüllər Züleyxa kimi səs-küyə düşdü.
 Çəmən quşu Fərhad kimi fəğana gəldi,
 Qönçə səhər yelindən Şirinin dodağı kimi açıldı.
 Lalənin ürəyinə Məcnun kimi od düşdü,
 Nərgis çəməndə nazlanaraq Leyli oldu.
 Bülbül qəmgin Vamiq kimi çəməndə seyr etdi,

Qızıl gül gülüstanda Əzranın üzü kimi oldu.
Bağ-bağça bülbülün Şur, Dügah, Nəva,
Rast və Humayun ahəngləri ilə doldu.
Ölülər İsanın səhər nəsimli nəfəsindən
Torpaqdan baş qaldırıb dirildilər.
Yusif o Əyaza oxşar dilbərin qəmindən
Mahmud kimi dünyada eşq yolunda rüsvay oldu.

¹⁹⁹ Tərcüməsi: Bir ovuc (buğda, dən və s. b. k.) bir xalvarın nümunəsidir. Mə'nası cüzbə baxıb küllü təsəvvür eləmək olar.

^{199a} Məxfinin vəfatı tarixi RA-da H. 1305-ci (M. 1887), TN-də H. 1309-cu (M.1891) il göstərilmişdir.

Son tədqiqat Nəvvabın göstərdiyi tarixi düzgün təsdiq edir. Məxfinin təvəllüd tarixi: 1821-ci il. *N.Qarayev. Göstərilən əsəri, səh.151-152.*

²⁰⁰ Son tədqiqatda Məxfinin "Beyti xamuşan" deyil, "Məclisi üns" ədəbi məclisinin üzvü olduğu göstərilir.

"Məclisi üns" – XIX əsrin ikinci yarısında (1864-1897) Xurşidbanu Natəvanın evində təşkil olunmuş ədəbi məclisdir. Fəal üzvləri: Natəvan, Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Əliəşgər Novrəs, Məhəmmədli bəy Məxfi və başqaları.

²⁰¹ *Ağköynək məsələsi* – keçmişdə hicri tarixlə məhərrəm ayının 10-da – Aşura günü avam camaat əyninə ağ köynək geyib başlarını xəncər və yaxud qılıncla yarardılar. Onların ibadət hesab etdikləri bu mərasim islam dinində və şəriətdə qadağan və haram sayılır.

²⁰² Tərcüməsi:

Gəl ki, sülh, barışıq, inayət vaxtıdır,
O şərtlə ki, söhbətin nədən getdiyindən danışmayaq.

²⁰³ Şahinin vəfatı tarixi RA-da (səh.218) H. 1314-cü (M. 1896) il göstərilir.

²⁰⁴ Son tədqiqatda Hacı Mirhəməzə əfəndi Nigarinin təvəllüd və vəfat tarixləri belədir: 1815-1885. AƏT, II cild, səh.63.

²⁰⁵ *SND, səh.366.* Tərcüməsi:

Nübüvvət gülzarında bir gül bitdi:
Çəjimli Mirhəməzə ibn Paşa.

²⁰⁶ Rəhim ağa Vəhidi haqqında bax: HN, II cild, səh.255-262.

²⁰⁷ M:1859.

²⁰⁸ "*Qeyrat*" mətbəəsi – 1905-ci ildə Tiflisdə böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin publisist Ömər Faiq və maarifpərvər tacir M.Ə.Bağirovla birlikdə təşkil etdiyi mətbəə-nəşriyyat. Burada Nigarinin divanı H. 1326-cı (M. 1908) ildə çap olunmuşdur. F.Köçərlinin istifadə etdiyi divanın eynidir.

²⁰⁹ İN: mükərrəmdir.

²¹⁰ *SND, səh.212.*

²¹¹ *SND, səh.2.*

²¹² *SND, səh.190.*

- 213 İN: bəhar (SND).
214 İN: əbulaşıqdır (SND)
215 *SND, səh.3.*
216 *Əhməd Rüfət. Təsvirül-əxlaq, İstanbul, H. 1314, səh.184–185.*
217 *SND, səh.3.*
218 *SND, səh.6.*
219 İN: cəfani (SND).
220 *SND, səh.8.*
221 *SND, səh.11.*
222 *SND, səh.190.*
223 SND: Gıriftarəm, əsirəm., mübtəlayəmü zarü məftunəm.
224 *Snd, səh.53.*
225 *SND, səh 73.*
226 İN: divanələr (SND).
227 İN: səd danələr (SND).
228 *SND, səh.72.*
229 *SND, səh.84–85.*
230 *SND, səh.89.*
231 SND: Lütfeylə dəmadəm, yeridir kaseyi-məmli.
232 İN: nəzər (SND)
233 *SND, səh.192.*
234 *SND, səh.271–273.* Son misradakı “kəlimi süxən” İN-də: sahibi-süxən.
235 *SND, səh 87.*
236 M: 17 avqust 1837. Son tədqiqatda Xurşidbanu Natəvanın təvəllüd tarixi 1830-cu il göstərilir. *AƏT, II cild, səh.160.*
237 M: 1897.
238 M: 1873. Son tədqiqatda bu tarix 1872-ci il göstərilir. *AƏT, II cild, səh.161.*
239 M: 1854.
240 Tərcüməsi:

Fatimənin* kənizi Xurşidbanu
Mələklə diz-dizə əyləşir.

241 *Mirzə Bəybaba Əliyər bəy oğlu Fəna (1787-1867) – XIX əsr Azərbaycan şairi.*

242 M:1841.

243 Tərcüməsi:

Ey dost, sənin eşqin yolunda elə naşadam ki,
Fələk məni sənin yolunun tozu kimi yelə verdi.
Qəzanın qəfəsi içində qolsuz-qanadsız quş idim,
Ovçu tələ qurub məni hiylə ilə tutdu.
Bir ceyran idim, məni ümid dağında ram etdim,
Heyrət edirəm ki, mən sənin kəməndinə necə düşdüm.

* Fatimə – Məhəmməd peyğəmbərin qızı; ona “Fatimeyi Zəhra” da deyilir

Əgər mənim dərqli ürəyimin soyuq ahından qorxmursansa,
Allahın qəzəbinin atəşindən qorxub məni azad elə.
Sənin şurun mənim ovqatımı təlx etmişdir, çünki sən Şirinsən,
Fərhaddan fərqli olaraq mən səbr dağını kipriyimlə qazaram.
Pərgar kimi ömrüm boyu qəmlə dolandım,
Ey ustadım, aman bu çərxi-fələyin gərdişindən.
Kəminə səndən başqasına yalvarmadığından,
Ey Allah, əlimdən tut, əldən-ayaqdan düşmüşəm.

²⁴⁴ İN: 1318.

²⁴⁵ M:1847.

²⁴⁶ [*Fə əynəmə tıvəllu fə*]səmmə vəchüllah – hansı tərəfə üz çevirsəniz, Allahın üzü o tərəfədir. Qur’anda “Bəqərə” surəsinin 109-cu ayəsi.

²⁴⁷ Asəf Lənbərani. HN, I cild, səh.496.

²⁴⁸ Tərcüməsi:

Ey ürək, bundan sonra öz nəfsindən keç,
Əgər aqilsənsə, dada çatan ol,
Fəqir Knyaz nə yaxşı demişdir:
“Heç kəsin ürəyini özündən incitmə.
Səadət yolu elə budur, vəssələm!”
Hörümçəyin viranəsi məhv olsun,
Hörümçəyin evi qaranlıq olsun,
Hörümçəyin yuvası yerlə yeksan olsun,
“Əgər ürəyi milçəyin halına yanmasa,
Bir gecə hörümçəyin evi yansın”.
Gəl bu xəstənin ürəyinə bir məlhəm qoy,
Bağlı qapıya bir açar sal.
Səhər gülündən ətrafıma bir dəstə qoy,
“Çəmənin fərşinə ahəstə ayaq bas,
Məbada səndən çör-çöp incisin”.
Tale ovu dama saldıqda
Tamam ömrünün kökünü dibindən qoparır,
Bəla torunda əl-ayaq atır,
“Əgər qəfəsdəki quşa rəhmi gəlməsə,
Fələk sə’yyadın qolunu sındırsın”.
Padşah ya bəndə olsan da
Şücaət taxtına layiqsən,
Bundan başqa daha ömr görməyəcəksən,
“Ey dost, nə qədər sağsan, yaxşılıq elə.
İkinci dəfə sənə nəfəs verilməyəcəkdir”.
Qönçə kimi sən güllə dilbir ol,
Sən gülüstanın öz gülü ol,
Sən özünü gözəl əxlaqlı göstər

“Sən hamı ilə mehriban ol,
Heç kəsdən mehribanlıq təmənna eləmə”.
Əgər insansansa, şeytan hiyləsi axtarma,
Nə şadlıq məclisi, nə də qəm küncü axtar,
Qənaət süfrəsində nə az, nə çoxsan,
“Xoş onun halına ki, dirhəmdən,
Nəfsin təhrikindən və nəfsin keydindən azaddır”.
Üzr qəbul edən Novrəs cəsarət elədi,
Gədə padşahlar yanında cəsarətli olmaz,
Mən zəlil və fəqirliyə layiqəm,
“Vəfa insaf yolunu tut,
Səadət yolu elə budur, vəssəlam”.

²⁴⁹ *Sultan Əbdülhəmid (1842-1918)* – 1876-1909-cu illərdə Türkiyə imperiyasının başçısı.

²⁵⁰ *Nəsrü minəllahi və fəthün qərib* – kömək Allahdandır və fəth (qələbə) yaxındır. Qur’anda “Səff” surəsinin 13-cü ayəsindəndir. Dini rəvayətə görə, bu ayə müsəlmanların Məkkədəki büt-pərəstlərlə müharibəsi zamanı nazil olub, birinciləri vuruşa ruhlandırmışdır.

²⁵¹ *Zümmureyi* [yəni: *iki nur sahibi*] – Xəlifə Osmanın ləqəbi. Məhəmməd peyğəmbərin iki qızını aldığı üçün ona bu ad verilmişdi.

²⁵² İN: həshəsin.

²⁵³ M: 1900.

²⁵⁴ *Soltan Məcid Qənizadə (1866-1937)* – Azərbaycan yazıçısı və maarif xadimi.

²⁵⁵ *Mirzə Əliəsgər Novrəs. Pəndi-əfal, Tiflis, H. 1316 (M. 1900), səh.3-4.*

²⁵⁶ *Yenə orada, səh.19-20.*

²⁵⁷ Tərcüməsi:

Adəm övladı ilandan pisdir,
Qəlblərə daim əziyyət verməkdədir.
İnsanların batini xəbis və murdar,
İlanın zahiri yumşaq və hamardır.
İlanın arxasına əl sürtmək
Mənim nəzərimcə yaxşı və münasibdir.
Adəm övladı ilə əl vermək
Ağıllı adamın işi deyil.
İlan hərdən bir adamı sancır,
Adəm övladı ilandan pisdir.
Pis əxlaqlı ilanın niştəri yaxşı olur,
İnsanın niştəri zərərli və ağırdır.
Cəfərin nəsihətlərini inkar edənlər
Rəzil, murdar və yaramazlardır.
Nadanları görməkdən Cəfərin gözü
Nərgis kimi daim xəstədir.

258 Tərcüməsi:

Öz övladına yaxşılıq eləmə,
Öz əcdadına yaxşılıq eləmə,
Əgər yaxşılığın faydası olsaydı,
Nə üçün Adəm öz övladına eləmədi?

²⁵⁹ *Ya leytni türab* [*ya leytni küntü türabən*]... – ... nə olaydı torpaq olaydım...
Qur'an ayəsindən.

²⁶⁰ *Şeyx Şamil (1798–1871)* – Dağıstanda çarizmə qarşı milli-azadlıq hərəkatının başçısı.

²⁶¹ M: dekabr 1902.

²⁶² M: aprel 1883.

²⁶³ Son tədqiqatda Nacinin 1805-ci ildə anadan olub, 78 yaşında isə vəfat etdiyi göstərilir. *M.X.Ne'mətova. İki Gəncə həkkək-xəttatının işi haqqında, Azərb. EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1959, № 8.*

²⁶⁴ RƏF-də Nacinin iki divanı saxlanılır. 46 vərəqdən ibarət olan birinci divan avtoqraf, 128 vərəqdən ibarət olan ikinci divan isə Mirzə Əliəkbər adlı katib tərəfindən köçürülmüş surətdir. Həmin divanlarda Nacinin “Təbib” təxəllüsü ilə də şe'rləri vardır. Ehtimal ki, F.Köçərli bu divanları görməmişdir.

²⁶⁵ İN: bir.

²⁶⁶ *Həsən Qarabaği (1824–1904)* – XIX əsr Azərbaycan şairi, “Məclisi-üns” ədəbi məclisinin üzvü.

²⁶⁷ Ehtimal ki, Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi nəzərdə tutulur.

²⁶⁸ Tərcüməsi:

Saqi, badə gətir, bahar gəldi,
Mey məclisinin büsəti başlandı.
Səbzələr uşaqlar kimi yuxudan oyandı,
Yer lalə və güllərlə doldu.
Səbzələrin uşaqları buludların döşündən
Allahın əmri ilə südəmər oldu.
Çiçəklər qara torpaqdan baş çıxarmışlar,
Allahın sən'ətkarlığına bax ki, qüdrətindən nə etmişdir.
Səmnanı buludundan yerə sular axıb töküldü,
Uca sərv ağacının altında arx əmələ cəldi.
Yaradanın hökmü ilə nisan yağmağa başladı,
O hər sədəfin bətnində qiymətli dürr oldu.
Budaqlarda cürbəcür meyvələr göründü.
Qurumuş budaqda alma, heyva, nar əmələ gəldi.
Söyüd ağacı barlı ağacları görüb
Xəcalətdən başını aşağı saldı.
Ləübalı badəpərəstlər badə içdiyinə görə,
Meynə çubuğunda tə'nəyin qızı salxımlandı.
Dağ kəklikləri hər tərəfdə xuraman oldu.

Kəklik şahinin pəncəsində ovlandı.
 Hər tərəfdən şüküfələr çəmənə tərəf gəldilər,
 Çəməninin məclisi rəvnəqlənib qüvvətləndi.
 Gül yüz qürurla hamıdan yuxarıda əyləşib,
 Kamına çatmış fərmanverici padşah oldu.
 Bayrama hər cür bəzək verdilər,
 Çəmən saqiləri dolanmağa başladılar.
 Hər kəs nə qədər bacarırdı içdi,
 Nərgis çox içdiyindən xumarlandı.
 Yüz ləzzət və şadlıqla bir-birinin yanında əyləşdilər,
 Bülbül ah-nalə ilə, gül xar ilə yoldaş oldu.
 Bülbül güldən vəfa ətri görmədiyindən
 Ürəyi qan oldu, gözlərindən yaş tökdü.
 Nə üçün lalə ürəyinə həsəd dağı çəkdi,
 Nəstərən [gülü] və bənəfşə isə kübarlar əlində gəzdi?
 [Lalə] güllərin arasından çıxıb dağa, səhraya üz qoydu,
 Onun dağlarda məskən salmasına məhz bu səbəb oldu.
 Zəmanənin adəti daim belə olduğundan [o],
 Ruzigarın dövrənindən xar və zəlil oldu.
 Elə ki, bahar vaxtı, gül mövsümü keçdi,
 Payız gəldi, çəmənün üzü qubarlandı.
 Şadlıq camı, gül və çəmən alt-üst oldu,
 Gül rəngli qəba güllün qamətini [görüb] tar-mar oldu.
 Bağların bütün quşları susdu,
 Yazıq bülbül bağdan baş götürüb getdi.
 Naci, bu dünyanın eys-ışrəti və ləzzəti heç kəsə qalmamışdır.
 Bu dünyada heç bir adam daimi olubmu?

²⁶⁹ Şö'lənin bu məcmuəsi əldə edilməmişdir.

²⁷⁰ İN: səbzəyat.

²⁷¹ *Azərbaycan İraqı* – Cənubi Azərbaycanda hazırkı Həmədan mahalı.

²⁷² M: 1839.

²⁷³ M: 1836.

²⁷⁴ *Hübbül-vətəni minəl imani* – vətənə məhəbbət imandandır. Hədisdir.

²⁷⁵ M: 1886.

²⁷⁶ *Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950)* – böyük Azərbaycan yazıçısı.

²⁷⁷ İN-də də natamam və ləngdir.

²⁷⁸ İN: var.

²⁷⁹ *Düldül* – həzrət Əlinin atının adı.

²⁸⁰ İN: şəbniklər.

²⁸¹ [*Və qiylə*] *ya ərz, üblə'i maəki* – [deyildi ki,] ay yer, öz sularını ud... Qur'an-da "Hud" surəsinin 46-cı ayəsindəndir. Dini rəvayətə görə, Nuhun tufanı qurtaranda Allah əmr edir ki, ay yer, öz sularını yenidən ud, ay göylər, siz də öz sularınızı geri çəkin. Guya bu zaman, əmr icra olunur; sular çəkilir və Nuhun gəmisi yerə oturur.

²⁸² İN: İrəvan.

²⁸³ M: 1846.

²⁸⁴ *Mirzə Məhəmmədağlı Sidqi Naxçıvani (1854-1904)* – XIX əsr Azərbaycan şairi, jurnalisti və maarif xadimi.

²⁸⁵ F.Kəçərli İrəvan gimnaziyasına 1885-ci ildə Azərbaycan dili müəllimi təyin olunmuşdur.

²⁸⁶ M: 1888.

²⁸⁷ İN-də “Nakam” səhvən mö'tərizə içərisində getmişdir. Həmin nəşrdə bə'zi təxəllüslər, yer adları və s. düzgün oxunmaq məqsədilə mö'tərizə daxilində verilmişdir.

²⁸⁸ İN: mundan.

²⁸⁹ İN: 1832.

²⁹⁰ “*Came'i-Abbasi*” – Şəriət kitabı. Məktəblərdə dərslik kimi işlədilmişdir.

²⁹¹ Tərcüməsi:

Ey qələm, ey mənə gecə-gündüz dost olan,
Başını qaldır, bir an dodaqlarımı arala,
Hədsiz-hesabsız zəhmətlərdən sonra
Kitabın ikinci hissəsi qurtardı.
Üçüncü hissədən bir nəğmə başla,
Pərdədə olan sirləri bir-bir aç.
Mənim barmaqlarımın hökmündən boyun qaçırma,
Naməhrəm yanında bə'zi sözlər danışma.
Bəzən elə olur ki, tüğyan edirsən,
Hər gizli sirri açırсан.
Sənə hər nə deyirəmsə, boğazında saxla,
Ürəyin sirrini ağzından qaçırma
Mənim fikrimin əksinə çıxırsan,
Mənim qədəmimin əksinə qədəm qoyursan.
Mənsur ağzından çox sirlər qaçırdığına görə,
Onu boğazından dara çəkdilər.
Ömrünü eşqə sərf edib əsla dönmədi –
Ki, bu söz çoxlarını xar elədi.
Ürəyini mənə ver, heç kəsə vermə,
Sən'anın günahı onun məhəbbətidir, vəssəlam!
Eşq və eşqbazlıq sözünü danışma,
Yanar oddan salamatlıq gözləmə.
Eşq nəhayətsiz işlər görür,
“Dinlə neydən çün hekayət eyləyir”...*

²⁹² “*Kəşkül*” – C.Ünsizadənin redaktorluğu və nəşirliyi ilə 1883-1891-ci illərdə Tiflisdə çıxan əvvəlcə aylıq jurnal (1883-1884, № 1-11), sonra isə həftəlik qəzet (1884-1891).

²⁹³ *Kəlamüllah* – Qur'ana işarədir.

²⁹⁴ Fars atalar sözüdür. Hərfi tərcüməsi: Bu karvan qiyamətə kimi ləngdir (yəni: Qozbeli qəbir düzəldər).

* Misra Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sindəndir.

²⁹⁵ M: 1892.

²⁹⁶ İN: batındə.

²⁹⁷ “Əkinçi”də: oldu.

²⁹⁸ “Əkinçi”də: halətdə.

²⁹⁹ İN: ola.

³⁰⁰ “Əkinçi”də: hamı.

³⁰¹ “Əkinçi”də: edə.

³⁰² “Əkinçi”də: Var bizim şəhərin də bir neçəsi.

³⁰³ “Əkinçi”, 1877, № 20.

³⁰⁴ İN: halımdır.

³⁰⁵ İN: fərş.

³⁰⁶ Bənddəki bütün “edək”lər İN-də: edin.

³⁰⁷ İN: könlünüzü.

³⁰⁸ İN: əglənib.

³⁰⁹ *QM, səh.247-250.*

³¹⁰ M: 1906.

³¹¹ İNİ: Bu maddeyi-tarix şairin 1322-ci ildə deyil, 1312-ci (M. 1896) ildə vəfat etdiyini göstərir.

Tərcüməsi:

Dövrün əsilzadələrinin fəxri Seyid Rza Sabir idi.

[Onun vücudu] bəlağət elmini əhatə edən, ağıl və kamalın toplanan yeri idi.

Dünyadan birbaşa cənnət bağına köçdü,

Şe’ri ariflərə çox xoş gəldiyindən

Onun vəfatı tarixi “şairi-şirinməqal” oldu.

³¹² M: 1845.

³¹³ M: 1907.

³¹⁴ *Müzəffərəddin şah* – 1896-1906-cı illərdə İran şahı, Nəsərəddin şahın oğlu.

³¹⁵ *Ərfəüddövlə* – İran yazıçısı və dövlət xadimi Mirzə Rza xan Danişin ləqəbi. İranın Tiflis və İstanbul səfiri olmuşdur.

³¹⁶ ...*qul kəfa*... – ... de ki, kifayətdir... Qur’anda “Rə’d” surəsində ayədir. Dini rəvayətə görə, kafirlər Məhəmməd peyğəmbərin Allah tərəfindən göndərildiyinə inanmır və onun peyğəmbərliyini qəbul etmirmişlər. Bu ayədə peyğəmbərə xitab olunur ki, “onlara de ki, mənimlə sizin aranızda Allahın şahid olması kifayətdir”.

³¹⁷ “*Şərhi-təcrid*” – Şeyx Məhəmməd ibn Məhəmməd Tusinin (ibn Tusi və yaxud Şeyx Tusi adı ilə məşhurdur) əsərinə Əli Quşçinin yazdığı şərh.

³¹⁸ *Larəhbaniyyətlə flislam (şe’rdə vəznə görə: larəhbanə)* – İslamda tərkiđünyalıq yoxdur. Hədisdir.

³¹⁹ İN: nüqadi-can.

³²⁰ Tərcüməsi:

Ey dörd və yeddinin nəticəsi,

Yeddi və dörddən daim yanırsan.

Sənə min dəfə demişəm ki, şərab iç,

Geri qayıtmağın yoxdur, elə ki, getdin, getdin.

Rübaidəki “dörd” kainatdakı dörd ünsürü (su, od, torpaq, külək), “yeddi” isə göyün yeddi qatını bildirir.

³²¹ *Əlhəqqü mürrün (şe'rdə vəznə görə: mürr)* – haqq söz acı olar. Bu Qur'an ayəsi yox, ərəb atalar sözüdür.

³²² İN: Söylərəm xəvfü xətersiz mən şiri-aslan içmişəm.

³²³ İN-də “təxtə” sözündən sonra mö'tərizə içində bir sual işarəsi qoyulmuşdur.

³²⁴ İN: soruşmaq.

³²⁵ Misra İN-də də ləngdir.

³²⁶ “Əznab” ərəb dilində “zənəb” (quyruq) sözünün cəm'idir. Əslində isə burada zənb (günah. cəm'i: zünub) sözündən istifadə edilməli idi.

³²⁷ M: 1871.

³²⁸ İN: 1243.

³²⁹ Tərcüməsi:

Dünyada kitabdan yaxşı dost yoxdur,
Dünya qəmxanasında qəmxar yoxdur.
Təklik guşəsində hər an ondan
Yüz rahatlıq var, heç vaxt əziyyət yoxdur.

³³⁰ “Qəfir”dən əbcəd hesabı ilə Mustafa ağa Nəsirinin vəfatı tarixi H.1290-cı (M. 1873) alınır.

³³¹ İN: əsrinə.

³³² Bu divan hələ əldə edilməmişdir.

³³³ İki misra mə'naca İN-də də naqisdir. Ehtimal ki, onların ortasından bir neçə misra düşmüşdür.

^{333a} Tərcüməsi:

Ürəyim istəyir ki, dünyanın bütün əhvalını
Əvvəldən axıra kimi yazım.
Dünya daim öz kamınca dolanıb,
Ağıllıya çox zülm edir.
Əbləhlərin hamısı naz-ne'mət içindədirlər,
Ağıllılar isə cigər qanı içirlər.
Ağıllı daim nadandan cəfa görür.
Adəm dövründən burada bir misal gətirim:
Habil naqabil Qabilin əlində
Onun iti (qabil) oxunun yarasından öldü.
Elə ki, Nəmrüd öz odunu yandırdı,
Xəlili götürüb odun üçün atdı.
Təmiz və gözəl xasiyyətli Yusif
Züleyxadan necə töhmətlər gördü.
Əgər tarixi oxusan, görərsən ki, Yəhyanın
Kafirlər əlində başı kəsildi.
Yəhudilər təmiz və pak olan İsayə,
Hədsiz-hesabsız zülm etdilər.

Əğyarın cövründən keçə bilərəm,
 Yahuda ki, onun şagirdlərindən idi.
 Rəvadırımı ki, İsanın o əzəmətlə
 Sığınacaq yeri Sukuba deyri olsun?
 Görmədin ki, Misirdə Fir'onun əlindən
 Musanın gecə-gündüz ah-zarla keçdi?!
 Nəhayət, yüz cür müsibətdən sonra
 Öz qövmü ilə dənizdən keçdi.
 Qəbilədə Qeys adlı bir ağıllı vardı,
 Leylanın eşqindən onun adı Məcnun olmuşdu.
 Əgər Vamiq öz əsrinin yeganəsi olmasaydı,
 Əzranın dərdindən suda boğulmazdı.
 Sokrata öldürücü zəhəri də
 Onun cəmaəti insafsızcasına içirdi.

334 Tərcüməsi:

Onun sənəsi büllur kimi olsa da,
 Ürəyi çaxmaq daşından bərkdir.
 Ey ürək, daxilindəki qanı nə vaxta kimi gizlədəcəksən?
 Sənin sirin mənim göz yaşlarımda zahir olmuşdur.
 Mənim yarımın üzü görünəndə
 Gözəllər ulduzlar kimi yox olurlar.

335 Tərcüməsi:

Tusi əgər dilimdə olsa,
 Bu parlaq beytləri alqışlayar.
 Fələk səfehlərə cah-cəlal verib,
 Ağıllılara isə qayğı göstərməyib.
 Qeyrətli bəxt ilə daim vuruşurlar,
 Dəyyusların bütün ləvazimatı hazırdır.
 Fələk daim pəklərin qanını tökür,
 Saqi, o büllur camı dolandır.
 Kim ki, kişilikdən dəm vurdu, xar oldu,
 Bu müəmmadan heç kəs baş çıxara bilmədi.
 Sən on yaşında ürəklərin qəmini ələ aldın.
 Ən ə'la dürlər bu yaşda əldə edilir.
 Ey ürək, elə ki yaşım qırxa çatdı, ölümdən başqa
 Bu rəzil dünyadan təmənnam yoxdur.
 Dünyada çoxları aşiq olublar,
 Amma Nasir kimi rüsvay olanı yoxdur.

336 Tərcüməsi:

Afərin o təb'ə ki, dəniz kimi qiymətli dürlər mə'dənidir.
 Afərin bir nəzmə ki, onun bəhrəsi lə'lə və mərcandan yaxşıdır.
 Uca Tanrı, bu dərəcədə də gözəl danışmaq və dürr tanımaq olar,
 Onun gövhər saçan ürəyi məgər Ümman dənizidir?!

Layıqdır ki, onun nəzm boyunbağısını mələk boynundan assın,
 Onun incə kəlamını fələk də can-dildən alar,
 İndi onun şe'ri göydə Zöhrədən üstündür,
 Əgər Çin bəhranı çalmasını açarsa, təəccüblü deyil.
 Ütarid* onun nəzminin katibi olmağa dəyər,
 Uca Allah, bu nə nəzmdir ki, sən deyirsən canın cövhəridir.
 Əgər mənim təşbihlərim bir növ' kafirlər şəriətinə bənzəyirsə,
 Nə eybi var hər hansı müsəlman olmayan desə:
 Əgər onun sözünü Allahdan nazil olmuş vəhy adlandırsam heç eyb olmaz.
 İlahi, günahımı əfv elə ki, bu, bir söz ustası haqqındadır.
 Belə bir təbi sən verdin ki, xalq onu dəniz hesab edir.
 Böyüklərin yanında onun bacarığı bundan da artıqdır.
 Hərçənd onun nəzminin qiyməti dünyaya dəyər,
 Ariflər yanında bu qiymət çox ucuzdur.
 O, İsa mö'cüzəsi kimi ölümləri dirildir,
 Xəstələrin ürəyi üçün belə şe'rlər dərmandır.
 Ömrümdü gözüm belə yaxşı şe'r görməyib,
 Onun hər nöqtəsinə insan gözü desəm dəyər.

³³⁷ Tərcüməsi:

Uzunqulaqlar qızıl yüyənlə dünya üzünü tutmuşlar,
 Ey ürək, ərəb atlarına bax ki, ağır palan altındadırlar.
 Fələk hünər əhlini öbləhlərə möhtac edir,
 Dünya həmişə əyriələrin və nadanların kaminca gərmiş eləyir.
 Səfehələr və axmaqlar öz arzularına çatırlar,
 Ağıllıların nəsibi həmişə məhrumiyyət çərxinin altıdır.
 Elmdən bəhrəsi olanlar bəlaya giriftar olurlar,
 Hikmətdə Loğman olanlar cahillərə nökr olurlar.

³³⁸ İN: xun.

³³⁹ İN: zülfi-müşkininə.

³⁴⁰ *Ordibehişt* – İran hicri şəmsi təqviminin ikinci ayı, miladi təqvimlə 21 aprel-dən 21 maya qədər.

³⁴¹ İN: eyn.

³⁴² İN: dedim.

³⁴³ İN: karandaşın.

³⁴⁴ İN: olan.

³⁴⁵ “Kiyah” vəznə görə “kiya” şəklində işlənmişdir.

³⁴⁶ Tərcüməsi:

Pak ruhu quşlar kimi pərvaz elədi,
 Allahın lütfü ilə yeri behişt oldu,
 Qüdsiyyət aləminin sakinlərindən olduğu üçün
 Öz mənzilinə şadlıqla getdi.

* Zöhrə – Venera, Bəhrəm – Mars, Ütarid – Merkuri planeti

³⁴⁷ Əbcədlə H. 1320-ci (M. 1902) il alınır.

³⁴⁸ *Haza mübah* – bu mübahdır. *Mübah* – şəriətə haram və ya məkruf olmayan şey.

³⁴⁹ İN: Burada Xosrov, Şirin özündən gedir.

³⁵⁰ “*Rəhbər*” – 1906-1907-ci illərdə Bakıda nəşr olunan siyasi-ictimai ədəbi, pedaqoji jurnal. Redaktoru və nəşiri: M.Mahmudbəyov.

³⁵¹ M: 1822.

³⁵² M: 1857.

³⁵³ İN: bəhrəmən.

³⁵⁴ İN: yay.

³⁵⁵ İN: feyzin.

³⁵⁶ İN: ümman.

³⁵⁷ Misra İN-də naqisdir.

³⁵⁸ Tərcüməsi:

Ağıllıların nəzərində yaşıl ağacların yarpağının
Hər biri Allahın qüdrətindən bir dəftərdir.

³⁵⁹ Tərcüməsi:

Bəxtiyar sədəfdə nisan yağışının bir damcısı
Allahın qüdrətindən saf cəvahir olur.
Zəif bir qurd ağacın yarpağını yeyir, ondan
Allahın qüdrətilə təbii atlas əmələ gəlir.
Saqi badə verir və müridlər məst olurlar,
Hər biri Allahın qüdrətindən danışirlar.

³⁶⁰ İN: Məsihadır.

³⁶¹ İNİ: Əbcəd hesabla 1289 (M. 1867) olur.

³⁶² *Yə'cuc* – rəvayətə görə, Makedoniyalı İskəndər zamanında qətl və qarətlə məşğul olan vəhşi tayfalar: İskəndər onların qarşısını almaq üçün Dərbənd səddini səkdirmişdir. *Dəccal* – özünü on ikinci imam (Mehdi) e'lan edəcək yalançı imam.

³⁶³ M: 1874.

³⁶⁴ İN: məhəbbəti-səmimi.

³⁶⁵ Son tədqiqatda Şahnigar xanım Rəncurun təvəllüd və vəfat tarixləri 1850-1890-cı illər göstərilir. *AT, II cild, səh.168*.

³⁶⁶ İN: Nigaridir kəm, kani-kəmədstini baz etmiş.

³⁶⁷ Əbcədlə: 1300 (M. 1882).

³⁶⁸ Tərcüməsi:

Şe'r – şairə, zirə – Kirmana məxsusdur,
“Vəsf-i-yaran”ın haqqında qafiyələr,
Bir neçəsi də “Dərdi-pünhan”dan,
Xatiməsi isə “Əhvali-dövrən”dir.

³⁶⁹ *Haza firaqü beyni və beynikə* – bu, mənimlə sənin aramızda ayrılıqdır. Qur'an ayəsi. Ayədə deyildiyinə görə, Musa peyğəmbər Xızr peyğəmbərlə yoldaşlıq etmək

istəyir. Xıız deyir ki, sən mənim yoldaşlığımıza davam gətirə bilməzsən. Musa tə'kid etdiyindən o razılaşır. Bir müddət keçəndən sonra Musa doğrudan da onun yoldaşlığına davam gətirə bilmir. O zaman Xıız deyir: – Haza firaqü beynivə beynikə.

³⁷⁰ Tərcüməsi: Saqi, bir piyalə dolandır, özün üçün bir (xeyir) iş gör.

³⁷¹ İN: alırlar.

³⁷² Tərcüməsi: Ay Allahımız, sənə inandım, sənin əzəmətin uca olsun.

³⁷³ İN: oğul-qız ağ ata-anayə.

³⁷⁴ Tərcüməsi:

O, sənə deyər: dəli, axmaq!

³⁷⁵ Tərcüməsi:

Məni başa düşmədin, heyvan it.

³⁷⁶ *Makedoniyalı İskəndər* – e. ə. 356-323-cü illərdə Makedoniya hökmdarı. Şərq ədəbiyyatında İskəndəri-Rumi, İskəndəri-Kəbir, İskəndər Zülqərnəyn adı ilə məşhurdur.

³⁷⁷ İN: qəfəsdən.

³⁷⁸ Tərcüməsi: Yol göstərən, bələdçi Allah səninlə olsun.

³⁷⁹ İN: naf.

³⁸⁰ *Fateh, Nicati* – XIX əsr mərsiyə şairləri.

³⁸¹ M: 1882.

³⁸² M: İyul 1888.

³⁸³ İN: bu.

³⁸⁴ Axırıncı iki misra yuxarıdakı əsas mətnədə (səh.263-265) verilməmişdir.

³⁸⁵ RƏF-də Şuxinin iki divanı saxlanılır. B-2584 şifrləli divan 217 səh., M-125 şifrləli divan isə 220 səhifədən ibarətdir. Müqayisə zamanı aydın oldu ki, F.Köçərli bunların birincisindən istifadə etmişdir.

³⁸⁶ ŞD, səh.65.

³⁸⁷ Tərcüməsi:

Bu gördüklərin adamların əksidir,
Adam deyillər, adam qanıdırlar.

³⁸⁸ İNİ: haman tərcibənd Nacinin olmayıb Ziya paşanıdır. Doğrudan da həmin parça türk şairi Ziya paşanıdır. *Ziya paşa. Tərcibənd, İstanbul, (ili yoxdur), səh.12.*

³⁸⁹ Bu bənd Ziya paşanın tərcibəndində yoxdur.

³⁹⁰ ŞD, səh.83.

³⁹¹ İN: üzidə.

³⁹² ŞD, səh.19.

³⁹³ ŞD, səh.63.

³⁹⁴ ŞD-də (səh.4) Mustafa ağa Şuxinin vəfatı tarixi 1892-ci il oktyabrın 11-i göstərilir.

³⁹⁵ İN: gəlməz.

³⁹⁶ ŞD, səh 55.

³⁹⁷ *Prixod mollası* – məhəllə mollası.

³⁹⁸ Molla Məhəmməd Hüzininin divanı əldə edilməmişdir.

³⁹⁹ İN: dəmədə.

⁴⁰⁰ *Üsrən yüsrən [fəinnə məəl-üsri yüsrən]* – hər çətinliyin bir rahatlığı var. Qur'anda “İnşirah” surəsindən ayə.

⁴⁰¹ *...ələm nəsrəh...* – ... məgər şərth etməmişik?.. Qur'an ayəsindən.

⁴⁰² M: 1841.

⁴⁰³ Son tədqiqatda Nakamın tövəllüd və ölüm tarixi 1839–1906-cı illər göstərilir. FQ, səh.392. Nakamın F.Köçərlinin qeyd etdiyi üç divanından ikisi – “Gənci-ədəb” və “qəzəliyyat”ı RƏF-də saxlanılır. Qəzəliyyat bir neçə nüsxədən ibarətdir. Üçüncü divan əldə edilməmişdir.

⁴⁰⁴ F.Köçərlinin Məmmədli Sidqiyyə yazdığı 3 dekabr 1913-cü il tarixli məktubunda (RƏF, arx. 25, Q-8 (203), inv. 15903) və alimin arxivində saxlanılan bir sənəddən (Azərbaycan klassik yazıçı və şairlərinin siyahısı, RƏF, arx. 24, Q-1 (15), inv. 17953, I dəftər, XXXVII qeyd) mə'lum olur ki, Nakamın əsərlərindən nümunələri ona Salman Mümtaz göndərmişdir.

⁴⁰⁵ İN: Səməli dəhrdə (İsmayıl bəy Nakam, Divan, RƏF, M-58).

⁴⁰⁶ İN: nida.

⁴⁰⁷ İN: karım.

⁴⁰⁸ Beyt Füzulinin divanında:

Yəni ki, vücud dami-qəmdir,
Azadələrin yeri ədəmdir.

⁴⁰⁹ Buradan belə nəticə çıxır ki, guya adları çəkilən şairlərin İbrahim Həqqiyə nəzirə yazdıqları tərkibbəndlərin hamısı “Molla Nəsrəddin” jurnalının 2-ci nömrəsində çap olunmuşdur. Əslində isə jurnalın 21 aprel 1906-cı il 3-cü nömrəsində yalnız Molla Nəsrəddinin (Cəlil Məmmədquluzadə) nəzirəsi getmişdir. Şe'r “Qərbdən məktub” fe'lyetonunun sonunda verilmişdir. Jurnalda İbrahim Həqqinin bu şe'rinə C.Məmmədquluzadənin ikinci nəzirəsi “dəli” imzası ilə yazdığı “Yuxu” fe'lyetonunun sonunda getmişdir: “*Molla Nəsrəddin*” jurnalı, 22 dekabr 1906, № 38.

⁴¹⁰ İN: qədri-xudra.

⁴¹¹ İN: həman.

⁴¹² İN: nurdur.

⁴¹³ İN: nükterəvan.

⁴¹⁴ İN: kön.

⁴¹⁵ İN: gəhi.

⁴¹⁶ Parça Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərindəndir. Tərcüməsi:

Biz ki, sözə nəzər salmışıq,
Onunla ölü və onunla diriyik.
Eşq lüğətində söz bizim canımızdır,
Biz sözlük, bu xəraba saray bizim evyanımızdır.
Sözdən yuxarıda oturan bir kəs yoxdur,
Bu dünyanın hökmranlığı sözüdür, vəssəlam!

⁴¹⁷ İN: xifr.

⁴¹⁸ Parça Nakamın “Gənci-ədəb” əsərindəndir. *GƏ, səh.27-33.*

⁴¹⁹ *İlminski N.İ. (1822-1891)* – əvvəlcə Kazan ruhani akademiyasında təbiət elmləri və türk-tatar dilləri müəllimi, 1861-ci ildən isə Kazan Universitetində türk-tatar dilləri və tarix-filologiya fakültələrinin müəllimi olmuş, 1871-ci ildə Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. BS, səh.168-170.

⁴²⁰ İN: gərdənkəsən.

⁴²¹ İN: miksan.

⁴²² İN: xosrovan.

⁴²³ İN: müft.

⁴²⁴ GƏ: dedi ki.

⁴²⁵ GƏ: bihudə bir.

⁴²⁶ GƏ: hökm verib, əmr edib, etdi nida.

⁴²⁷ GƏ, səh.33-37.

⁴²⁸ Üç misra İN-də:

Oldu rəhi-həqqi bulub hissəmənd.

⁴²⁹ Buradan 9 beyt buraxılmışdır.

⁴³⁰ İN: etdiyi əsər.

⁴³¹ GƏ, səh.37-40.

⁴³² Şe'r parçası Şəms Təbrizinin deyil, Şeyx Bəhaəddin Amilinin “Nənü-halva” əsərindəndir. Tərcüməsi:

Gözəl üzə mübtəli olmayanın
Adını insanlıq lövhəsindən sil.
Başında yar eşqi olmayan
Üçün palan və cilov gətir.
Gülzlülülərin məhəbbətindən boş olan ürək
Sürsümüklə dolu dəri çantadır.

⁴³³ İN: məhəl.

⁴³⁴ GƏ, səh.40-42.

⁴³⁵ M: 1906.

⁴³⁶ “*Dərbəndnamə*” – Mirzə Cəbrayıl Süpehrinin Dərbənd tarixinə dair əsəri, Dərbənd, 1891, səh.1-7. Əlyazması RƏF-də (B-333) saxlanılır.

⁴³⁷ *I Keyqubad* – 488-531-ci illərdə Sasanilər sülaləsinin hökmdarı.

⁴³⁸ “*Dərbəndnamə*”, səh-1-7.

⁴³⁹ Mirzə Kərim Şüainin divanı H. 1298-ci (M. 1880) ildə Təbrizdə çap olunmuşdur.

⁴⁴⁰ İN: farsca.

⁴⁴¹ Əlişir Nəvai noqay dilində deyil, cığatay dilində yazmışdır.

⁴⁴² M: 1819

⁴⁴³ Qumrinin “Kənzül-məsaib” əsəri şairin bir neçə dəfə çap olunmuş divanına daxildir. Müqayisə zamanı F.Köçərlinin divanın H. 1300-cü (M. 1882) il Təbriz çapından istifadə etdiyi müəyyənləşdirildi. Həmin divan iki hissədən ibarətdir. (I hissə: mərsiyə və növhələr. II hissə: “Kənzül-məsaib”).

⁴⁴⁴ *Əl məcazu qəntərəül-həqiqə* – ərəb zərbi-məsəlidir. Hərfi tərcüməsi: məcaz həqiqətin körpüsüdür.

445 *KM, səh.3-4.*

446 *KM: qəvam.*

447 *İN: müstəhfər.*

448 *KM, səh.45.*

449 *Tərcümesi:*

Hər nə desəm, eşq ondan üstündür,
Eşq – Heydər əmirəlmö' minindir.

450 *İN: olanda vəsli tər-gül qönçənin arayış əyyamı.*

451 *KM, səh.5.*

452 *Mətnə “Ağıl”, “Təb” və s. başlıqları F.Köçərli artırmışdır.*

453 *İN: ruzigardə.*

454 *İN: zibadən.*

455 *KM: abid*

456 *KM: qeyrət.*

457 *KM, səh.5-6. Son beytdəki “təbini” İN-də: səbini.*

458 *Bəxt olub qismət ola cür'əi hər aşiqə kim...*

459 *İN: Qumriyi-gülzar (KM).*

460 *KM, səh.6.*

461 *İN: çarə.*

462 *KM, səh.7. Beytdəki “pərirulərdən” KM-də: cəfaculər; “yar”. İN-də kar.*

463 *İN: xüsus.*

464 *KM, səh.7*

465 *KM, səh.7-8.*

466 *İN:Hərgiz qulaq bu söhbəti-peymanə əqli-tacdar.*

467 *İN: bağ.*

468 *İN: Qumri olubdur aşiqi-şu şeydası dilbərin.*

469 *İN: züflərin.*

470 *KM: Başında həvayı-eşqi-ruxi-dilbər olmasa.*

471 *İN: tapılmaz.*

472 *KM: Kamil deyil o kimsə ki, dövrü zəmanədə*

Tumari-eşqi məşq ona əzbər olmasa.

473 *KM, səh.8-11. Son misradaki “nişan” İN-də: fişan*

474 *İN: baxır.*

475 *KM, səh.14. Son misra İN-də:*

Salıbdı nəzmi-gülüstanə nəzm ilə tufan.

476 *KM: Görüb bu məclisi bir dəm xəmuş oturdum lal.*

477 *KM: cilvə qıldım.*

478 *KM, səh.14.*

479 *KM, səh.14-15.*

480 *İN: xətaf.*

481 *KM: həmişə nökrə olaydım bu bəzmi-manda.*

482 *KM, səh.15.*

483 *KM, II hissə, səh.1*

484 *KM: Miftahi-kənzdir alat şe'rdən.*

- ⁴⁸⁵ KM: hər kəs vaqif.
⁴⁸⁶ İN: Nəf' nəfis olur bu təmənnədə nüktəsənc.
⁴⁸⁷ İN: Var bu rümuzi-əşqdə ayati-bənat.
⁴⁸⁸ KM, II hissə, səh.1-2. Son beytdəki "bənnayi-ruzigar" İN-də: əbnayi-ruzigar.
⁴⁸⁹ *Əbülqasim Ünsüri* – Sultan Mahmud Qəznəvi sarayının şairi olub "Məliküş-süəra" ləqəbi almışdır. "Vamiq və Əzra" əsərinin müəllifi.
⁴⁹⁰ KM: dərrakına.
⁴⁹¹ KM: II hissə, səh.5.
⁴⁹² KM: yığıb.
⁴⁹³ İN: tutasan
⁴⁹⁴ İN: xeyrü-xəst.
⁴⁹⁵ KM, II hissə, səh.5-6
⁴⁹⁶ KM, II hissə, səh.10. Beytin birinci misrası divanda: Piyalə ver mənə, ölən həvası gəlir.
⁴⁹⁷ *İyyakə nə'bdü...* – sənə ibadət edirəm... Qur'anda "Həmd" surəsindən ifadə.
Ayədə Allaha müraciət edilir.
⁴⁹⁸ KM: müsəlmanan.
⁴⁹⁹ KM, II hissə, səh.8-9.
⁵⁰⁰ Tərcüməsi: Ağlar göz Allahın feyz çeşməsidir.
⁵⁰¹ KM, II hissə, səh.10. Birinci misradakı "bilməyirəm" İN-də: bilməyir.
⁵⁰² Tərcüməsi:

Əcəl yeli ədəm səhrasından bir an kənar oldu,
O gözəl çiçək gözlənilmədən dünyanın əlindən getdi.
Bu fəna dünyadan yığışib əbədi dünyaya köçdükdə
İllərdən 1309 il keçirdi.

- ⁵⁰³ M: 1891.
⁵⁰⁴ Həmin məcmuə çap olunmamışdır. Əlyazması RƏF-də (S-200 saxlanılır).
Həcmi: 272 səh. Yazılma tarixi yoxdur.
⁵⁰⁵ "*Kənzül-maarif*", səh.216-217.
⁵⁰⁶ M: 1834.
⁵⁰⁷ M: 1877.
⁵⁰⁸ MƏAD: istiqamətdən.
⁵⁰⁹ MƏAD, səh.215-216.
⁵¹⁰ MƏAD, səh.217.
⁵¹¹ MƏAD: olmadı heç birində asudə.
⁵¹² MƏAD, səh.217.
⁵¹³ İN: xam.
⁵¹⁴ MƏAD, səh.218.
⁵¹⁵ MƏAD, səh.219.
⁵¹⁶ İN: əskəri.
⁵¹⁷ F.Köçərli burada "Asari-Dağıstan"ın mündəricatını kiçik sadələşmə ilə vermişdir. MƏAD, səh.8-10.
⁵¹⁸ MƏAD, səh.4-5. Son misradakı "ğəvaşi"dən "Asari-Dağıstan"ın yazılma tarixini göstərən H. 1317-ci (M. 1899) il alınır.

⁵¹⁹ İN: rəhmət.

⁵²⁰ İN: rayic; AD: rayih.

⁵²¹ İN: ah.

⁵²² İN: cərid.

⁵²³ İN: üstə.

⁵²⁴ *MƏAD*, səh.5–8. Son misradakı “duası” İN-də: duasın.

⁵²⁵ Fürqan – Qaran adlarından biri.

⁵²⁶ İN: Zəbani-farsü Türkiyəyə lazım istilahatı.

⁵²⁷ Misra İN-də də ləngdir.

⁵²⁸ *Və ma min daabbətin illa* [və ma min daabbətin fil ərzi illa ələllahi rizqüha...]

– Yer üzündə elə bir canlı yoxdur ki, onun ruzusu Allah yanında müəyyən edilməsin. Qur’anın “Hud” surəsinin 8-ci ayəsindəndir.

⁵²⁹ İN: əlsinətin.

⁵³⁰ “Gəşkəb” dən H. 1322-ci il (M. 1904) alınır ki, bu da mənżumənin F.Köçərliyə göndərilmiş tarixidir. Həmin tarixdən iki il sonra 1906-cı ildə F.Köçərli M.H.Əl-qədari haqqındakı bu öçerki yazmışdır: *HN; II cild, səh.346–356*.

⁵³¹ M: 1878. İN-də: 1695. Həmin tarix 334–336-cı səhifələrdəki şe’rin axıncı bəndinə əsasən düzəldilmişdir.

⁵³² *MƏAD*, səh.226–227.

⁵³³ M.H.Əlqədari 1910-cu ilin sentyabr ayında vəfat etmişdir. “*Səda*” qəz., 10 sentyabr, 1910.

⁵³⁴ İN: tüccar. Düzəliş Mirəli Mənafinin “Mirzə Əbdürrəhim Talibovun həyat və yaradıcılığı” namizədlik dissertasiyasına (Bakı, 1966) əsasən edilmişdir.

⁵³⁵ Son tədqiqatda M.Ə.Talibovun təvəllüd tarixi 1834-cü il, vəfatı tarixi 1911-ci il martın 10-u göstərilir.

⁵³⁶ Əsər “Pəndnameyi-Markusi-qeysəri-dövvüm” adı ilə H. 1310-cu (M.1893) ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur.

⁵³⁷ Əsər “Kitabi-fizik və hikməti-təbiyyə” adı ilə H. 1311-ci (M.1894) ildə İstanbulda çap olunmuşdur.

⁵³⁸ Əsər “Risaleyi-hey’əti-cə’did” adı ilə H. 1312-ci (M.1895) ildə İstanbulda çap olunmuşdur.

⁵³⁹ Əsərin adı “Səfıneyi-Talibi ya Kitabi-Əhməd”dir. İki hissədən ibarət olan I cildi H.1311-ci (M.1894) və H.1319-cu (M.1901) illərdə, II cildi H.1312-ci (M.1895) ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur.

⁵⁴⁰ Əsər H.1323-cü (M.1905) ildə Qahirədə çap olunmuşdur.

⁵⁴¹ “Səfıneyi-Talibi ya Kitabi-Əhməd”in III cildi hesab olunan bu əsər “Məsailül-həyat və ya Kitabi-Əhməd” adı ilə 1906-cı ildə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində çap olunmuşdur.

⁵⁴² Əsər H.1310-cu (M.1893) ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur.

⁵⁴³ “Səfıneyi-Talibi ya Kitabi-Əhməd”, səh.16.

Tərcüməsi:

Mənim dostlarım və İranın bütün müəllimləri yaxşı bilirlər ki, bəndənin oğlu Əhmədin uşaqlıqda necə qəribə iste’dadı vardı, necə məzəli uşaq idi. Onun “Eynəkli pişik” hekayəsi, gəmi düzəltməsi, şəkil çəkməsi, topçu paltarları geyməsi məşhurdur. Mənim övladım olsa da, onun salamatlığı üçün başqaları məndən çox dua edirdilər.

⁵⁴⁴ *Fi əbsarihim gışavətün...* – onların gözlərində pərdə var... Qur’anda “Bəqərə” surəsinin 6-cı ayəsindən. İslamiyyəti qəbul etməyənlər barəsində olan bu ayədə deyilir ki, onları qorxutsan da, qorxutmasan da, islamı qəbul etməyəcəklər; onların qulaqlarında və gözlərində pərdə var, həqiqəti görmür və eşitmirlər.

⁵⁴⁵ *Ma huvə illa zikrün lil-ələmin* – o, dünya əhli üçün nəsihətdən başqa bir şey deyil. Qur’anın “Qələm” surəsindən ayə. Dini rəvayətə görə, Məhəmməd Qur’an ayələrinin islamı qəbul etməyənlər üçün oxuyub onları dinə də’vət edəndə onlar Qur’an haqqında beldə deyirdilər.

⁵⁴⁶ M: 1902

⁵⁴⁷ Mō’tərizənin içindəki F.Köçərlinin əlavəsidir.

⁵⁴⁸ “Məsəlül-möhsinin”, səh.43–48. Tərcüməsi:

İndi biz bu geniş məsələyə təcrübi cəhətdən baxırıq, onda sınaqdan çıxmış böyük dəlillərin şərhini düzgün hökmü sübut etmək üçün kifayət elər. Bu gün Avropanın on səkkiz dövləti xaçpərəstdir. Onların hamısı birlikdə islam millətinə qalib gəlib, məmləkətlərini istila edib öz məzhəblərini onlara qəbul etdirib arzularına çatmaq istəyirlər. Yə’ni məsəclərimizi kilsəyə çevirsənlər və bizi özlərinin qulları və təbəələri bilsənlər və ələsinlər. Belə olduqda, əlbəttə, biz gərək cəhad edək. İndi buyurun gərək bəndə, siz və kənardə əyləşib şərbət içən ağalardan ibarət olan müsəlmanlar tə’lim görmüş əsgərlərin, təhpör tufənglərinin, hər dəqiqədə iki yüz əlli gülləni bir ağaclıq məsafəyə atan topların həmləsinə (qarşı durub) müdafiəyə qadirikmi? Cəhada gedə bilərikmi? Əgər getməsək əsir olarıq, məğlub edilərik, məzhəbimiz və vətənimiz qaliblərin əlinə keçər. Belə olduğu halda vəzifəmiz budur ki, qanunun hökmü ilə iyirmi yaşlı bütün cavanlara cəhadı vacib edək. Hər il neçə min gənc arasında püşk ata, hər kimin adına düşsə, o, at belində iki il hərbi elm öyrənsin və sonra azad olunsun. Lazım olduqda silaha sarılaraq öz vətəni və məzhəbini əcnəbilərin təcavüzündən qorusun. İndi çomaq, nizə, qılınc və təbəzərin ilə ölkəni qorumaq mümkün deyildir. Gərək silahlı mücahidlərimiz olsun. Onların saxlanması xərcləri üçün hər il bütün vətəndaşlardan “müdafiə vergisi” adı ilə müəyyən məbləğ pul ala, orduya və onun sərkərdələrin sərf edək.

Ağa (yəni müctəhid) buyurdu: – Məgər bizim əsgərlərimiz yoxdur? Dedim: – Bəli, varımızdır. Vətəndaşlar onlar üçün pul da verirlər. Lakin o pulu toplamaq və xərcləmək üçün qanunumuz olmadığına görə, həmin pul başıbağlı başqalarının kəsinə gedir. Əsgər isə ac, paltarsız və silahsız qalır. Əgər bu qanunu hərtərəfli və yaxşı tərtib etsək, hər kəs hüququnu və qanunu pozduqda alacağı cəza dərəcəsini bilsə, hərbi məhkəmə tərəfindən cəzalandırılsa, Allah ələməsin, onda biz cəhadın vacibliyini təhrif etməmiş oluruq?! Yaxud belə bir qanunun tərtibi və qaydaya salınması bid’ət olarmı?! Fəqət onun layihəsi, icra qaydası əsrin tələbinə uyğunlaşdırılacaq və möhkəmləndiriləcək... Bəs, hər bir şüurlu və münsif müsəlman bu barədə azacıq düşünsə, başa düşər ki, hər əsrin tələbləri əvvəlki və sonrakı əsrlərin tələblərindən tamamilə fərqlidir. Əgər bunları anlamasaq, bilməsək, həyata keçirməsək, min il bundan qabaqki halda qalsaq, bu cəhəlati bir az da davam etdirsək, onda nə islamiyyətimiz qalacaqdır, nə də onun ehkam və ən’ənələri. Əcnəbi millətlər bu qəflətimizdən istifadə edəcəklər və bizə qalib gələcəklər.

⁵⁴⁹ *Əhyövmə əkməltü ləküm dinəküm və ətməmtü əleyküm ni’məti və rəzzəytü ləküm əlislamə dinən* – bu gün sizin dininizi kamil elədim, sizə bağışladığım ne’mətlər tamam

oldu və sizin üçün islam dinini bəyəndim. Qur'anda "ma'idə" surəsinin 5-ci ayəsi. Dini rəvayətə görə Məhəmməd Məkkə səfərindən qayıdarkən Xüm çölündə onunla Məkkəyə gedən camaatı tapmayıb Əlini özünə xəlifə e'lan edir. Guya bu ayə də o zaman nazil olmuşdur. Yə'ni: Əlini xəlifə tə'yin etməklə islam dini kamilləşmiş oldu.

⁵⁵⁰ "Məsəlikül-möhsinin", səh.271-272. Tərcüməsi: Bilin ki, sizi tam azadlıq və hürriyyət Kə'bəsinin ziyarətinə də'vət edirəm. Siz vətənə məhəbbət və hökumətə pərəstiş məclisinin iştirakçılarısınız. Sizi islamın qanunlarına və tək Allaha and verirəm, tərəqqinin müqəddiməsi, istiqlalıyyəti qorumaq səngəri olan bu yaxşı işin bərqərar edilməsində və "Müzəffər qanunu"nun çıxarılmasında öz sevimli oğlanlarınızın müalicəsinə çalışdığımız kimi sə'y edin. Allahdan və imamlardan köməklik istəyin, məndən isə cəza və mükafat gözləyin. Hər kim hər nə bilirsə, azad surətdə desin, qorxmasın, xacətaşanlıq etməsin, şəxsiqərəzliyi olmasın... Öz fərmayışlərimin sonunda xatəmül-ənbiyaya istinad edərək deyirəm: "əlyövmə əkməltü ləküm dinəküm və ətməmtü əleyküm niməti və rəzzəytü ləküm əlislamə dinən..."

Ondan sonra güler üzlə, şahlara məxsus iti baxışla ətrafı və oradakı adamları mərhəmət nəzəri ilə süzdü. Qadağan olunmasına baxmayaraq, bütün iştirakçılar, hətta fi-rənglər də "Yaşa! Uzun ömür sür!" sözlərini elə qışqırırdılar ki... bu böyüklükdə otaq titrədi. Bu sevindirici səsdən yuxudan ayıldım. Gördüm o qədər yuxulamışam ki, üz-gözüm şişib. Qalxdım. Ev qaranlıq. Çıraqlar sönməyib. Kibrit yox. Gecənin bu zülmətində hara gedim? Addımımı evdən bayıra qoysam, darğasız oğrulara rast gələrəm. Fikirli oturdum, gördüm ki, yatmaqdan yaxşı şey yoxdur. Başımı balışa qoyub yenə yuxuladım. Görək nə vaxt ayılıram.

⁵⁵¹ Racinin H. 1320-ci (M.1902) ildə Təbrizdə çap olunmuş divanı nəzərdə tutulur. F.Köçərli həmin divandan istifadə etmişdir.

⁵⁵² Tərcüməsi: Günahsız mərhum filankəsin divanı çox hörmətli məshədi filanın göstərişi əsasında tamam oldu və ya xeyrül-həqq filan kərbəlayının sə'yi nəticəsində çap olundu.

⁵⁵³ M: 1831-1836.

⁵⁵⁴ M: 1875.

⁵⁵⁵ Tərcüməsi:

Heyif ki, həzrət Raci
Dostlarının kisəsindən qızıl kimi getdi.
Hədsiz əfsus, yüz min heyif
Dünya evindən həsrətlə getdi.
Bizim ürəyimizə ayrılıq dağı çəkdi,
Ürəyimizi ayrılığı ilə yandırıb getdi.
Nə gecəm gecə, nə gündüzüm gündüzdür,
Başımdan huşum, ürəyimdən səbrim getdi.
Ey şadlıq çirağının çeşməsi, sənsiz
Gözlərimin işığı getdi.
(Yəqin) fələk başımıza qəm torpağı töküüb –
Ki, sənin ayağına ölüm tikanı batdı.
Heyif o qülleyi-Qafin tərlanından –
Ki, Ənqa kimi ədəm (yoxluq) Qafına getdi.

Heyif onun kəmalatından –
 Ki, əcəl küləyi ilə birdəfəlik (heç olub) getdi.
 Ey suyu qan olan ümman,
 Sənin və bizim üzümüzün suyu getdi.
 Sənin şurundan ürəklərdə şur var,
 Sənin qığılıcımından canlara qığılıcım düşdü.
 Kaş o, gəmiyə minəndə
 “Ey yer suyu ud” hökmü veriləydi.
 Yüz min təəssüf ki, onun qəbri
 Pünhan oldu.
 Onun qəbri Allah adamlarının qəlbindədir,
 Hərçənd o, zahirən nəzərlərdən (uzaq düşüb) getdi.
 Ölüm zülmətinə tək getdiyinə baxmayaraq,
 O Xızr kimi diri və əbədi oldu.
 Yunis kimi dari-fəna Misrindən
 Axirət nəhənginin ağzına getdi.
 Hər şey su ilə diridir,
 Diri bir quş olub Xızr kimi getdi,
 Cənnət evinə tərəf yollandı,
 Müqəddəs quş özü evinə getdi.
 Cismi qoyub başdan ayağa can oldu,
 İkiliyi tək edib tək getdi.
 Bu gülşəndə gül kimi açıldı,
 Çəməndən ayaq çəkib heçliyə getdi.
 Kəlim kimi görüş arzusunda idi,
 “Ərni” deyərək Sina dağına getdi.
 Üzü mə'nəvi gözəl kimi görsəndi.
 Musa kimi təcəlla ardınca getdi.
 Eşq şərəbindən bir qurtum içdi,
 Yenə badə kimi Minaya tərəf getdi.
 Ərzdən təmizlənilib cövhər oldu,
 Ruh kimi çirkəbdən təmizlənilib getdi.
 Nəhayət, dost öz dostuna çatdı,
 Arzu elədiyi məqsədə yetişdi.
 Ətirli, ənbərli, səbirli qələm
 Onun tarixini yazmaq üçün gedib
 “Əya gəffiri” ifadəsini tapıb yazdı.

Son beytdəki “Əya gəffari” ifadəsindən əbcədlə H. 1293-cü il alınır.

⁵⁵⁶ *RD, səh.50.*

⁵⁵⁷ *RD, səh.50.*

⁵⁵⁸ *RD, səh.55.*

⁵⁵⁹ *RD, səh.56.*

⁵⁶⁰ *RD, səh.60.*

⁵⁶¹ *RD, səh.13-14.* Tərcüməsi:

Başı dosta qurban eləmək bizim üçün çətin iş deyil,
Bilirəm ki, bu naqabil bir şeydir və demək mümkündür deyil.
Aşiq olan kəs canından keçməlidir.
Şeyx Sən'anın tərsa [qızı] üçün zünnardan arı yoxdur.
Ay dostlar, Racinin əfğanı vətən məhəbbəti üçündür.
Gül mövsümünün (qədrini) gülzarda olmayan bülbül bilər.

⁵⁶² *RD, səh.18.* Tərcüməsi:

Dost vəfası yolunda ölən
Qanı ilə rəvadır ki, camaat dəstəməz alsın.

⁵⁶³ *RD, səh.42.* Tərcüməsi:

Tutaq ki, sən bütün dünyanın padşahı olacaqsan (oldun).
Tutaq ki, sən dünya xalqı üçün hökmdar olacaqsan,
Tutaq ki, sən saraylarının başı fələyə çatacaq,
Bir gün olacaq ki, sən də kuzəgərlər üçün gil olacaqsan.

Bu rübai Ömər Xəyyamın "İn kuzə çü mən aşiqi-zari budəst" mətlə'li rübaisinin tə'siri ilə yazılmışdır.

⁵⁶⁴ İN: amma.

⁵⁶⁵ *RD, səh.49-50.*

⁵⁶⁶ *Mixail Yuryeviç Lermontov (1814-1841)* – böyük rus şairi.

⁵⁶⁷ İN: hilalını.

⁵⁶⁸ RD: xal.

⁵⁶⁹ *RD, səh.59.*

⁵⁷⁰ *RD, səh.60.*

⁵⁷¹ *RD, səh.84-85.*

⁵⁷² *RD, səh.111.*

⁵⁷³ *RD, səh.120-121.*

⁵⁷⁴ Pürqəmin divanı bir neçə dəfə Təbrizdə çap olunmuşdur. Ehtimal ki, F.Köçərli onun H. 1324-cü (M.1906) il çapından istifadə etmişdir.

⁵⁷⁵ *PD, səh.2.* Tərcüməsi:

Bizim fikrimiz matəm hekayətidir,
Nitq pərişan zülf kimi qarışmışdır.
Əgər dostların xoşuna gəlsə,
O, Pürqəmin qəm-xanəsi adlanır.

⁵⁷⁶ İN: eyn.

⁵⁷⁷ *PD, səh.24.* Tərcüməsi:

Saqi, səbr, dözümlü zamanı deyil,
Dostlar, dövr Nəsrəddin dövrüdür.
Ey canımın ruhu, o ruh-pərvər suyumdan

Kamran şahənşahın məhəbbəti ilə bir qədəh ver
Belə xoş bir zamanda, Cəməşid astanalı [padşahın] dövründə
Bu beş günlük dünyanın qəmini ürəyimdən çıxaracağam.
Şərab ver, mənim vücudumun ad-sanından soruşma,
Şərab ver, mənə adsız-sansız olmağımı eyib tutma.
(Dünyadan) köçmək təb'li çalan "eyn" və dörd "ğeyn"
Bu dünyada bəlkə bizim də adımıza onu çaldı.
Pürqəm, əgər eşq yolunda ayılmayacaqsansa
Dünya Muğanda muğlar pirlinin kamıncadır.

⁵⁷⁸ PD, səh.121-122.

⁵⁷⁹ PD, səh.114. Son beytin birinci mısrası İN-də:

Fəraq oduna yanar həşrə dək dili-Pürqəm.

⁵⁸⁰ PD, səh.90-91.

⁵⁸¹ PD: Səkinəsi yanınca çölləri piyada gəzər.

⁵⁸² PD: Hüseyinə ağla ki, Pürqəm, sən ağlayanda gəzər.

⁵⁸³ PD, səh.109.

⁵⁸⁴ Əsər bir neçə dəfə çap olunmuşdur. Burada onun H. 1310-cu (M.1892) il çapından istifadə olunur.

⁵⁸⁵ Son tədqiqatda göstəriləyinə görə, Məhəmməd Bağır Xalxalının Azərbaycan, fars və ərəb dillərində divanları olmuşdur. Bunlardan ancaq Azərbaycan dilindəki divanı "Sə'ləbiyyə" adı ilə nəşr edilmişdir. *AT, II cild, səh.169.*

⁵⁸⁶ Aşağıdakı şe'rın sonundakı "Xalxaliyəm" sözündən əbcəd hesabı ilə H. 1310 (M.1893)-cu il alınır ki, bu da kitabın yazılma tarixini göstərir.

⁵⁸⁷ KS, səh 109-110.

⁵⁸⁸ İN: hal-hazırda.

⁵⁸⁹ Son tədqiqatda Məhəmməd Bağır Xalxalının XX əsrin ilk illərində 72 yaşında vəfat etdiyi göstərilir. *AƏT, II cild, səh.168.*

⁵⁹⁰ KS, aləm.

⁵⁹¹ KS, səh.110.

⁵⁹² İN: etməsin.

⁵⁹³ İNİ: Bu beyt Ziya paşanıdır. Özü də belə olmalıdır:

Bu kargahi-sün' əcəb dərsxanədir,
Hər nəqşi bir kitabı-lədündən nişanədir.

⁵⁹⁴ KS, səh.4. Son beytin tərcüməsi:

Cahan göz, zülf, xal və qaşdır,
Hər şey öz yerində gözəldir.

⁵⁹⁵ İN: Əgər münəddəm kişi olmayaydı zadi.

⁵⁹⁶ İN: qərəz.

⁵⁹⁷ *Əlbəlaü lilyəlai* – bəla dostlar üçündür. Hədisdir. Yə'ni: necə ki, dünyada biz həmişə zillətdə və bəla içində olmuşuq, bizi istəyənlər və bizim dostlarımız da bəla içində olarlar.

⁵⁹⁸ Beytdəki “zərfi-məra” İN-də: hərfi-məra. Tərcüməsi:

Əgər meyli başqalarına idi,
Nə üçün Leyli mənim qabımı sındırdı?

Rəvayətə görə, Leyli xörək hazırlayıb öz əlilə yoxsullara paylayır ki, bəlkə Allahın rəhmi gəlib onu öz sevgilisinə çatdırsın. Bunu eşidən Məcnun əlinə bir qab alıb həmin yoxsullar arasında öz qabını Leyliyə uzadır ki, ona da xörək versin. Lakin Leyli onu görcək əlindəki qabı alıb yerə çırpır. Məcnun bundan çox xoşlanır. Ona deyirlər ki, sən özünü Leylinin yolunda həlak edirsən, o isə sənə bir qaşiq xörək vermədi-vermədi, üstəlik qabını da sındırdı. Onda Məcnun yuxarıdakı beyti deyir.

⁵⁹⁹ *KS, səh.4-5.*

⁶⁰⁰ *KS, səh.6.*

⁶⁰¹ *KS, səh.7.*

⁶⁰² *KS.* Bu çox hərzə olubdur, ver tələğın.

⁶⁰³ *KS, səh.13.*

⁶⁰⁴ *KS, səh.15.*

⁶⁰⁵ *KS, səh.16.* II-IV misralar İN-də:

Məhəbbət həşbin əldən ölsə qoymaz,
Dolar mə'suqlə cism, dirək, pust,
Olur aşiq fəna qalmaz məgər dust.

⁶⁰⁶ İN: atarlar.

⁶⁰⁷ İN: əyal.

⁶⁰⁸ İN: qoparır

⁶⁰⁹ *KS: səh.16-17.*

⁶¹⁰ *KS: səh.18.*

⁶¹¹ İN: qafil.

⁶¹² *KS: səh.18.*

⁶¹³ İN: cibi.

⁶¹⁴ *KS: nikufam.*

⁶¹⁵ *KS: səh.19.*

⁶¹⁶ İN: əlində görmürəm o əməldən.

⁶¹⁷ *KS: səh.20.* Son misradakı “ərz” İN-də: fərz.

⁶¹⁸ İN: çox.

⁶¹⁹ *KS: səh.34-36.*

⁶²⁰ *KS: səh.29.*

⁶²¹ *KS: səh.32.*

⁶²² *KS: səh.37.*

⁶²³ İN: deyildir.

⁶²⁴ qövmü qardaş.

⁶²⁵ *KS, səh.80-81.*

⁶²⁶ *KS: səh.39.*

⁶²⁷ İN: çalsan.

⁶²⁸ İN: eylə.

⁶²⁹ *KS: səh.45.*

- 630 İN: getsin.
- 631 *KS, səh.46-47.*
- 632 İN: qəlb.
- 633 İN: salma.
- 634 *KS: səh.47-48.*
- 635 *...latəkülu [əmvaləhum]...* – onların (yetimlərin) mallarını yeməyin. Qur’anda “Nisa” surəsinin 2-ci ayəsindəndir. Ayədə yetim malı yeməyin böyük günah olduğu göstərilir.
- 636 İki misranın son sözləri KS-də: edirsən: yeyirsən.
- 637 Durub özgülərə diqqət tutursan.
- 638 *KS: səh.50-51.*
- 639 *KS: səh.53.*
- 640 *KS: səh, 57-58.*
- 641 KS: Oğul, çox tıxma, keç bu bəd sifətdən.
- 642 İN: qarnuva.
- 643 İN: nurvəş.
- 644 *KS, səh.83.*
- 645 *KS: səh.81-82.*
- 646 *KS: səh.84.*
- 647 *KS: səh.98.*
- 648 KS: yerdən.
- 649 İN: güllüstandır.
- 650 *KS, səh.103-104.*
- 651 Dəxilin divanı bir neçə dəfə çap edilmişdir. Burada onun H.1325-ci (M.1907) il çapından istifadə olunur.
- 652 MHDD:
- 653 İN: hər yan.
- 654 İN: pürxundi-sinan.
- 655 İN: dağimdən.
- 656 İN: lələyə.
- 657 *MHDD, səh.225*
- 658 İN: çox.
- 659 MHDD: məndə.
- 660 İN: nayibi (MHDD).
- 661 *MHDD, səh.151.*
- 662 Dilsuzun divanı bir neçə dəfə çap olunmuşdur. Müqayisə zamanı F. Kəçərli-nin əsərin H. 1281-ci (M.1864) il Təbriz çapından istifadə etdiyi aydınlaşdırıldı. *DD, səh.64.*
- 663 *DD, səh.80.*
- 664 Yenə orada.
- 665 Yenə orada.
- 666 DD: Bunca nə istər məni-bikəsi-naçardən.
- 667 İN: həmləyi-dükkardən.
- 668 *İN: Pişkar* – çörəyi yaxşı bişirməyib xəmir çıxaran şatir deməkdir.
- 669 DD: çörəyi.

- 670 DD: Daşlar olub kim, siyah, alma bu bazardən.
671 DD: ya yenə.
672 DD, *səh.80-81*.
673 M: 1834.
674 DD: Xəlq edən abü xakü narü həva.
675 DD, *səh.27*.
676 DD, *səh.88-89*.
677 İN: Gecəm il, gündüzüm qarə kim, yox həmdəmi-nalə.
678 İN: bu.
679 DD: *səh.89*.
680 DD: Gülzari-hüsn içində ləbi-qönçeyi-nigar.
681 DD, *səh.91*.
682 Divanda bu sözüün yerində söyüş yazılıb.
683 Divanda da bir misranın yeri boş buraxılmışdır.
684 DD:

Ey könül, külli-cahanın aşinasın tərək qıl,
Olma qafil, bu sitəmgər dəhrə, bəsdir, vermə dil,
Mərđi-rah ol, sirtlə bu bədkirdar fe'lindən çəkil.

- 685 İN: bilmir.
686 İN: kəndçilərdə.
687 DD: cümlə.
688 İN: dil.
689 DD: Cümlə ərbabi-tərəblər pürtemədir çün yəlaq.
690 İN: ağaçilər də.
691 DD: Əhli-tüllabə, bilin xeyrat evi zurxanədir.
692 DD: cümlə.
693 DD: Nilfuruş xırdafuruşla toxməfuruşlar bisəbat.
694 DD: yaran.
695 İN: əxsazü hiyləkar.
696 DD: *səh.103-105*.
697 DD: *səh.105*.
698 DD: Adam öldür eyləyə guşin kərü nitqini lal.
699 DD: Koli bir kolun özündən bədgüman etmək gərək.
700 DD: Xəlqə xatircəm olub urduq belə bir daməni.
701 DD: *səh.108-109*.
702 DD: Gəh çəkər deyrə, gəhi bütخانəyə, gəh məscidə.
703 İN: nəfsinə.
704 DD: *səh.115-116*.
705 DD: *səh.117*. Son beytdəki “zalim” divanda: mə'lun.
706 DD: *göz ilə*.
707 DD: *səh.118*
708 İN: şərt.
709 DD: *səh.119*.

KİTABDAKILAR

Bahar əyyamı və Hacı Seyid Əzim dövrü. Bahar Şirvani –	
Mirzə Nəsrullah ibn mərhum Hacı Əbülqasım Şəmaxi “Bahar”	4
Molla qədir Şirvani “Naci”	15
Molla Ağa Hacı Molla Tağızadə “Bixud”	22
Hacı Seyid Əzim Şirvani	31
Əliəkbər Namaz oğlu “Qafil”	98
Qafar Hacı Məhəmməd Zayid oğlu “Rağib”	99
Ağababa Məşhədi Abdulla oğlu “Zühuri”	100
Məhəmməd Məşhədi Hüseyn oğlu “Səfa”	101
Molla Məhəmməd “Zöv’i”	103
Ağaəli bəy Əfəndizadə “Nasaeh”	105
Abdulla bəy “Asi”	111
İbrahim bəy “Azər”	132
Mirzə Əbülhəsən ibn Kərbəlayı Qasım Qarabaği “Şəhid”	133
Mirzə Hüseyn bəy “Salar”	135
Mirzə Haqverdi “Səfa”	136
Kərbəlayi Qulu Xarrat vələdi-Məhəmməd Pəri Nazzadə “Yusif”	138
Məhəmmədəli bəy Məşhədi Əsəd bəy oğlu “Məxfi”	141
Həsən bəy Rzaqulu bəy oğlu “Həsən Qara” və “Hadi”	144
Məşhədi Əbdül “Şahin”	149
Hacı Mirhəmzə əfəndi “Nigari”	151
Xurşidbanı “Natəvan”	164
Fatimə xanım “Kəminə”	169
Mirzə Əliəşgər “Novrəs”	174
Məşhədi Mirzə Cəfər Hacı Seyid Qasım oğlu “Cəfər”	188
Mirzə Mehdi “Naci”	193
Hacı Molla Abbas “Şö’lə”	198
Məşhədi Hidayət bəy “Xaki”	202
Molla Hüseyn Sabit “Ağbaş”	204
Mirzə Sadıq “Fani”	206
Hacıağa “Fəqir” Ordubadi	208
İrəvan şairləri	214
Məşhədi İsmayıl Hacı Kazımzadə “Bəzmi”	216
Mirzə Kazım qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov “Mütəllə”	220
Hacı Seyid Rza Əmirzadə “Sabir”	227
Mirzə Əlixan Şəmsül-hükəma “Lə’li”	232
İskəndər ağa Qaibbəyov “Şair”	234

Mustafa ağa “Nasir”	243
Hacı Rəhim ağa Dilbazov “Vəhidi”	255
Şahnigar xanım “Rəncur”	263
Mirzə Nəbi əfəndi Qaibov	269
Hacı Mahmud əfəndi “Nafə”	275
Hacı Rəsul “Rəsul”	277
Rəsul “Dülgər”	279
Xəstə Qədir	285
Mustafa ağa “Şuxi”	286
Molla Məhəmməd “Hüzni”	291
Məhəmməd “Şəməmduz”	294
Molla İbrahimxəlil “Dodui”	297
İsmayıl bəy “Nakam”	300
Dərbənd şairləri	324
Mirzə Kərim “Şüai”	326
Mirzə Cəbrayıl “Süpehri”	327
Mirzə Məhəmməd Tağı “Qumri”	328
Mirzə Həsən əfəndi Əlqədari	346
Mirzə Əbdürrəhim Şeyx Abutalıbzadə	357
Hacı Əbülhəsən Raci	365
Pürqəm	377
Ağamirzə Məhəmməd Bağır “Xalxali”	381
Axund Molla Hüseyn Marağalı “Dəxil”	401
Məhəmməd Əmin “Dilsuz”	407
<i>Qəbul edilmiş şərti işarələr</i>	420
<i>İzahlar və qeydlər</i>	421

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

İKİ CİLDDƏ

II CİLD

“AVRASİYA PRESS”
BAKİ-2005

Buraxılışa məsul:

Umud Rəhimov

Texniki redaktor:

Mübariz Pirişev

Kompyuter səhifələyicisi:

Allahverdi Kərimov

Korrektor :

Rövşən Hacıbəyli

Yığılmağa verilib 03.11.2004. Çapa imzalanıb 05.05.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 29. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 109.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.